

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina III • Broj 1 (4) • April 2018. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

Tema broja:

Savremeni izazovi
socijalnog rada
i socijalne politike

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika:

Mirza Mahmutović

Urednički odbor:

Adisa Imamović
Tamara Efendić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Dozić
Jasmina Donlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Vladimir Vojinović

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarich, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Hrvanović

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina III
Broj 1 (4)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, april 2018.

SADRŽAJ

CONTENTS

SAVREMENI IZAZOVI SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Asim Pandžić

PRIMJENA EVROPSKIH STANDARDA KVALITETA SOCIJALNIH USLUGA U
INSTITUCIJAMA SOCIJALNE ZAŠTITE BOSNE I HERCEGOVINE SA
FOKUSOM NA LJUDSKI I FIZIČKI KAPITAL / THE APPLICATION OF EUROPEAN
STANDARDS OF QUALITY OF SOCIAL SERVICES IN SOCIAL PROTECTION
WITH FOCUS ON HUMAN AND PHYSICAL CAPITAL 11

Suzana Mihajlović Babić

IZAZOVI U PRISTUPU SOCIJALNIM BENEFICIJAMA U EVROPI - FENOMEN
NON-TAKE-UP-A / CHALLENGES IN THE ACCESSMENT OF SOCIAL BENEFITS
IN EUROPE: THE PHENOMENON OF *NON-TAKE-UP* 39

Ljubo Lepir

MENADŽERI U USTANOVAMA SOCIJALNE ZAŠTITE /
MANAGERS IN SOCIAL WELFARE INSTITUTIONS 57

Jelena Tanasijević

ZNAČAJ PRAKTIČNE NASTAVE U OBRAZOVANJU SOCIJALNIH RADNIKA /
THE IMPORTANCE OF FIELD PRACTICE IN THE EDUCATION OF SOCIAL
WORKERS 73

Sabira Šašić Gadžo

PROBLEMI SOCIJALNE INKLUZIJE OSOBA S INVALIDITETOM /
THE PROBLEMS OF SOCIAL INCLUSION OF PERSONS WITH DISABILITIES 87

Vesna Huremović, Samra Mahmutović

ULOGA SOCIJALNOG RADNIKA U LIJEČENJU OSOBA SA DUŠEVNIM
SMETNJAMA / THE ROLE OF A SOCIAL WORKER IN THE TREATMENT
OF PATIENTS WITH MENTAL DISORDERS 109

Nedreta Šerić

IZAZOVI I PERSPEKTIVE SOCIJALNOG RADA U LOKALNOJ ZAJEDNICI U TUZLANSKOM KANTONU / CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF SOCIAL WORK IN LOCAL COMMUNITY IN THE TUZLA CANTON	121
---	-----

Nusreta Salić, Erna Lučić, Samila Ramić

CENTAR ZA SOCIJALNI RAD KAO ORGAN STARATELJSTVA U POSTUPKU PORODIČNOG POSREDOVANJA / CENTRE FOR SOCIAL WORK AS THE GUARDIANSHIP IN PROCEDURE OF FAMILY MEDIATION	145
--	-----

BOSNISTIKA

Mirsad Kunić

SUBVERZIVNI IDENTITETI U BOŠNJAČKOJ USMENOJ EPICI / SUBVERSIVE IDENTITIES IN THE BOSNIAK ORAL EPIC	169
---	-----

Vedad Spahić

ANTICIPATIVNA POETIKA TAJNOG SPISA: O KNJIŽEVNIM VREDNOTAMA I NOVOVJEKOVNOJ ETICI BAŠESKIJINA NEKROLOGIJA / ANTICIPATORY POETICS OF A SECRET WRITING: OF LITERARY VALUE AND NEW-AGE ETHICS OF BAŠESKIJA'S NECROLOGY	189
--	-----

Edna Klimentić

FRAZEOLŠKA DILEMA: DVOKOMPONENTNOST I/ ILI AUTOSEMANTIČNOST? / PHRASEOLOGICAL DILEMMA: TWO COMPONENTS STRUCTURE AND/OR AUTOSEMANTICS?	195
---	-----

METODIČKI OBZORI

Muhidin Džanko

O POVIJESTI METODIKE NASTAVE KNJIŽEVNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI: KOLONIJALNO-PROVINCIJALNI STATUS JEDNE DISCIPLINE / ON HISTORY OF LITERATURE TEACHING METHODOLOGY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: A COLONIAL- -PROVINCIAL STATUS OF A DISCIPLINE	209
--	-----

ANGLISTIKA

Selma Veseljević Jerković, Demir Alihodžić

THE HUNGER GAMES IN BOSNIAN-HERZEGOVINIAN CONTEXT: THE STUDY OF THE EFFECT OF YOUNG ADULT DYSTOPIAN LITERATURE ON HIGH-SCHOOL STUDENTS / IGRE GLADI U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM KONTEKSTU: STUDIJA UTJECAJA DISTOPIJSKE KNJIŽEVNOSTI ZA MLADE NA UČENIKE SREDNJIH ŠKOLA	223
---	-----

GERMANISTIKA

Amela Ćurković

SYNTAKTISCHE KOMPLEXITÄT IN DER GESPROCHENEN SPRACHE: EINE KONTRASTIVE ANALYSE / SINTAKSIČKA KOMPLEKSNOŠT GOVORNOG JEZIKA: KONTRASTIVNA ANALIZA	241
---	-----

SOCIOLOŠKE STUDIJE

Adib Đozić

NAUKA O GENOCIDU U NASTAVNIM PROGRAMIMA – DA ILI NE? / THE STUDY OF GENOCIDE IN CURRICULA - YES OR NO?	259
--	-----

POLITOLOŠKE TEME

Sead Omerbegović

IMIDŽ POLITIČARA U SVJETLU MEDIJALIZACIJE I TEATRALIZACIJE POLITIKE / THE IMAGE OF POLITICIANS IN THE WORLD OF MEDIALIZATION AND THEATRICALIZATION OF POLITICS	283
--	-----

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Muhamed Omerović, Mirsada Zukorlić

OBUČAVANJE BUDUĆIH NASTAVNIKA RADI PODSTICANJA RAZVOJA SOCIJALNE KOMPETENCIJE UČENIKA / EDUCATING FUTURE TEACHERS IN ORDER TO FOSTER THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' SOCIAL COMPETENCE	307
---	-----

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Melisa Husarić, Ljubica Tomić Selimović, Erna Emić

ULOGA PORODIČNIH FAKTORA U RAZVOJU PATOLOGIJE HRANJENJA / THE ROLE OF FAMILY FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF EATING PATHOLOGY	325
---	-----

Dženan Skelić

POVEZANOST NEKIH ASPEKATA ODGOJNOG STILA SA PONAŠANJEM DJECE U PREDŠKOLSKOJ DOBI / THE RELATIONSHIP OF SOME ASPECTS OF UPBRINGING STYLE WITH PRESCHOOL CHILDREN'S BEHAVIOUR	341
--	-----

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Tatjana Vulić

MEDIJSKA PISMENOST U VREMENU DIGITALNIH PLATFORMI: STAVOVI SREDNJOŠKOLACA / MEDIA LITERACY IN THE AGE OF DIGITAL PLATFORMS: THE SECONDARY SCHOOL STUDENTS' ATTITUDE	353
---	-----

PRIKAZI

Dževad Jahić

TEMELJITA PRETHODNICA VELIKIH SINTEZA (INDIRA ŠABIĆ: <i>ANTROPONIMIJA I TOPONIMIJA BOSANSKOGA SREDNJOVJEKOVLJA</i> , DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2017.)	373
---	-----

Adnan Velagić

AKRIBIČAN HISTORIOGRAFSKI PRISTUP KORIJENIMA VELIKONACIONALNIH IDEOLOŠKIH KONCEPATA (SENAID HADŽIĆ: <i>BOSNA I HERCEGOVINA U VRIJEME POJAVE (VELIKO)NACIONALNIH IDEJA</i> , JU ARHIV TUZLANSKOG KANTONA TUZLA I DRUŠTVO ARHIVSKIH ZAPOSLENIKA TUZLANSKOG KANTONA, TUZLA 2016.)	377
---	-----

UPUTSTVO ZA AUTORE	379
--------------------------	-----

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SAVREMENI IZAZOVI SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Asim Pandžić

PRIMJENA EVROPSKIH STANDARDA KVALITETA SOCIJALNIH
USLUGA U INSTITUCIJAMA SOCIJALNE ZAŠTITE BOSNE I
HERCEGOVINE SA FOKUSOM NA LJUDSKI I FIZIČKI KAPITAL
/ THE APPLICATION OF EUROPEAN STANDARDS OF QUALITY OF
SOCIAL SERVICES IN SOCIAL PROTECTION WITH FOCUS ON
HUMAN AND PHYSICAL CAPITAL 11

Suzana Mihajlović Babić

IZAZOVI U PRISTUPU SOCIJALNIM BENEFICIJAMA U EVROPI -
FENOMEN *NON-TAKE-UP-A* / CHALLENGES IN THE ACCESSING
SOCIAL BENEFITS IN EUROPE: THE PHENOMENON OF *NON-TAKE-UP* .. 39

Ljubo Lepir

MENADŽERI U USTANOVAMA SOCIJALNE ZAŠTITE /
MANAGERS IN SOCIAL WELFARE INSTITUTIONS 57

Jelena Tanasijević

ZNAČAJ PRAKTIČNE NASTAVE U OBRAZOVANJU SOCIJALNIH
RADNIKA / THE IMPORTANCE OF FIELD PRACTICE IN THE
EDUCATION OF SOCIAL WORKERS 73

Sabira Šahić Gadžo

PROBLEMI SOCIJALNE INKLUZIJE OSOBA S INVALIDITETOM / THE PROBLEMS OF SOCIAL INCLUSION OF PERSONS WITH DISABILITIES	87
--	----

Vesna Huremović, Samra Mahmutović

ULOGA SOCIJALNOG RADNIKA U LIJEČENJU OSOBA SA DUŠEVNIM SMETNJAMA / THE ROLE OF A SOCIAL WORKER IN THE TREATMENT OF PATIENTS WITH MENTAL DISORDERS	109
---	-----

Nedreta Šerić

IZAZOVI I PERSPEKTIVE SOCIJALNOG RADA U LOKALNOJ ZAJEDNICI U TUZLANSKOM KANTONU / CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF SOCIAL WORK IN LOCAL COMMUNITY IN THE TUZLA CANTON	121
--	-----

Nusreta Salić, Erna Lučić, Samila Ramić

CENTAR ZA SOCIJALNI RAD KAO ORGAN STARATELJSTVA U POSTUPKU PORODIČNOG POSREDOVANJA / CENTRE FOR SOCIAL WORK AS THE GUARDIANSHIP IN PROCEDURE OF FAMILY MEDIATION	145
---	-----

UDK 364-43/.5(497.6+100)

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Asim Pandžić

PRIMJENA EVROPSKIH STANDARDA KVALITETA SOCIJALNIH USLUGA U INSTITUCIJAMA SOCIJALNE ZAŠTITE BOSNE I HERCEGOVINE SA FOKUSOM NA LJUDSKI I FIZIČKI KAPITAL

Rad analizira u kojoj mjeri se primjenjuju evropski standardi kvaliteta socijalnih usluga u odnosu na ljudske i fizičke kapacitete u institucijama sistema socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini. Predstavljen je koncept evropskog socijalnog kvaliteta i evropski standardi kvaliteta socijalnih usluga koji podrazumijevaju dobro upravljanje, dobre radne uslove i dobro okruženje odnosno ulaganje u ljudski kapital kao i zadovoljavanje odgovarajuće infrastrukture institucija socijalne zaštite. Korištene metode u radu su metoda analize sadržaja dokumenata i metoda ispitivanja. Uzorak u empirijskom dijelu je činilo ukupno 133 ispitanika, aktera sistema socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini. U svrhu prikupljanja podataka konstruiran je poseban instrument u formi anketnih upitnika. Za analizu podataka i testiranje hipoteza korištena je tehnika sređivanja i statistička obrada podataka, uz korištenje statističkog paketa SPSS. Na osnovu analize empirijskih rezultata došlo se do zaključka da radnih i fizički uslovi u institucijama sistema socijalne zaštite Bosne i Hercegovine nisu u dovoljnoj mjeri razvijeni u odnosu na evropske standarde kvaliteta socijalnih usluga te da postoji potreba za njihovim dodatnim unapređenjem.

Ključne riječi: socijalna zaštita, socijalne usluge, kvalitet, evropski standardi, institucije

UVOD

Prema teoriji socijalnog kvaliteta socijalno društvo se realizira u interakciji (međuzavisnosti) između samoostvarenja pojedinih ljudi kao društvenih bića i kreiranja

kolektivnih identiteta koje se stvaraju u kontekstu obje napetosti. Postoje utvrditi četiri osnovne mogućnosti za te procese u smislu razvijanja društvenih odnosa. Ljudi moraju biti sposobni za interakciju (društveni angažman), institucionalni ili strukturalni kontekst mora biti za njih dostupan (socijalna uključenost), oni moraju imati pristup materijalnim i ostalim resursima koji olakšavaju interakciju (socio-ekonomska sigurnost). U svjetlu tih razmatranja socijalni kvalitet ovisi o tome u kojoj mjeri ljudi mogu učestvovati u socijalnom i ekonomskom životu i razvoju svojih zajednica s ciljem poboljšavanja njihove dobrobiti i ličnog potencijala. Zahvaljujući tome njihov kapacitet će doprinijeti društvu i rezultati će uticati na uslove za njihovo samoostvarenje” (Laurent J. G. and Alan C. Walker, 2005:11).

Do sada je teorija socijalnog kvaliteta eksplicirana u dvije glavne studije. Prva iznosi argumente kojima objašnjava logičke temelje. Stalna tendencija rasta i nejednak odnos između ekonomske i socijalne politike identificiran je kao glavni faktor krize u evropskim socijalnim politikama (Beck i sar. 1997). Drugi bitan argument u prvoj studiji je teza da je jasno razumijevanje društvenog nestalo iz samih društvenih nauka. Tokom vremena interpretacija društva i pojedinca razvijala se u pravcu konfrontacije ta dva područja koji se međusobno odnose kao “*faits sociaux*” (kojim se pridaje važnost dirkemovskom pristupu) i “*faits individual*” (što je utilitaristički pristup).

Pristup u drugoj studiji socijalne kvalitete se pokušava suprostaviti takvoj poziciji tvrdeći da se individualno i društveno mogu shvatiti kao konstitutivni entiteti (Beck i sar. 2001). Važan aspekt ove teorije je da možemo razlikovati četiri uslovljena faktora socijalnog kvaliteta (Beck i sar., 2001). Teorija kaže da proces samo-realizacije pojedinih osoba i formiranje kolektivnog identiteta mogu uticati jedno na drugo. Između njih postoji konstitutivna međuzavisnost. Ta međuzavisnost se događa u kontekstu dvije osnovne tenzije, po horizontalnoj i vertikalnoj osi (društveni razvoj i lični razvoj – horizontalna osa; sistemi institucionalne organizacije i zajednica porodičnih mrežnih grupa - vertikalna osa).

Na temelju druge studije formirana su četiri faktora socijalnog kvaliteta. Definicije bitnih aspekata tih faktora su: (1) socio-ekonomska sigurnost - nivo do kojeg ljudi imaju resurse tokom vremena; (2) socijalna kohezija - nivo u kojoj mjeri se društveni odnosi dijele na temeljne identitete, vrijednosti i norme; (3) socijalna uključenost - nivo u kojoj mjeri su ljudi integrirani i imaju pristup različitim institucijama i društvenim odnosima koji čine svakodnevni život; (4) društveni angažman - nivo u kojoj mjeri su ostvarene pojedinačne lične mogućnosti ljudi da djeluju na poboljšanju socijalnih odnosa (Laurent J. G. and Alan C. Walker, 2005:12).

TEORIJSKA ELABORACIJA

Socijalne usluge

Za uslugu se može reći da ona predstavlja kompleksan proizvod koji nije materijaliziran. Usluga se pruža i ona predstavlja odnos između pružaoca usluga i korisnika usluga. Korisnikom usluge se smatra krajnji primalac usluge izvan organizacije koja pruža uslugu, a on se može naći u više različitih situacija koje zavise od oblika usluge. Te situacije su: korisnik usluge može da vrši izbor između brojnih raspoloživih ponuda; korisnik može da pomogne pružaocu usluge predstavljanjem svojih zahtjeva; korisniku se može obezbijediti i lična usluga, npr. konsultacije; korisnik može biti direktno mijenjan od strane pružaoca usluga; prisutnost korisnika može da obezbijedi direktnu motivaciju i povratnu spregu za onoga ko obezbjeđuje uslugu.

U stručnoj i naučnoj literaturi se mogu naći mnogobrojne definicije usluge. Mi ćemo u ovom radu navesti neke od njih bez posebne elaboracije njihovog značenja. Prema nekim autorima usluga je posao obavljen za nekoga drugog; kvalitet usluge je stepen do kojeg je zadovoljena specifikacija korisnika/klijenta; kvalitet je mjera kako dobro pruženi nivo usluge odgovara očekivanjima korisnika/klijenta. No, i pored navedenih definicija, svaka usluga se može definirati posebno u zavisnosti od vrste same usluge. Pružanje usluga predstavlja proces, a ne niz pojedinačnih radnji i aktivnosti i sama usluga se kao takva treba i posmatrati, ukoliko želimo da izbjegnemo greške prilikom njenog pružanja.

Za sve usluge su važne osnovne performanse, atributi (Šofranac, R. 1997): *Pouzdanost* – sposobnost da se pruži usluga kako je specificirana po sadržaju, kvalitetu i vremenu; *Odgovornost* – odnos najvišeg rukovodstva i svih zaposlenih prema zahtjevima korisnika; *Kompetentnost* – znanje i osposobljenost zaposlenih da pruže uslugu; *Ljubaznost* – brza usluga i spremnost da se pomogne korisniku; *Pristup usluzi* – usluga mora biti pružena bez čekanja, u pravo vrijeme i na pravom mjestu; *Komunikativnost* – korisnik mora biti dobro informiran; i *Kredibilitet* – zaposleni svojim postupcima čuvaju i poboljšavaju imidž svoje organizacije. Uslugu karakteriziraju četiri svojstva: neopipljivost, nedjeljivost, promjenljivost i kvarljivost. Neopipljivost podrazumijeva da korisnik nije u mogućnosti da procjenjuje kvalitet usluge prije same upotrebe. Nedjeljivost kao svojstvo podrazumijeva da se usluga ne može odvojiti od davaoca usluge. Promjenljivost podrazumijeva da kvalitet usluge zavisi od toga ko je pružalac usluge, kada se i gdje usluga pruža. I na kraju svojstvo kvarljivosti koje podrazumijeva da su usluge kvarljive u smislu kvalitete pružanja.

U definiranju socijalnih usluga postoje mnogobrojne teškoće jer su u nekim društvima i sistemima socijalne politike i socijalne zaštite sinonimi: socijalne službe, socijalna zaštita, socijalna pomoć, usluge socijalnog rada koriste se u gotovo istom značenju kao i socijalne usluge. Ne postoji jedinstvena definicija socijalnih usluga, bar ne među evropskim zemljama, međutim, u svim EU dokumentima upravo socijalne usluge se navode kao ključni element socijalnog programa EU, jer imaju centralnu ulogu u poboljšanju kvaliteta života i osiguranju socijalne zaštite. Postoje pokušaji da se uspostavi, makar i najopćenitija podjela socijalnih usluga. Tako socijalne usluge u širem smislu predstavljaju širok spektar usluga kao što su obrazovanje, osnovna zdravstvena njega, pristup zapošljavanju..., dok u užem smislu socijalne usluge predstavljaju one koje se usmjereno odnose na socijalne potrebe ljudi (socijalne službe, usluge za djecu, stara lica i osobe sa invaliditetom, učestvovanje u društvenom životu zajednice i razne mjere socijalne zaštite...).

Više autora je pokušalo definirati pojam socijalne usluge. Tako, Munday daje opsežnu definiciju socijalnih usluga: "Socijalne su usluge one usluge koje nudi vlada i nevladine organizacije sa ciljem da odgovore na potrebe pojedinaca i grupa korisnika, kao što su djeca i porodica, starije osobe i osobe s fizičkim i mentalnim hendikepom. Te se usluge mogu davati u domicilu osoba, u dnevnim centrima i domovima, a pružaju ih socijalni radnici i drugi stručnjaci iz srodnih područja (Munday B.).

Drugu definiciju je dao Evers. Prema njemu "Socijalne usluge uključuju sve usluge za koje se (a) smatra da će biti od posebne važnosti za društvo u cjelini i gdje (b) lična interakcija između pružaoca usluge i korisnika usluge ima ključnu ulogu. Korištenjem tako široke definicije zdravstvo, obrazovanje, profesionalna integracija i kulturne usluge postat će dio slike izvan uobičajena tri područja dječije dnevne zaštite, zaštite za starije i raznih malih područja usluga za problematične grupe" (European Committee for Social Cohesion 2007. a prema Evers, A. 2003). Također, pod socijalnom uslugom podrazumijevaju se "usluge koje osiguravaju agencije i institucije (vladine i nevladine) radi zadovoljavanja nekih ličnih ili socijalnih potreba korisnika kao što su djeca, porodice, stari ljudi, hendikepirani i one se mogu davati u domovima korisnika ili pak u institucijama u koje su korisnici smješteni" (Puljiz i dr, 2005:462) i one mogu biti različite: uključuju pomaganje ljudima da postanu nezavisni do stepena do koga je to moguće, pravnu pomoć, bračno savjetovanje, grupe građana za podršku, zastupanje, ostvarivanje finansijske pomoći, nadzor nad djecom, povezivanje klijenata sa resursima, savjetovanje i drugo (Vidanović, 2006:370).

U evropskom kontekstu za socijalne usluge se koriste i termini “*lične socijalne usluge*” od opće koristi i “*usluge od općeg interesa*”. Vrijednost ličnih socijalnih usluga se ističe u tome što su te usluge osmišljene kako bi zadovoljile individualne potrebe korisnika (npr. smještaj u hraniteljsku porodicu za dijete bez roditeljskog staranja) za razliku od socijalnih usluga koje se odnose na pojedine kategorije građana (npr. novčane naknade za nezaposlene osobe). Zajedničke karakteristike za te usluge su: (1) da ih pružaju vladine i nevladine organizacije/udruženja ili neprofitne organizacije; (2) mogu se organizirati odvojeno ili zajednički kao i kod drugih srodnih usluga socijalne zaštite (novčane naknade), zdravstva ili obrazovanja; (3) da postoje razlike između zemalja u broju i vrsti korisnika usluga. U većini zemalja one uključuju: starije osobe, djecu i porodice, ljude sa invaliditetom (fizičkim i psihičkim) a mogu uključiti: narkomane, mlade, prestupnike, izbjeglice ili tražitelje azila; (4) one se mogu pružiti u vlastitom domu (npr. kućina njega), u dnevnim centrima, te u domovima i institucijama; (5) osoblje koje pruža ove usluge su socijalni radnici i druge grupe pružatelja usluga kao što su: socijalni asistenti, animatori, radnici rezidencijalne njege.²

Usluge od općeg interesa pokrivaju tržišne i netržišne usluge za koje državne vlasti smatraju da su od općeg interesa, pa su podvrgnute specifičnim obavezama javnih usluga (prevoz, poštanske usluge, obrazovanje, zdravstvena zaštita, socijalne usluge...). I one su od vitalnog značenja u postizanju EU ciljeva u području socijalne, ekonomske i teritorijalne kohezije, visoke zaposlenosti, socijalne uključenosti i ekonomskog rasta. Usmjerene su na pojedinca a posebno na zadovoljavanje vitalnih ljudskih potreba ranjivih korisnika. One pružaju zaštitu od općih rizika kao što su starenje i bolest i pomažu u prevladavanju poteškoća koje su povezane s promjenom porodične strukture i promjenama na tržištu rada, ali se istovremeno odnose i na prevladavanje specifičnih poteškoća koje su povezane s imigrantskim statusom (znanje jezika), prezaduženosti, siromaštvom, ličnim tragedijama, bolestima, invaliditetom, teškim zapošljavanjem i slično.

Usluge od općeg interesa³ podijeljene su na dvije šire grupe prema različitim zakonskim okvirima koji se na njih primjenjuju: *Usluge od općeg ekonomskog interesa* (SGEI) koje su po svojoj prirodi ekonomske jer se radi o prodaji roba i/ili usluga (poštanske usluge, telekomunikacije, prijevoz, opskrba vodom, strujom,

² Kompletan izvještaj koji je korišten kao izvor može se naći pod originalnim nazivom “*European social services: A map of characteristics and trends*” na web stranici: www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialrights/.../SocServEumap_en

³ Više o uslugama od općeg interesa može se naći na stranici <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=794&langId=en>

plinom itd.) – one imaju jasnu panevropsku dimenziju i regulirane su posebnim zakonskim okvirom – Ugovor Evropske komisije (EC Treaty) koji regulira jedinstveno tržište i zaštitu tržišnog takmičenja u EU; u ekonomske mogu pripadati i socijalne i zdravstvene usluge; *Ne-ekonomske* usluge od općeg interesa: policija, pravosuđe, sustav socijalnog osiguranja (zdravstveno i penzijsko), obavezno obrazovanje – ove usluge nisu predmet posebne EU zakonske regulative već se uređuju unutar zemalja članica i na njih se ne primjenjuju pravila iz Ugovora Evropske komisije o jedinstvenom EU tržištu i pravilima takmičenja. Socijalne usluge od općeg interesa uključuju: sisteme socijalne zaštite (obavezni i dopunski), posredovanje u zapošljavanju i obuka, socijalno stanovanje, podršku porodici, brigu za djecu, dugotrajnu zaštitu, usluge koje pomažu socijalnu integraciju pružajući podršku osobama su poteškoćama (beskućnicima, ovisnicima, osobama s invaliditetom i dugotrajnim bolestima...).

Socijalne usluge od općeg interesa imaju određene specifičnosti: (1) one doprinose konkretnom sprovođenju fundamentalnih socijalnih prava i stvaranju jednakih mogućnosti, naročito za osobe koje se suočavaju sa situacijama ugroženosti i (2) zasnovane su na priznavanju važnosti ljudskog dostojanstva, solidarnosti, socijalne pravde, socijalne kohezije i socijalnog staranja, uključujući i osnaživanje i učešće korisnika u uobličavanju, pružanju i procjenjivanju socijalnih usluga.

U našem kontekstu pod terminom socijalnih usluga se smatraju usluge iz socijalne zaštite kao “usluge socijalnog rada” definirane zakonima o socijalnoj zaštiti.⁴ U Federaciji BiH koristi se termin “*usluge socijalnog i drugog stručnog rada*” pod kojim se podrazumijeva savjetodavni rad koji obavljaju ustanove u rješavanju porodičnih i bračnih problema, te mjere i akcije, u saradnji sa mjesnim zajednicama i drugim organizacionim oblicima, na suzbijanju i sprečavanju društveno neprihvatljivog ponašanja djece i ostalih pojedinaca, porodica i društvenih grupa. U Republici Srpskoj i Brčko Distriktu BiH se koristi termin “*usluge socijalnog rada*” pod kojim se smatra preventivna djelatnost, dijagnostika, tretman i savjetodavno-terapijski rad zasnovan na primjeni stručnih i naučnih saznanja, u cilju pružanja stručne pomoći pojedincima, porodicama i društvenim grupama da rješavaju svoje životne teškoće kao i pomoći u organiziranju lokalnih i drugih zajednica da sprečavaju socijalne probleme i ublažavaju posljedice.

⁴ U F BiH Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i porodice sa djecom, U RS Zakonom o socijalnoj zaštiti i BD Zakonom o socijalnoj zaštiti.

Kvalitet u uslugama socijalne zaštite

Glavna misija usluga u socijalnoj zaštiti je da se njima čini napor kako bi se omogućilo socijalno ugroženim pojedincima i porodicama da ostanu jednaki članovi društva i da koriste iste izvore, da žive nezavisno, u kontaktu sa drugim ljudima, i u njihovoj prirodnoj sredini. U svjetlu ovoga, potrebno je kreirati takav set kriterijuma, pomoću kojih će biti moguće da se utvrdi da li usluga promoviše lični rast i nezavisnost, odnosno samostalnost korisnika. Dakle, njihova svrha je da obezbijede pojedincima i porodicama koje se nalaze u stanju socijalne potrebe da koriste institucije koje pružaju usluge, kao i njihovu prirodnu mrežu odnosa, da ostanu dio prirodne lokalne zajednice, i ukratko - da žive na dostojanstven način.

Kada govorimo o kvalitetu usluga socijalne zaštite, koje spadaju pod javne usluge, on najprije proizilazi iz susretanja potreba i interesa ne samo korisnika usluga, već i onih koji te usluge pružaju, kao i onih koji su naručioci usluga i koji ih plaćaju iz javnih fondova (općine, država). Jedno od najčešće citiranih pravila o kvaliteti pružene usluge kaže da je usluga (Harison, 2000) zadovoljstvo = opažanje – očekivanje. Dakle, stepen zadovoljstva dobivenom uslugom predstavlja razliku između onoga što mislimo da smo dobili i onoga što mislimo da ćemo dobiti. Kada je u pitanju definiranje kvaliteta usluga među autorima postoji saglasnost da je kvalitet usluga stav ili globalna ocjena superiornosti usluga, ali ne postoji saglasnost o tačnoj prirodi tog stava. Neki autori smatraju da se stav o kvalitetu usluga formira usporedbom očekivanja i performansi (Parasuraman, 1988. Kano, 1984), dok drugi autori smatraju da je kvalitet usluge rezultat poređenja performansi sa idealnim standardima (Teas, 1993). Pored toga, postoje izražena i mišljenja da su stavovi o kvalitetu usluga samo rezultat percipiranja performansi kvalitete (Cronin and Taylor, 1992).

U determiniranju kvaliteta usluge zadovoljstvo korisnika ima važnu ulogu i usko je povezano sa njenom definicijom. No, potrebno je naglasiti da se ne radi o identičnim, nego o međusobno uvjetovanim kategorijama. Postoji saglasnost i među autorima da se kvalitet usluge razlikuje od zadovoljstva kupca. Ovdje ćemo navesti neke stavove autora: Kvalitet usluga je stav o uslužnoj firmi, dok se zadovoljstvo kupca odnosi na pojedinačne uslužne susrete (Bolton i Drew 1991, Parasuraman, 1988); kvalitet usluga ne predstavlja uopćen stav, nego je također vrlo specifično vezan za određenu transakciju tako da se razlikuje od zadovoljstva kupca (Taes 1993); termin “zadovoljstvo kupaca” označava kumulativnu mjeru (Boulding, 1993), ali on nije istovjetan kvalitetu usluga; između ova dva koncepta postoje mnoge sličnosti, ali je potrebno u njihovoj analizi pristupiti integrirano kroz izučavanje koncepta “ocjena od strane potrošača” (Iacobucci, 1996); radi se o dvije dimenzije koje se

nalaze u uzročno-posljedičnoj vezi, ali se postavlja pitanje koja od njih prethodi sljedećoj, kvalitet usluga zadovoljstvu (Oliver, 1981) ili zadovoljstvo kvalitetu usluga (Woodside, 1989).

U samom procesu pružanja usluge moraju biti uspostavljeni postupci za kontrolu i održavanje sistema mjerenja. Mjerenje i ocjena usluge, koju vrše oni koji pružaju uslugu, može da bude poboljšana na osnovu korektivnih mjera. Međutim, ocjena korisnika je krajnja i konačna mjera kvalitete usluge. Ono što karakterizira korisnikovu ocjenu je subjektivnost. Nezadovoljstvo korisnika može da rezultira opstrukcijom organizacije bez da navede primjedbu koja bi mogla da dovede do preduzimanja korektivne akcije. Tako da samo oslanjanje na žalbe korisnika može da dovede do varljivih zaključaka. Kada je riječ o mjerenju kvaliteta usluga postoje dva ključna elementa i to: percepcija kupca/korisnika i identifikacija zahtjeva i očekivanja korisnika o kvalitetu usluga. Percepcija kupca ili korisnika odražava njegovo mišljenje o superiornosti ili globalnoj izvršnosti usluga (Zeithaml, 1988). U svjetlu ovih faktora razvijen je model mjerenja kvaliteta – SERVQUAL skala (Parasuraman, 1988). Kada je u pitanju identifikacija zahtjeva korisnika, opće je poznato da korisnici ocjenjuju uslugu koju dobijaju i da su njihova očekivanja od kritičnog značaja u određivanju nivoa zadovoljstva (Brown i Swartz 1989). U cilju postizanja što većeg zadovoljstva korisnika, pružalac usluge mora da institucionalizira procjenu i mjerenje korisnikovog zadovoljstva u toku pružanja usluge.

Ono što je bitno za kvalitet usluge u socijalnom radu i socijalnoj zaštiti je očekivanje korisnika/klijenta od sistema usluge. U određivanju kvaliteta usluge korisnici procjenjuju kvalitet tako što uspoređuju svoja zapažanja o onome što im je pruženo sa svojim očekivanjima šta im je trebalo biti pruženo. To je značajno za razumijevanje i kontroliranje kvaliteta usluge. Korisnik koji čeka znajući da će tek za pola sata doći na red je zadovoljniji od onoga koji čeka samo polovinu tog vremena, ali ne zna koliko će morati da čeka (Haywood-Farmer, 1988). Kvalitetna usluga u socijalnom radu i socijalnoj zaštiti treba da: zadovolji ciljne potrebe korisnika usluga; bude dostupna, na pravom mjestu, u pravo vrijeme i na pravom nivou; obezbijedi ravnopravnost, bez obzira na socijalnu, etničku ili kulturalnu pripadnost; bude pouzdana, konzistentna i kontinuirana; ima jasnu svrhu i da sadrži minimum standarda koje ljudi mogu da očekuju; da se obezbjeđuje unutar raspoloživih resursa; bude pružena od kompetentnog i dobro obučenog osoblja. Međutim, kvalitet usluga socijalnog rada i socijalne zaštite i dalje ostaje zavisen od toga da li su usluge dostupne svima, da li postoji kontinuitet u pružanju usluge, da li postoji dostupnost informacija i transparentnost u pružanju usluga, da li postoji učešće korisnika u definiranju i

ocjenjivanju usluga, da li se poštuju uspostavljeni standardi usluga. Dakle, kvalitet u socijalnoj zaštiti i socijalnom radu predstavlja, s jedne strane, stepen podudarnosti sa prihvaćenim principima i praksom (standardima), a sa druge strane, stepen spremnosti za zadovoljavanje ukupnih korisnikovih potreba i stepen dostizanja željenih ishoda (rezultata) uz usaglašenost sa sredstvima (resursima).

Važno obilježje kvaliteta usluga u socijalnom radu i socijalnoj zaštiti je njihov kapacitet da podrže pojedince/korisnike usluga u rješavanju njihove nepoželjne socijalne situacije. Standardi ističu orijentaciju ka ličnim ciljevima korisnika, koja omogućava da apstraktni ideali kao što su dostojanstvo, ispunjen život itd. postanu krajnje konkretni. Standardi usluga socijalnog rada i socijalne zaštite predstavljaju sadržaj aktivnosti u skladu sa namjenom i ciljem određene usluge, kriterijima za korištenje usluge, načina i metode procjene, planiranja, pružanja i prestanka korištenja usluge. Standardi koji se odnose na sadržaj usluge podrazumijevaju konkretan opis aktivnosti i dobara koje su usmjerene na korisnika i u najvećoj mjeri zavise od vrste i namjene usluge u sistemu socijalne zaštite i konkretne grupe korisnika. S tim u vezi, za uspostavljanje kriterija standarda usluge socijalnog rada i socijalne zaštite svaka usluga treba da definiše: osnovni opis sadržaja usluge, ciljeve usluge, grupu klijenta/korisnika kojoj je usluga namijenjena, kapacitet u skladu sa namjenom usluge, procedure za korištenje usluge, mehanizme za određenja prava korisnika, dokumentaciju o pruženju usluzi i praćenje ishoda pružene usluge.

A *propos* kvaliteta o socijalnim uslugama u Evropskoj uniji Odbor za socijalnu zaštitu izradio je *Dobrovoljni evropski okvir za kvalitete socijalnih usluga*⁵ (SPC/2010/10/8). U njemu su predložene i metodološke smjernice koje treba da pomognu tijelima javne vlasti nadležnim za organiziranje i finansiranje socijalnih usluga da na odgovarajućem nivou razviju posebne alate za definiranje, mjerenje i evaluaciju kvaliteta socijalnih usluga. Okvir je dovoljno fleksibilan da se može primijeniti u državnom, regionalnom i lokalnom kontekstu u svim državama članicama Evropske Unije na različite vrste socijalnih usluga. Napravljen je s ciljem da bude kompatibilan i komplementaran s postojećim nacionalnim pristupima kvalitetu u sektoru socijalnih usluga. Okvir treba da bude od pomoći donositeljima politika da odrede prioritete za ulaganja koja potiču kontinuirani razvoj kvaliteta i ekonomičnosti pružanja socijalnih usluga, imajući u vidu da većina socijalnih usluga u velikoj mjeri zavisi od finansiranja.⁶ Dobrovoljni evropski okvir za kvalitet socijalnih usluga

⁵ Kompletan dokument *A Voluntary European Quality Framework for social services* može se preuzeti na web stranici: www.ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=6140&langId=en

⁶ Vidi originalni izvještaj *Biennial report on social services of general interest*, SEC (2008) 2179 final of 2 July 2008, section 2.2.1. na stranici www.ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2050&langId=en

inspiriran je različitim inicijativama u vezi s kvalitetom socijalnih usluga: (1) okvirima i alatima koje su ustanovila javna tijela zemalja članica; (2) inicijativama koje su već pokrenute od učesnika na nivou EU; (3) inicijativama za Aktivno uključivanje;⁷ (4) rezultatima osam projekata finansiranih od programa PROGRESS-a o kvalitetu socijalnih usluga; (5) pozicijskim dokumentom izdanim u novembru 2007. godine od strane Visoke radne grupe za invaliditet (*Disability High Level Group*), koji pruža smjernice kako promovirati kvalitetne socijalne usluge baveći se sasvim određenim potrebama osoba s invaliditetom.

Evropskim okvirom kvaliteta socijalnih usluga definirani su sa sedam temeljnih principa na kojima treba da se zasniva pružanje ovih usluga. Prvi princip je *dostupnost* (*Available*) tako da korisnici treba da imaju pristup širokom rasponu socijalnih usluga, koje će zadovoljiti njihove potrebe na odgovarajući način i, gdje je to moguće, unutar svoje zajednice i na mjestu gdje je to najkorisnije za njih i za njihove porodice. Drugi princip je *pristupačnost* (*Accessible*) koji podrazumijeva da socijalne službe budu lahko dostupne za sve one koji trebaju njihove usluge. Informacije i nepristrasni savjeti o spektru raspoloživih usluga trebaju biti dostupni svim korisnicima. Za osobe s invaliditetom treba osigurati pristup fizičkom okruženju u kojem se usluga odvija, kao i odgovarajući prevoz od i do mjesta pružanja usluge, kao i odgovarajuće informacije i komunikaciju (uključujući informacijske i komunikacijske tehnologije). Treći princip je *priuštivost* (*Affordable*) tako da socijalne usluge budu dostupne za sve ljude koji ih trebaju (univerzalni pristup), bilo besplatno ili po cijenama koje su za te osobe pristupačne. Četvrti princip je *usmjerenost na korisnika* (*Person-centred*) tako da se socijalne usluge trebaju provoditi pravovremeno i na fleksibilan način primjereno potrebama pojedinaca, u cilju poboljšanja kvaliteta života i kako bi se osigurale jednake mogućnosti za sve. Socijalne usluge trebaju uzeti u obzir fizičke, intelektualne i društvene okolnosti primatelja usluge i treba da poštuju njihovu kulturnu posebnost. Nadalje, socijalne usluge bi trebale biti temeljene na potrebama korisnika i orijentisane prema potrebama svih povezanih korisnika. Peti princip je *sveobuhvatnost* (*Comprehensive*) koji zahtijeva da socijalne usluge budu koncipirane i pružene na integrirani način koji odražava višestruke potrebe, sposobnosti i sklonosti korisnika, i kada je to prikladno, uključi njihove porodice i skrbnike, sve s ciljem povećanja njihove dobrobiti. Šesti princip je *kontinuitet* (*Continuous*) tako da bi

⁷ Vidi Preporuku Komisije "Commission Recommendation" of 3 October 2008 on the "Active inclusion of people excluded from the labour market", (2008/867/EC) published in the O.J. of 18. 11. 2008 L. 307/11; Council conclusions on common active inclusion principles to combat poverty more effectively of 17. 12. 2008; and the European Parliament resolution of 6 May 2009 on the active inclusion of people excluded from the labour market (2008/2335(INI).

socijalne usluge trebale biti organizirane da osiguraju kontinuitet pružanja usluge za vrijeme trajanja potrebe, a posebno kada odgovaraju na razvojne i dugoročne potrebe u skladu sa cjeloživotnim pristupom koji omogućava korisnicima da se oslanjaju na kontinuirani, neprekinuti niz usluga, od rane intervencije do podrške i praćenja izbjegavajući pritom negativan efekat prekida usluge. I, sedmi princip, *usmjerenost na rezultate (Outcome-oriented)* koji podrazumijeva da su socijalne usluge prvenstveno usmjerene na benefit korisnikā i, po potrebi, njihovu porodicu, skrbnike i neformalne zajednice. Da bi se optimiziralo pružanje usluga trebaju biti organizirane periodične procjene/revizije pružanja usluge, koje bi trebalo donijeti, uključujući i povratne informacije od korisnika i onih koji su uključeni u organizaciju pružanja usluge.

Principi kvaliteta socijalnih usluga koji definiraju odnos između pružaoca i korisnika odnose se na poštivanje prava korisnika i učestvovanje i osnaživanje korisnika.

Poštivanje prava korisnika podrazumijeva da pružaoci usluga treba da poštuju osnovna ljudska prava korisnika i slobode zagarantirane nacionalnim, evropskim i međunarodnim pravima i da poštuju ljudsko dostojanstvo. Štaviše pružaoci usluga bi trebali poštivati prava korisnika u smislu jednakih mogućnosti, jednakog pristupa, slobode izbora, samoodređenja i poštivanja privatnosti. Odgovarajuće usluge trebaju biti dostupne svim korisnicima bez diskriminacije na temelju spola, rasnog ili etničkog porijekla, vjere ili uvjerenja, invaliditeta, dobi ili spolne orijentacije. Fizičko, psihičko zlostavljanje i finansijsko iskorištavanje korisnika treba spriječiti ili kazniti na odgovarajući način.

Učestvovanje i osnaživanje podrazumijeva da pružaoci usluga moraju poticati aktivno učestvovanje korisnika i, ako je potrebno, uključivanje njihovih porodica ili pouzdanih osoba i njihovih neformalnih skrbnika u donošenje odluka o planiranju, pružanju i evaluaciji usluga. Pružaoci usluga trebaju osnažiti korisnike da definiraju svoje lične potrebe koje trebaju imati za cilj jačanje i održavanje svojih kapaciteta zadržavajući koliko god je to moguće kontrolu nad vlastitim životom.

Principi kvalitetnog odnosa između pružaoca usluga, javnih vlasti, socijalnih partnera i drugih zainteresiranih strana definirani su kroz partnerstvo i dobro upravljanje.

Partnerstvo u razvoju socijalnih usluga zahtijeva aktivno uključivanje i saradnju svih relevantnih aktera iz javnog i privatnog sektora: lokalnih vlasti, korisnika i njihovih porodica, neformalnih njegovatelja, korisničkih organizacija, pružaoca usluga i njihovih organizacija, socijalnih partnera i lokalnih organizacija civilnog društva. Ovo partnerstvo je bitno za osiguranje kontinuiteta usluga koje odgovaraju

lokalnim potrebama, kako bi se osiguralo djelotvorno korištenje resursa i stručnosti, kao i za postizanje socijalne kohezije.

Dobro upravljanje podrazumijeva da socijalne usluge treba temeljiti na otvorenosti i transparentnosti, poštivajući evropsko, nacionalno, regionalno i lokalno zakonodavstvo, djelotvornost, efikasnost i odgovornost u odnosu na organizacijske, socijalne i finansijske rezultate obavljanja usluga. Pružanje usluga treba temeljiti na koordinaciji svih relevantnih tijela javnih vlasti, socijalnih partnera, i svih drugih učesnika u dizajnu odgovarajućeg finansiranja (uključujući fokus na korištenju raspoloživih resursa) te u pružanju usluga.

Principi kvaliteta vezani za ljudski i fizički kapital odnose se na dobre radne uslove/ulaganje u ljudski kapital i adekvatnu/odgovarajuću infrastrukturu.

Dobri radni uslovi i dobro okruženje / ulaganje u ljudski kapital zahtijeva da socijalna institucija treba osigurati stručno i kompetentno osoblje pod pristojnim i stalnim uslovima rada i prema izvodljivom opsegu rada. Prava radnika treba poštivati posebno u odnosu na principe povjerljivosti, etike i profesionalne autonomije svojstvene socijalnim službama. Volonterima i neformalnim njegovateljima je potrebno obezbijediti podršku u sticanju neophodnih vještina u odgovarajućim područjima.

Odgovarajuća fizička infrastruktura zahtijeva da socijalne službe trebaju osigurati fizičku infrastrukturu koja ispunjava zdravstvene i sigurnosne standarde za korisnike, radnike i volontere, kao i standarde pristupačnosti pod nazivom “Dizajn za sve” a u skladu sa propisima o zaštiti okoliša.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja: Uzimajući u obzir da obezbjeđenje kvalitetnih socijalnih usluga, u skladu sa evropskim standaradima, podrazumijeva i dobre radne uslove i dobro okruženje odnosno ulaganje u ljudski kapital te stvaranje odgovarajuće infrastrukture u institucijama socijalne zaštite, naš predmet istraživanja smo definirali kao: *ispitivanje nivoa primjene evropskih standarda kvaliteta socijalnih usluga sa fokusom na ljudske i fizičke kapacitete u institucijama sistema socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini.*

Opća hipoteza: radni i fizički uslovi u institucijama sistema socijalne zaštite Bosne i Hercegovine nisu u dovoljnoj mjeri razvijeni u odnosu na evropske standarde kvaliteta socijalnih usluga.

Na osnovu opće (generalne) hipoteze izvedene su i posebne hipoteze:

H₁ u institucijama sistema socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini ne postoji plansko povećanje kompetentnosti i stvaranja dobrih radnih uslova u odnosu na evropski standard kvaliteta socijalnih usluga

H₂ institucije sistema socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini ne obezbjeđuju odgovarajuću infrastrukturu u skladu sa evropskim standardima kvaliteta socijalnih usluga

Populacija i uzorak: Populaciju su činile sve institucije socijalne zaštite u Bosni Hercegovini, profesionalci uposleni u tim institucijama. Uzorak je činilo ukupno 133 ispitanika aktera sistema socijalne zaštite od toga: 114 (ili 85,7%) iz centara za socijalni rad, 10 (ili 7,5%) iz ustanova socijalne zaštite i 9 (ili 6,8%) iz nevladinih organizacija. U odnosu na teritorijalnu zastupljenost ispitanici su bili: iz Federacije Bosne i Hercegovine 95 ispitanika (odnosno 71,4%), iz Republike Srpske 33 ispitanika (ili 24,8%) i iz Distrikta Brčko 5 ispitanika (3,8%).

Metode istraživanja: Opće naučne metode korištene u ovom istraživanju su: metoda modeliranja, statistički metoda i hipotetičko-deduktivna metoda. Osnovne metode primijenjene u istraživanju su: analiza, sinteza, apstrakcija, generalizacija, dedukcija i indukcija. Korištene metode prikupljanja podataka su: metoda analize sadržaja dokumenata i metoda ispitivanja. Da bismo došli do konkretnih podataka bitnih za naš problem istraživanja koristili smo sljedeće tehnike istraživanja: analiza sadržaja dokumentacije, t-testiranje, survey, skaliranje, te sređivanje i statistička obrada podataka. Analizu sadržaja dokumentacije kao tehniku primijenili smo u prikupljanju podataka relevantnih za predmet istraživanja. U svrhu prikupljanja podataka konstruiran je poseban instrument u formi anketnih upitnika. Za analizu podataka i testiranje hipoteza korištena je tehnika sređivanja i statistička obrada podataka, uz korištenje statističkog paketa SPSS 17.0.

EMPIRIJSKI REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Ljudski kapaciteti

Evropski standard za kvalitet socijalnih usluga "dobri radni uslovi i dobro okruženje /ulaganje u ljudski kapital" zahtijeva da socijalna institucija treba osigurati stručno i kompetentno osoblje pod pristojnim i stabilnim uslovima a prema izvodljivom opsegu rada. Prava radnika treba poštivati posebno u odnosu na principe povjerljivosti, etike i profesionalne autonomije svojestvene socijalnim službama. Volonterima i neformalnim njegovateljima je potrebno obezbijediti podršku u sticanju neophodnih vještina u odgovarajućim područjima (SPC/2010/10/8).

Provjera pouzdanosti mjerne skale od 20 indikatora ljudskih i fizičkih kapaciteta od strane implemenatora socijalne zaštite (*tabela 1*) Kronbahovim koeficijentom $ALFA = 0.95$, ukazuje na veoma visoku pouzdanost i unutrašnju saglasnost skale za ovaj uzorak ispitanika. Izračunata aritmetička sredina (M) svih indikatora od 3,97 pokazuje da su radni uslovi i okruženje / ulaganje u ljudski kapital, po ocjeni implemenatora socijalne zaštite, prosječni. Vrijednost standardne devijacije (SD) od 1,42 ukazuje da je rasipanje oko aritmetičke sredine veliko, što potvrđuje i koeficijent varijabilnosti (CV) od 35,8%, a time i slabu homogenost dobijenih rezultata.

Tabela 1: Mjere centralne tendencije, varijabilnosti i distribucije frekvencije obilježja radnih uslova i okruženja / ulaganja u ljudski kapital

Dobri radni uslovi i dobro okruženje/ulaganje u ljudski kapital	N	M	SD	R	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	6 (%)	7 (%)
U kojoj mjeri su u Vašoj instituciji / ustanovi / organizaciji zastupljeni pristojni uslovi rada uključujući nediskriminaciju po bilo kom osnovu	133	4.81	1.3	5	0.0	0.8	12.8	41.4	9.8	20.3	15.0
U kojoj mjeri su u Vašoj instituciji / ustanovi / organizaciji zastupljeni pristojni uslovi rada uključujući zaštitu zdravlja i sigurnosti na radu	133	4.48	1.4	5	0.0	6.8	18.0	33.8	15.8	12.8	12.8
U kojoj mjeri su u Vašoj instituciji / ustanovi / organizaciji zastupljeni pristojni uslovi rada uključujući socijalni dijalog	133	4.51	1.5	6	2.3	6.0	12.8	38.3	11.3	16.5	12.8
U kojoj mjeri su u Vašoj instituciji / ustanovi / organizaciji zastupljeni pristojni uslovi rada uključujući pristojne plaće	133	3.94	1.4	6	3.8	12.0	17.3	36.1	21.1	3.8	6.0

U kojoj mjeri su u Vašoj instituciji / ustanovi / organizaciji zastupljeni pristojni uslovi rada uključujući radnu ravnopravnost	133	4.65	1.5	5	0.0	6.0	12.8	36.8	16.5	9.8	18.0
U kojoj mjeri su u Vašoj instituciji / ustanovi / organizaciji zastupljeni pristojni uslovi rada uključujući jednake plaće za jednake vrijednosti	133	4.13	1.4	6	3.8	9.8	15.0	34.6	21.1	9.8	6.0
U kojoj mjeri su u Vašoj instituciji / ustanovi / organizaciji definirane potrebne vještine stručnog kadra za obavljanje djelatnosti institucije	133	4.32	1.4	6	1.5	6.8	16.5	39.1	15.0	12.0	9.0
U kojoj mjeri je u Vašoj instituciji / ustanovi / organizaciji zastupljena kadrovska politika	133	4.17	1.3	5	0.0	6.8	24.1	37.6	15.0	10.5	6.0
U kojoj mjeri se u Vašoj instituciji / ustanovi / organizaciji vodi takva kadrovska politika koja omogućava selekciju kvalificiranih radnika, sa potrebnim znanjima, vještinama i sposobnostima	133	3.89	1.4	6	6.0	7.5	24.8	32.3	15.0	11.3	3.0
Postoji li partnerstvo između Vaše institucije / ustanove / organizacije i neke obrazovne institucije koja obrazuje profile koji mogu obavljati djelatnost institucije	133	3.33	1.6	6	18.0	15.0	16.5	32.3	7.5	5.3	5.3
U kojoj mjeri se u Vašoj instituciji / ustanovi / organizaciji omogućava stažiranje studenata tokom studija	133	5.04	1.4	6	2.3	1.5	5.3	29.3	24.1	18.0	19.5

U kojoj mjeri su u Vašoj instituciji /

ustanovi / organizaciji definirani programi obuke i programi za cjeloživotno učenje uposlenika	133	3.53	1.4	6	10.5	15.8	16.5	33.8	15.0	6.8	1.5
--	-----	------	-----	---	------	------	------	------	------	-----	-----

U kojoj mjeri uposlenici u Vašoj instituciji / ustanovi / organizaciji

pohađaju određene stručne obuke neophodne za sticanje novih vještina	133	4.01	1.4	6	2.3	12.8	18.8	35.3	12.8	15.0	3.0
--	-----	------	-----	---	-----	------	------	------	------	------	-----

U kojoj mjeri Vi u toku jedne godine (u prosjeku) pohađate određene stručne obuke

	133	3.80	1.5	6	6.8	12.8	21.1	28.6	19.5	6.8	4.5
--	-----	------	-----	---	-----	------	------	------	------	-----	-----

U kojoj mjeri je u Vašoj instituciji /

ustanovi / organizaciji obavezno pohađanje određenih stručnih obuka	133	3.68	1.7	6	10.5	18.8	14.3	27.8	11.3	12.0	5.3
---	-----	------	-----	---	------	------	------	------	------	------	-----

U kojoj mjeri Vaša institucija /

ustanova / organizacija prilikom kreiranja obuka uključuje korisnike i socijalne aktere	133	3.20	1.4	6	13.5	14.3	30.8	29.3	5.3	5.3	1.5
---	-----	------	-----	---	------	------	------	------	-----	-----	-----

U kojoj mjeri Vaša institucija /

ustanova / organizacija prilikom organiziranja obuka uključuje korisnike i socijalne aktere	133	3.19	1.4	6	11.3	22.6	25.6	25.6	8.3	5.3	1.5
---	-----	------	-----	---	------	------	------	------	-----	-----	-----

U kojoj mjeri Vaša institucija /

ustanova / organizacija prilikom organiziranja obuka uključuje i volontere koji stažiraju u obuke	133	3.53	1.4	6	8.3	20.3	20.3	26.3	13.5	9.0	2.3
---	-----	------	-----	---	-----	------	------	------	------	-----	-----

U kojoj mjeri Vaša institucija / ustanova / organizacija prilikom organiziranja obuka uključuje i neformalne skrbnike korisnika za sticanje potrebnih vještina	133	3.19	1.3	6	11.3	29.3	18.0	24.1	9.8	6.0	1.5
--	-----	------	-----	---	------	------	------	------	-----	-----	-----

U kojoj mjeri Vaša institucija / ustanova / organizacija vrši promociju socijalnog dijaloga u lokalnoj zajednici	133	3.92	1.4	6	5.3	12.0	23.3	25.6	13.5	18.8	1.5
--	-----	------	-----	---	-----	------	------	------	------	------	-----

Napomena: (1) - izuzetno lošije od prosjeka ; (2) - mnogo lošije od prosjeka; (3) - lošije od prosjeka; (4) – prosječno; (5) - bolje od prosjeka; (6) - mnogo bolje od prosjeka; (7) - izuzetno bolje od prosjeka

Mnogo bolji od prosjeka su indikatori (tabela 1) da se u instituciji omogućava stažiranje studenata tokom studija; te da su u instituciji zastupljeni pristojni uslovi rada uključujući nediskriminaciju po bilo kom osnovu. *Iznad prosjeka* su indikatori da su u instituciji zastupljeni pristojni uslovi rada uključujući radnu ravnopravnost; da su u instituciji zastupljeni pristojni uslovi rada uključujući socijalni dijalog; da su u instituciji zastupljeni pristojni uslovi rada uključujući zaštitu zdravlja i sigurnosti na radu; te da su u instituciji definirane potrebne vještine stručnog kadra za obavljanje djelatnosti institucije. *Prosječni* su indikatori da su u instituciji zastupljeni pristojni uslovi rada uključujući jednake plaće za jednake vrijednosti; da je u instituciji zastupljena kadrovska politika; te da uposlenici u instituciji pohađaju određene stručne obuke neophodne za sticanje novih vještina. *Ispod prosjeka* su indikatori da su u instituciji zastupljeni pristojni uslovi rada uključujući pristojne plaće; da se u instituciji vodi takva kadrovska politika koja omogućava selekciju kvalificiranih radnika, sa potrebnim znanjima, vještinama i sposobnostima; da institucija vrši promociju socijalnog dijaloga u lokalnoj zajednici; te da implementatori socijalne zaštite u toku jedne godine (u prosjeku) pohađaju određene stručne obuke. *Lošiji od prosjeka* su indikatori da institucija prilikom organiziranja obuka uključuje korisnike i socijalne aktore; da institucija prilikom organiziranja obuka uključuje i neformalne skrbnike korisnika za sticanje potrebnih vještina; da institucija prilikom kreiranja obuka uključuje korisnike i socijalne aktore; da postoji i partnerstvo između vlastite institucije i neke obrazovne institucije koja obrazuje profile koji mogu obavljati

djelatnosti institucije; da su u instituciji definirani programi obuke i programi za cjeloživotno učenje uposlenika; te da institucija prilikom organiziranja obuka uključuje i volontere koji stažiraju u obuci.

Time se **potvrđuje** prva posebna hipoteza da u institucijama sistema socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini ne postoji plansko povećanje kompetentnosti i stvaranje dobrih radnih uslova u odnosu na evropski standard kvaliteta socijalnih usluga.

Faktorska struktura *radnih uslova i okruženja / ulaganja u ljudski kapital*. Primijenjena faktorska analiza utvrdila je latentnu strukturu *radnih uslova i okruženja / ulaganja u ljudski kapital* izračunavanjem matrice interkorelacija, karakterističnih korjenova matrice interkorelacija, broj značajnih karakterističnih korjenova određen pomoću Gutman-Kajzerovog kriterija, te izračunavanjem glavnih komponenata matrica interkorelacija i njihovih komunaliteta nakon ekstrakcije faktora, matrica sklopa i matrica struktura nakon oblimin transformacije, te izračunavanjem i koeficijenata korelacija latentnih dimenzija definisanih kao oblimin faktori.

Primijenjeni Gutman-Kajzerov kriterij za zaustavljanje ekstrakcije latentnih dimenzija (sa karakterističnim vrijednostima LAMBDA – eigenvalue preko 1), odnosno za određivanje broja značajnih komponenata korelacione matrice manifestnih pokazatelja (tabela 2) omogućuje da se intencionalni predmet mjerenja skupa manifestnih pokazatelja od 20 varijabli *radnih uslova i okruženja / ulaganja u ljudski kapital*, prilično razumljivo, s obzirom na metodološku intenciju, redukuje na pet latentnih dimenzija” koje objašnjavaju oko 80 odsto jedinstvene predstave o predmetu mjerenja, tj. strukturu *radnih uslova i okruženja / ulaganja u ljudski kapital*, a da je u preostalim 20 odsto riječ o specifičnim aspektima ili o greški.

Tabela 2: Karakteristični korjenovi (LAMBDA) matrice interkorelacije *radnih uslova i okruženja / ulaganja u ljudski kapital*

	LAMBDA	%	% KUMULAT.
1	10.508	52.538	52.54
2	2.261	11.305	63.84
3	1.239	6.193	70.04
4	1.097	5.486	75.52
5	1.033	5.164	80.69

Da bi se utvrdila realna struktura latentnih dimenzija strukture *radnih uslova i okruženja / ulaganja u ljudski kapital* izvedena je rotacija glavnih komponenata u

oblimin-kosougaoni položaj. Na osnovu te transformacije izračunate su koordinate vektora manifestnih pokazatelja na oblimin faktore – matrica sklopa (*tabela 3*), korelacije između manifestnih pokazatelja i oblimin faktora – matrica strukture i interkorelacije između tako izolovanih oblimin faktora (sve tabele zbog obimnosti nisu unijete u rad).

Prvi (oblimin) faktor definišu indikatori uslova rada bez diskriminacije po bilo kom osnovu; uslova rada uključujući i zaštitu zdravlja i sigurnosti na radu; uslova rada uključujući radnu ravnopravnost; te definiranje potrebne vještine stručnog kadra. Ovaj faktor možemo definirati kao *USLOVI RADA*. Drugi (oblimin) faktor definisan je indikatorima uključivanja korisnika prilikom kreiranja obuka; uključivanja korisnika prilikom organiziranja obuke; uključivanja i skrbnika korisnika u organiziranje obuke; uključivanje i volontera pri organiziranju obuke; te obaveze pohađanja određenih stručnih obuka. Ovaj faktor možemo nominovati kao *UKLJUČIVANJE KORISNIKA U EDUKACIJE*. Treći (oblimin) faktor definisan je indikatorom definiranja programa za cjeloživotno učenje. Ovaj faktor možemo definirati kao *OBRAZOVNO ULAGANJE U LJUDSKI KAPITAL*. Četvrti (oblimin) faktor determinišu indikatori partnerstva vlastite institucije i neke obrazovne institucije; te kadrovska politika koja uključuje selekciju kvalificiranih radnika (*tabela 3*). Ovaj faktor možemo nominovati kao *UKLJUČIVANJE OBRAZOVNIH INSTITUCIJA*. Peti (oblimin) faktor definišu indikatori uslova rada koji uključuju pristojne plaće, te uslova rada koji uključuju jednake plaće za jednake vrijednosti. Ovaj faktor možemo definirati kao *FINANSIJSKO ULAGANJE U LJUDSKI KAPITAL*.

Tabela 3: Matrica sklopa radnih uslova i okruženja / ulaganja u ljudski kapital

R.b.	Parametar	OBL 1	OBL 2	OBL 3	OBL 4	OBL 5
1.	Uslovi rada bez diskriminacije	.99	-.13	.09	-.05	-.12
2.	Uslovi rada, zaštita zdravlja i sigurnosti na radu	.87	.02	-.05	.01	.11
3.	Uslovi rada uključujući socijalni dijalog	.80	.03	-.05	-.01	.17
4.	Uslovi rada uključujući pristojne plaće	-.01	-.05	.06	.06	.92
5.	Uslovi rada uključujući radnu ravnopravnost	.61	.04	-.05	-.07	.40

6.	Uslovi rada, jednake plaće za jednake vrijednosti	.07	.07	-.07	.05	.88
7.	Definiranje potrebne vještine stručnog kadra	.73	.13	-.13	.18	.12
8.	Zastupljena kadrovska politika	.47	.31	-.08	.18	.25
9.	Kadrovska politika sa selekcijom kvalif. radnika	.14	.31	-.02	.55	.17
10.	Partnerstvo institucije i obrazovne institucije	-.05	-.15	.17	.94	.05
11.	Omogućavanje stažiranja studenata tokom studija	.29	.06	.35	-.01	.37
12.	Definiranje programa za cjeloživotno učenje	-.03	.06	.86	.22	.04
13.	Pohađanje određene stručne obuke	.30	.47	.47	.01	-.01
14.	Prosječno pohađanje određene stručne obuke	.12	.56	.42	.16	-.05
15.	Obaveza pohađanja određenih stručnih obuka	.17	.67	.30	-.04	-.04
16.	Uključivanje korisnika prilikom kreiranja obuka	-.08	.92	.10	-.08	.09
17.	Uključivanje korisnika pri organiziranju obuke	-.11	.92	.07	-.16	.18
18.	Uključivanje i volontera pri organiziranju obuke .	.15	.73	-.06	.11	.01
19.	Uključivanje i skrbnika korisnika u obuku	.09	.81	-.30	.34	-.10
20.	Promocija socijalnog dijaloga u lokal. zajednici	.50	.42	.14	.12	-.05

Fizički kapaciteti

Odgovarajuća fizička infrastruktura u socijalnim službama kao evropski standard kvaliteta socijalnih usluga zahtijeva da institucije sistema socijalne zaštite osiguraju fizičku infrastrukturu koja ispunjava zdravstvene i sigurnosne standarde za korisnike, radnike i volontere, kao i standarde pristupačnosti pod nazivom *Dizajn za sve* a u skladu sa propisima o zaštiti okoliša (SPC/2010/10/8).

Provjera pouzdanosti mjerne skale od 3 indikatora (*tabela 4*) Kronbahovim koeficijentom **ALFA = 0.76**, ukazuje na veoma dobru pouzdanost i unutrašnju saglasnost skale za ovaj uzorak ispitanika, bez obzira na mjernu skalu manju od 10 stavki. Srednja vrijednost korelacije između stavki iznosi 0,51, odnosno da je korelacija među stavkama veoma snažna, a korelacija parova stavki od 0,48 do 0,56. Izračunata aritmetička sredina (M) za 3 indikatora od 3,70 pokazuje da je odgovarajuća fizička infrastruktura, po ocjeni implementatora socijalne zaštite, ispod prosjeka. Vrijednost standardne devijacije (SD) od 1,73 ukazuje da je rasipanje oko aritmetičke sredine veoma veliko, što potvrđuje i koeficijent varijabilnosti (CV) od 46,8%, a time i veoma slabu homogenost dobijenih rezultata na ovom uzorku ispitanika.

Iznad prosjeka je indikator da su u instituciji zadovoljeni zdravstveni i sigurnosni uslovi za uposlenike i korisnike. *Ispod prosjeka* je indikator da je fizički pristup do prostorija u kojima se pruža usluga institucije prilagođen osobama sa invaliditetom. *Lošije od prosjeka* je indikator da institucija obezbjeđuje odgovarajuće prevozno sredstvo za osobe sa invaliditetom od njihovog mjesta boravka do mjesta pružanja usluge.

Time se potvrđuje druga posebna hipoteza da institucije sistema socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini ne obezbjeđuju odgovarajuću infrastrukturu u skladu sa evropskim standardima kvaliteta socijalnih usluga.

Tabela 4: Mjere centralne tendencije, varijabilnosti i distribucije frekvencije obilježja odgovarajuća fizička infrastruktura

Odgovarajuća fizička infrastruktura	N	M	SD	R	1	2	3	4	5	6	7
					(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)
U kojoj mjeri su u Vašoj instituciji / ustanovi / organizaciji zadovoljni zdravstveni i sigurnosni uslovi za uposlenike i korisnike	133	4.24	1.4	6	2.3	6.8	23.3	29.3	18.0	11.3	9.0
U kojoj mjeri je fizički pristup do prostorija u kojima											

se pruža usluga Vaše												
institucije / ustanove /	133	4.24	1.4	6	2.3	6.8	23.3	29.3	18.0	11.3	9.0	
organizacije												

U kojoj mjeri Vaša institucija												
/ ustanova / organizacija												
obezbjeđuje odgovarajuće												
prevozno sredstvo za osobe	133	2.98	1.9	6	30.1	19.5	18.0	9.0	9.0	6.8	7.5	
sa invaliditetom od njihovog												
mjesta boravka do mjesta												
pružanja usluge												

Napomena: (1) - izuzetno lošije od prosjeka ; (2) - mnogo lošije od prosjeka; (3) - lošije od prosjeka; (4) – prosječno; (5) - bolje od prosjeka; (6) - mnogo bolje od prosjeka; (7) - izuzetno bolje od prosjeka

ANALIZA EMPIRIJSKIH REZULTATA

U odnosu na evropski standard kvaliteta socijalnih usluga *dobrih radnih uslova i dobrog okruženja odnosno ulaganja u ljudski kapital* rezultati istraživanja potvrđuju da se u institucijama socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini ispunjava proklamirani evropski standard u odnosu na: omogućavanje stažiranja studentima tokom studija, uslove rada koji isključuju diskriminaciju po bilo kom osnovu, pristojne uslove rada uključujući radnu ravnopravnost, socijalni dijalog, zaštitu zdravlja i sigurnosti na radu, kao i definirane potrebne vještine stručnog kadra za obavljanje djelatnosti institucije.

Istraživanjem su identificirani nedostaci u institucijama sistema socijalne zaštite Bosne i Hercegovine. Najveći nedostaci se tiču organizacije obuka za sve aktere socijalne zaštite od strane institucija. Naime, utvrđeno je da institucije socijalne zaštite prilikom organiziranja obuka ne uključuju korisnike i njihove neformalne skrbnike/njegovatelje, kao ni socijalne aktere i volontere za sticanje potrebnih vještina. Pri tome institucije socijalne zaštite nikako ne kreiraju obuke i programe cjeloživotnog učenja uposlenika socijalne zaštite, niti postoji formalno partnerstvo između institucija socijalne zaštite i nekih obrazovnih institucija koje obrazuju profile koji mogu obavljati djelatnost institucije socijalne zaštite. Pored toga identificirani

su i nedostaci u odnosu na radne uslove uključujući i pristojne plaće, te nepostojanje kadrovske politike koja omogućava selekciju kvalificiranih radnika sa potrebnim znanjima, vještinama i sposobnostima. Nadalje identificirani su i problemi u pogledu stručnog usavršavanja radnika. Ustanovljeno je da stručni radnici institucija socijalne zaštite ispodprosječno pohađaju određene stručne edukacije u toku jedne godine. I kao posljednji nedostatak identificiran u institucijama socijalne zaštite je činjenica da institucije ne vrše promociju socijalnog dijaloga u lokalnoj zajednici.

Faktorskom analizom utvrđeno je da postoji pet faktora koji utiču na kvalitet ulaganja u ljudski kapital. To su: uslovi rada, uključivanje korisnika u edukacije/obuku, obrazovno ulaganje u ljudski kapital, uključivanje obrazovnih institucija i finansijsko ulaganje u ljudski kapital.

U odnosu na evropski standard *odgovarajuće fizičke infrastrukture* rezultati istraživanja potvrđuju da se u institucijama socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini ispunjava proklamirani evropski standard kada je riječ o zadovoljavanju zdravstvenih i sigurnosnih uslova za uposlenike i korisnike, dok se najveći nedostaci odnose na činjenicu da u institucijama socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini postoji problem sa odgovarajućim prevoznim sredstvima za osobe sa invaliditetom od njihovog mjesta boravka do mjesta pružanja usluge, te da fizički je pristup do prostorija u kojima se pruža usluga prilagođen osobama sa invaliditetom.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Evropski okvir kvaliteta socijalnih usluga definiran je kroz sedam temeljnih principa na kojima treba da se zasniva pružanje usluga. Osnovu proklamiranog standarda čini potreba da se socijalne usluge temelje na otvorenosti i transparentnosti, poštivajući evropsko, nacionalno, regionalno i lokalno zakonodavstvo, djelotvornost, efikasnost i odgovornost u odnosu na organizacijske, socijalne i finansijske rezultate obavljanja usluga uz koordinaciju svih relevantnih tijela javne vlasti, socijalnih partnera, i svih drugih učesnika u dizajnu odgovarajućeg finansiranja te u pružanju usluga. Principi kvaliteta koji su vezani za ljudski i fizički kapital odnose se na dobre radne uslove / ulaganje u ljudski kapital i adekvatnu/ odgovarajuću infrastrukturu. U ispunjavanju navedenih standarada rezultati istraživanja su pokazali da radni i fizički uslovi u institucijama sistema socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini nisu u dovoljnoj mjeri razvijeni u odnosu na evropske standarde kvaliteta socijalnih usluga te da postoji potreba za njihovim unapređenjem.

U institucijama sistema socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini ne postoji plansko povećanje kompetentnosti i stvaranja dobrih radnih uslova u odnosu na evropski standard kvaliteta socijalnih usluga i obezbjeđenja dobrih radnih uslova, dobrog okruženja odnosno ulaganja u ljudski kapital. Utvrđeno je da se u institucijama socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini ispunjava evropski standard kvaliteta socijalnih usluga u dijelu omogućavanja stažiranja studentima tokom studija, uslova rada koji isključuju diskriminaciju po bilo kom osnovu, pristojnih uslova rada uključujući radnu ravnopravnost, socijalni dijalog, zaštitu zdravlja i sigurnosti na radu, kao i postojanja propisanih vještina stručnog kadra za obavljanje djelatnosti institucije. Unapređenje u radu institucija neophodno je izvršiti u dijelu promocije socijalnog dijaloga u lokalnoj zajednici i organizacije obuka cjeloživotnog učenja od strane institucija za sve aktere socijalne zaštite uz njihovu aktivnu uključenost prilikom planiranja i organiziranja edukacije u formalnom partnerstvu sa nekom od obrazovnih institucija iz iste ili slične oblasti djelovanja koje će realizirati obuke. Nadalje, neophodno je unapređenje planskog povećanja kompetentnosti i participacije pružaoca usluga, odnosno, organiziranju kontinuiranog usavršavanja stručnih radnika i obezbjeđenja propisane kadrovske politike koja omogućava selekciju kvalificiranih radnika u odnosu na potrebna znanja, vještine i sposobnosti. Faktori koji utiču na ispunjavanje navedenog standarda tiču se: uslova rada, uključivanja korisnika u edukacije/obuku, obrazovnog ulaganja u ljudski kapital, uključivanja obrazovnih institucija i finansijskog ulaganja u ljudski kapital.

Institucije sistema socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini ne obezbjeđuju odgovarajuću infrastrukturu u skladu sa evropskim standardima kvaliteta socijalnih usluga. Utvrđeno je da se navedeni standard ispunjava u institucijama sistema socijalne zaštite samo u dijelu zadovoljavanja zdravstvenih i sigurnosnih uslova za uposlenike i korisnike sistema. U cilju ispunjavanja spomenutog standarda neophodna su unapređenja u dijelu obezbjeđenja fizičkog pristupa do prostorija u kojima se pruža usluga, prilagođenog osobama sa invaliditetom i obezbjeđenja odgovarajućeg prevoznog sredstva za osobe sa invaliditetom od njihovog mjesta boravka do mjesta pružanja usluge.

LITERATURA

1. *A Voluntary European Quality Framework for social services*, SPC/2010/10/8, dostupno na stranici: www.ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=6140&langId=en
2. Beck, W. A., L. J. G. van der Maesen and A. C. Walker (eds) (1997), *The Social Quality of Europe*. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International (paperback edn, Bristol: Policy Press, 1998).
3. Beck, W. A., L. J. G. van der Maesen, F. Thomése, and A.C. Walker (eds) (2001), *Social Quality: A Vision for Europe*. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International.
4. *Biennial report on social services of general interest*”, SEC(2008) 2179 final of 2 July 2008, section 2.2.1. (www.ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2050&langId=en)
5. Bolton, Ruth N. and Jems H. Drew (1991), A Multistage Model of Customers' Assessments of Service Quality and Value,” *Journal of Consumer Research*, 17, (March), 375 -384.
6. Boulding, E. (1993), *Feminism; Women; History; Social conditions; 20th century; Modern period*, HQ1154, B69 1993 Volume 16.
7. Brown, S.W. i Swartz, T.A. (1989), A gap analysis of professional service quality, *Journal of Marketing*, 53, pp. 92-98.
8. Commission Recommendation' of 3 October 2008 on the “*Active inclusion of people excluded from the labour market*”, (2008/867/EC) published in the O.J. of 18.11.2008 L. 307/11; Council conclusions on common active inclusion principles to combat poverty more effectively of 17.12.2008; and the European Parliament resolution of 6 May 2009 on the active inclusion of people excluded from the labour market (2008/2335(INI).
9. Cronin JJ, and Taylor SA. (1992), *Measuring service quality: a reexamination and extension*. J Mark; 56:55– 68 (August).
10. European Committee for Social Cohesion (2007), dostupno na stranici: ec.europa.eu “European Commission”› *Regional Policy*
11. *European social services: A map of characteristics and trends* dostupno na web stranici www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialrights/.../SocServEu-map_en

12. Evers, A. (2003) 'Current strands in debating user involvement in social services' (Paper commissioned for the project on 'User Involvement in Social Services')
13. Harrison, T., (2000) *Financial Services Marketing*, Financial Times / Prentice Hall
14. Haywood-Farmer, (1988), *A Conceptual Model of Service Quality* (The University of Western Ontario, Canada)
15. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=794&langId=en>
16. <http://www.socialquality.org>
17. Iacobucci, D., (ed.) 1996. *Networks in Marketing*. Thousand Oaks: Sage.
18. Kano, N., Seraku, N., Takahashi, F. and Tsuji, S. (1984) "Attractive Quality and Must-be Quality" *Hinshitsu (Quality, The Journal of Japanese Society for Quality Control)*, Vol. 14 No. 2, pp. 39-48.
19. Laurent J. G. van der Maesen and Alan C. Walker (2005), *European Journal of Social Quality*, Indicators of Social Quality: Outcomes of the European Scientific Network, Volume 5 (1-2) Issue 1/2.
20. Munday, B. "European social services: A map of characteristics and trends", dostupno na stranici: www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialrights/.../SocServEumap_en
21. Oliver, R. L. (1981), "Measurement and Evaluation of Satisfaction Processes in Retail Settings," *Journal of Retailing*, 57 (Fall), 25-48, 138-139.
22. Pandžić, A. Čišić, B., Lučić, E. i Selimović, S. (2009); Mjerenje kvalitete u socijalnom radu, *Socijalna misao*, XVI izdanje, str. 124. Beograd.
23. Parasuraman, A., Zeithaml, V. A. and Berry, L. L. (1988), SERVQUAL: a multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, 64(1), Spring
24. Puljiz, V., Bežovan, G., Šućur, Z. i Zrinščak, S. (2005); "Socijalna politika" - Povijest sustavi pojmovi, Zagreb.
25. Šofranac, R. (1997), 'Kvalitet' br. 7-8,
26. Teas, R.K. (1993), "Expectation, Performance, Evaluation and Consumers' Perceptions of Quality" *Journal of Marketing*, Vol. 57, pp. 18-34.
27. Vidanović, I. (2006), *Rečnik socijalnog rada*, Beograd.
28. Woodside, C.M. (1989), *Throughput Calculation for Basic Stochastic Rendezvous Networks*, Performance Evaluation, vol. 9.
29. Zakon o socijalnoj zaštiti Brčko Distrikta, Sl. glasnik BD BiH 1703, 4/04, 19/07, 2/08..

30. Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom FBiH, Sl. novine FBiH 36/99, 54/04, 39/06, 14/09.,
31. Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske, (Sl. glasnik RS 5/93, 15/96, 110/03, 33/08.)
32. Zeithaml, V.A.(1988), Consumer perceptions of price, quality, and value: A means-end model and synthesis of evidence, *Journal of Marketing*, 52(3), 2 - 22.

APPLICATION OF EUROPEAN STANDARDS OF QUALITY OF SOCIAL SERVICES IN SOCIAL PROTECTION IN FOCUS ON HUMAN AND PHYSICAL CAPITAL

Summary

The article analyzed to what extent applied European standards of quality of social services in relation to human and physical capacities in institutions of social protection system in Bosnia and Herzegovina. Presented is concept of the European social quality and European standards of quality of social services that include good management, good working conditions and good environment and investment in human capital and satisfaction of appropriate infrastructure of institutions of social protection. The methods used in the work are methods of content analysis of documents and test methods. The sample in the empirical part consisted of 133 respondents users of social protection system in Bosnia and Herzegovina. In order to collect data is constructed a special instrument in the form of survey questionnaires. For data analysis and testing hypothesis was used technique classification and statistical analysis of data, using the statistical package SPSS. Based on the analysis of the empirical results, it has been concluded that the working and physical conditions in the institutions of the social protection system of Bosnia and Herzegovina have not been sufficiently developed in relation to the European standards of quality of social services and that there is a need for their further improvement.

Keywords: Social protection, social services, quality, European standards, institutions

Adresa autora

Authors' address

Asim Pandžić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

asim.pandzic@untz.ba

UDK 364.3(100)
364.662(100)

Pregledni rad
Review paper

Suzana Mihajlović Babić

IZAZOVI U PRISTUPU SOCIJALNIM BENEFICIJAMA U EVROPI – FENOMEN *NON-TAKE-UP-A*

Strateška dokumenta Evropske unije naglasila su potrebu za razvojem politika do 2020. godine koje su usmerene prema vulnerabilnim populacijama, sa ciljem da im se omogući ravnopravno učešće u društvu. U programima podrške minimalnom prihodu u Evropi, osnovnim programima koji su usmereni ka populaciji u riziku od siromaštva i socijalnog isključivanja, procenjeno je da značajan deo građana ne aplicira za prava za koja se pretpostavlja da bi ispunjavali uslove. Prepreke u pristupu socijalnim beneficijama u okviru programa podrške minimalnom prihodu utiču na efektivnost ovih programa, te je predmet ovog rada analiza implementacije zakonski formulisanih socijalnih prava nacionalnih država u ovoj oblasti. Osnovno istraživačko pitanje je šta su uzroci fenomena *non-take-up* u kontekstu ostvarivanja prava na socijalne beneficije? Cilj rada je da se utvrdi da li i na koji način socijalne beneficije zasnovane na proveru materijalnog stanja doprinose fenomenu *non-take-up-a* u pristupu pravima iz programa podrške minimalnom prihodu u evropskim državama. Uzimajući u obzir faktore na nivou dizajna šeme i na nivou administriranja prava u okviru ovih programa, nalazi upućuju na zaključak da je neiskorišćenost socijalnih beneficija usko povezana sa šemama koje uključuju: proveru prihoda, diskrecione elemente u odlučivanju o pravu, uslovljenost prava i niske iznose socijalnih beneficija. Rezultati istraživanja ukazuju na potrebu za reformama postojećih praksi koje otežavaju pristup socijalnim pravima u sistemima socijalne zaštite.

Ključne reči: siromaštvo, socijalno isključivanje, neiskorišćenost socijalnih beneficija.

1. UVOD

U evropskom kontekstu ovu dekadu obeležavaju nastojanja da se smanji siromaštvo i socijalno isključivanje koja su konkretizovana u dokumentima i programima Evropske unije. U okviru Strategije “Evropa 2020” postavljen je cilj podizanja najmanje 20 miliona ljudi iznad granice siromaštva do 2020. godine, dok su države članice Evropske unije postavile nacionalno specifične ciljeve. U odnosu na period pre ekonomske krize, u Evropskoj uniji je 4,6 miliona ljudi više izloženo riziku od siromaštva i socijalnog isključivanja 2014. godine, što čini ukupno oko 122, 2 miliona ljudi ili četvrtinu evropske populacije (Social protection committee, 2016). Uloga socijalnih transfera u redukciji rizika od siromaštva i dalje je u Evropi značajna, te je stopa rizika od siromaštva nakon socijalnih transfera na nivou Evropske unije iznosila 17,3% u poređenju sa pređašnjih 25,9% pre socijalnih transfera. Zabeležena je različita efektivnost socijalnih transfera u državama članicama, u Ujedinjenom Kraljevstvu se siromaštvo smanjilo od 29,2% na 16,7%, dok je u Rumuniji zabeležilo pad od 29,3% na 25,4% nakon socijalnih transfera u 2015. godini (Eurostat, 2017).

Još od devedesetih godina aktuelizovan je proces *rekalibracije* evropskih politika (Pierson, 2001) koji podrazumeva unapređivanje povezanosti države blagostanja sa aktuelnim potrebama za socijalnom sigurnošću. Od ekonomske krize do danas, socijalna prava a time i socijalne beneficije su bile redefinisane u tom cilju, ka reformi sistema socijalne sigurnosti koji bi najefektivnije uticao na smanjenje socijalnih problema u aktuelnim ekonomskim uslovima. U skladu sa tim, u državama liberalnog evropskog socijalnog modela je od ekonomske krize došlo do ojačavanja sistema provere prihoda za ostvarivanje prava na socijalne beneficije, države korporativnog modela proširuju prava koja se vezuju za korisnike nedoprinosnih šema, dok u socijaldemokratskim režimima blagostanja pored obezbeđivanja aktivacije na tržištu rada dolazi do ublažavanja univerzalističkog pristupa obezbeđivanju socijalnih prava (Mihajlović Babić, 2017).¹ Upravo u programima podrške minimalnom prihodu, koji

1 Osnovni pravci reformi u Ujedinjenom Kraljevstvu i Irskoj, kao klasičnim predstavnicama liberalnog socijalnog modela, su sužavanje prava na beneficije i usluge, kao i razvijanje onih usluga koje bi unapredile zapošljavanje, te se u Ujedinjenom Kraljevstvu od 2013. godine ranije univerzalna šema dečijih beneficija ograničava samo na one porodice koje ne zarađuju više od propisanog maksimuma (Mitton, 2016). U državama korporativnog socijalnog modela sprovedena je reforma u cilju održavanja visokog nivoa zaposlenosti putem promena u porodičnoj i politici tržišta rada. U Austriji se uvodi nova šema podrške minimalnom prihodu koja korisnicima novčane socijalne pomoći garantuje obezbeđivanje zdravstvenog osiguranja od 2010. godine, kao i učešće u aktivnim politikama tržišta rada (Osterle and Heitzmann, 2016), što je ranije sprovedeno u Nemačkoj u okviru *Hartz* reformi. Kod socijalno-demokratskog socijalnog modela zabeležen je razvoj targetiranih politika u cilju

su percipirani kao ključni za ostvarivanje cilja smanjenja rizika od siromaštva i socijalnog isključivanja u Evropskoj uniji, uočeni su problemi u implementaciji mera i administriranju programa (Immervoll, 2010; Standing, 2003; Frazer and Marlier, 2009).

S obzirom na ulogu koju socijalne beneficije² zauzimaju u smanjenju siromaštva i postojanje trenda proširivanja obima prava putem dodatnih beneficija i usluga sticanjem statusa korisnika, uz neophodnost ispunjavanja uslova i podnošenja formalnog zahteva za ostvarenje prava od strane potencijalnog korisnika, u ovom radu će biti analizirana neiskorišćenost socijalnih beneficija oslanjajući se na istraživačko pitanje rada: šta su uzroci fenomena *non-take-up* u kontekstu ostvarivanja prava na socijalne beneficije iz programa podrške minimalnom prihodu u Evropi? Polazi se od definicije *non-take-up*-a kao situacije u kojoj “osoba ili domaćinstvo ispunjavaju uslove za ostvarivanje prava na socijalne beneficije, ali ih ne koriste“ (European minimum income network, 2014: 5). Putem analize dokumenata prikupljaju se podaci o dostupnim procenama korišćenja socijalnih beneficija, kao i percipiranim uzrocima njihove neiskorišćenosti u evropskim državama. Rad će se oslanjati na institucionalni pristup prema kome su ishodi programa i mera sistema socijalne zaštite uslovljeni institucionalizovanim procesima (skupom pravila i procedura za ostvarivanje prava na socijalne beneficije), stavljajući u fokus analize upravo faktore na nivou dizajna šeme i na nivou administriranja prava u programima podrške minimalnom prihodu u Evropi.

2. TARGETIRANJE BLAGOSTANJA U PROGRAMIMA PODRŠKE MINIMALNOM PRIHODU U EVROPI I FENOMEN *NON-TAKE-UP-A*

Evropska komisija je 2008. godine u Preporuci o aktivnoj inkluziji naglasila da, pored uključivanja u tržište rada i obezbeđivanja kvalitetnih socijalnih usluga, najvažniju komponentu strategije unapređenja socijalnog uključivanja čini razvoj sistema podrške minimalnom prihodu (European Commission, 2008). Na evropskom nivou, programi podrške minimalnom prihodu mogu biti definisani kao “esencijalne šeme

aktiviranja različitih podgrupa u populaciji nezaposlenih i primalaca socijalnih beneficija, uz preorijentaciju ka proveru prihoda za ostvarivanje beneficija, što je zabeleženo u Danskoj od 2014. godine u kojoj se porodične beneficije od tada dodeljuju samo porodicama sa nižim prihodima (Greve, 2016).

² Socijalne beneficije se definišu kao „transferi šema socijalne zaštite, u novcu ili naturi, domaćinstvima ili individuama sa namerom da ih oslobode finansijskog tereta seta rizika i potreba“ (Eurostat, 2016: 33).

podrške prihodu koje obezbeđuju sigurnosnu mrežu za one koji ne rade ili nemaju pristup pristojnom poslu i nemaju pravo na isplate iz socijalnog osiguranja ili one kojima su prava na njih istekla“ (European Commission, 2015: 3).³

Počevši od utemeljavanja programa socijalne zaštite u evropskim državama blagostanja tokom 19. veka, osnovno pitanje u formulisanju socijalnih prava bilo je pitanje targetiranja blagostanja, odnosno “ko bi trebao da dobije koju vrstu i stepen socijalne zaštite i zašto?” (Van Oorschot, 2002: 171). Koncepti targetiranja i selektivnosti se od tada često poistovećuju, mada bi trebalo praviti razliku između njih. Smatra se da je selektivnost jedan od oblika targetiranja (Spiker, 2014), pogotovo zato što targetiranost politike prema samo jednoj populaciji ne mora nužno da znači da jedan deo populacije ne može pristupiti pravima, kao i to da selektivnost podrazumeva distribuiranje prava uskom krugu ljudi koji nakon ispunjenih uslova mogu ostvariti pravo. Uslovi koju moraju biti ispunjeni su raznovrsni i često imanentni određenim šemama u okviru sistema socijalne sigurnosti (kao što su godine za ostvarivanje prava na socijalne penzije, uzrast i materijalno stanje porodice za ostvarivanje prava na dečije dodatke i drugo), uz velike varijacije u državama Evrope.

Targetiranje blagostanja u okviru programa podrške minimalnom prihodu najčešće se vrši uzimajući u obzir prihodnu dimenziju, odnosno uslovljavanjem pristupa pravima nižim materijalnim statusom u datom društvu. Socijalne beneficije zasnovane na proveru prihoda (*means-tested*) su one beneficije koje su “eksplicitno ili implicitno uslovljene prihodima i/ili imovinom korisnika koja mora biti ispod određenog nivoa“ (Eurostat, 2016: 40). U evropskoj praksi, zabeleženi su programi sistema socijalne sigurnosti kod kojih se uzimaju u obzir prihod i/ili imovina porodice/pojedinca kako bi odredili visinu iznosa beneficije na koju korisnik može ostvariti pravo i takve socijalne beneficije ne smatramo *means-tested* beneficijama u užem smislu. Osnovna funkcija beneficija zasnovanih na proveru prihoda u užem smislu je, uvažavajući kriterijum prihoda/imovine, selekcija zahteva i odlučivanje o ispunjenosti ovog uslova za pristup pravima. Uporedo sa tim smatra se da one podrazumevaju mnogo više, tj. i primenjivanje određenih pravila kako bi sistem funkcionisao - papirologiju, obezbeđivanje dokaza za ispunjenost uslova i administrativne procedure (Spicker, 2011).

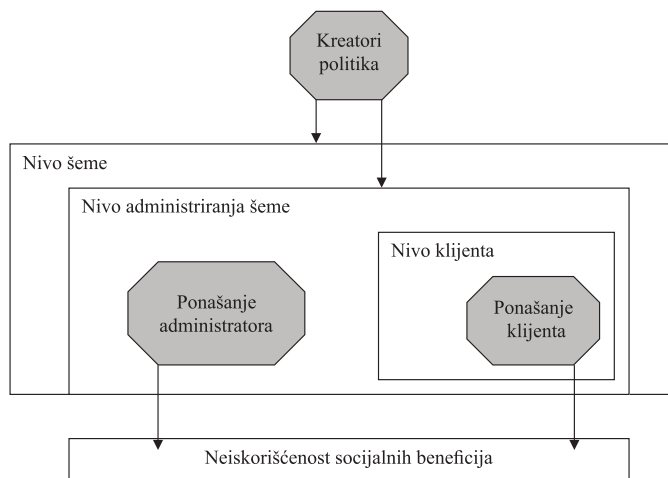
Ovaj metod administriranja prava iz sistema socijalne sigurnosti je pokazao prednosti i mane u dosadašnjem alociranju resursa. Prednosti su smanjenje troškova

³ Ova definicija se zasniva na polazištima Mreže nezavisnih eksperata Evropske unije za oblast socijalnog uključivanja, pri čemu se detaljnije precizira da su ove šeme namenjene osobama u radnoj životnoj dobi, kao i da je njihov osnovni cilj da, zasnovano na proveru prihoda, obezbede sigurnosnu mrežu za sve članove društva koji nemaju drugih izvora finansijske podrške ili su im oni nedovoljni (Frazer and Marlier, 2009).

i ublažavanje razlike u prihodima usled preraspodele prihoda samo onima kojima je to zaista neophodno, dok sa druge strane, uprkos tome što smanjuju ukupna socijalna izdvajanja, administrativni troškovi zauzimaju značajan udeo u troškovima za sprovođenje šema koje se zasnivaju na proveru prihoda (Van Oorschot, 2002: 174-175). Spiker kao glavne argumente navodi efikasnost i pravičnost, dok se sa druge strane može pojaviti sukob između efikasnosti i pravičnosti, “zamka siromaštva”, kompleksnost identifikovanja onih koji imaju pravo razdvajajući ih pritom od ostatka društva, kao i automatsko isključivanje potencijalnih korisnika usled neprijavlivanja za socijalnu beneficiju iz bilo kog razloga (Spiker, 2014).

Upravo kao posledica ovako uređenih programa pojavio se fenomen neiskorišćenosti socijalnih beneficija. Prvobitna istraživanja uzroke fenomena *non-take-up* sagledavala su pretežno na nivou klijenata, uzimajući u obzir manjak znanja i motivacije, postojanje određenih stavova, iskustva i okolnosti klijenata (Corden, 1981; Kerr, 1982; Craig, 1991). Smatralo se da neiskorišćavanje socijalne beneficije ne mora biti problem ukoliko oni koji ne ulažu zahtev za ostvarivanje prava odbijaju da je koriste, mada posredno može ukazivati i na neophodnost izmene postojećih programa socijalne politike. Preokret je zabeležen početkom 21. veka kada se uzimaju u obzir faktori koji dopunjuju uzroke neiskorišćenosti socijalnih beneficija na individualnom nivou jer oni upravo proističu iz faktora na makro nivou (Van Oorschot, 2002), što je šematski prikazano na Slici 1. Ukoliko potencijalni korisnici ne koriste beneficiju, a takva situacija nije uslovljena samostalnim izborom, kao posledica šeme u kojoj su beneficije zasnovane na proveru prihoda javlja se neefektivnost sistema da dopre do onih koji imaju pravo na beneficiju. Greške u targetiranju u *means-tested* šemama se javljaju u oba pravca, isključenosti onih koji imaju pravo i uključenosti onih koji ne ispunjavaju uslove. Međuzavisnost je prepoznata i u praksi, te u državama u kojima je detektovan problem greške uključenosti (Hrvatska, Grčka, Mađarska, Poljska, Portugal, Rumunija, Slovačka, Slovenija i Španija), takođe je zabeležen i visok procenat neiskorišćenosti beneficija (Van Oorschot et al, 2014).

Funkciju socijalne zaštite u savremenim sistemima socijalne sigurnosti u Evropi potrebno je dopuniti funkcijom socijalnog ulaganja (Evropska komisija, 2013), te je neophodno da se detektuju greške u targetiranju u programima podrške minimalnom prihodu koje mogu imati za posledicu veću potražnju za beneficijama i uslugama u budućnosti, ukoliko se efektivno ne utiče na smanjenje aktuelnog siromaštva.

Slika 1. Interaktivni model uticaja na pojavu neiskorišćenosti socijalnih beneficija

Izvor: Van Oorschot, 2002: 185.

3. DIZAJN I ADMINISTRIRANJE ŠEME PODRŠKE MINIMALNOM PRIHODU KAO UZROCI NON-TAKE-UP-A U EVROPSKOJ PRAKSI

Procene Eurofond-a iz 2014. godine ukazuju na to da postoji bar jedna beneficija u svakoj državi Evrope koju više od trećine ljudi ne koristi, a ima prava na nju (Eurofound, 2015). Za veliki broj država ne postoje procene ili nisu skorijeg datuma, uz postojanje mogućnosti da problem *non-take-up-a* nije obrađen na nacionalnom nivou, što nužno ne dovodi u pitanje njegovu aktuelnost. Uprkos tome što većina država u Evropi još uvek nije uvrstila ovakvu evaluaciju performansi njihovih programa, još osamdesetih godina u državama Zapadne Evrope, naročito u Ujedinjenom Kraljevstvu i Holandiji, zabeležena su istraživanja neiskorišćenosti socijalnih beneficija koja obezbeđuju longitudinalno praćenje unapređenja dostupnosti prava u ovim državama (Kerr, 1982; DHSS, 1983; Craig, 1991). Drugi set problema procene neiskorišćenosti socijalnih beneficija u Evropi se odnosi na odsustvo proučavanja šema podrške minimalnom prihodu, pretežno se fokusirajući na istraživanja ostvarivanja prava iz socijalnog osiguranja. Uporedo sa pomenutim, usled fokusiranosti na smanjenje socijalnih troškova u uslovima ekonomske krize,

analitičari socijalne politike pretežno su se bavili “greškom uključenosti“ (*over-take-up*) (Eurofound, 2015). Međutim, istraživanja koja su ukazala na to da su u državama sa najvišim stopama iskorišćenosti beneficija iz programa podrške minimalnom prihodu najbolji efekti u smanjenju siromaštva [kao primer se navodi Ujedinjeno Kraljevstvo (Tabela 1), dok u Nemačkoj upravo neiskorišćenost beneficija doprinosi smanjenoj efektivnosti šeme podrške minimalnom prihodu (Frazer and Marlier: 2016)] doprinela su tome da se procena stepena i uzroka neiskorišćenosti socijalnih beneficija posmatra kao značajan segment evaluacije socijalnih politika.

Tabela 1. Procene neiskorišćenosti socijalnih beneficija u novcu u okviru šema podrške minimalnom prihodu u državama članicama Evropske unije od 2000. godine

Država	Beneficija	Opseg neiskorišćenosti beneficije	Izvor
Austrija	Podrška prihodu (Subsistence support)	49% - 62%	Fuchs, 2007
Belgija	Garantovani prihod (Guaranteed income)	57% - 76%	Bouckaert and Schokkaert, 2011
Bugarska	Garantovani minimalni prihod (Guaranteed minimum income)	41,1%-68,1%	Tasseva, 2012
Češka	Socijalna pomoć (Material need benefit)	72%	Horáková <i>et al</i> , 2013
Finska	Socijalna pomoć (Social assistance)	54,9%	Kuivalainen, 2010
Francuska	Solidarni prihod za aktivaciju (Active solidarity income)	64%	Domingo and Pucci, 2014
Nemačka	Socijalna pomoć (Social assistance)	33,8% - 43%	Bruckmeier et al, 2013
Grčka	Penzijska beneficija za neosiguranu stariju populaciju (Pension benefit for uninsured elderly)	28,9% - 48,2%	Matsaganis et al, 2010
Mađarska	Socijalna pomoć (Regular social assistance)	43% - 45%	Firle and Szabó, 2007
Irska	Podrška prihodu porodice (Family income supplement)	70% - 80%	Callan and Keane, 2008

Luksemburg	Minimalni garantovani prihod (Minimum guaranteed income)	59% - 71%	Amétépé, 2012
Holandija	Podrška minimalnom prihodu (Supplementary minimum income)	68%	Wildeboer Schut and Hoff, 2007
Portugal	Minimalni garantovani prihod (Minimum guaranteed income)	72%	Rodrigues, 2008
Slovačka	Socijalna pomoć (Benefit in Material Need)	79%	World Bank, 2011
Španija	Penzijaska beneficija za neosiguranu stariju populaciju (Pension benefit for uninsured elderly)	40,2% - 65,5%	Matsaganis et al, 2010
Ujedinjeno Kraljevstvo	Podrška zaposlenim roditeljima sa niskim primanjima (Child Tax Credit and Working Tax Credit)	13% - 18%	HM Revenue & Customs, 2014

Izvor: Eurofound, 2015: 12-13 (Modifikovano).

Dizajn šema podrške minimalnom prihodu⁴ navedenih država (Tabela 1) prati ukupne trendove svih država u Evropi gde se o šemama u većini država donose odluke na nacionalnom nivou, dok je u trećini slučajeva implementacija podeljena između nacionalnog i nižih nivoa upravljanja. Ujedinjeno Kraljevstvo i Nemačka, koje su pokazale niže nivoe neiskorišćenosti socijalnih beneficija, upravo kombinuju ova dva elementa, uz kompromis sa baziranjem prava na zakonodavnim propisima i diskrecionim donošenjem odluke o ostvarivanju prava za svaki individualni zahtev. Uz pomenute dve države još u Francuskoj i Holandiji postoji jasno utemeljen mehanizam na osnovu kog se određuje iznos beneficija (minimalna plata, potrošačka korpa i sl.) koji se dopunjuje postojanjem odgovarajućeg mehanizma za periodičnu

⁴ Klasifikacija šema podrške minimalnom prihodu se menjala u odnosu na prvobitna istraživanja (Frazer and Marlier, 2009), te aktuelni modeli šema podrazumevaju sledeću podelu (zasnovanu na: Frazer and Marlier, 2016), uzimajući u obzir pripadnost država ovim šemama za koje su dostupni podaci o neiskorišćenosti socijalnih beneficija prikazani u ovom tekstu: a) jednostavne i sveobuhvatne šeme (Belgija, Holandija, Slovačka); b) jednostavne i nekategorijalne šeme (Austrija, Španija, Mađarska); c) generalne šeme sa dodatnim kategorijalnim beneficijama (Ujedinjeno Kraljevstvo, Nemačka); d) kompleksne mreže različitih kategorijalnih i preklapajućih šema (Francuska, Irska); e) ograničene šeme za uske kategorije populacije (Bugarska).

procenu adekvatnosti iznosa (Tabela 2), s obzirom na to da se niski iznosi beneficija često navode kao potencijalni uzrok neiskorišćenosti beneficija.

Tabela 2. Dizajn šema podrške minimalnom prihodu odabranih država članica Evropske unije

Nivo političkog odlučivanja o šemi:	Nacionalni	Nacionalni i regionalni/lokalni	Regionalni/lokalni
	BE, BG, NL, SK, HU, UK, DE, FR, IE	AT	ES
Nivo upravljanja zadužen za sprovođenje šeme:	Nacionalni	Nacionalni i regionalni/lokalni	Regionalni/lokalni
		SK, HU, UK, DE, FR, IE, BG	BE, NL, AT, ES
Osnov prava je baziran na:	Striktno na pravima	Na pravima ali i diskrecionim elementima	Značajnim diskrecionim elementima
	SK, FR, ES	UK, DE, BE, NL, AT	HU, IE, BG
Mehanizam za određivanje nivoa beneficija zasnovan na:	Jasnim indikatorima	Subjektivnoj i arbitrarnoj bazi	
	FR, ES, UK, DE, NL	SK, BE, AT, HU, IE, BG	
Mehanizam za reviziju nivoa beneficija:	Postoji		Ne postoji
	FR, UK, DE, NL, AT, BE		ES, SK, HU, IE, BG
Trajanje beneficija	Bez ograničenja	Redovna evaluacija, ali ne i nužno ograničenje	Ograničeno
	DE, UK, NL, BG	FR, AT, BE, ES, SK, HU, IE	

Izvor: Frazer and Marlier, 2016 (modifikovano).

Napomena: AT – Austrija, BE – Belgija, BG – Bugarska, DE – Nemačka, ES – Španija, HU – Mađarska, IE – Irska, FR – Francuska, NL – Holandija, SK – Slovačka, UK – Ujedinjeno Kraljevstvo.

Ukoliko uzmemo u obzir ispitivanje prepreka u administriranju šeme koje mogu dovesti do *non-take-up-a*, grupu država u kojoj je za implementaciju šeme odgovoran regionalni/lokalni nivo čine: Belgija, Holandija, Austrija i Španija.

U Austriji federalne provincije sprovode šemu, s tim da je svaka provincija odredila osnovne karakteristike šeme, što znači da ne postoje istovetna pravila u celoj državi. Postojala je tendencija da se nakon reforme šeme 2010. godine do beneficija i usluga dolazi apliciranjem na jednom mestu, međutim još uvek je prisutna podeljenost između centara za socijalni rad, službi za zapošljavanje i administrativnih komisija koje odlučuju o zahtevu. Stoga se smatra da različite informacije o postupku apliciranja značajno utiču na neiskorišćenost beneficija, dok se prelaskom na novu šemu ukinula obaveza korisnika ili članova njegove porodice da refundiraju beneficije u slučaju poboljšanja finansijske situacije što može imati pozitivne efekte. Neiskorišćenost beneficija se češće javlja kod porodica izvan urbanih sredina, onih koje imaju manju dubinu siromaštva i kod porodica bez dece (Fink, 2016). Visoka neiskorišćenost beneficija u Belgiji se vezuje za odsustvo transparentnosti socijalne pomoći, komplikovanu proceduru i pasivan odnos socijalnih službi, pogotovo usled prisustva više različitih programa koji su usmereni ka ostvarivanju prava na socijalnu integraciju i prava na socijalnu pomoć kao i četiri nivoa odlučivanja i implementacije šeme u saradnji sa jedinicama lokalne samouprave (Schepers and Nicaise, 2016). Uz navedene razloge u Belgiji, u Španiji su zabeleženi diskreciona procedura i dugo čekanje na odlučivanje o zahtevu, dok se raspodela između lokalnog i regionalnog nivoa vrši na taj način da se od lokalnih socijalnih službi očekuje implementacija pozitivne odluke o zahtevu sa regionalnog nivoa, kao i unapređenje dostupnosti i praćenje uticaja drugih programa iz šeme podrške minimalnom prihodu koje sprovode druge administracije (Rodrigues-Cabrero et al, 2016). Uprkos tome što u Holandiji ne postoje dodatni uslovi za ostvarivanje beneficija na lokalnom nivou, one su češće neiskorišćene i to od strane domaćinstava kod kojih ima zaposlenih, a njihovi prihodi su ispod minimuma. Kao razlozi za to prepoznati su nedostatak informacija i komplikovana lokalna birokratija (Blommesteijn et al, 2016). Rezultati istraživanja Eurofonda potvrđuju da trećina ispitanih u Holandiji nije čula za beneficiju, dok je oko dve trećine ispitanih čulo ali je o njoj znalo jako malo. Troškovi i kompleksnost procedure predstavljali su prepreku za svakog drugog ispitanika. Često je u odgovorima zabeležena bojazan potencijalnih korisnika da imaju limitirane kompetencije za prijavljivanje u kompleksnom administrativnom procesu. U Belgiji, osnovni uzrok je degradirajući način na koji je administrativni proces organizovan (Eurofound, 2015: 18-24). I rezultati istraživanja koji su dobijeni upitom eksperata

koji sprovode programe vrlo su slični već navedenom (Austrija), što dovodi do zaključka da socijalne barijere (stigmatizacija, autostigmatizacija, manjak poverenja u institucije) u ovoj grupi država više nisu primarni uzroci *non-take-up-a*.

U grupi država koje implementiraju šemu kroz saradnju nacionalnog i nižih nivoa upravljanja su: Slovačka, Mađarska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Nemačka, Francuska, Irska i Bugarska. U Slovačkoj su ranjive one grupe koje ne poseduju socijalnu mrežu, naročito beskućnici i mladi koji napuštaju institucionalnu zaštitu. Od 2014. godine postoji uslovljenost primanja beneficije aktivacijom u lokalnoj zajednici, a niski iznosi beneficija dodatno destimulišu aplikante (Gerbery, 2016). Niski iznosi predstavljaju problem i u šemi u Bugarskoj jer se beleži veći stepen neiskorišćenosti beneficija kod onih domaćinstava koja su bliže liniji siromaštva u odnosu na ona čiji je prihod udaljeniji od ove linije, dok neizvršavanje obaveza aktivnog traženja posla i učestvovanja u javnim radovima u jedinicama lokalne samouprave ima za posledicu ukidanje prava i brisanje sa evidencije službe za zapošljavanje (Zahariev and Bogdanov, 2016). Izrazito diskrecioni elementi u odlučivanju o pravu stavljaju se u centar isključivanja potencijalnih korisnika u Bugarskoj, ali i u Mađarskoj gde ne postoji saradnja centara za socijalni rad sa službama za zapošljavanje i drugim lokalnim akterima. Uslovljenost javnim radovima destimuliše potencijalne korisnike i u Mađarskoj, te je zabeležen podatak da 50,7% osoba u potrazi za poslom ne prima nijednu beneficiju iz šema podrške minimalnom prihodu (Albert, 2016: 20-21). Dve trećine potencijalnih korisnika u Francuskoj nije informisano o tome da može ostvariti pravo, a varijabilnost beneficija čiji se nivoi obračunavaju kvartalno (Legros, 2016) dovodi do takvog ishoda da korisnici budu primorani da refundiraju novčane beneficije, kao što je ranije napomenuto kao deo dizajna prethodne šeme u Austriji. Uzimajući u obzir istraživanja iz perspektive korisnika, u Francuskoj glavni uzrok je nedostatak informacija o programu, gde se prijaviti, mišljenje da se pravo automatski stiže (68%), potom nizak iznos beneficije (42%) (Eurofound, 2015: 18-24). Kategorijalne šeme u Francuskoj, kao i programi u Nemačkoj sa dodatnim kategorijalnim beneficijama nose rizik od neupućenosti potencijalnih korisnika da ispunjavaju sve uslove da apliciraju za beneficije kao što je slučaj za zaposlene koji nisu informisani da mogu ostvariti beneficiju za podršku minimalnom prihodu za osobe u potrazi za poslom, a pored nedostatka informacije “*workfare* orijentisani restriktivni uslovi“ nakon ostvarivanja prava se percipiraju kao uzroci neiskorišćenosti beneficija (Hanesch, 2016). Serija istraživanja u Ujedinjenom Kraljevstvu ukazala je na nedostupnost informacija o programima, kao i na velike troškove apliciranja u odnosu na ostvarenu beneficiju. S obzirom na to da Ujedinjeno

Kraljevstvo pripada modelu šema sa dodatnim kategorijalnim beneficijama, može se napraviti razlika u iskorišćenosti beneficija u odnosu na to da li su podložne proveri prihoda, te se dolazi do zaključka da su one beneficije za nezaposlene koje pripadaju *means-tested* beneficijama pod većim rizikom od *non-take-up-a* (Bradshaw and Bennett, 2016).

Nedostupnost informacija i administrativne prepreke predstavljaju izazov i za određene grupe pogođene siromaštvom u Evropi, te su istraživanja pokazala da su posebno ugroženi Romi u Slovačkoj (Eurofound, 2015), dok se visok procenat neiskorišćenosti beneficija vezuje za beskućnike u Mađarskoj (European minimum income network, 2014). U ostalim državama spominje se starija populacija iz ruralnih krajeva, a u nekim državama nema jasno definisanih grupa u posebnom riziku od *non-take-up-a*. U Belgiji su zabeleženi viši nivoi *non-take-up-a* za parove bez dece, dok su Romi posebno ranjiva grupa u Mađarskoj (Frazer and Marlier, 2016).

Zasnovano na rezultatima navedenih istraživanja, u nekim državama se javljaju konstruktivne inicijative kako bi se podigla iskorišćenost beneficija. Dolazi do organizacije socijalne službe na jednom mestu (*one-stop-shops*). Preduzete akcije su u pravcu boljeg informisanja građana putem sredstava masovne komunikacije, aktivnijeg rada socijalnih i drugih povezanih službi na uključivanju potencijalnih korisnika u proces obezbeđivanja prava (*out-reach*). U delu unapređivanja administrativnih procedura, u Belgiji je na primer 2014. godine donet *Only once* zakon kojim se javnim službama zabranjuje da više puta traže informaciju/podatke koji su već prethodno dostavljeni nekoj službi. Značajna je i uloga nevladinih organizacija koje sarađuju sa socijalnim službama, takvi primeri su u Francuskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu gde civilni sektor pomaže starijoj populaciji u podnošenju zahteva. U Italiji su kreirane info-tačke na kojima se korisnici mogu informisati o postojanju prava i dobiti sve informacije o uslovima i potrebnoj dokumentaciji (Eurofound, 2015).

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U svim modelima šema podrške minimalnom prihodu u Evropi je zastupljena neiskorišćenost socijalnih beneficija u novcu, dok se varijacije vezuju za karakteristike šeme. U šemama u kojima je proces implementacije na lokalnom i regionalnom nivou javljaju se problemi koordinacije ova dva nivoa i raspodele nadležnosti i aktivnosti u sprovođenju šeme, iako se ove šeme smatraju jednostavnim (Austrija, Španija). Države sa kategorijalnim šemama koje kombinuju nacionalni, regionalni i

lokalni nivo, pored problema koordinacije susreću se sa izraženom neinformisanošću građana o beneficijama koja proističe iz kompleksnosti sistema (Ujedinjeno Kraljevstvo, Nemačka, Francuska, Irska). Za većinu obrađenih država se vezuju dominantno diskrecioni elementi pri odlučivanju o pravu, što predstavlja dodatan rizik u šemama u kojima je odlučivanje potpuno prepušteno lokalnom nivou. U gotovo svim državama je zastupljen metod provere prihoda usled usmerenosti beneficija ka smanjenju siromaštva, iako su posebno u kategorijalnim šemama zabeležene beneficije koje se ne ostvaruju po osnovu prethodne provere prihoda i kod njih je *non-take-up* slabije zastupljen. Niski iznosi beneficija kao deo problema adekvatnosti šema pojavljuju se u mnogobrojnim državama kao uzrok, dok sankcije putem ukidanja prava ili smanjenja iznosa pokazuju da je u aktuelnim sistemima socijalne sigurnosti prioritet ponovno uključivanje na tržište rada nasuprot onome što čini suštinu šema podrške minimalnom prihodu – obezbeđivanju podrške za održavanje uobičajenog standarda života za društvo u kome se živi. Neiskorišćenost beneficija je zastupljena u svim državama te možemo zaključiti da pretpostavke metoda provere prihoda (procedure, prikupljanje dokumentacije i sl.), što je indikovano u istraživanjima na nivou država, doprinose nastanku i održavanju fenomena *non-take-up-a*.

Na prostoru Evrope postoji saglasnost da podrška minimalnom prihodu podrazumeva raznovrsne beneficije usmerene ka istom cilju čineći "paket dohodaka" (Rainwater *et al*, 1986), kao i da ove beneficije podrazumevaju uključivanje u zaposlenje, obrazovanje i zdravstvo, što je u skladu sa prihvaćenim konceptom socijalnog uključivanja. Koristeći ovakav prošireni pristup poimanju podrške siromašnima od strane države nameće se pitanje: da li postoji neiskorišćenost usluga i nenovčanih beneficija namenjenih populaciji u riziku od siromaštva i socijalnog isključivanja u okviru programa podrške minimalnom prihodu? Ispitivanjem korisnika novčanih socijalnih beneficija u radnoj dobi bilo bi važno ispitati koja se preostala socijalna prava u okviru programa podrške minimalnom prihodu koriste u manjem obimu, uz razloge za neiskorišćenost nekih od ovih beneficija. Takođe, značajna je i uloga koju imaju lokalni akteri (socijalne službe, službe za zapošljavanje i jedinice lokalne samouprave) u sprovođenju postojećih prava i usluga. U skladu sa tim, u budućim istraživanjima neophodno je preispitati način na koji ove službe pristupaju korisnicima novčanih socijalnih beneficija u praksi, čime se upotpunjuje analiza sveukupnih institucionalizovanih praksi i njihov uticaj na neiskorišćenost prava i usluga iz nacionalnih sistema socijalne zaštite.

LITERATURA

1. Albert, Fruzsina (2016), *ESPN thematic report on minimum income schemes – Hungary*, European Commission, Brussels.
2. Blommesteijn, Marieke et al (2016), *ESPN thematic report on minimum income schemes – Netherlands*, European Commission, Brussels.
3. Bradshaw, Jonathan, Fran Bennett (2016), *ESPN thematic report on minimum income schemes – United Kingdom*, European Commission, Brussels.
4. Corden, Anne (1981), *The process of claiming FIS: Background paper II – review on the previous studies of take-up of means-tested benefits and their relevance to a study of FIS-take-up*, University of York, York.
5. Craig, Peter (1991), “Costs and benefits: a review of research on take-up of income-related benefits“, *The Journal of Social Policy*, vol. 20, No. 4, pp. 537-565.
6. DHSS (1983), *The Take-up of Supplementary Benefits: Characteristics of Non-claimants*, Department of Health and Social Security, London.
7. Eurofound (2015), *Access to social benefits: Reducing non-take-up*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
8. European Commission (2008), *Commission Recommendation of 3 October 2008 on the active inclusion of people excluded from the labour market* (notified under document number C(2008) 5737). Available at: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32008H0867> (Accessed: 16/01/2017).
9. European Commission (2015), *Toward adequate and accessible Minimum Income Schemes in Europe*, Directorate-General for Employment and Social Affairs and Inclusion Directorate D – Europe 2020: Social Policies D.2 – Social Inclusion and Poverty Reduction, Brussels.
10. European minimum income network (2014), *Non take-up of minimum income schemes by the homeless population - Analysis and road map for adequate and accessible minimum income schemes in EU member states*, European Commission, Brussels.
11. Eurostat (2016), *European system of integrated social protection statistics – ESSPROS manual and user guidelines*, Publications office of the European Union, Luxembourg.
12. Eurostat (2017), *People at risk of poverty and social exclusion*, Available at: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion (Accessed: 17/01/2017).

13. Evropska Komisija (2013), "Prema socijalnom ulaganju za rast i koheziju – Uključujući i provedbu Evropskog socijalnog fonda za razdoblje 2014.-2020.", *Revija za socijalnu politiku*, 20 (3), 167-190.
14. Fink, Marcel (2016), *ESPN thematic report on minimum income schemes – Austria*, European Commission, Brussels.
15. Frazer, Hugh, Eric Marlier (2009), *Minimum income schemes across EU Member States - Key lessons*, European Commission, Brussels.
16. Frazer, Hugh, Eric Marlier (2016), *Minimum income schemes in Europe – A study of national policies*, European Commission, Brussels.
17. Gerbery, Daniel (2016), *ESPN thematic report on minimum income schemes – Slovakia*, European Commission, Brussels.
18. Greve, Bent (2016), "Denmark: Still a Nordic Welfare State after the Changes of Recent Years?", in: Klaus Schubert, Paloma de Villota, Johanna Kuhlmann, eds., *Challenges to European Welfare Systems*, 159-176, Springer International Publishing, Cham.
19. Immervoll, Herwig (2010), *Minimum Income Benefits in OECD Countries: Policy Design, Effectiveness and Challenges*, OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No: 100, OECD Publishing, Paris.
20. Hanesch, Walter (2016), *ESPN thematic report on minimum income schemes – Germany*, European Commission, Brussels.
21. Kerr, Scott (1982), *Differential Take-up of Supplementary Pensions: Final Report*, University of Edinburgh, Edinburgh.
22. Legros, Michel (2016), *ESPN thematic report on minimum income schemes – France*, European Commission, Brussels.
23. Mihajlović Babić, Suzana (2017), "Trendovi redistribucije blagostanja u evropskim državama blagostanja", *Srpska politička misao*, 1/2017, XXIV, Vol. 55, 141-156.
24. Mitton, Lavinia (2016), "The Financial Crisis as Game Changer for the UK Welfare State", in: Klaus Schubert, Paloma de Villota, Johanna Kuhlmann, eds., *Challenges to European Welfare Systems*, 743-765, Springer International Publishing, Cham.
25. Osterle, August, Karin Heitzmann (2016), "Reforming the Austrian Welfare System: Facing Demographic and Economic Challenges in a Federal Welfare State", in: Klaus Schubert, Paloma de Villota, Johanna Kuhlmann, eds., *Challenges to European Welfare Systems*, 11-35, Springer International Publishing, Cham.

26. Pierson, Paul (2001), *The New Politics of the Welfare State*, Oxford University Press, Oxford.
27. Reinwater, Lee et al (1986), *Income packaging in the welfare state*, Oxford University Press, Oxford.
28. Rodrigues-Cabrero, Arriba et al (2016), *ESPN thematic report on minimum income schemes – Spain*, European Commission, Brussels.
29. Schepers, Wouter, Ides Nicaise (2016), *ESPN thematic report on minimum income schemes – Belgium*, European Commission, Brussels.
30. Social protection committee (2016), *Social protection committee annual report 2016 – Review of the social protection performance monitor and developments in social protection policies*, Publications office of the European Union, Luxembourg.
31. Spicker, Paul (2011), *How social security works*, Policy Press, Bristol.
32. Spiker, Pol (2014), *Socijalna politika: teorija i praksa*, Fakultet političkih nauka, Beograd.
33. Standing, Guy (ed) (2003), *Minimum Income Schemes in Europe*, International Labor Office, Geneva.
34. Van Oorschot, Wim (2002), Targeting welfare: on the functions and dysfunctions of means-testing in social policy, In: Peter Townsend, David Gordon, eds., *World poverty: new policies to defeat an old enemy*, 171-193, Policy Press, Bristol.
35. Van Oorschot, Wim, Femke Roosma, John Gelissen (2014), “Perceptions of mistargeting of social security benefits in European countries“, *Bulletin luxembourgeois des questions sociales*, 21–46.
36. Zahariev, Boyan, George Bogdanov (2016), *ESPN thematic report on minimum income schemes – Bulgaria*, European Commission, Brussels.

CHALLENGES IN THE ACCESSING SOCIAL BENEFITS IN EUROPE: THE PHENOMENON OF NON-TAKE-UP

Summary

The strategic documents of the European Union especially emphasized the need to develop policy towards vulnerable population by the year 2020, in order to facilitate their equal participation in the society. Considering minimum income support programs in Europe, basic programs which are directed towards the population at risk of poverty and social exclusion, it is estimated that a significant portion of the citizens do not apply for rights presumed to be eligible.

Obstacles to accessing social benefits of the minimum income support programs reduces its effectiveness, therefore subject of analysis in this paper is the implementation of legally formulated social rights of national states in this area. The main research question is what are the causes of the phenomenon of non-take-up in the context of exercising the right to social benefits?

The aim of this study is to determine whether and how the means-tested social benefits contribute to the phenomenon of non-take-up in access to social rights under minimum income schemes in European states. Taking into account the factors at the level of the scheme design and administration of right, findings lead to conclusion that non-take-up is linked to schemes that consist: means-testing, discretionary benefits, conditionality rules and low amounts of social benefits. The results of the research indicate the need for reforms of existing practices which hinder access to social rights in social security systems.

Key words: poverty, social exclusion, non-take-up.

Adresa autora

Authors' address

Suzana Mihajlović Babić

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

suzana.mihajlovic@fpm.bg.ac.rs

UDK 005:364-5

Pregledni naučni rad
Review paper

Ljubo Lepir

MENAŽERI U USTANOVAMA SOCIJALNE ZAŠTITE

Uloga menadžera kao najodgovornijeg lica preduzeća, organizacija i ustanova nezaobilazna je u ostvarivanju efikasnog procesa upravljanja sistemom socijalne zaštite. Menadžer koordiniše, usmjerava, odlučuje, obezbjeđuje i kontroliše. Njegove aktivnosti presudno utiču na postignute rezultate i budući razvoj ustanove. Pretpostavke za ostvarivanje uspješnog menadžmenta u ustanovama socijalne zaštite nalaze se u efikasnom izvršenju njegovih osnovnih funkcija: planiranja, organizovanja, vođenja i kontrole. U pravilu, ove funkcije menadžmenta zavise od organizacione strukture i uspostavljenih funkcionalnih veza između sudionika u procesu upravljanja. Međutim, u manjim organizacijama i ustanovama, kakve su ustanove socijalne zaštite, uspješnost procesa upravljanja najviše zavisi od samog menadžera, njegovih znanja, sposobnosti i ličnih karakteristika. Biti menadžer u ustanovi socijalne zaštite podrazumijeva biti prvi i najodgovorniji u provođenje čitavog niza procesa kao što su: ostvarivanje prava, vođenje stručnih postupaka, planiranje usluga i budžeta, upravljanja radnim zadacima i radnim vremenom, razvoj ljudskih resursa, ugovaranje usluga, ostvarivanje saradnje sa partnerima, monitoring i evaluacija rada. Pored ličnih osobina menadžera, na proces upravljanja ustanovama socijalne zaštite utiče radno okruženje i stanje potreba korisnika koje ustanova zbrinjava. Problemi društvene marginalizacije oblasti socijalne zaštite, hronični nedostatak finansijskih sredstava, uplitanje političkih interesa, intenziviranje socijalnih potreba građana, nedostatak stručnog kadra i dr. dodatno usložnjavaju proces rukovođenja ustanovom.

Menadžeri ustanova socijalne zaštite moraju da traže put između interesa korisnika i države; između opšteg i individualnog; između struke i interesa politike; između poželjnog i mogućeg. Takva situacija menadžere ustanova socijalne zaštite dovodi pred veoma tešku misiju: kako ostvariti dobre poslovne rezultate a ne narušiti osnovne ciljeve djelatnosti kojom se ustanova bavi.

Rad se bavi specifičnostima procesa rukovođenja u ustanovama socijalne zaštite, aktuelnim problemima upravljanja i pretpostavkama za uspješno rukovođenje u sistemu socijalne zaštite. Rad posebno problematizuje potrebu izbora kompetentnih menadžera u ustanovama socijalne zaštite. Poseban osvrt dat je na uloge i zadatke menadžera u poslovnim procesima centra za socijalni rad i ustanovi za zbrinjavanje korisnika. Na kraju, rad donosi preporuke za uspješno upravljanje i zadatke koje menadžeri ustanova socijalne zaštite treba da ispune.

Ključne riječi: menadžeri, upravljanje, ustanove socijalne zaštite, sistem socijalne zaštite

UVOD

Pojam “menager“ engleski je izraz koji se kod nas udomaćio posljednje tri decenije, prije svega u sektoru proizvodnje i ekonomskog poslovanja. On se obično definiše kroz pojmovno određenje njegovih funkcija. Sam pojam menadžer označava osobu koja nalazi, organizuje i vodi poslove preduzeća, organizacija ili ustanova (Klajn, Šipka, 2007). To je osoba koja koordiniše ukupne ljudske, materijalne, finansijske i informacione resurse kako bi se postigli organizacijski ciljevi (Jugović, 2010). Svoju funkciju menadžer ostvaruje u neposrednom radu sa ljudima i među ljudima koji su zaposleni u organizaciji ali i sa onima izvan organizacije koji imaju direktan ili indirektan uticaj na njeno poslovanje.

U oblastima društvenog djelovanja i javnih sistema pojam menadžera na svoj način počinje biti aktuelan. U teorijskom smislu nema jedinstvenog shvatanja pojma menadžera u javnom sektoru. Do njegovog značenja se dolazi posredno kroz tumačenje njegove uloge i funkcije u proizvodnom i ekonomskom sektoru. To predstavlja rizik u razumijevanju uloge i značaja koje menadžer ima u ostvarivanju zadataka upravljanja javnim ustanovama. Ulogu menadžera u javnom sektoru treba posmatrati kroz ostvarivanje zadataka državnih institucija. Postizanje opšteg interesa je ključni cilj ostvarivanja funkcija menadžmenta, a time i uloge menadžera u javnim sistemima upravljanja.

U sistemu socijalne zaštite, upotreba pojmova menadžera i menadžmenta je veoma oskudna i odnosi se na primjenu novih pristupa i praksi kao poželjnih u upravljanju ustanovama socijalne zaštite. Posljedice tranzicije nametnule su nove pristupe u rješavanju socijalnih problema što je iniciralo i drugačija razmišljanja o značaju procesa upravljanja i uloge rukovodioca (menadžera) u sistemima socijalne zaštite.

Ovdje ćemo ukratko razmotriti osnovne karakteristike i dileme vezane za uloge, funkcije i značaj menadžera ustanova socijalne zaštite u novim uslovima ostvarivanja socijalne zaštite građana.

SPECIFIČNOSTI PROCESA UPRAVLJANJA U USTANOVAMA SOCIJALNE ZAŠTITE

Aktuelno ostvarivanje funkcija menadžmenta i uloga menadžera u ustanovama socijalne zaštite uslovljena je složenošću socijalne zaštite kao djelatnosti. Upravljanje u ustanovama socijalne zaštite sa sobom nosi niz specifičnosti. Ono je uslovljeno društvenim kontekstom djelovanja sistema socijalne zaštite, položajem ustanova na tržištu usluga i odnosima na relaciji: korisnik – pružalac usluge – država.

Jedna od osnovnih karakteristika upravljanja u ustanovama socijalne zaštite nalazi se u činjenici da je taj proces najvećim dijelom uslovljen ostvarivanjem opštih društvenih ciljeva. Socijalna zaštita kao djelatnost od posebnog društvenog interesa ima zadatak da obezbijedi ostvarivanje mjera podrške licima, porodicama i specifičnim grupama stanovništva koje se nađu u stanju socijalne potrebe (Gavrilović, 2005). Sami tim, država i njene institucije imaju ključnu odgovornost za funkcionisanje ustanova putem kojih se ostvaruje taj zadatak.

Rad ustanova socijalne zaštite nalazi se pod stalnim interesom javnosti. Javnost očekuje da ustanove pružaju usluge koje zadovoljavaju potrebe korisnika i koje unapređuju kvalitet njihovog života. Svaki propust u djelovanju ustanove nailazi na osudu javnosti i povezuje se sa propustima u izvršenju funkcije upravljanja. Stav javnosti ima uticaja na formiranje poslovnog imidža ustanove što dugoročno može uticati na njenu održivost, a time i na poslovnu karijeru rukovodioca.

Stanje na tržištu usluga ne igra presudnu ulogu u poslovanju javnih ustanova socijalne zaštite. Monopolistički status javnih ustanova još uvijek omogućava autohtonost u njihovom upravljanju. Faktori koji utiču na rad javnih ustanova socijalne zaštite uglavnom se nalaze izvan prostora tržišta. Oni su vezani za ostvarivanje opšteg društvenog interesa, brige o građanima kada se nađu u stanju socijalne potrebe. To je obaveza države i njenih institucija. Država je obavezna da osigura mehanizme pružanja usluga socijalne zaštite građanima, a za one koji se nalaze u stanju socijalne ugroženosti i materijalne deprivacije, mora da obezbijedi njihovo besplatno korištenje. Ona to ostvaruje putem javnih službi koje organizuje u različitim sistemima društvenog djelovanja. U sistemu socijalne zaštite djelovanje

javnih službi ("socijalnih službi") je usmjereno na zadovoljavanje potreba građana za mjerama i uslugama socijalne zaštite. Javne službe u socijalnoj zaštiti imaju specifičnosti koje ih razlikuju od ostalih javnih službi, a to su: neprofitnost rada, prepoznavanje i djelovanje prema konkretnim individualnim potrebama korisnika, participativnost organizacija korisnika i organizacija civilnog društva, podijeljena odgovornost između organa državne uprave i jedinica regionalne i lokalne samouprave i sl. (Đulabić, 2007).

Kod javnih ustanova, država kao njihov osnivač određuje kriterije i postavlja rukovodioce. Takođe, država putem svojih specijalizovanih ustanova provodi monitoring i evaluaciju njihovog rada. Zakonom o socijalnoj zaštiti (2012) određen je organizacioni i funkcionalni okvir djelovanja ustanova socijalne zaštite u Republici Srpskoj, njihove opšte vrijednosti i propisani su standardi njihovog rada. Istim zakonom su uspostavljeni kriteriji za rukovodioce ustanova socijalne zaštite. Na ovakav način menadžeri ustanova socijalne zaštite stavljeni su u potpunu zavisnost od države i njenih organa. Nerijetko to znači potpunu zavisnost od aktuelne vladajuće političke strukture. U takvom stanju rukovodiocima je ostalo sasvim malo prostora da se bave stvarnim funkcijama menadžmenta koje proizilaze iz potreba ustanova, a nisu u suprotnosti sa političkim interesima.

Za razliku od ekonomskog sektora stanje na tržištu i finansijska održivost ustanova socijalne zaštite nisu presudni u valorizaciji rada menadžera. Odnos ponude i potražnje na tržištu usluga ne igra odlučujuću ulogu u kreiranju poslovnih politika ustanova socijalne zaštite. Menadžer, kao najodgovornije lice za rad ustanove često u procesu upravljanja mora uvažiti činjenice koje su suprotne logici ekonomskog poslovanja kao što su zadovoljavanje opšteg javnog interesa, interes korisničke populacije, potreba ispunjavanja međunarodnih obaveza, interesa političkih elita i sl. Upravo zbog takvog položaja ustanova socijalne zaštite, njihovi menadžeri često se nalaze pod različitim vrstama pritisaka što utiče na način i izgled procesa upravljanja.

Korisnici usluga socijalne zaštite svojim posebnostima daleko više utiču na poslovanje ustanova nego što je to slučaj kod proizvodnih djelatnosti. U proizvodnim djelatnostima posrednik između proizvođača i kupca je materijalni proizvod koji ima ograničeno dejstvo na njihove odnose. Kod uslužnih djelatnosti to mjesto zauzima usluga, nematerijalna dobrobit koja, pored ostalog, ima svoje simboličko značenje. Usluga socijalne zaštite se potvrđuje kao kompletan proizvod tek nakon uspostavljene organske interakcije između pružaoca i korisnika usluga. Ishod toga odnosa je kvalitet pružene usluge koji se potvrđuje postignutim nivoom zadovoljstva korisnika. Kvaliteta pružene usluge u ustanovama socijalne zaštite isključivo zavisi od dobro

ustpostavljenog saradnog odnosa pružaoca usluga sa korisnicima.

Prilagođavanje usluge potrebama korisnika najvažniji je zahtjev u procesu obezbjeđivanja socijalne zaštite. To je uslov uspješnosti u poslovanju ustanova socijalne zaštite, a time i uspješnosti procesa upravljanja.

Postizanje uspješnosti ustanove socijalne zaštite podrazumijeva provođenje čitavog niza aktivnosti na nivou upravljanja, kao što su: ispitivanja tržišta, ispitivanje potreba korisnika, uspostavljanje procedura, provođenje postupaka, saradnja sa srodnicima, saradnja sa korisničkim udruženjima itd.

Jedan od ključnih mehanizama u upravljanju ustanovama socijalne zaštite je motivisanost zaposlenih, a posebno neposrednih izvršilaca, pružaoca usluga (stručnih radnika, njegovatelja, vaspitača i dr). Nezaobilazni mehanizmi motivisanosti neposrednih izvršioaca jesu politike određivanja plata zaposlenih. Međutim, u većini javnih ustanova socijalne zaštite menadžeri nemaju nikakav uticaj na određivanje visine plata zaposlenih. Visina plata u ustanovama socijalne zaštite je unaprijed određena zakonskim aktima čime je sužen manevarski prostor menadžera u oblasti upravljanja ljudskim resursima. Konstantno iste plate za sve demotivišuće djeluju na zaposlene čime se smanjuje mogućnost neposrednog uticaja na izvršioce i unapređenja kvaliteta usluga.

Administrativno utvrđivanje visina naknada zaposlenima, bez mogućnosti neposrednog uticaja, za rukovodioca ustanove socijalne zaštite predstavlja veliki problem u ostvarivanju funkcije vođenja.

AKTUELNI PROBLEMI UPRAVLJANJA USTANOVAMA SOCIJALNE ZAŠTITE – AKTER MENADŽER

Problemi upravljanja ustanovama socijalne zaštite proizilaze iz aktuelnog socijalnog stanja i problema prilagođavanja sistema socijalne sigurnosti novonastalim uslovima. Period tranzicije predugo traje i sa sobom donosi nepovoljne posljedice koje se reflektuju, pored ostalog, i na sistem socijalne zaštite. Nedostatak sredstava, pojava novih i uslozljavanje već poznatih problema, finansijska opterećenja, poremećaji u ostvarivanju porodične solidarnosti, nedostatak smještajnih kapaciteta, preopterećenost stručnih radnika, samo su neki od problema koji imaju direktan uticaj na sistem socijalne zaštite i njen razvoj. Uloga rukovodioca u takvim uslovima je veoma teška. Objektivne okolnosti, ali i njihova nedovoljna pripremljenost za sve teže uslove upravljanja, stavljaju menadžere ustanove u nezavidan položaj.

Istraživanja procesa upravljanja u sistemu socijalne zaštite Republike Srpske potvrdila su da je sve prisutniji problem ostvarivanja svih funkcija menadžmenta (Lepir, 2009, 2013. i Ćuk 2009). Prema tim nalazima, osnovni problemi upravljanja ustanovama socijalne zaštite nalaze se u neuravnoteženosti mogućeg i potrebnog. Ova neuravnoteženost je prisutna kao problem u ostvarivanju sve četiri osnovne funkcije menadžmenta: organizovanju, planiranju, vođenju i kontroli.

Najveći nedostaci procesa upravljanja su uočeni u ostvarivanju uloge kontrole. Funkcija kontrole povezuje sve ostale funkcije menadžmenta u jednu cjelinu. Kontrola predstavlja nadzor nad onim šta je učinjeno, u ovom slučaju nadzor nad efektima usluga socijalne zaštite koje su pružene korisnicima. Provedena istraživanja su pokazala da menadžeri ustanova socijalne zaštite sasvim formalno shvataju funkciju kontrole. Naime, oni pod funkcijom kontrole podrazumijevaju izradu klasičnih godišnjih izveštaja o radu ustanova o kojem raspravljaju nadležna tijela. U praksi se veoma rijetko provode drugi vidovi kontrola kao što su stručni ili inspekcijski nadzor. Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite, kao najviši organ u sistemu upravljanja, veoma rijetko provodi stručni nadzor nad radom ustanova socijalne zaštite, a inspekcijski nadzor se ostvaruje samo na nivou utvrđivanja zakonitosti provođenja upravnog postupka.

Prema rezultatima istraživanja, u 75% ustanova socijalne zaštite u Republici Srpskoj nikada nisu provedne kontrole (Lepir, 2013) iako je zakonom predviđeno obavezno i redovno provođenje upravnog, stručnog i inspekcijskog nadzora. Najviše problema u ustanovama socijalne zaštite je prouzrokovano upravo zbog nedovoljne kontrole i neprovođenja evaluacije njihovog rada. Sa druge strane čak 65% menadžera i stručnih radnika u ustanovama socijalne zaštite u BiH misli da je kontrola aktivnost koja (Ćuk, 2012).

Planiranje je po mišljenju menadžera ustanova socijalne zaštite u BiH najmanje opterećena funkcija menadžmenta. Razlog tome vjerovatno treba tražiti u činjenici da se ona veoma malo provodi. Naime, većina menadžera ne provodi planiranje kao redovnu i sistematsku aktivnost u procesu upravljanja. Sami ispitanici kao razlog su naveli nedostatak baze podataka i nepostojanje instrumenata monitoringa (praćenja) rada ustanova (Ćuk, 2009). Osim toga, ni jedna ustanova socijalne zaštite ne posjeduje izrađen strateški plan razvoja za period duži od godine dana.

Posebno je loša situacija kod izrade strateških planova socijalne zaštite na lokalnom nivou. Socijalna zaštita se ne prepoznaje kao prioritetni cilj strateškog razvoja lokalnih zajednica. Na nivou lokalnih zajednica planiranje socijalne zaštite je svedeno na definisanje opšteg cilja razvoja koji nalazi svoje mjesto u opštinskim

razvojnim planovima. Najčešće se to odnosi na “unapređenje socijalne zaštite građana” čija razrada (operativna i finansijska) ostaje nedorečena (Lepir, 2009).

Djelovanje u uslovima nepostojanja planskih dokumenata prisiljava menadžere ustanova na “snalaženje” i “ad hoc” rješavanje problema sa kojima se susreću u svome radu. Takva situacija proizvodi dodatne rizike u upravljanju čije posljedice za ustanovu mogu biti veoma teške.

Vođenje je funkcija menadžmenta gdje uloga menadžera dolazi najviše do izražaja. Prema provedenim istraživanjima ova funkcija se različito ostvaruje u zavisnosti od specifičnosti djelatnosti ustanove i ličnih osobina menadžera. Problemi funkcije vođenja, po mišljenju 29% stručnih radnika, se nalaze u nedovoljnom poznavanju neposrednog rada sa korisnicima od strane direktora ustanova. Takođe, uticaj na funkciju vođenja ima i njihova nedovoljna edukovanost i manjak kompetencija za rukovođenje (Lepir, 2013). Neka ranija istraživanja (IBHI, 2006) ukazuju na ovaj problem kao ključni u ostvarivanju opštedruštvenog cilja sistema socijalne zaštite u BiH. Posebno se to odnosi na najviše pozicije u menadžmentu javnih sistema (ministri u entitetskim i kantonalnim vladama i funkcioneri u jedinicama lokalnih samouprava).

Upravljanje ljudskim resursima predstavlja ključni elemenat funkcije vođenja. Ciljevi upravljanja ljudskim resursima u ustanovama socijalne zaštite trebali bi biti usmjereni na obezbjeđivanje stručnih kompetencija sa zahtjevima radnog mjesta, obezbjeđivanje optimalnog broja kompetentnih radnika, poboljšanje socio-ekonomskog položaja zaposlenih, osiguranje stalne zaposlenosti radnika, podizanje kvaliteta radnih uslova i sigurnosti radne sredine, stvaranje i održavanje fleksibilnog i adaptivnog potencijala zaposlenih, smanjivanje otpora i povećavanje osjetljivosti zaposlenih na promjene u ustanovi. Provedena istraživanja su pokazala da menadžeri u ustanovama socijalne zaštite često zanemaruju rad na razvoju ljudskih resursa što značajno umanjuje efikasnost ukupnog procesa upravljanja.

Problemi organizovanja su vezani za nedostatak organizacionih kapaciteta i neadekvatnosti organizacione strukture ustanova socijalne zaštite. Manjak materijalno-tehničkih sredstava i stručnog kadra predstavlja ogroman problem u rukovođenju ustanovama socijalne zaštite u BiH. Takvo stanje blokira bilo kakvu pomisao na uvođenje novih i podizanje kvaliteta već postojećih usluga, pa su iskoraci u ovoj oblasti često proizvod ličnih interesa ili “ad hoc” rješenja. Izradi organizacione strukture ne prethodi analiza procesa rada i potreba sistema upravljanja. Rezultat takve prakse doveo je do toga da je sasvim mali broj menadžera uspio izgraditi adekvatnu funkcionalnu organizaciju ustanove socijalne zaštite u Republici Srpskoj.

PRETPOSTAVKE USPJEŠNOG MENADŽMENTA U USTANOVAMA SOCIJALNE ZAŠTITE

Koliko će menadžeri biti uspješni u svome poslu zavisi od ispunjenih pretpostavki za dobro upravljanje. Osnovne pretpostavke uspješnog upravljanja sa aspekta uloge i mjesta menadžera nalaze se u njemu samome, organizaciji (ustanovi) i okolini.

Kao prvo, uspješan menadžer u ustanovi socijalne zaštite mora u sebi da sublimira menadžerska znanja, menadžerske sposobnosti i menadžerske vještine. Većinu potrebnih znanja menadžeri stiču formalnim i različitim oblicima neformalnog obrazovanja. Međutim, značajan izvor menadžerskih kompetencija čine praktična iskustva kako vlastita tako i iskustva drugih. Stečena iskustva olakšavaju rad menadžeru, a time unapređuju i kvalitetu upravljanja. Iskustvena znanja mogu igrati presudnu ulogu u određivanju razlika između dobrih i loših menadžera, između uspješnih i neuspješnih, ili između omiljenih i omraženih.

Mintzberg (1975, prema Šunje, A. 2002) je ukazao na značaj iskustvenih znanja u upravljanju. Prema njegovim riječima, svaki menadžer treba nakon nekog vremena da preispita svoj način rada kako bi mogao unaprijediti svoj rad. Ovim se želi ukazati na značaj iskustvenog znanja za razvoj menadžerskih kompetencija. Učenje na osnovu vlastitog iskustva ima svoje prednosti jer su takva znanja već provjerena i imaju operativnu vrijednost. Tako na primjer, načini kako smo upravljali sa informacijama, načini kako se ostvarivala koordinacija između zaposlenih, iskustva sa medijima, upravljanje promjenama, načini reagovanja u kriznim situacijama i sl., mogu imati značajan doprinos u postizanju većeg kvaliteta u upravljanju ustanovama socijalne zaštite.

Potrebne kompetencije menadžera u ustanovama socijalne zaštite razmotrićemo upotrebljavajući kategorizaciju kompetencija po Katzu (1974, prema Šunje, 2002). Naime, on ih razvrstava u tri grupe: tehnička znanja, interpersonalne vještine i konceptualne sposobnosti. Različiti nivoi menadžera imaju i različite potrebe za datim znanjima i vještinama. Niži nivoi menadžera imaju veće zahtjeve za tehničkim znanjima dok "top menadžeri" treba da posjeduju najviši nivo konceptualnih sposobnosti. Direktore ustanova socijalne zaštite treba posmatrati kao menadžere srednjeg nivoa što podrazumijeva podjednako posjedovanje sve tri grupe kompetencija.

Pod tehničkim znanjima, u kontekstu upravljanja ustanovama socijalne zaštite, podrazumijevaju se znanja koja su vezana za ispunjavanje zakonodavnih i stručnih normi u radu ustanove. Opis tehničko-stručnih znanja koja direktori ustanova treba

da posjeduju navedeni su kao poslovi i zadaci radnog mjesta koji se nalaze u Statutu ustanove i Pravilniku o sistematizaciji radnih mjesta.

Znanja direktora ustanova za smještaj korisnika odnose se na poznavanje administrativno-tehničkih procedura od kojih zavisi svakodnevno funkcionisanje ustanove. Tipične procedure koje se primjenjuju u ustanovama socijalne zaštite su: uređivanje radnih odnosa, provođenje javnih nabavki, finansiranje, monitoring, izvještavanje i sl. Stručna znanja se odnose na znanja iz oblasti socijalne zaštite kao što su poznavanje: osnovnih principa i vrijednosti socijalne zaštite, prava korisnika, postupaka supervizije, procesa i tehnologije neposrednog rada sa korisnicima (negovanje, zdravstvena zaštita, radno-okupaciona terapija, vaspitno-obrazovni rad itd.).

Direktori centara za socijalni rad, pored ostalog, trebaju da dobro poznaju ukupni procesa rad centra a posebno postupak ostvarivanja prava korisnika. S obzirom na to da je direktor često član stručnog tima centra i odlučuje u procesu ostvarivanja prava, njegova znanja trebaju biti upotpunjena znanjima iz oblasti stručnog rada sa korisnicima kao i da razumije poziciju i način djelovanja pojedinih struka u timu. Osim toga, potrebna su mu opšta znanja iz oblasti menadžmenta (planiranje, organizovanje, vođenje, kontrola, kreiranja budžeta, odnosi sa javnošću i dr).

Interpersonalne vještine menadžera podrazumijevaju sposobnosti komunikacije i saradnje sa drugima te sposobnosti motiviranja saradnika. To se posebno odnosi na: sposobnosti timskog rada, posjedovanje socijalne i emocionalne inteligencije, razvijene vještine slušanja i sposobnosti uticaja na usvajanje vrijednosti i stavova drugih. Interpersonalne vještine se ostvaruju u kontaktu sa zaposlenicima, korisnicima i njihovim srodnicima, predstavnicima stručnih institucija, upravljačkih tijela, medija, udruženja i ostalih zainteresovanih subjekata. Upravo zbog uticaja velikog broja interesnih grupa na rad ustanove, posjedovanje interpersonalnih vještina za rukovodioca ustanove socijalne zaštite predstavlja veoma bitan preduslov uspješnog ostvarivanja uloge menadžera.

Sposobnost konceptualnog razmišljanja je neizbježna kompetencija najvišeg nivoa menadžera u sistemu socijalne zaštite. Ona u sebi sadrži pretpostavke za uspješno vođenje strateškog planiranja i obezbjeđivanja poslovne budućnosti ustanove. Sposobnost konceptualog razmišljanja podrazumijeva posjedovanje visokog stepena kreativnosti i htijenja za promjenom postojećeg stanja u organizaciji. To uključuje kreiranje vizije i strateških ciljeva razvoja ustanove kao i ostvarivanje uticaja na razvoj sistema i pojedinih dijelova oblasti socijalne zaštite od kojih zavisi rad ustanove. Direktori centara za socijalni rad se često nalaze u ulozi strateškog planera

i kreatora socijalno-zaštitnih mjera na nivou lokalne zajednice. Njihove kompetencije bi se značajno povećale ukoliko bi posjedovali sposobnost konceptualnog razmišljanja. Posjedovanje ovih sposobnosti preduslov je uspješnog rukovođenja centrom za socijalni rad, ali i vođenja strateškog planiranja socijalne zaštite na nivou lokalne zajednice.

U provedenim istraživanjima na području Republike Srpske (Lepir, 2009 i 2013) utvrđeno je da kompetencije direktora za strateško planiranje imaju značajnu ulogu u određivanju pravaca djelovanja i dostignutog nivoa kvaliteta socijalne zaštite na nivou lokalne zajednice. Naime, direktori koji su provodili strateško planiranje u svojim ustanovama dali su značajan doprinos u razvoju strateških pravaca socijalne zaštite u svojim opštinama.

Osim znanja i ličnih sposobnosti menadžera na uspješnost ukupnog procesa upravljanja utiču i druge pretpostavke koje su vezane za stanje i uslove poslovanja u ustanovi i njenoj okolini. To se prije svega odnosi na karakteristike postojećih organizacionih kapaciteta ustanove (tehničke i stručne) i stanje podrške koju menadžeri imaju ili je mogu imati od strane nadležnih institucija i javnosti.

Takođe, značajan uticaj na procese upravljanja imaju zaposlenici sa svojim znanjima, sposobnostima, stavovima i navikama. Menadžeri ustanova nisu u prilici da biraju zaposlene. Oni ih zatiču sa njihovim vrlinama i manama. Uloga menadžera je da putem organizacione mreže radnih mjesta obezbijedi maksimalan radni učinak svih zaposlenih. Uskladiti radno mjesto sa individualnim karakteristikama zaposlenih nije nimalo jednostavan zadatak. Nedostatak kadrova, nedovoljna edukovanost, preopterećenost onih koji rade, slabe plate, poremećeni međuljudski odnosi, skepsa prema promjenama i sl., problemi su sa kojima se menadžeri svakodnevno susreću u ostvarivanju ovog zadatka.

Za dobro upravljanje bitni su i javni stavovi o značaju, mjestu i ulozi ustanove u užoj i široj društvenoj sredini. Javnost koja utiče na upravljanje ustanovom čine građani, korisnici, srodnici, politički subjekti i drugi. Ukoliko su ti stavovi pozitivniji očekivati je da će i menadžeri imati veću podršku okoline, i obrnuto. Promjena već izgrađenih stavova javnosti, pored velike energije, zahtijeva i dosta vremena koje često nije saveznik menadžeru. Ne treba zaboraviti da se direktori ustanova socijalne zaštite biraju na period od četiri godine što je malo da se postignu veliki rezultati, posebno u nepovoljnim okolnostima u kojima većina menadžera djeluje.

UMJESTO ZAKLJUČKA: KAKO TREBA DA IZGLEDA USPJEŠAN MENADŽER USTANOVE SOCIJALNE ZAŠTITE?

Da bi menadžer mogao odgovoriti na izazov kvalitetnog upravljanja on u sebi mora da ima razvijen vizionarski, strateški i operativni pristup (Šunje 2002).

Menadžer “vizionar” treba da ima jasnu sliku mjesta i uloge ustanove u budućnosti što pored ambicioznosti i kompetentnosti podrazumijeva posjedovanje moralnog integriteta. Menadžer “strateg” ima sposobnosti da strateški pozicionira ustanovu u budućnosti. Naime, njegov zadatak je da odredi koji nivo socijalnih usluga se želi ostvariti kako bi se poslovno ojačala tržišna pozicija ustanove. Menadžer “operativac” je usmjeren na ostvarivanje najoptimalnijeg načina realizacije zadanih ciljeva ustanove. Njegove kompetencije moraju da budu usmjerene prema iznalaženju praktičnih rješenja kojima se obezbjeđuje maksimalan učinak uz optimalno korištenje postojećih resursa.

Menadžer ustanove socijalne zaštite po svojoj strukturi djelovanja i aktivnostima koje najvećim dijelom provodi više je operativac nego vizionar i strateg. Negova znanja i sposobnosti su vezane za vođenje cjelokupnog poslovnog procesa koji je definisan planskim dokumentima ustanove. Upravljanje mu je fokusirano na usmjeravanje djelovanja njegovih podređenih (zaposlenika) i kontrolu poslovnih procesa i aktivnosti u ustanovi. U prvi plan upravljanja stavlja interes korisnika ali ne smije zaboraviti stanje raspoloživosti resursa kako ne bi doveo do problema održivosti ustanove. Ono što pokreće poslovanje ustanova socijalne zaštite je zadovoljavanje potreba korisnika, ali zasnovano na realnim mogućnostima i raspoloživim resursima. Za razliku od menadžera privrednih subjekata gdje je smisao operativnog menadžmenta uspješno poslovanje uz minimalne troškove i uštede, za menadžera ustanova socijalne zaštite cilj treba da bude maksimalni angažman resursa kako bi se obezbijedio najviši nivo kvaliteta pruženih usluga. Zbog toga, u mjerilo uspješnosti ustanova socijalne zaštite, pored stepena finansijske održivosti ulazi i kvaliteta pruženih usluga koja se mjeri stepenom zadovoljstva korisnika.

Uspješan menadžer ustanove socijalne zaštite prepoznaje se kao rukovodilac koji je neposredno angažovan na rješavanju konkretnih problema unutar ustanove ili problema koji proizilaze iz međusobne interakcije ustanove i njene okoline. Takav menadžer treba da uskladi svoje postupanje sa opštom dobrobiti, ciljem i osnovnim zadacima ustanove. Zajedničko za sve menadžere ustanova socijalne zaštite je da: dobro poznaju oblast socijalne zaštite, poznaju njene osnovne principe i vrijednosti, imaju spremnost da nose odgovornost, prepoznaju rizike poslovanja ustanove, žele

da unapređuju poslovanje i mijenjaju zatečeno stanje na bolje i u svemu tome da budu dosljedni u primjeni principa socijalne zaštite. Pored toga, od menadžera u ustanovama socijalne zaštite očekuje se dobro poznavanje stručnog rada kako bi se mogla postaviti efikasna organizaciona struktura i uspostaviti održivi poslovni procesi. Ukratko, rukovodilac ustanove socijalne zaštite treba da na osnovu raspoloživih sredstava planira najefikasniji proces rada usklađen sa potrebama korisnika.

Zahtjevi pred kojima se nalaze menadžeri ustanova socijalne zaštite ni malo nisu jednostavni. U situacijama kada ustanove pate od hroničnog nedostatka sredstava pravo je umijeće održati visoku kvalitetu usluga. Uspjeh menadžera ustanove socijalne zaštite se nalazi između dostizanja dva naizgled suprotstavljena cilja: prvi, ostvarivanje što višeg nivo kvalitete socijalne zaštite korisnika, i drugi, obezbjeđivanje ekonomske održivosti ustanove.

Za takav zadatak menadžer ustanova socijalne zaštite treba da posjeduje visok stepen poslovnih, stručnih i profesionalnih kompetencija. Takođe, on mora da posjeduje i visok nivo emocionalne i socijalne inteligencije kako bi usmjerio sposobnosti i potencijale zaposlenih u željenom pravcu. Menadžer mora da motiviše, podržava i podstiče rad stručnih radnika. Stil upravljanja mora da obezbijedi dovoljan nivo samostalnosti stručnih radnika kako bi se ostvario maksimum u radu sa korisnicima. Prevelika rigidnost menadžera u upravljanju blokira kreativnost zaposlenih, a time se smanjuje i opšta kvaliteta rada sa korisnicima. Timski rad predstavlja najefikasniji način ostvarivanja ovoga cilja. Zbog toga, menadžeri u ustanovama socijalne zaštite moraju promovisati timski rad kao najpoželjniji oblik rada. Osim što se postiže veća efikasnost zaposlenih, timskim radom omogućuje se holističko razumijevanje složenosti socijalnih problema, što je preduslov iznalaženju najoptimalnijih rješenja u ostvarivanju socijalne zaštite korisnika.

Ostvarivanje menadžmenta u ustanovama socijalne zaštite podrazumjeva provođenje stalnih promjena. Zadržavanje status quo ide na ruku onim menadžerima koji nemaju inventivnost i koji nisu spremni na izazove promjena. Promjene na bolje nalaze se u prirodi socijalne zaštite. One se dešavaju u na nivou korisnika, stručnog radnika, ustanove i sistema. Konačan cilj za korisnika i stručnog radnika treba biti poboljšanje sadašnjeg stanja. Konačan cilj dobrog upravljanja ustanovom i sistemom treba da bude razvoj. Razvoj je promjena na bolje, a menadžer treba težiti tome cilju i biti sposoban ostvariti ga. To jeste ključna odrednica novih rukovodilaca – menadžera ustanova socijalne zaštite.

LITERATURA:

1. Ćuk, Mira (2009), *Uloga menadžmenta u funkcionisanju sistema socijalne zaštite na nivou lokalnih zajednica BiH*, Magistarski rad, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
2. Đulabić, Veljko (2007), *Socijalne službe u konceptu službi od opšteg interesa*. Revija za socijalnu politiku, god. 14, broj 2, str. 137-162
3. Gavrilović, Ana, (2005), *Socijalna politika*, Fakultet političkih nauka, Banja Luka
4. IBHI (2006), *Socijalno uključivanje*, IBHI, Sarajevo
5. Gavrilović, Ana i Mira Ćuk (2015), *Menadžment u sistemu socijalne zaštite*, Fakultet političkih nauka, Banja Luka
5. Jugović, Aleksandar (2010), "Pojmovno-kategorijalne i teorijske osnove menadžmenta u socijalnoj zaštiti", u: Gavrilović, A. ed. (2010) *Socijalni izazovi i menadžment u socijalnoj zaštiti*, str. 113 – 134, Fakultet političkih nauka, Banja Luka
6. Klajn, Ivan i Šipka, Milan (2007), *Rečnik stranih reči*, Prometej, Novi Sad
7. Lepir, Ljubo (2009), *Uloga menadžmenta u sistemu socijalne zaštite starih lica u Republici Srpskoj*. Magistarski rad, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
8. Lepir, Ljubo (2013), *Socijalna zaštita starih u Republici Srpskoj*. Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Banja Luka
9. Šunje, Aziz (2002), *Top – menadžer, vizionar i strateg*, Tirada, Sarajevo

MANAGERS IN SOCIAL WELFARE INSTITUTIONS

Summary

The role of manager as the most responsible persons of enterprises, organizations and institutions is inevitable in ensuring efficient management process in system of social welfare. The Manager performs control, coordinates, directs, and provides decision. Its activities undoubtedly have a crucial impact on the results achieved and the future development of the institution. The prerequisites for the realization of successful management in social care institutions are still effective execution of its core functions: planning, organizing, leading and controlling. These management functions depend on the organizational structure and the functional linkages between participants in the governance process. However, in smaller organizations and institutions, such as institution in social welfare system, management process is often the most dependent on the manager's knowledge, skills and personal characteristics. Being a manager in an social welfare institution means to be the first and most responsible in the implementation of a number of processes, such as the exercise of rights, management of professional practices, service planning and budget management tasks and working time, the development of human resources, contracting services, establishing cooperation with partners, monitoring and evaluation work. In addition to the personal qualities of managers, the management process in social institutions is affected with working environment and needs of beneficiaries of protection. Field of social protection is marginalized, which presents a big problem. The chronic lack of financial resources, interference of political interests, intensifying social needs of citizens, lack of skilled personnel are factors that further complicate the management process in the institution.

Managers of social welfare institutions must seek the path between the interests of users and the state; between the general and the individual; between the profession and individual interests; between the expected and possible. This situation leads managers in social welfare institutions from a very difficult mission: how to achieve good business results and not undermine the basic objectives of the activity of the institution.

The paper describes the specifics of management in social welfare institutions, the current problems of management and assumptions for the successful management in institutions of the social welfare system. Special role of the personal competencies needed in the management and selection of competent persons as managers in social welfare institutions are problematize in a paper. Special attention was paid to managers role and tasks in center for social work and in institutions for placement and care. Finally, the paper offers recommendations for successful management, as well as identified tasks that successful manager needs to fulfill.

Keywords: managers, management, social protection, social welfare system

Adresa autora

Authors' address

Ljubo Lepir

Fakultet političkih nauka u Banjoj Luci

ljubolepir@gmail.com

UDK 364-43:378
378:371.38

Stručni rad
Professional paper

Jelena Tanasijević

ZNAČAJ PRAKTIČNE NASTAVE U OBRAZOVANJU SOCIJALNIH RADNIKA

U obrazovanju socijalnih radnika stručna praksa je oduvek zauzimala značajno mesto, a posebno danas, imajući u vidu savremene društvene trendove i složenu problematiku sa kojom će se, kao budući stručni radnici, susretati tokom profesionalne karijere. Savremeni koncept dualnog obrazovanja omogućava studentima da istovremeno povezuju i primenjuju stečeno teorijsko znanje i da kroz ovakav pristup imaju priliku da uče i kontinuirano razvijaju svoje praktične veštine. Imajući u vidu predviđene standarde u obrazovanju socijalnih radnika u Srbiji, značajno je da organizacija stručne prakse bude usklađena s planom i programom na svakoj godini studija. Osim toga, omogućavanje studentima da donesu informisanu odluku o tome u kojoj instituciji ili organizaciji će obavljati stručnu praksu, svakako predstavlja dobar primer, što se pokazalo višestruko korisno, kako za studente, tako i za mentore, ali i same ustanove u kojima se realizuje praksa. Kroz aktivnosti u okviru terenske prakse studenti ne samo što imaju priliku da sagledaju procedure stručnih postupaka kao i rešavanje određenih problemskih situacija, već i da razvijaju sposobnost kritičkog razmišljanja, reflektivan pristup i da uče profesionalno ponašanje, što pospešuje mogućnosti za realizovanje koncepta celoživotnog učenja.

Praktična nastava se obavlja u odgovarajućim referentnim državnim institucijama, organima javne uprave, kao i u okviru nevladinih i međunarodnih organizacija, što samu nastavu čini dodatno interesantnom, kako sadržinski, tako i metodološki.

Još jedan važan segment koji doprinosi unapređenju stručne prakse jeste svakako obuka mentora koji su zaduženi za studente u okviru svoje organizacije. Kroz to se obezbeđuje viši nivo kvaliteta

rada sa studentima s obzirom da profesionalci koji su u ulozi mentora imaju priliku da svoje praktično znanje i veštine prenesu na studenta i kroz to ga osnaže za dalje napredovanje. Imajući u vidu navedeno, značajno je da mentori budu iskusni profesionalci, kako bi istovremeno mogli da odgovore zahtevima studenata, a da se pri tom ne ometa proces rada.

Ključne reči: obrazovanje, socijalni rad, studenti, praktična nastava, mentorstvo

UVOD

Delatnost i praksa socijalnog rada su kompleksne oblasti koje za cilj imaju pružanje podrške i pomoći pojedincima, porodicama i različitim društvenim grupama kako bi uspeali da se izbore sa najrazličitijim životnim teškoćama i problemima. Rad u neposrednom okruženju podrazumeva primenu “vrednosti, principa i tehnika socijalnog rada prilikom povezivanja ljudi sa postojećim službama, omogućavanja savetodavnog i psihoterapijskog rada sa pojedincima, porodicama, i grupama, kao i pomaganje grupama i zajednicama da obezbede ili unaprede socijalne službe i usluge, kao i učešće u važećim zakonodavnim procesima” (NASW, 1992; 2008). Posmatrajući širinu oblasti i delatnosti socijalnog rada jasno je koliko je potrebno različitih znanja i veština kako bi profesionalac koji se ovim poslom bavi bio kompetentan za rad u praksi i osećao se sigurnim u svojoj ulozi. U tom smislu praktična nastava u vidu praktične obuke i terenske prakse zauzima značajno mesto u studijskom programu i direktno doprinosi osposobljavanju studenata za neposredan rad, jačanju njihovog samopouzdanja i doživljaja kompetentnosti. Ovi ciljevi mogu se postići kroz objedinjavanje znanja iz različitih oblasti, povezivanje teoretskih znanja sa praktičnim, razvoj veština kroz rad sa različitim grupama ljudi i pojedincima, kao i kroz primenu usvojenog sistema vrednosti i verovanja koja su sadržana u teoriji socijalnog rada, kroz učenje profesionalnog ponašanja i lični razvoj.

Posmatrajući socijalni rad kao profesiju od svog nastanka do danas, može se konstatovati da je prepoznat značaj praktične nastave od samih početaka, kada su osnovani prvi kursevi i studijski programi. Kao primer može poslužiti Njujorška škola primenjene filantropije (New York School of Applied Philanthropy), osnovana 1898. godine (Sheafor, Horejsi, 2008), kao i univerzitetski odseci u Velikoj Britaniji (ako se posmatra period nakon Drugog svetskog rata) u okviru kojih se obrazovanje socijalnih radnika izvodi na velikom broju univerziteta (Ajduković, 1994), a studije

su koncipirane tako da su istovremeno zastupljeni i naučno-istraživački pristup, kao i praktično osposobljavanje za obavljanje delatnosti socijalnog rada (Ajduković, 1994). Ovakav pristup aktuelan je i u sadašnjosti kada se sve više prepoznaje značaj dualnog obrazovanja i insistira na njegovom uvođenju i realizaciji. Ova činjenica posebno je značajna ako se ima u vidu kontekst u kome se delatnost socijalnog rada odvija, a koji je pod uticajem promena globalnih razmera i novih zahteva koji se postavljaju pred profesiju. Obrazovni pristup koji podrazumeva i realizaciju praktične nastave neposredno u okruženju prakse socijalnog rada bio je zastupljen i na teritoriji bivše SFRJ. Kao primer tome svedoči organizacija nastave koja je realizovana u okviru Više škole za socijalne radnike u Beogradu, a kasnije je takav pristup obezbeđen i na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. U zemljama regiona (Srbija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Slovenija) je nastavljeno sa sprovođenjem integrativnog pristupa u nastavi, s tim da se teži obezbediti što veći broj referentnih ustanova u okviru kojih se može izvoditi praktična nastava. U posebnom delu rada biće predstavljen model koji postoji u Srbiji, na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Uloga nastavnika koji je zadužen za realizaciju praktične nastave (u daljem tekstu nastavnik veština), i mentora (stručni radnik koji prati studenta tokom realizacije prakse u određenoj ustanovi) koji su zaduženi za neposredan rad sa studentima tokom odvijanja studentske prakse, je takođe značajna. Pitanje kako kako izabrati mentora koji će raditi sa studentima tokom odvijanja terenske prakse je veoma osetljivo jer je sa jedne strane značajan kriterijum da ima dovoljno iskustva u neposrednom radu, ali i da je sa druge strane motivisan i ima veštine da prenese znanje studentu. Ove činjenice se moraju uzeti u obzir kada se ustanove i organizacije u kojima se realizuje praksa odlučuju kome će delegirati ove obaveze. Saradnički odnos između nastavnika veština i mentora je svakako jedan od ključnih preduslova za obezbeđivanje adekvatnog praćenja angažovanja studenata i obezbeđenja kvaliteta prakse. Izbor same organizacije, ustanove ili institucije u kojoj će se praksa realizovati je takođe pitanje procene i poverenja koje visokoškolska ustanova ima u odnosu na konkretnu nastavnu bazu od čijih se mentora i zaposlenih profesionalaca očekuje da će prema studentima uspostaviti odnos poštovanja i odgovornosti.

U okviru ovog rada biće reči o samom konceptu praktične obuke i u tom smislu o značaju integrativnog pristupa u okviru studijskog programa kako bi se omogućilo povezivanje stečenih teorijskih i praktičnih znanja. Poseban deo rada biće posvećen pojašnjavanju značaja i uloge prakse u razvoju profesionalnih kompetencija, kao i izazova sa kojima se obrazovna ustanova, ali i sami studenti i mentori susreću tokom

realizacije terenske prakse. Rad se bavi pitanjima koja se odnose na istraživanje mogućnosti za unapređenje stručne prakse studenata i može predstavljati osnovu za sprovođenje daljih istraživanja koja bi se fokusirala na direktna iskustva studenata i mentora, a sve u cilju podizanja kvaliteta programa praktične obuke, a samim tim i nivoa njihove kompetentnosti i ličnog zadovoljstva.

KONCEPT PRAKTIČNE NASTAVE U OBRAZOVANJU SOCIJALNIH RADNIKA - TEORIJSKI OKVIR

Jedna od glavnih karakteristika socijalnog rada kao profesije i kao akademske discipline jeste praktična obuka u obrazovanju budućih socijalnih radnika (Csiernik, 2001). Ovako organizovan obrazovni sistem datira od najranijih dana, još od kada je socijalni rad prepoznat kao samostalna disciplina. O tome svedoči i Njujorška škola primenjene filantropije (New York School of Applied Philanthropy) koja je osnovana 1898. godine i koja se smatra najstarijom školom za obrazovanje socijalnih radnika u Sjedinjenim Američkim Državama. Koncept obrazovanja za socijalni rad koji je bio zastupljen u okviru kurseva ove škole podrazumevao je postojanje prakse, tj. praktične obuke, što ukazuje na njenu dugu tradiciju i značaj u edukaciji budućih socijalnih radnika (Sheafor, Horejsi, 2008).

Koncept savremenog obrazovanja takođe podrazumeva da u okviru nastave pored teorijskih predmeta bude integrisana i praktična obuka studenata. Međutim, poslednjih nekoliko decenija promene na planu društvenog, političkog i ekonomskog razvoja odrazile su se i na problematiku kojom se profesionalci bave u okviru socijalnog rada (Jarmin Rohde, 2014). Samim tim okolnosti u kojima se realizuje praksa socijalnog rada postavljaju nove zahteve pred profesiju, ali je suština i osnova socijalnog rada ostala nepromenjena. On se i dalje bavi veoma složenim oblastima ljudskog iskustva, te je potrebno da ostane delatnost koja zahteva visoko razvijena znanja i veštine (Žegarac, 2016). U skladu sa tim i priprema studenata kao budućih stručnih radnika mora biti prilagođena kroz studijski program, kako bi kroz sticanje teorijskog i praktičnog znanja razvili potrebne kompetencije za bavljenje budućim zanimanjem. Kako bi se ovaj cilj dostigao potrebno je obezbediti praktičnu obuku studenata socijalnog rada koja se sastoji iz dve celine: praktične nastave i terenske prakse. Dakle, obuhvata dva konteksta učenja - u učionici i u okruženju neposredne prakse, na terenu (Hrnčić i saradnici, 2016). Ovako organizovana praktična obuka bi trebalo da ima predviđeno mesto u kurikulumu obrazovne institucije, kao i da bude

usklađena sa opštim ciljevima i standardima u obrazovanju socijalnih radnika (Hrnčić i saradnici, 2016).

U prilog značaja praktične obuke ukazuje i istraživanje koje su sproveli autori Anne Fortune i saradnici o uticaju praktične obuke na postignuća studenata i njihov profesionalni razvoj. Rezultati istraživanja pokazali su ne samo da postoji pozitivna korelacija između ove dve oblasti, već i da je zadovoljstvo studenata veće kako se povećava broj sati praktične obuke, što istovremeno može ukazivati na razvijanje osećanja sigurnosti u radu i povećanje doživljaja kompetentosti. Kroz praksu se pokazalo da studenti razvijaju svoje profesionalne veštine, kao i da to pozitivno utiče na njihov celokupan akademski uspeh. Još jedna važna činjenica koja je proistekla kao rezultat sprovođenja praktične obuke jeste da su sa povećanjem broja sati prakse i ocene koje daju mentori bile bolje, što potvrđuje važnost i ulogu praktičnog učenja u jačanju profesionalnih kompetencija studenata (Fortune, Lee, Cavazos, 2007).

Autori Edmond, Magivern, Rochman i Howard su u okviru The George Warren Brown School of Social Work na Univerzitetu u Vašingtonu sproveli istraživanje u koje je bilo uključeno 283 mentora iz preko 180 različitih agencija zaduženih za realizaciju praktične obuke. Rezultati pomenutog istraživanja takođe potvrđuju važnost i potrebu integralnog pristupa u obrazovanju socijalnih radnika. Najveći broj mentora koji su učestvovali u ovom istraživanju je ukazao na pozitivne aspekte prakse i potvrdio njen doprinos razvoju profesionalnih znanja i veština studenata. Međutim, mentori uključeni u ovo istraživanje ukazali su i na činjenicu da studenti ne provode dovoljan broj sati na praksi i da se to zapravo pokazalo kao najveći nedostatak prilikom realizacije praktične obuke (Edmond i saradnici, 2006).

Csiernik u svom radu takođe govori o praktičnoj obuci kao integralnoj komponenti studijskog programa u obrazovanju socijalnih radnika. Smatra da praksa omogućava studentima realizaciju u neposrednom okruženju, a da ovakva vrsta učenja predstavlja dragoceno iskustvo, kao i da istovremeno, tokom trajanja praktične obuke imaju priliku da dobiju savetodavnu i edukativnu podršku od mentora (Csiernik, 2001).

ZNAČAJ I ULOGA PRAKTIČNE NASTAVE U RAZVOJU PROFESIONALNIH KOMPETENCIJA

Kako bi se studenti pripremili i što je moguće više osposobili za obavljanje svoje profesionalne uloge, a kroz to stekli i potrebno samopouzdanje i sigurnost za rad u praksi, potrebno je da razviju određene kompetencije koje se u domenu socijalnog

rada mogu razumeti kao “rezultat specifičnih znanja, vrednosti, veština, koje je profesionalac, odnosno student sposoban da pokaže u konkretnom okruženju prakse” (Žegarac, 2016:33). Obrazovanje koje za cilj ima sticanje kompetencija potiče od nauka o ponašanju i funkcionalne analize, a to zapravo “obezbeđuje fokus, sadržaj i usmerenje za procese socijalnog rada” (Žegarac, 2016:32). Termin kompetencija i kompetentnost potiče od latinske reči koja označava dovoljno kvalifikovano ili odgovarajuće. “Kompetencije predstavljaju skupinu uvezanih sposobnosti, znanja, posvećenosti i veština koje osposobljavaju osobu (ili organizaciju) da efektivno deluje u određenom poslu ili situaciji” (Žegarac, 2016:32). Kako svaki nivo odgovornosti ima određene zahteve koje je potrebno prethodno ispuniti, kompetencije se mogu razvijati tokom različitih životnih perioda. CCETSW (Central Council for Education and Training in Social Work) u oblasti socijalnog rada sagledava kompetencije kroz: ispunjavanje zahteva prakse, integrisanja vrednosti socijalnog rada, sticanja i primene znanja, reflektovanja i kritičke analize sopstvene prakse, prenosa znanja, veština i vrednosti u praksi (Žegarac, 2016).

Orijentisanost ka razvoju kompetencija predstavlja garanciju uspešnog osposobljavanja budućih profesionalaca, spremnih da odgovore na aktuelne i složene probleme koji se javljaju u savremenom društvu. U tom kontekstu praktična obuka kroz aktivnosti koje se sprovode kako tokom nastave u učionici, tako i kroz terensku praksu, takođe doprinosi razvoju kompetencija i povećava nivo spremnosti studenata za neposredni rad u praksi. Csiernik definiše šest ciljeva koje je potrebno ostvariti tokom studentske terenske prakse koja se realizuje u sklopu praktične nastave, a koji istovremeno imaju za cilj razvijanje kompetencija i kompetentnosti studenata. Tu spadaju:

- 1) razvijanje razumevanja studenata da je socijalni rad proces koji u sebe integriše i obuhvata niz različitih pristupa u zadovoljavanju ljudskih potreba;
- 2) razvijanje identifikacije studenata sa profesijom socijalnog rada u kontekstu u kome se praksa realizuje i sa savremenim ciljevima relevantnim za praksu;
- 3) jačanje znanja, vrednosti i veština stečenih u okviru teorijskih predmeta;
- 4) mogućnost da studenti provere svoja znanja, veštine i vrednosti koje su usvojili tokom pohađanja nastave, u cilju povezivanja teorijskog i praktičnog znanja;
- 5) mogućnost da studenti steknu i dalje razvijaju svoje veštine nošenja sa promenama i izazovima u samom okruženju prakse;
- 6) ohrabrivanje i podrška razvoju studenata kako bi i sami razvijali kritički odnos prema teoriji socijalnog rada, praksi i sistemu postojećih usluga (Csiernik, 2001).

Iskustvo u neposrednom okruženju prakse struktuirano je kao kontinuum učenja od potpuno nepoznatog do početka primene naučenog, razvoja kompetencija i na kraju usavršavanja za rad u praksi. Cilj ovog procesa jeste razvoj profesionalca od studenta/početnika do iskusnog stručnjaka. Upravo ovakav pristup obrazovanju studenata, kroz razvoj kompetencija omogućava integrisanje znanja kroz:

- 1) objedinjavanje znanja iz različitih oblasti
- 2) razvoj veština kroz rad sa različitim grupama ljudi i pojedincima
- 3) vrednosti i verovanja sadržane u teoriji socijalnog rada
- 4) profesionalno ponašanje i lični razvoj (Csiernik, 2001).

Kako bi se proces razvoja kompetencija obezbedio, značajno je rukovoditi se određenim principima o kojima u svom radu govore autori Chickering i Gamson. Ova dva autora su zapravo kroz svoja istraživanja definisali sedam principa uz čije pridržavanje se može podići kvalitet osnovnih studija, a njihovom direktnom primenom podići i kvaliteta praktične obuke socijalnih radnika. Navedeni autori govore o sledećim principima:

- 1) podsticanje i ohrabrivanje kontakta između studenta i visokoškolske institucije, odnosno organizacije u kojoj se praksa realizuje;
- 2) razvijanje saradnje i reciprociteta između studenata kroz uključivanje u zajednički rad i interakciju;
- 3) korišćenje aktivnih tehnika učenja;
- 4) davanje studentima povratnih informacija ("feedback") od strane nastavnika zaduženog za realizaciju prakse i mentora;
- 5) oročavanje vremena za izradu zadataka;
- 6) definisanje zahteva u odnosu na obaveze studenata;
- 7) poštovanje različitih talenata, afiniteta i načina učenja (Chickering, Gamson, 1987).

ULOGA I ZNAČAJ PRAKTIČNE NASTAVE U OBLIKU TERENSKJE PRAKSE - SPONA IZMEĐU TEORIJSKE NASTAVE I PRAKTIČNE OBUKE

Znanje, vrednosti i veštine socijalnog rada su tri široke oblasti koje se istovremeno razvijaju kako kroz teorijsku nastavu, tako i kroz praktičnu obuku (Sheafor, Horejsi, 2008). Imajući u vidu ovu činjenicu značajno je da kurikulum studija socijalnog rada bude kreiran tako da praktična obuka studenata u obliku terenske prakse bude

dovoljne dužine i nivoa kompleksnosti zadataka koje studenti obavljaju. Dužina trajanja terenske prakse, kao i visina zahteva koji se pred studente postavljaju razlikuje se na različitim godinama studija, tj. povećavaju se u skladu sa nivoom studija. Cilj koji se zapravo želi postići ovakvim pristupom jeste omogućavanje što bolje pripremljenosti studenata za budući samostalni rad u okviru profesije za koju se obrazuju.

Znanja koja studenti dobijaju kroz različite predmete u oblasti socijalnog rada ih osnažuju i pripremaju za profesionalnu ulogu u okruženju neposredne prakse. Teorijski predmeti daju širi okvir profesije i kroz to studenti imaju priliku da uvide različite koncepte, teorije i činjenice koje su relevantne za praksu (Sheafor, Horejsi, 2008). Ova znanja predstavljaju osnovu na koju se nadovezuju znanja i veštine koje studenti stiču kroz praksu. Ove dve oblasti zapravo predstavljaju sintezu i neophodne su kako bi se zaokružio proces učenja. Iz tog razloga je potrebno da sadržaj i struktura praktične obuke i terenske prakse prate sadržaj teorijskih predmeta kako bi studenti mogli blagovremeno da primenjuju stečena znanja tokom realizacije prakse.

Praktična obuka, a u okviru nje i terenska praksa, se zasniva na vrednostima, verovanjima i etici socijalnog rada. Kroz praksu studenti imaju priliku da se uče poštovanju profesionalnih granica i uče profesionalno ponašanje (Hrnčić i saradnici, 2016). Sa druge strane, u okviru terenske prakse studenti imaju priliku da sagledaju izazove kada su u pitanju lični stavovi i predrasude, kao i da o tome diskutuju sa mentorima i iznađu načine kako da to prevaziđu (Sheafor, Horejsi, 2008). U tom kontekstu značajno je i da u okviru teorijskih predmeta studentima bude omogućeno da diskutuju o etičkim dilemama, moralnim stavovima, kao i kulturalnim i vrednosnim sukobima, kako se bi se izbegao ili barem ublažio njihov mogući nepovoljan uticaj na rad u praksi (Sheafor, Horejsi, 2008). Iako se za etički kodeks u socijalnom radu kaže da predstavlja "moralni kompas" (Reamer, 1995:47), poznat je pozitivan uticaj edukacije i treninga i iz tog razloga njihova realizacija ne sme biti zanemarena već je i neophodna (Faith, Muzzin, 2001). Mnogi teoretičari i istraživači ukazuju na to koliko je teško i izazovno socijalnim radnicima i drugim profesionalcima koji se bave pomagačkim profesijama da se dosledno pridržavaju principa sadržanih u etičkom kodeksu (Holland, Kilpatrick, 1991). Samim tim, ova činjenica je značajna i kada se posmatra sa aspekta studenata koji uče o etici i vrednostima u socijalnom radu i zapravo se ugledaju na svoje mentore i nastavnike prihvatajući načela koja oni promovišu (Sheafor, Horejsi, 2008). Zato je potrebno obezbediti realizaciju prakse u različitim relevantnim i referentnim ustanovama, kao i profesionalnu edukaciju osoblja koje se bavi praktičnom nastavom. Bez adekvatnog

znanja o etici u socijalnom radu, kao i upotrebe odgovarajuće terminologije i pozitivnog rečnika, "socijalni radnici mogu jednostavno izgubiti putokaze kojima se treba rukovoditi u okvirima kulturno kompetentne prakse" (Faith, Muzzin, 2001).

Učenje i razvijanje profesionalnih veština, kao i "alata" koji se koriste prilikom rada sa klijentima, takođe se uči i kroz proces modelovanja i demonstraciju od strane mentora. Smatra se da je učenje kroz direktnu uključenost u rad i konkretne situacije neophodno kako bi studenti imali priliku da dalje razvijaju veštine koje su stekli kroz teorijska znanja, kao i praktičnu obuku na fakultetu (Sheafor, Horejsi, 2008). Od mentora se očekuje da u ovim situacijama vode proces na način koji će istovremeno ohrabriti studente da primene metode i tehnike koje znaju, da bude uzor studentima, kako bi napravili uvid u sopstvene reakcije i postupanja i unapredili ih u skladu sa preporukama koje dobijaju od mentora.

Kako bi imali priliku da prepoznaju svoje afinitete i profesionalno se razvijaju u tom pravcu, kao i kako bi uspeali da sagledaju spektar različitih ustanova, institucija i organizacija koje postoje i gde se sve može realizovati terenska praksa, na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, u okviru studija socijalne politike i socijalnog rada, studentima je omogućeno da naprave informisan izbor u procesu donošenja odluke gde će obaviti praksu. Praktična nastava u obliku terenske prakse se obavlja u odgovarajućim referentnim državnim institucijama, organima javne uprave, kao i u okviru nevladinih i međunarodnih organizacija, što samu nastavu čini dodatno interesantnom, kako u pogledu sadržaja, tako i u pogledu metodologije koja se primenjuje u radu.

Mentori sa teritorije Srbije, koji rade sa studentima tokom terenske prakse, se obezbeđuju od strane ustanove ili organizacije u kojoj se sprovodi praksa. Značajno je da to budu iskusni profesionalci, koji su spremni i zainteresovani da vode studente kroz proces realizacije terenske prakse. Njihova uloga je kompleksna i podrazumeva čitav niz zadataka poput upoznavanja studenata sa načinom rada organizacije, određivanjem konkretnih zadataka koje će studenti obavljati, pružanja podrške u procesu međusobnog prilagođavanja studenta, ustanove i zaposlenih radnika, kreiranje plana učenja i definisanje ciljeva učenja (zajedno sa studentom), saradnja sa zaduženim nastavnikom sa fakulteta, evaluacija rada studenta (Hrnčić, 2016). Dalje, od mentora se očekuje određeni nivo sposobnosti da prenese studentu znanje, kao i da ga podstakne na aktivan odnos u radu. Činjenica da su mnogi socijalni radnici, kao što je slučaj u Srbiji, preopterećeni poslom zbog većeg broja korisnika od propisanog normativima u radu i kompleksnosti socijalnih problema korisnika (Jugović, Brkić, 2013) može se nepovoljno odraziti i na kvalitet same prakse. Upravo

zbog povećanog obima posla stručnih radnika, nekada nije moguće očekivati da se u potpunosti posvete studentu, što samim tim može umanjiti priliku za učenje i ugroziti ostvarenje ciljeva praktične nastave.

Bitan aspekt uloge mentora jeste svakako i davanje predloga i sugestija kako bi se unapredila teorijska i praktična obuka u skladu sa zahtevima prakse. Mentor može imati slobodu da organizuje sprovođenje prakse u svojoj ustanovi, s tim da je neophodno da postavljeni ciljevi i definisani plan realizacije budu usklađeni sa nastavnim planom i programom fakulteta.

Od mentora se očekuje da se prema studentu odnosi sa poštovanjem, omogućavajući mu da uči kroz neposredno iskustvo, koje podrazumeva učestvovanje u radu sa klijentima (u onoj meri u kojoj to okolnosti i specifičnoost stručnog postupka dozvoljavaju; nekada je moguće samo pasivno prisustvo), odlazak na teren, učešće u pisanju i analizi dokumentacije. Ove preporuke su značajnije tim pre ukoliko su studenti imali prethodna iskustva u radu sa klijentima, npr. kroz volonterski rad, te je potrebno uvažiti njihova znanja, veštine, i kroz to ih podstaći da ih proširuju, ali i proveravaju, omogućiti razmenu mišljenja, stavova i sl. Dakle, mentor ima ulogu supervizora koji vrši monitoring i evaluaciju rada studenta na praksi, uz istovremeno davanje podrške i podsticaja za obavljanje novih zadataka (Csiernik, 2001).

Sa druge strane, prema predviđenim standardima u obrazovanju socijalnih radnika, na Fakultetu političkih nauka u Beogradu je određen nastavnik veština zadužen za realizaciju stručne prakse. Uloga nastavnika veština je višestruka i podrazumeva nekoliko zadataka koji se sprovode kontinuirano. Organizacija prakse se može podeliti na aktivnosti koje se odvijaju pre samog započinjanja realizacije prakse, dakle pripremna faza, koja podrazumeva pregled stanja i zajedno sa mentorima planiranje prakse za naredni period, analiziranje problema i poteškoća koje su prepoznate kroz rad sa studentima i davanje predloga za njihovo rešavanje. Naredna faza podrazumeva pripremu studenata za odlazak na praksu i u okviru toga informisanje o organizacijama u kojima se može obavljati praksa, dužini trajanja prakse, očekivanjima i zadacima studenata. Treća faza sastoji se od procesa upućivanja studenata i realizacije same prakse, kada se podrazumeva praćenje napredovanja studenata od strane nastavnika veština i saradnja sa mentorima. U završnoj fazi se evaluira rad studenata od strane mentora i nastavnika veština.

ZAKLJUČAK

Okolnosti u kojima se realizuje praksa socijalnog rada uslovljene su velikim i snažnim promenama i zahtevima koji se danas stavljaju pred profesiju socijalnog rada. Te promene pre svega su nastale kao posledica globalizacije, modernizacije, razvoja informacionih tehnologija, masovnih migracija i drugih okolnosti. Samim tim potrebe pojedinca i porodice su se usložnile, a načini i resursi za njihovo zadovoljavanje su ograničeni. Međutim, uprkos svim navedenim promenama, suština socijalnog rada je ostala nepromenjena. Kako bi socijalni radnik kroz svoju profesionalnu delatnost uspeo da odgovori na različite i kompleksne potrebe klijenata, potrebno je da kroz obrazovanje, kako teorijsko, tako i praktično, stekne visoko razvijena znanja i veštine, koja će tokom profesionalne karijere dalje unapređivati. Praktična nastava socijalnih radnika koja se izvodi kroz praktičnu obuku na fakultetu, kao i kroz terensku praksu, upravo doprinosi povezivanju ova dva aspekta, kao i sticanju potrebnih kompetencija.

Ciljevi koji su planirani tokom odvijanja praktične obuke su višestruki. Očekuje se da će kroz angažman u neposrednom okruženju prakse studenti imati priliku da razvijaju razumevanje da je socijalni rad složen proces koji zahteva integrisanje i sveobuhvatnost pristupa kako bi se zadovoljile različite ljudske potrebe. Sa druge strane, kroz terensku praksu studenti su u prilici da razviju identifikaciju sa profesijom socijalnog rada u kontekstu u kome se praksa realizuje. Jačanje znanja, vrednosti i veština stečenih u okviru teorijskih predmeta, ali i provera stečenih znanja svakako su jedan od ciljeva koji se ostvaruju kroz praksu. Ohrabrivanje i podrška razvoju studenata kako bi i sami razvijali kritički odnos prema teoriji socijalnog rada, praksi i sistemu postojećih usluga značajno je kako bi i sami mogli da kao budući profesionalci dalje unapređuju i razvijaju postojeći sistem.

Kroz omogućavanje realizacije terenske prakse u različitim ustanovama, studenti imaju priliku da sagledaju širok dijapazon različitih organizacija, ustanova, institucija, da se upoznaju sa pravilima njihovog funkcionisanja, ali i nedostacima. Ova raznovrsnost, kao i mogućnost da donesu informisanu odluku o tome gde će se praksa realizovati, takođe predstavlja mogućnost za istraživanje ličnih afiniteta i planiranje stručnog usavršavanja u skladu sa sopstvenim interesovanjima, kao i potrebama same prakse. Sa druge strane, imajući u vidu veliki broj postojećih ustanova posebno se mora voditi računa da ustanove u kojima se realizuje praksa imaju odgovarajući kredibilitet i da garantuju kvalitetno obavljanje terenske prakse.

Uloga nastavnika veština i mentora praktične obuke je u ovom procesu učenja od presudnog značaja. Oni zapravo predstavljaju podršku studentima u celokupnom

procesu, počev od pripreme za terensku praksu, same realizacije, kao i kroz evaluaciju i davanje smernica za dalji razvoj. Studenti kroz saradnju sa njima imaju priliku ne samo da uče, već i da razmenjuju mišljenja, stavove, da analiziraju probleme i da kroz to učestvuju u njihovom rešavanju. Činjenica da su u Srbiji u mnogim ustanovama i organizacijama u okviru sistema socijalne zaštite, zdravstva i prosvete socijalni radnici preopterećeni većim obimom posla, govori i o riziku smanjenja kvaliteta terenske prakse, uprkos trudu i naporu koji stručni radnici ulažu kako bi izašli u susret potrebama studenata. Povećanje broja sati praktične obuke je potrebno kako bi studenti imali priliku da proprate stručne postupke u celosti, ali to istovremeno predstavlja dodatno opterećenje kako za mentore tako i za organizacije u kojima se praksa realizuje. Istovremeno je to pitanje i za visokoškolsku ustanovu kada je reč o organizaciji studijskog programa, mestu praktične obuke u njenom kurikulumu, dužini trajanja terenske prakse i terminu kada se obavlja. Prepoznatljivost i podrška u realizaciji obaveza koje proizilaze iz uloge nastavnika veština u radu sa studentima u procesu u koji je uključen veliki broj studenata i organizacija je takođe neophodna.

Imajući u vidu navedene dobiti, ali i teškoće u realizaciji praktične nastave, u cilju detaljnijeg ispitivanja mogućnosti za unapređenje kvaliteta praktične obuke i kroz to razvijanje kompetencija studenata za budući profesionalni rad, bilo bi potrebno planirati i sprovesti istraživanje u koje bi bili uključeni studenti i mentori koji bi kroz to ukazali na preporuke i svoja iskustva u procesu realizacije terenske prakse.

LITERATURA:

1. Ajduković, Marina (1994), *Obrazovanje socijalnih radnika u Hrvatskoj i u svijetu*, Revija za socijalnu politiku I, br. 4, 339-346
2. Chikering, Arthur, Zelda Gamson (1987), *Seven Principles in Undergraduate Education*, AAHE Bulletin, 3-7 (dostupno na: <https://eric.ed.gov/?id=ED282491>)
3. Csiernik Rick (2001), *The Practice of Field Work*, Canadian Social Work, 3 (2), 9-20
4. Edmond Tonya, Deborah Megivern D, Cynthia Williams, Estelle Rochman, Matthew Howard (2006), *Integrating Evidence-Based Practice and Social Work Field Education*, Journal of Social Work Education, Vol. 42, 377-396 (dostupno na <https://www.bu.edu/ssw/files/2010/10/Integrating-Evidence-Based-Practice-in-Social-Work-Field-Education1.pdf>)

5. Faith, Karen, Linda Muzzin (2001), The Importance of Professional Ethics Education to Early Social Work Practice. *Canadian Social Work*, Vol 3/2, 21-28.
6. Fortune Anne, Mingun Lee, Alonzo Cavazos (2007), *Does Practice Make Perfect*, The Clinical Supervisor, Vol 26, 239-263
7. Holland Thomas, Allie, Kilpatrick (1991), *Ethical Issues in Social Work: Toward a grounded theory of professional ethics*, *Social Work* 36 (2), 138-144
8. Hrnčić Jasna, Nevenka Žegarac, Anita Burgund (2016), *Standardi praktične obuke u obrazovanju socijalnih radnika*, u Žegarac N. ur., *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji*, 123-131, Fakultet političkih nauka Beograd
9. Jarmin, Rohde (2014), *The Changing Context of Social Work Practice*, *Journal of Social Work Education* 29-46
10. Jugović, Aleksandar, Miroslav Brkić (2013), *Socijalni rad u Srbiji u kontekstu ekonomske krize*, *Ljetopis socijalnog rada* 20 (1), 91-112
11. NASW (1992), *Standards for social work case management*, NASW, Washington DC:
12. NASW (2008), *Code of Ethics*, NASW, Washington DC
13. Reamer, Frederic (1995), *Social Work Values and Ethics*, Columbia University Press, New York
14. Sheafor, Bradford, Charles Horejsi (2008), *Ideas for Teaching Social Work Practice*, *Techniques and Guidelines for Social Work Practice*, 7th and 8th editions, Pearson Allyn & Bacon, Boston
15. Žegarac Nevenka (2016), *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji*, Fakultet političkih nauka, Beograd

THE IMPORTANCE OF FIELD PRACTICE IN THE EDUCATION OF SOCIAL WORKERS

Summary

Field practice has always held an important place in the education of social workers, especially today, if we look at the modern social trends and problems with which they will, as a professional workers, meet during the professional career. Contemporary concept of dual education allows to students to, at the same time, connect and apply acquired theoretical knowledge and through that they can learn and develop their practical skills continuously. If we look at the standards which are provided in education for social workers in Serbia, very important thing is that practical training has to comply with plan and program for every year of study, individually. Beside that, students could make a choice where they will work their field practice, in which institution or organization, and it is an example of good practice. This is helpful on the one hand for students and on the other hand for institutions. Through the activities in the context of field practice, students can perceive procedures of professional process, but they can also develop possibilities for critical thinking, reflective approach and learn professional behavior. This approach increases the possibilities for the realization of the concept of lifelong learning.

Field practice is done in appropriate reference institutions, public authorities, and also in nongovernmental organisations. Some of these organisations are national, and some of them are international. A large number of options makes whole education more interesting how in content, also and methodological.

One more important segment which contribute to improving practical learning is also training of mentors who are responsible for students in their organisations. Through this we can provide higher level of quality working with students, especially because professional workers in this role have the opportunity to convey their practical knowledge and skills. It is important for students because it is a way to empower them for further progress. Bearing in mind these tasks, it's important that mentors are professionals with experience. In that case they could be available for students and their questions, and at the same time mentorship doesn't interfere with working process.

Key words: education, social work, students, field practice, mentoring

Adresa autora

Authors' address

Jelena Tanasijević

Fakultet političkih nauka u Beogradu

jelena.tanasijevic@fpn.bg.ac.rs,

UDK 364.65-056.26

Pregledni rad

Review paper

Sabira Gadžo-Šašić

PROBLEMI SOCIJALNE INKLUZIJE OSOBA S INVALIDITETOM

Socijalna inkluzija, odnosno socijalna uključenost je pojam koji je suprotnog značenja od socijalne isključenosti. S tim u vezi inkluzija predstavlja mogućnost ostvarivanja socijalnih, ekonomskih i političkih prava. U radu je pored određenja pojama socijalna inkluzija dat i kraći historijski pregled položaja osoba s invaliditetom, te analizirano sveukupno stanje problema socijalne uključenosti ove populacije u bosanskohercegovačkom društvu. Posebno su obrađeni segmenti koji se odnose na: nezavisno življenje i uključenost u zajednicu, osposobljavanje i rehabilitaciju, rad i zapošljavanje, životni standard i socijalnu zaštitu, te učešće u političkom, javnom, kulturnom životu, rekreaciji, razonodi i sportu osoba s invaliditetom.

Ključne riječi: socijalna uključenost, osobe s invaliditetom, život u zajednici, životni standard

UVOD

Položaj osoba s invaliditetom tokom cjelokupnog razvoja ljudske civilizacije protkan je mnoštvom različitih problema. Kroz historiju diskriminacija i odbacivanje su osnovna obilježja odnosa prema ovim osobama. Takav odnos u manjoj ili većoj mjeri bio je prisutan sve do završetka Drugog svjetskog rata, kada se zbog ratnih stradanja drastično uvećao broj osoba s invaliditetom. Ovakvo stanje je imalo za posljedicu da se na invalidnost počinje gledati kao na problem zajednice, pri čemu se proces socijalnog uključivanja nametao kao nužnost. U istom kontekstu počinje prevladavati

i shvatanje da uključenost u društvo istovremeno ne podrazumijeva i izjednačavanje svih članova zajednice nego uvažavanje različitosti svakog pojedinca s pravom na participaciju u sve tokove života u zajednici. Iako je danas svijest o ovome prisutnija više nego ikada prije, ne može se govoriti o punoj participaciji populacije s invaliditetom u društvu, unatoč činjenici da i usvojena UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (2006) u preambuli ističe nužnost prevladavanja “prepreka koje postoje u okolini, a koje sprječavaju njihovo potpuno i djelotvorno sudjelovanje u društvu ravnopravno s drugim članovima”. Uzimajući u obzir sve naprijed navedeno kao osnovni razlog sve veće isključenosti populacije s invaliditetom ukazuje činjenica da u suvremenom društvu vladaju vrijednosti koje se zasnivaju na kvantitetu i kvalitetu kako proizvodnje tako i znanja, a s tim u vezi osoba vrijedi onoliko koliko pridonosi u tom procesu. Zapravo, proizvodnja je postala cilj, a čovjek samo sredstvo u postizanju tog cilja. U takvom ozračju zanemaruju se kriteriji čovječnosti koji proizilaze iz shvatanja da je sam čovjek najznačajniji pokretač vlastitog razvoja i razvoja društva općenito. Na taj način osobe s invaliditetom postaju marginalizirane, često bez mogućnosti da ostvare osnovna ljudska prava.

1. O SOCIJALNOJ INKLUZIJU

Prve konceptualizacije socijalne inkluzije, odnosno uključenosti, javljaju se početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka u Francuskoj. Početna upotreba samog pojma veže se za primjenu određenih društvenih mjera, odnosno ustanovljenje odgovarajuće društvene potpore mladim radnicima, čiji je osnovni cilj bio veća uključenost i pojačana mobilnost. Kasnije, sredinom 70-ih godina ulažu se posebni naponi za što veće profesionalno uključivanje osoba s invaliditetom. U ovom periodu programe inkluzije posebno karakterišu aktivnosti na osnivanju preduzeća čiji je osnovni cilj bio pomoći isključenima povratak u društvena zbivanja putem rada kao osnovne pretpostavke za ostvarivanje socio-ekonomske sigurnosti.

Socijalna inkluzija/uključenost u nešto jasnijem značenju/obliku se počinje primjenjivati osamdesetih godina prošlog vijeka, gdje se kao “najatraktivnija” mjera izdvaja uvođenje minimalnog prihoda za socijalno uključivanje.

Svu kompleksnost pojave socijalne inkluzije i višedimenzionalnost njezinog značenja, makar djelimično, pokazuje i prisustvo različitog pristupa njezinog definisanja u stručnoj i naučnoj literaturi. U ovom kontekstu jedno od određenja glasi da je socijalna inkluzija/uključenost “proces kojim se nastoji osigurati da svako,

neovisno o svom iskustvu i okolnostima, može ostvariti puni potencijal u životu”¹. Drugo određenje, također prisutno u literaturi, socijalnu uključenost s jedne strane smatra oblikom “regulacije socijalnih veza“, a s druge strane odgovorom “uočenom ugrožavanju socijalne kohezije“ (prema Silver, 1994: 534). Navedena određenja jasno pokazuju da se socijalna uključenost ne može ostvariti bez društvene intervencije i stvaranja određenih pretpostavki za njezino zaživljavanje. U ovom kontekstu društva koja nastoje uključiti sve građane moraju karakterizirati posebno naponi za smanjenom nejednakosti sa naglaskom na ravnoteži između individualnih prava i povećanja socijalne kohezije. Prema Lakićević i Gavrilović (2008) građanska integracija, ekonomska, socijalna i interpersonalna integracija u društvu su ključne za punu socijalnu inkluziju, a poremećaj u bilo kojem sistemu može da dovede do manje ili veće socijalne isključenosti.

Kako je osnovni cilj socijalne inkluzije ublažavanje ili uklanjanje socijalne isključenosti pojedinih članova ili društvenih grupa posebnu pažnju treba posvetiti prisutnim obilježjima i karakteristikama socijalne isključenosti koja je u pravilu dugotrajna, višestruko uslovljena i višedimenzionalna. U vezi sa navedenim, u literaturi se navode (Bejaković, 2009) tri obilježja socijalne isključenosti, odnosno socijalne uključenosti pojedinaca i društvenih grupa.

Prvo polazi od toga da socijalno isključeni ne sudjeluju u raspodjeli društvenih dobara, koja se definiraju kao kombinacija institucionalnih (mogućnost školovanja, pristup zdravstvenim i socijalnim uslugama), kulturnih (oblikovanje identiteta, konzumiranje kulturnih proizvoda), socioekonomskih (zaposlenost, kupovna moć) i međuljudskih odnosa i resursa (razmjena emocija);

Drugo obilježje socijalne isključenosti polazi od toga da nesudjelovanje u raspodjeli društvenih dobara ima obilježje trajnog stanja, odnosno da nije privremeno.

U trećem obilježju se navodi da nesudjelovanje u raspodjeli društvenih dobara nije isključivo lični nedostatak isključenih osoba, njihove lijenosti, nezainteresiranosti, nesposobnosti ili drugih mana, nego je uzrokovano i strukturalnim faktorima (Bejaković, 2009:3).

Analizom navedenih obilježja socijalne isključenosti može se zaključiti da ona obuhvata sve segmente čovjekovog života od onih individualnih, npr. razmjena emocija i međuljudski odnosi, do onih socio-kulturnih i socio-ekonomskih, koji posebno označavaju nesudjelovanje u raspodjeli društvenih dobara sa naglaskom da je socijalna isključenost najvećim dijelom društveno uslovljena. Ovo se posebno odnosi na tzv. vulnerabilne društvene skupine u koje spadaju i osobe s invaliditetom.

⁴ Centre for Economic and Social Inclusion, <http://www.cesi.org.uk>

Socijalna inkluzija predstavlja proces kojim se svim članovima jedne društvene zajednice, posebno onim koji se nazivaju “rizičnim grupama” treba osigurati da participiraju u životu zajednice, uživajući pritom odgovarajući životni standard i druga dobra vezana za ekonomski, socijalni i kulturni život, primjereno optimalnim mogućnostima društva čiji su članovi.

Prateći navedeno, proces inkluzije isključenih skupina moguće je ostvariti kroz realizaciju određenih društvenih mjera koje imaju za cilj ublažiti socijalnu isključenost pojedinaca ili društvenih grupa koja najčešće može biti uzrokovana trajnom nezaposlenošću, niskim prihodima, invalidnošću, neadekvatnim obrazovanjem i sl. Iz nemogućnosti realizacije tih mjera, s jedne strane, i njihove neučinkovitosti, s druge, proizlaze prepreke socijalne uključenosti koje dovode do suprotnih stanja (npr. nezaposlenost, siromaštvo, nejednakost, slabiji položaj u društvu i sl.) od onih koja se žele postići mjerama socijalnog uključivanja. Uzimajući u obzir navedeno, neki autori (Atkinson, 1998) navode trosmjerni odnos između siromaštva, nezaposlenosti i socijalne isključenosti koje predstavljaju ključne prepreke socijalnom uključivanju. Prema njemu siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost su povezani, ali nisu identični, te s tim u vezi naglašava da: “Nezaposlenost može izazvati društvenu isključenost, ali zaposlenost ne jamči društvenu uključenost“. Isti autor navodi tri karakteristike društvene isključenosti: relativnost – odnosi se na određeno društvo, u određenom mjestu i vremenu; djelovanje – određeni akteri izazivaju određene vrste društvene isključenosti; dinamiku – socijalna isključenost u jednoj oblasti izaziva isključenost u više drugih sfera, npr. ukoliko je osoba isključena iz sistema obrazovanja velika je vjerovatnoća da će biti nezaposlena iz čega proizlazi nizak životni standard i isključenost iz potrošnje drugih resursa višeg nivoa. Uglavnom, socijalno isključene osobe ili grupe pripadaju onim društvenim skupinama koje su pogođene problemom siromaštva i s tim u vezi niski prihodi sprečavaju ih u postizanju životnog standarda koji se smatra prihvatljivim za društvo u kojem žive. Zbog navedenog nerijetko su uskraćeni za jednaku participaciju u mnogim sferama, npr. obrazovanju, unapređenju stambenih prilika, kulturi, sportu, rekreaciji itd. Te skupine su marginalizirane i u sudjelovanju u ekonomskim, socijalnim i kulturnim aktivnostima koje za druge ljude predstavljaju pravilo.

Iz navedenog se može zaključiti da je najveća prepreka socijalnoj inkluziji/uključivanju siromaštvo koje se uglavnom odnosi na “nedostatak resursa“ za zadovoljavanje životnih potreba iz čega proizlaze i druge prepreke za njihovo socijalno uključivanje, a najčešće su to nezaposlenost i socijalna isključenost.

2. DRUŠTVENI ODNOS I PREPREKE SOCIJALNE INKLUZIJE OSOBA S INVALIDITETOM

Kroz historiju odnos prema osobama s invaliditetom se mijenjao, a upravo promjena odnosa prema toj populaciji određivala je nivo njihove socijalne inkluzije/uključenosti. U prvobitnim ljudskim zajednicama osobe s invaliditetom su smatrane nekorisnima, jer nisu bile u mogućnosti pariticipirati u aktivnostima važnim za preživljavanje. Zbog toga ih se u kriznim situacijama (borba s drugim plemenima ili divljim životinjama, prirodnim nepogodama kao što su zima, glad, poplave itd.) ostavljalo po strani, prepuštene sami sebi – nezaštićene, kao teret koga se trebalo riješiti (Leutar i sur., 2015). Vrijednost pojedinca cijenila se, dakle, skoro isključivo prema njegovu doprinosu u pribavljanju hrane. Historijski gledano, u različitim epohama stav društva prema osobama s invaliditetom bio je određen koliko shvatanjima date sredine, toliko i općim kulturnim, materijalnim i duhovnim konjunkturama vremena u kojem je osoba s invaliditetom živjela. Stoga se može reći da je društveni odnos prema osobama s invaliditetom bio determiniran različitim faktorima, zavisno od kulturne i moralne razine na kojoj se društvo nalazilo. Kao dominantni faktori mogu se istaći: društveno uređenje, zakonska regulativa, nivo ekonomske moći, religija i razvoj nauke.

Slijedeći navedeno, ukoliko analiziramo društveni odnos prema osobama s invaliditetom, a prateći društveno-ekonomske formacije, kroz svestrano istraživanje u literaturi moguće je zaključiti sljedeće:

U prahistorijskom dobu čovjek je sve što se zbivalo u njegovom okruženju, ali i sve što se odnosilo na njega samog, pripisivao natprirodnim silama. U literaturi se ovo razdoblje, prvenstveno iz aspekta tumačenja nastanka duševne bolesti, te društvenog odnosa i tretmana osoba sa duševnim smetnjama, naziva “demonističkim” (Miković, 2007). Neki drugi autori (Petrović, 2004:50) pozivajući se na antropološka istraživanja, smatraju da je u prahistorijskom dobu odnos prema osobama s invaliditetom bio humaniji, jer su oni koji bi preživjeli godine djetinjstva uživali određene prednosti vezane za magijske kultove. Vjerovalo se da osobe s invaliditetom, pošto su ih “više sile” na rođenju obilježile fizičkim nedostacima, imaju određenu magijsku ili medijumsku ulogu u kontaktiranju sa onostranim, što je doprinosilo jačanju njihovog društvenog položaja bez obzira na nedostatak sposobnosti za privređivanje (Petrović, 2004).

U antičko doba u odnosu na demonistički period, zahvaljujući naučnim spoznajama a sudeći prema stavovima starogrčkog ljekara Hipokrata (460-377 pr.n.e.)

i starorimskog ljekara Galena (129-199 pr.n.e.), odnos prema osobama s invaliditetom bio je djelimično humaniji i etičniji. Ovome je znatno doprinijelo Hipokritovo učenje da su tijelo i psiha povezani, te da su, shodno toj povezanosti duševne bolesti, zapravo, bolesti mozga (Miković, 2007: 114). S druge strane, iako je u antičkim zajednicama kult ljepote i zdravog tijela bio posebno negovan, zbog čega su, nerijetko osobe s invaliditetom bile izlagane javnom podsmijehu i poruzi, jedan broj njih je, kao npr. ratni veterani, slijepe i slabovide osobe, uživao određeni društveni status i ugled zahvaljujući ratnoj slavi ili npr. aktivnostima kao što je interpretacija epske poezije.

U srednjem vijeku odnos prema osobama s invaliditetom kretao se od potpune odbojnosti i kažnjavanja do tolerancije. Prema Leutar i sur. (2015) u srednjem vijeku tolerantan stav prema ovoj populaciji temeljen je na kršćanstvu koje zagovara samilost prema slabima i nemoćnima, što ujedno predstavlja osnovnu karakteristiku karitativnog modela² u radu s osobama s invaliditetom. U ovom periodu osobe s invaliditetom koje nisu bile smještene u azile ili skloništa³ su se mahom izdržavale prošnjom, primanjem milostinje i sl.

U 16. vijeku stav društva prema osobama s invaliditetom se postepeno mijenja. Tretmani u azilima postaju humaniji, a mučenja i ponižavanja su u manjoj mjeri prisutna. To se posebno odnosi na one osobe s invaliditetom koje su poticale iz imućnijih slojeva. U prilog navedenom govore pionirski naponi svećenika De Leona (u Španiji) da obrazuje gluhe sinove kastiljanskih plemića, što se može smatrati prvim pokušajem društvene inkluzije osoba s invaliditetom (Tatić, 2011:23).

U 17. i 18 vijeku, u doba prosvjetiteljstva, javlja se ideja naobrazbe ovih osoba, odnosno sve više se stavlja naglasak na snagu razuma, te započinje osnovno obrazovanje za osobe s invaliditetom (Leutar i sur., 2015). Također je važno naglasiti da u 17. vijeku, unatoč navedenom, nova naučna saznanja nisu promijenila stav društva prema osobama s duševnim smetnjama koje su i u ovom periodu zatvarane poput prosjaka, skitnica, prostitutki i kriminalaca ili čuvane u specijalnim zavodima (Miković, 2007:120).

U 19. vijeku koji označava napredak prirodnih nauka, dolazi do drugačijeg, znatno humanijeg odnosa prema osobama s invaliditetom. Ovo se posebno odnosi na osobe

² Karitativni model se temelji na kršćanskim vrijednostima, na djelotvornoj ljubavi prema bližnjemu na temelju transcendentnih motiva. Prema Leutar i sur. (2015) oni kojima se pruža pomoć u podređenom su položaju u odnosu na stručnjake, a pomoć se pruža prvenstveno kao prihvatanje postojećeg stanja, odnosno ublažavanje individualne situacije, ali tako da problem ostaje.

³ Za smještaj i azile koje su u to vrijeme prvo počeli graditi Arapi može se reći da su najveće otkriće srednjeg vijeka. Prvo sklonište sagrađeno je u Bagdadu, 750., a zatim u Kairu, 873. godine.

s duševnim smetnjama, gdje se zahvaljujući napretku medicinskih nauka primjenjuju takvi dijagnostički procesi koji u fokus interesovanja stavljaju ličnost pacijenta.

Velika naučna otkrića o etiologiji, posebno duševnih oboljenja, su karakteristika 20. vijeka, ali i izrazito nehuman stav i tretman svih kategorija osoba s invaliditetom u nacističkoj Njemačkoj. U ovoj zemlji su donesena dva izrazito pogubna zakona⁴ u kojima su osobe s invaliditetom tretirane kao manje vrijedni i neproduktivni članovi društva, pasivni objekti tuđe brige i milostinje, oni koji predstavljaju samo teret⁵.

U periodu po završetku Drugog svjetskog rata, zbog velikog broja ranjenih u vrijeme njegovog trajanja, dolazi do povećanja broja osoba s invaliditetom što ima za posljedicu da se na invalidnost po prvi put počinje gledati kao na problem zajednice. Ovo, pored pojave antipsihijatrijskog pokreta, dovodi i do jačanja socijalne orijentacije, odnosno početaka vaninstitucionalizacije sa sve više prisutnim spoznajama o negativnim posljedicama društvene segregacije osoba s invaliditetom. Kasnije, posebno od 70-ih godina 20. vijeka, s pojačanim interesom za rješavanje problema osoba s invaliditetom, javlja se i ideja o njihovoj potpunoj integraciji u sve sfere života u zajednici. Ovaj period karakterističan je i po tome što intenciju socijalne integracije prihvataju i sve razvijene zemlje svijeta, na što su posebno uticali i različiti međunarodni dokumenti. Svjesnost o dosezima i mogućnostima ravnopravnog učešća u životu zajednice osoba s invaliditetom sa drugim članovima društva danas je u svim zemljama svijeta sve više prisutna. Ona se posebno ogleda u spoznaji da osobe s invaliditetom mogu doprinijeti razvoju društva, prema svojim sposobnostima, i da mogu živjeti od svog rada, a što se sve više i praktično primjenjuje. Ovakvom odnosu velikim dijelom su doprinijele i same osobe s invaliditetom, odnosno pojedine

⁴ Prvi je Zakon o sterilizaciji osoba s duševnim poremećajima, usvojen 1933. godine. Ovim Zakonom su bile obuhvaćene osobe sa sljedećim dijagnozama: kongenitalna idiotija, shizofrenija, manijakalno-depresivna psihoza, heredetalna epilepsija, sljepilo, gluhoća i Hatingtonova horeja, ali i osobe sa nasljednim tjelesnim anomalijama, kao i one kod kojih je dijagnosticiran teži oblik alkoholizma. Pred početak Drugog svjetskog rata, 1939. godine, donesen je zakon kojim je propisana obavezna registracija sve novorođene djece sa kongenitalnim anomalijama. Njime je naloženo da se sve osobe starije od 16. godina koje imaju duševne poremećaje smjeste u departmane, dok su osobe s različitim oblikom invaliditeta upućivane u koncentracione logore. U skladu sa zakonskim odredbama u ovom periodu u Njemačkoj je izvršena i ograničena eutanazija na 5000 djece, kao i eliminacija 80.000 osoba koje su bile nesposobne za produktivni život i koje prema uvjerenju tadašnjih nacističkih vlasti nisu zaslužile da žive (Miković, 2007:126-127).

⁵ U nacističkoj Njemačkoj osobe s invaliditetom smatrane su opasnim društvenim balastom koji "kvari čistotu arijevske rase", pa se u skladu s tim pristupilo njihovom istrebljenju kao i Jevreja, Roma, Slovena... Ironičan paradoks je da su i neki od lidera nacističke Njemačke bili osobe s invaliditetom, npr. Hitler je, po naknadnoj analizi stručnjaka, patio od ozbiljnih duševnih smetnji, a Gebels je imao posljedice dječije paralize... (Tatić, 2011:23).

historijske ličnosti koje su u određenom vremenu i određenoj kulturi dale doprinos razvoju društva⁶.

Mijenjanje društvenog odnosa prema osobama s invaliditetom i promjena u načinu određenja invalidnosti možda se najbolje ogleda u promjeni korištenja terminologije u različitim međunarodnim dokumentima. U kontekstu navedenog, jedno od najstarijih određenja nalazi se u Preporuci o profesionalnoj rehabilitaciji invalidnih lica (1955), gdje se “invalidna lica” definišu kao “osobe čija je perspektiva u sticanju i zadržavanju odgovarajućeg zaposlenja značajno smanjena kao posljedica fizičkog ili intelektualnog oštećenja” (odjeljak (b) člana 1. Preporuke 99 ILO). U poređenju sa navedenim, određenje dato u UN Deklaraciji o pravima osoba s invaliditetom (1975), Rezolucija 3447, djeluje pogubnije, jer glasi da su “osobe s invaliditetom sve one osobe koje si zbog prirođenog ili zadobijenog oštećenja nisu u stanju osigurati vlastitom snagom ili barem djelimičnom snagom odgovarajući položaj na poslu, u zvanju i u društvu.” Ovakva promjena od značajno “smanjene perspektivne u sticanju i zadržavanju odgovarajućeg zaposlenja” do toga da “osobe s invaliditetom nisu u stanju osigurati vlastitom snagom ili barem djelimičnom snagom odgovarajući položaj na poslu, u zvanju i u društvu” može se tumačiti jedino time da je ova skupina prepuštena sama sebi. Naime, poražavajuća je činjenica da se niti u jednoj od navedenih definicija ne spominje odgovornost društva za osposobljavanje osobe s invaliditetom do nivoa koji joj omogućava izvršavanje obaveza “na dotadašnjem poslu, u zvanju i u društvu”. Ne uzima se u obzir ni uzrok koji je doveo do invalidnosti, a koji može da rezultira nejednakim gubitkom sposobnosti u obavljanju dotadašnjih aktivnosti. Upravo od navedenog (uzroka invalidnosti) zavise mjere čija realizacija treba da pridonese djelimičnom ili potpunom osposobljavanju osobe s invaliditetom za obavljanje dotadašnjih aktivnosti u zvanju i društvu, uz naglasak da društvo treba da preuzme obavezu u njihovoj realizaciji.

Prevazilaženje individualnog pristupa u smislu “optužbe” prisutne invalidnosti kod pojedinca koja uslovljava ne/mogućnost njegovog učešća u životu zajednice uključujući i mogućnost zaposlenja, posebno se ogleda u izvodu iz zajedničkog saopćenja predstavnika država EU, povodom Evropskog dana invalida 3. decembra 1994. u Briselu, koje sadrži novi pristup u definiranju osoba s invaliditetom. Taj pristup se ogleda u definiciji da je: “Osoba s invaliditetom osoba sa svim pravima,

⁶ “Veliki grčki pjesnik, tvorac Ilijade i Odiseje, Homer bio je slijep. Servantes, pisac Don Kihota, izgubio je ruku u bici kod Lepanta u 16. vijeku... veliki slikar Van Gog, pred kraj svog života i stvaralaštva pokazivao je znakove teškog duševnog rastrojstva što nije prekinulo njegovu aktivnost... Ludvig van Betoven je posljednjih 10 godina stvaralaštva, period u kome je nastala i njegova veličanstvena “Deveta simfonija”, komponovao uprkos potpunoj gluhoći” (Milosavljević, 1989:1-2).

dovedena u situaciju koja je onesposobljava za funkcioniranje, uslijed prostornih, ekonomskih i socijalnih barijera koje ta osoba (uslijed oštećenja) ne može savladati na način kao i ostali građani“ (Jovanović, 2002:27).

Danas vrhunac spoznaja o određenju invalidnosti i osoba s invaliditetom, zahvaljujući razvoju ljudskih prava i promijenjenom shvaćanju društva o samoj pojavi, nalazimo u njihovom definiranju datom u UN Konvenciji o pravima osoba s invaliditetom. U ovom kontekstu UN Konvencija u svojoj preambuli (tč. e) invaliditet određuje kao koncept koji se razvija. Zapravo, određenje dato u Konvenciji u svoje središte ne stavlja osobu s invaliditetom nego prepreke na koje ta osoba nailazi u svom neposrednom okruženju koje su označene ne samo stigmatizacijom nego i drugim društveno uslovljenim preprekama koje takvoj osobi onemogućavaju da ravnopravno sa svim drugim članovima društva učestvuje u njegovom razvijanju. Istovremeno, nemogućnost učešća pojedinca u svim tokovima društvenog života, posebno osobe s invaliditetom, dovodi ne samo do njegove izolacije i socijalne isključenosti nego i do nemogućnosti da takva osoba na individualnom planu živi životom koji je označen dostojanstvenim.

Prezentirani prikaz društvenog odnosa prema osobama s invaliditetom kroz historiju i u ovako sažetom obimu nedvosmisleno pokazuje određene povremene promjene u smislu humanijeg odnosa, ali uz, gledajući cjelinu, konstantno prisustvo odbacivanja. Stoga se može zaključiti da dolazi do smjene odnosa netrpeljivosti i trpeljivosti zatim odnosa prožetog određenim oblicima zaštite u prvim počecima historijskog razvoja, a potom povremeno do pristupa organizovane zaštite i veće društvene brige prema ovim članovima društva. Ipak, bez obzira na navedeno, čini se da je tek po završetku Drugog svjetskog rata s razvojem ljudskih prava svijest o mogućnostima osoba s invaliditetom i njihovom pravu na dostojanstven život postala prisutnija u većini savremenih društava. Ovo se posebno odnosi na prvo desetljeće 21. vijeka kada je usvojena i UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom koja na najbolji način odslikava socijalni model invalidnosti koji podrazumijeva ravnopravno sudjelovanje osoba s invaliditetom u svim društvenim sferama⁷.

⁷ Za razliku od socijalnog modela koji podrazumijeva ravnopravno sudjelovanje osoba s invaliditetom u životu zajednice medicinski model, koji je prevladavao 70-ih godina prošlog vijeka, osobu s invaliditetom posmatra kao problem. Osnovno polazište ovog modela je oštećenje, a ne preostale sposobnosti. Pored navedenih model ljudskih prava stavlja naglasak na građanina kao nosioca ljudskih prava i prvenstveno je usmjeren na dostojanstvo ljudskog bića.

3. ANALIZA STANJA SOCIJALNE INKLUZIJE OSOBA S INVALIDITETOM U BOSNI I HERCEGOVINI

Jednakost svih članova društva, kao jedna od ključnih vrijednosti ustavnog poretka Bosne i Hercegovine, potvrđena je usvajanjem Zakona o zabrani diskriminacije (2009), gdje su na jednom mjestu sažete odredbe o diskriminaciji, ranije “rasute” u više različitih zakona. Ovaj Zakon, donesen na nacionalnom nivou, pored reguliranja pitanja diskriminacije sadrži i mehanizam zaštite propisujući (čl.12) da diskriminirana osoba svoja prava može zaštititi na dva načina: u postupku pred sudom, u kojem traži zaštitu nekog svog prava koje je povrijeđeno diskriminatornim postupanjem, i u posebnoj antidiskriminacijskoj parnici iniciranoj podnošenjem antidiskriminacijske tužbe.

U praksi, uprkos usvajanju ovog Zakona, prisustvo diskriminacije u pojedinim oblastima je više nego evidentno, a posebno u oblasti invalidnosti. Razlog ovakvog stanja treba tražiti u tome da politike iz oblasti invalidnosti provodi više različitih organa, putem pojedinačnih politika, posebno u oblasti socijalne i zdravstvene zaštite, rada, zapošljavanja, boračko-invalidske zaštite i civilnih žrtava rata. Ovako stanje rezultira neujednačenošću prava osoba s invaliditetom u odnosu na uzrok invalidnosti, mjesto boravka i odsustvom zajedničkih kriterija po kojima se prava ostvaruju.

Zaštitu svojih prava protiv diskriminacije osobe s invaliditetom mogu pokrenuti putem institucije Ombudsmena za ljudska prava BiH i Ombudsmena za djecu Republike Srpske. Obje ove institucije u svojim godišnjim izvještajima evidentiraju veliki broj slučajeva kršenja ljudskih prava osoba s invaliditetom, odnosno njihovu diskriminaciju u svim sferama života i rada. Tako se npr. u Izvještaju Ombudsmena za ljudska prava BiH (2011) navodi da “svi nivoi vlasti u BiH trebaju poduzeti mjere u cilju osiguranja uživanja prava svih osoba s invaliditetom na osnovama jednakih mogućnosti i bez diskriminacije, te uspostaviti jedinstven pristup egzistencijalnim pitanjima osobama s invaliditetom”. Navedenom posebno treba dodati važnost uključivanja nadležnih organa za preduzimanje mjera koje bi poboljšale nepovoljan položaj žena s invaliditetom koji proizlazi iz diskriminacije na temelju spola i diskriminacije na osnovi invaliditeta.

Rodna nejednakost i uključivanje žena na tržištu rada u BiH predstavlja kontinuirani problem o kojem se posljednjih nekoliko godina sve više govori. Ugroženost žene s invaliditetom uz izrazitu stigmatizaciju i diskriminaciju u BiH, ogleda se ne samo u sveprisutnom stavu da one predstavljaju neprofitabilnu radnu snagu nego i u činjenici da su u odnosu na druge skupine žena, češće žrtve fizičkog,

seksualnog zlostavljanja i ucjenjivanja. Ukoliko navedenom dodamo i to da žene s invaliditetom rjeđe stupaju u brak od žena bez invaliditeta, ali i muškaraca s invaliditetom, onda je sasvim jasno da problemi s kojima se ova populacija susreće u svakodnevnom životu neminovno zahtijevaju veći angažman društva u pružanju podrške i njihovom osnaživanju kako bi imale što neovisniji i kvalitetniji život. Zabrana diskriminacije na osnovu spola, neovisno od prilika u kojima se osobe nalaze i neovisno od pripadnosti bilo kojoj od ranjivih grupa prisutna je i u Zakonu o ravnopravnosti spolova BiH (2010).

Princip zabrane diskriminacije po osnovu invaliditeta, pored zakonodavstva, prisutan je i u različitim strateškim dokumentima i planovima za njihovo provođenje donesenim od lokalnog do nacionalnog nivoa. U prilog ovome govori to da su npr. Gender akcionim planom BiH (2007), identifikovane posebne potrebe žena i djevojčica s invaliditetom, gdje su, u dijelu koji se odnosi na Socijalnu inkluziju, navedene sljedeće aktivnosti: zaštita žena civilnih žrtava rata u sferi socijalne, zdravstvene zaštite, smještaja i ostalih prava, iniciranje izrade politika za osobe s invaliditetom, podržavanje strategije koja bi osigurala primjenu socijalnih inkluzivnih programa itd. U istom dokumentu, u okviru cilja "Zdravlje", posebno se ističe neophodnost prevencije i zaštite, te razvijanje gender senzitivne strategije za pružanje zdravstvene zaštite osobama s različitim stepenima i oblicima invalidnosti.

U skupu osoba s invaliditetom posebno se izdvajaju i djeca s teškoćama u razvoju, s obzirom na njihov uzrast i izloženost specifičnim situacijama u svakodnevnom životu. Uživanje jednakih ljudskih prava i osnovnih sloboda djece s invaliditetom posebno je naglašeno i u UN Konvenciji o pravima osoba s invaliditetom, gdje stoji (čl. 7) da će u svim akcijama koje se odnose na djecu s invaliditetom posebna pažnja biti posvećena ostvarivanju najboljeg interesa djeteta. Konvencija također nalaže da su sve zemlje potpisnice obavezne osigurati da djeca s invaliditetom imaju pravo slobodno izraziti svoje stavove o pitanjima koja ih se lično tiču, a njihovi stavovi razmotrit će se s obzirom na njihovu dob i zrelost, ravnopravno s drugom djecom. Ovo pravo djece s invaliditetom koja mogu i treba da odlučuju o svojoj sudbini u praksi se veoma rijetko poštuje, posebno u porodici. Iskustvo govori da članovi porodice ili staratelji donose odluke o važnim pitanjima koja se direktno tiču djeteta čak i u onim slučajevima kada dijete ima suprotno mišljenje. Nepoštivanje mišljenja djeteta s invaliditetom prisutno je i kod profesionalaca, npr. prilikom smještaja u drugu porodicu djeteta s invaliditetom bez roditeljskog staranja ili prilikom smještaja u instituciju. Razlog za navedeno treba tražiti u sljedećem: s jedne strane određeni broj ove djece zbog starosne dobi ili oblika invaliditeta nije u mogućnosti verbalizirati

svoje mišljenje, a s druge strane zbog prisutnih predrasuda u društvu, npr. veliki broj hraniteljskih porodica ne želi primiti na smještaj i brigu djeteta s invaliditetom, što profesionalce dovodi u situaciju da ne samo ne poštuju mišljenje djeteta nego i njegov najbolji interes. U ovom kontekstu se nameće i potreba razvijanja svijesti svih članova društva o tome da je djeteta s invaliditetom isto kao i druga djeca, ali da se njegove pojedine potrebe djelimično razlikuju.

3.1. Nezavisno življenje i uključenost u zajednicu

Pravo na nezavisno življenje i uključenost u zajednicu je jedno od osnovnih ljudskih prava koje je posebno naglašeno u članu 19 UN Konvencije o pravima osoba s invaliditetom. Nepoštivanje ovog prava u BiH društvu izraženo je naročito kroz još uvijek prevladavajući tradicionalni pristup zaštite i brige o osobama s invaliditetom, posebno s mentalnim i intelektualnim teškoćama koje su u velikom broju smještene u institucije. U posljednje vrijeme, iako se u društvu sve više govori o deinstitutionalizaciji i neophodnosti stvaranja pretpostavki za samostalno življenje ove populacije, izuzev nekoliko projekata mahom financiranih od strane EU⁸, gotovo da i nema pomaka. Život u zajednici za osobe s invaliditetom znači postojanje takvih uslova koji ovoj populaciji omogućavaju pravo na izbor i kvalitet vlastitog života kao ključni preduslov neovisnog življenja. Stoga se može reći da osobama s invaliditetom pripada pravo na stvaranje pretpostavki da same biraju gdje će i s kim živjeti, umjesto života u institucionalnom smještaju, koji im je nametnut. Širok raspon kvalitetne podrške u zajednici, kako bi se osobama s invaliditetom omogućila sloboda izbora i osigurao odgovarajući kvalitet života, podrazumijeva pristupačno okruženje, javne površine, prevoz, usluge, komunikacije, informacije, tehnologije i ostalo. Također, to uključuje edukacije, aktivnosti i kampanje na razvijanju svijesti svih sudionika u zajednici, uz usklađivanje terminologije koju je usvojio pokret osoba s invaliditetom na međunarodnom nivou.

U području obrazovanja, pored arhitektonskih barijera, nepristupačnost uzrokuju i neusklađeni programi, nedostatak didaktičke opreme, informacije koje nisu dostupne u formatima korištenim od strane pojedinih grupa osoba s invaliditetom (npr. Brajevo

⁶ U sklopu UNDP-ovog projekta "Jačanje lokalne demokratije/demokracije II – LOD II", finansiranog od strane Evropske unije i sredstava Instrumenta za prepristupnu pomoć (IPA) u iznosu od 1,5 miliona eura, u saradnji s Gradom Sarajevom, implementiran je projekat "Podizanje svijesti javnosti i uticaj na socijalno uključivanje osoba sa intelektualnim teškoćama – Učiniti nevidljivo vidljivim". Glavni cilj projekta je stvaranje pretpostavki za život u lokalnoj zajednici osoba s intelektualnim teškoćama (http://www.sumero.ba/images/stories/godisnji_izvjestaji/godisnji_2011.pdf).

pismo, znakovni jezik), nedovoljno educiran nastavni kadar za rad s ovom populacijom itd.

U oblasti zapošljavanja, uz fizičke prepreke, najveći problem su predrasude o osobama s invaliditetom, njihovim mogućnostima i radnoj sposobnosti, čemu pridonosi i neusklađenost dosadašnjih obrazovanja s potrebama tržišta rada.

Također, prilazi i unutrašnji prostor u zdravstvenim ustanovama najčešće su neprilagođeni osobama s invaliditetom. Poseban problem čini vaninstitucionalna zdravstvena zaštita u ruralnim sredinama gdje je ova populacija nerijetko prepuštena sama sebi zbog barijera, neodgovarajućeg kadra, prostorne/teritorijalne udaljenosti itd.

Ovakvo gotovo poražavajuće stanje u kojem se nalaze osobe s invaliditetom u posljednje vrijeme donekle zaokuplja pažnju društva, posebno određenih organa vlasti koji, vjerovatno pod pritiskom međunarodne zajednice, ali i neophodnosti stvaranja uslova za pridruživanje EU, uz činjenicu da je BiH ratificirala UN Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom, nastoje učiniti određene pomake.

Cijeneći navedeno, čini se da je u bosanskohercegovačkom društvu nezavisno življenje i uključenost u zajednicu osoba s invaliditetom još uvijek nešto što je za najveći broj ove populacije nedostižno. To se posebno odnosi na one osobe s invaliditetom kod kojih je stepen invalidnosti izrazito visok, a posebno na osobe koje imaju teže i teške intelektualne teškoće za koje se gotovo sa sigurnošću može tvrditi da će u institucionalnom smještaju najvjerovatnije ostati do kraja života.

3.2. Osposobljavanje i rehabilitacija

Osposobljavanje i rehabilitacija osoba s invaliditetom su dva usko povezana procesa čiji je osnovni cilj, bilo da je u pitanju urođeni invaliditet ili invaliditet nastao po rođenju uslijed povreda ili bolesti, omogućiti ovoj populaciji, odnosno svakoj individui pojedinačno, samostalan život i rad što je ključno za socijalnu inkluziju. Povrat izgubljenih sposobnosti i što veće osposobljavanje za samostalan život i rad, koliko je to u najvećoj mjeri moguće, ključne su pretpostavke socijalne uključenosti osoba s invaliditetom. Svjesnost o navedenom prisutna je i u UN Konvenciji o pravima osoba s invaliditetom, koja države potpisnice obavezuje na poduzimanje učinkovitih mjera koje imaju za cilj da se ovoj populaciji omogući puna fizička, mentalna, socijalna i profesionalna osposobljenost.

Sličan pristup, odnosno svijest o važnosti socijalne rehabilitacije kao ključnog faktora za veće socijalno uključivanje osoba s invaliditetom u zajednice, naglašen je i u Standardnim pravilima o izjednačavanju mogućnosti za osobe s invaliditetom

(1993), gdje stoji da su “države potpisnice obavezne stvoriti nacionalne programe rehabilitacije za sve skupine osoba s invaliditetom. Ti programi moraju se temeljiti na stvarnim individualnim potrebama osoba s invaliditetom, kao i na načelima njihovog punog sudjelovanja i jednakosti” (pravilo 3).

Iako se osposobljavanje i medicinska rehabilitacija osoba s invaliditetom u BiH odvija na nivou entiteta, ova populacija ostvaruje pravo na sve oblike zdravstvene zaštite u istom obimu, kvaliteti i standardu kao i sve druge osobe bez diskriminacije po bilo kakvoj osnovi.

Osim medicinske rehabilitacije, za osobe s invaliditetom od posebne važnosti je profesionalna rehabilitacija koja obuhvata profesionalno usmjeravanje, profesionalno osposobljavanje i zapošljavanje ove populacije. Stoga se može reći da je profesionalna rehabilitacija usmjerena prema bržem uključivanju osoba s invaliditetom u rad kroz zanimanja koja će im omogućiti da postignu najpovoljniji radni učinak s najmanjim izgledom da dođe do narušavanja preostalih radnih i općih sposobnosti. U provođenju profesionalne rehabilitacije osoba s invaliditetom posebnu ulogu u BiH imaju Fondovi za profesionalnu rehabilitaciju, osposobljavanje i zapošljavanje osoba s invaliditetom, koji postoje u oba entiteta.

U ostvarivanju što većeg nivoa socijalne uključenosti osoba s invaliditetom u zajednicu od bitnog je značaja stvaranje podržavajućeg okruženja koje je otvoreno, inkluzivno i pristupačno. Također je potrebno osigurati da usluge kao i programi rehabilitacije koji trebaju biti utemeljeni na multidisciplinarnoj procjeni potreba i mogućnosti pojedinca počinju u najranijoj dobi. S tim u vezi, i dokumenti Svjetske zdravstvene organizacije (Rezolucija SZO 54.21, 2001) posebno naglašavaju da u ostvarivanju ovih aktivnosti ključno mjesto mora imati i obuka stručnih kadrova za rad sa osobama s invaliditetom.

3.3. Rad i zapošljavanje

Pravo na rad je jedno od temeljnih ljudskih prava koje, prema Univerzalnoj deklaraciji o pravima čovjeka (čl. 6), obuhvata pravo na mogućnost zarađivanja kroz slobodno izabran ili prihvaćen rad.

Sva prava iz oblasti rada i radnog odnosa u BiH utvrđena su na entitetskom nivou i zakonima Brčko Distrikta. U kontekstu zaštite i prava na rad osoba s invaliditetom, Zakon o radu FBiH (čl. 64) posebno naglašava zaštićenost svakog zaposlenika koji je pretrpio povredu na radu ili je obolio od profesionalne bolesti, u smislu da mu poslodavac ne može otkazati ugovor o radu. U Republici Srpskoj i Brčko Distriktu

također su usvojeni zakoni u oblasti rada i zapošljavanja kojima se štite osobe s invaliditetom od diskriminacije⁹. Svjesnost o poteškoćama za realizaciju odredbi iz navedenih zakona posebno je istaknuta u Izvještaju BiH o provođenju UN Konvencije o pravima osoba s invaliditetom (2012:66-67). S tim u vezi, u Izvještaju također stoji da se navedeni problem može smanjiti pojačanim inspekcijskim nadzorom pravnih lica i poslodavaca, ali i provedbom preventivnih i represivnih mjera koje imaju za cilj ispravljanje postojećih nedostataka naknadnom prijavom osoba zatečenih “na radu na crno“. Ono što posebno zabrinjava jeste da “inspekcija rada u svojim evidencijama nema metodologiju koja bi posebno evidentirala i izdvajala osobe s invaliditetom“ od ovog oblika zloupotrebe i kršenja prava iz radnog odnosa.

Danas je nacionalnim zakonima¹⁰ propisano upošljavanje osoba s invaliditetom pod općim i posebnim uslovima, a prema podacima Fondova iz oba entiteta 1.845 osoba sa invaliditetom je zaposleno na osnovu pogodnosti koje omogućavaju navedeni zakoni od čega 1.445 osoba u RS-u i 400 u FBiH¹¹.

Prije donošenja zakona kojima se uređuje profesionalna rehabilitacija, osposobljavanje i zapošljavanje osoba s invaliditetom u FBiH podrška za zapošljavanje ovoj populaciji se realizovala kroz određena izdvajanja iz budžeta Ministarstva rada i socijalne politike. Sredstava koja su izdvajana nisu posebno pratila broj osoba s invaliditetom koje se nalaze na tržištu rada i koje su nezaposlene, o čemu govore i sljedeći podaci: u proračunu za 2005. godinu za podršku zapošljavanja osoba s invaliditetom izdvojeno je 1.000.000,00 KM, dok je u 2008. godini ovaj iznos smanjen na 900.000,00 KM (Strategija za izjednačavanje mogućnosti za osobe s invaliditetom u FBiH 2011-2015., 2009:32). Iako navedeni način potpore zapošljavanja osoba s invaliditetom nije bio najbolje rješenje, u pojedinim segmentima ovakva praksa se pokazala korisnom jer je ohrabrila jedan broj osoba iz ove populacije da pripreme i kandidiraju samostalne projekte samozapošljavanja.

⁹ Zakon o radu RS (2007), čl. 86 i Zakon o radu Brčko Distrikta BiH (2006), čl. 27.

¹⁰ Zakonom o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju lica s invaliditetom FBiH (2010) i Zakonom o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju invalida RS (2009). Zakon o radu Brčko Distrikta (2006) u svojim odredbama uređuje pravo na rad i radni odnos, ističe pravo na nediskriminaciju normirajući (čl. 4) da se prema osobama koje traže zaposlenje kao i osobama koje su u radnom odnosu ne smije vršiti diskriminacija ni po kojoj osnovi uključujući tjelesno ili duševno oštećenje.

¹¹ <http://www.diskriminacija.ba/osobe-sa-invaliditetom-u-bih-zapo%C5%A1ljavanje-i-pravo-na-rad>.

3.4. Životni standard i socijalna zaštita

Životni standard pojedinaca ili društvenih grupa, koji se u literaturi najčešće definiše kao nivo zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba, posebno materijalne prirode kao što su: hrana, odjeća, obuća, stanovanje i sl., istovremeno obuhvata uslove života i rada, ali i nivo zadovoljavanja nematerijalnih potreba, kao što su: obrazovanje, zdravstvo, kulturne potrebe itd., predstavlja odraz ukupne ekonomske razvijenosti ili nerazvijenosti neke zemlje.

Pravo na životni standard zagarantovano je i Univerzalnom deklaracijom o pravima čovjeka (1948), gdje stoji (čl. 25) da svako ima pravo na životni standard koji odgovara zdravlju i dobrobiti njega samoga i njegove porodice, uključujući prehranu, odjeću, stanovanje, liječničku njegu i potrebne socijalne usluge, kao i pravo na zaštitu u slučaju nezaposlenosti, bolesti, nesposobnosti, udovištva, starosti ili nekog drugog životnog nedostatka u uslovima koji su izvan njegova nadzora.

Pravo na životni standard osoba s invaliditetom, jednak pravu na životni standard ostalih članova društva, u svojim odredbama (čl. 28), zajedno sa posebnim pravom na socijalnu zaštitu, posebno potencira i UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom. U BiH sa ciljem ostvarivanja ovog prava osobe s invaliditetom podjednako kao i drugi građani imaju pristup ishrani, odjeći, smještaju i vodi, s tim da ova populacija dodatne potrebe, koje proizlaze iz invalidnosti, prema zakonskim propisima, zadovoljavaju kroz sistem socijalne zaštite. Tako, npr. pravo na tuđu njegu i pomoć u FBiH ostvaruju osobe sa najtežim oblicima invaliditeta, odnosno pojedinci kojima je za obavljanje osnovnih životnih potreba neophodna tuđa pomoć. Ista prava ostvaruju i civilne žrtve rata i tzv. neratni invalidi. Pored osnovnih prava za osobe s invaliditetom i civilne žrtve rata, Federalnim zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i porodice s djecom, propisana su i prava na novčanu i drugu materijalnu pomoć koja se ostvaruju na nivou kantona. Prava iz oblasti socijalne zaštite u RS uređena su Zakonom o socijalnoj zaštiti (2012), koji normira (čl. 32) da pravo na tuđu njegu i pomoć ostvaruje svaka osoba starija od tri godine kojoj je zbog tjelesnih, mentalnih, čulnih poremećaja, izraženih poremećaja u zdravstvenom stanju, neophodna stalna pomoć i njega druge osobe, s tim da to pravo ne ostvaruje po nekom drugom osnovu i da ne koristi pravo na smještaj u ustanovi socijalne zaštite. Prema odredbama Zakona o socijalnoj zaštiti Brčko Distrikta (čl. 28 - 31) pravo na novčanu i drugu materijalnu pomoć je jedno od propisanih prava koje ima za cilj da svim osobama "u stanju socijalne potrebe i članovima njegovog domaćinstva osiguraju neophodna sredstva za izdržavanje, kao i da se drugim licima

u stanju socijalne potrebe osiguraju sredstva neophodna za ublažavanje teškoća izazvanih posebnim okolnostima”.

Pobrojano upućuje na zaključak da je životni standard osoba s invaliditetom, bez obzira na činjenicu što ova populacija dijeli sudbinu ostalih građana, vezano za socio-ekonomske mogućnosti društva u BiH, gledajući u cjelini, znatno nepovoljniji nego ostalih članova društva, jer su osobe s invaliditetom najvećim dijelom nezaposlene, ali i zbog diskriminirajućih zakona, posebno u oblasti socijalne zaštite. U prilog navedenom govori podatak da se socijalna zaštita osoba s invaliditetom u BiH bazira na pravima i statusima, a ne na individualnim potrebama.

3.5. Učešće u političkom, javnom i kulturnom životu, rekreaciji, razonodi i sportu

Svim međunarodnim dokumentima iz oblasti ljudskih prava, uključujući i UN Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom, garantuje se da osobe s invaliditetom ravnopravno sa ostalim građanima ostvaruju pravo učešća u političkom, javnom, kulturnom životu, rekreaciji, razonodi i sportu.

Pobrojana prava deklarativno rasuta u više različitih zakona u BiH data su i osobama s invaliditetom. Međutim, u praksi većina ovih prava za najveći broj ove populacije zbog njihove socijalne isključenosti se ne ostvaruje. U ovom kontekstu gotovo da se može zaključiti da ni u društvu ne postoji poseban interes za veće uključivanje osoba s invaliditetom o čemu govori i to da npr. na nivou BiH ne postoje zakonski propisi koji bi posebno utvrđivali mjere za poticaj većeg učešća ove populacije u političkom i javnom životu. Naprotiv, iako je pravo učešća na izborima regulirano Pravilnikom o načinu provođenja izbora u BiH (2010), glasači s posebnim potrebama, odnosno osobe s invaliditetom kojima je oduzeta poslovna sposobnost nemaju pravo glasa.

Za učešće u političkom i javnom životu osoba s invaliditetom, npr. u proceduri donošenja zakonskih i podzakonskih akata koji se tiču ove populacije, posebno tokom javne rasprave, značajnu ulogu imaju organizacije osoba s invaliditetom koje su u BiH organizovane na entitetskom, kantonalnom i općinskom nivou. Ove organizacije također određeni doprinos daju i učešću osoba s invaliditetom u kulturnom životu, rekreaciji, a posebno sportu, gdje osobe s invaliditetom iz pojedinih sportskih disciplina postižu zavidne rezultate. Izmjenama i dopunama Zakona o sportu BiH (2009) definiran je način organizovanja specijalne olimpijade i drugih oblika sportskog organizovanja za ovu populaciju. Vrhunski rezultati postignuti u pojedinim sportskim disciplinama npr. u sjedećoj odbojci, govore najkonkretnije da osobe s

invaliditetom doprinose razvoju društva i afirmaciji zemlje, čak i na međunarodnom nivou. Pretpostavlja se da bi postignuti rezultati u oblasti sporta bili još veći da postoje odgovarajuće organizacione pripreme i stvorene pretpostavke za razvoj sporta posebno kod najmlađe populacije osoba s invaliditetom, što istovremeno predstavlja jednu od najboljih mogućnosti pune socijalne uključenosti ove populacije u društvo i društvena zbivanja.

4. ZAKLJUČAK

Odnos prema osobama s invaliditetom kroz historiju je bremenit netolerancijom i stigmatizacijom. Čini se da, na žalost, ni u modernim društvima njihov položaj nije mnogo bolji unatoč činjenici što su prava svih ljudi utemeljena na principu da su sve osobe rođene jednake i da imaju neotuđiva prava. Usvajanjem Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba s invaliditetom potvrđeno je da sve osobe s invaliditetom imaju pravo, kao svi ostali članovi zajednice, na dostojanstvo i na sreću. Međutim, iako je BiH ratificirala Konvenciju 2010. godine, koja svojim odredbama propisuje punu integraciju osoba s invaliditetom bez obzira na porijeklo invalidnosti, svakodnevica pripadnika ove populacije je ispunjena preprekama u kretanju, u komunikaciji sa drugima, u obavljanju svakodnevnih poslova o kojima drugi ne razmišljaju. Zbog navedenog, a u cilju ostvarivanja veće socijalne integracije svih onih koji su pogođeni fenomenom invalidnosti trebalo bi da zajednica bude odgovorna za njihov posao, kao i samostalan ili porodičan život, odnosno da pristup svim društvenim sferama ovisi isključivo od toga koliko je određeno društvo spremno da poštuje zakone, da organizuje npr. postavljanje rampe na ulaz u zgradu i lift; uključi lične asistente u nastavu; shvati da nečije fizičke karakteristike nisu razlog za život između četiri zida, i da svaka osoba ima potencijale koji se mogu i moraju razviti i iskoristiti. Iz cjelokupne analize položaja ove socijalno isključene skupine proizlazi neophodnost uvođenja sistemskih rješenja koja bi imala za cilj pozitivne promjene, odnosno puno uključivanje osoba s invaliditetom u sve segmente društvenog života. Zapravo, da bi se moglo govoriti o njihovoj punoj participaciji potrebno je da se s jedne strane desi promjena stavova i vrijednosti, a s druge promjena cjelokupnog sistema.

LITERATURA

1. Atkinson, Johan Hills (1998), *Exclusion, Employment and Opportunity*, London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics
2. Bejaković, Predrag. (2009), *Vodič za socijalnu uključenost*, Institut za javne finansije
3. Centre for Economic and Social Inclusion, <http://www.cesi.org.uk>, pristupljeno 20.11.2016. godine
4. Inicijalni izvještaj BiH o provođenju UN Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom (2012)- dostupno na: http://www.mhrr.gov.ba/Javni_poziv/INI-CIJALNI%20%20IZVJESTAJ%20BIH.pdf, pristupljeno 20.08.2017. godine
5. Institucija ombudsmena/ombudsmana za ljudska prava BiH (2011), *Alternativni izvještaj institucije Ombudsmena za ljudska prava BiH o primjeni Konvencije o pravima djeteta za period od 01.06.2009. godine do kraja 2011.g.*
6. Jovanović, Mirjana (2002), *Socijalna integracija neuromišićnih bolesnika*, Savez udruženja distrofičara Srbije, Beograd
7. Lakićević, Mira; Gavrilović, Ana (2008), *Socijalni razvoj i planiranje*, Čigoja, Beograd
8. Leutar, Zdravka i sur. (2015), *Metode socijalnog rada s osobama s invaliditetom*, Biblioteka socijalnog rada, Zagreb
9. Međunarodna organizacija rada (1955), *Preporuka o profesionalnoj rehabilitaciji invalidnih lica*, Preporuka 99
10. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine i Agencija za ravnopravnost spolova (2007): *Gender akcionog plana BiH*, Sarajevo
11. Miković, Milanka (2007), *Socijalni rad i mentalno zdravlje*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
12. Milosavljević, Petar (1989), *Rehabilitacija invalida*, IRO "Naučna knjiga", Beograd
13. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine i Agencija za ravnopravnost spolova (2007): *Gender akcionog plana BiH*, Sarajevo
14. Narodna skupština Republike Srpske (2012), *Zakon o socijalnoj zaštiti RS*, "Službeni glasnik RS", br. 37/12
15. Narodna skupština Republike Srpske (2007), *Zakon o radu*, "Službeni glasnik RS", br. 55/07

16. Narodna skupština Republike Srpske (2010), Zakon o posredovanju u zapošljavanju i pravima za vrijeme nezapolsenosti, "Službeni glasnik RS", br: 30/10
17. Narodna skupština Republike Srpske (2009), Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju invalida, "Službeni glasnik RS", br. 98/04, stupio na snagu 19.11. 2004. god., br. 54/09 – prečišćeni tekst
18. Parlament FBiH (1999), Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, "Sl. list FBiH", br. 36/99
19. Parlament FBiH (1999), Zakon o radu, "Sl. novine FBiH", br. 43/99
20. Parlament FBiH (2001), Zakon o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih lica, "Sl. novine FBiH", br. 41/01, 22/05 i 9/08
21. Parlament FBiH (2006), Zakon o pravima demobilisanih boraca i članova njihovih porodica, "Službene novine FBiH", br. 61/06
22. Parlament FBiH (2010), Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju lica s invaliditetom, "Službene novine FBiH", br. 9/10
23. Parlamentarna skupština BiH (2009), Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o sportu BiH, "Sl. glasnik BiH", br. 102/09
24. Parlamentarna skupština BiH (2009), Zakon o zabrani diskriminacije, "Sl. glasnik BiH", br. 59/09
25. Parlamentarna skupština BiH (2010), Zakon o ravnopravnosti spolova BiH, "Sl. glasnik BiH", br. 32/10
26. Petrović, Ljubomir (2004), "Pogled na invalidnost kroz istoriju", u: Hereticus, Beograd, str. 49-76
27. Pravilnik o načinu provođenja izbora u BiH (2010)-dostupno na: http://izbori.ba/Documents/Opci-Izbori-2010/Izbori_glasanje/Pravilnik/Pravilni_o_Nacinu_prov-HRV.pdf, pristupljeno 20.08.2016. godine
28. Rezolucija SZO 54.21 (2001)- dostupno na: <http://www.who.int/classifications/icf/wha-en.pdf>, pristupljeno 15.08.2016. godine
29. Skupština Brčko Distrikta (2006), Zakon o radu Brčko Distrikta, "Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH", 19/06
30. Skupština Brčko Distrikta (2002), Zakon o socijalnoj zaštiti Brčko Distrikta, "Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH", 1/02
31. Silver, Hilary (1994) "Social Exclusion and Social Solidarity": Three Paradigms. *International Labour Review* 133(5-6):531-578
32. Strategija za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine 2011-2015, dostupno na: <file:///D:/Docume->

- nts/My%20Documents/Downloads/STRATEGIJA_ZA_IJEDNACAVANJE_MOGUCNOSTI_ZA_OSOBE_SA_INVALIDITETOM_U_FED%20(5).pdf, pristupljeno 20.08.2017. godine
33. Tatić, Damjan (2011), *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*, Edicija studije, Beograd
34. Ujedinjene nacije (1948), Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka, u: *Ljudska prava – Odabrani međunarodni dokumenti*, Ministarstvo vanjskih poslova BiH, IBHI, Sarajevo, 1996
35. Ujedinjene nacije (1975), Declaration on the Rights of Disabled Persons, Resolution adopted by the General Assembly 3447 (XXX)
36. Ujedinjene nacije (1993), Standardna pravila o izjednačavanju mogućnosti za osobe sa invaliditetom, Izdavač i prevod (1999): Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Hrvatska, Zagreb
37. Ujedinjene nacije (2006), UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom
38. http://www.sumero.ba/images/stories/godisnji_izvjestaji, pristupljeno 20.09.2016. godine
39. <http://www.diskriminacija.ba/osobe-sa-invaliditetom-u-bih-zapo%C5%A1ljavanje-i-pravo-na-rad>, pristupljeno 20.08.2017. godine

PROBLEMS OF SOCIAL INCLUSION OF PERSONS WITH DISABILITIES

Summary

Social inclusion is a opposite term of the social exclusion. In this regard, that means inability to accomplish social, economic and political rights. In addition to determining the concepts of social inclusion, the paper presents a shorter historical overview of the situation of persons with disabilities, and analyzes the overall state of the problem of social inclusion of this population in Bosnian & Hercegovina society. In this context in this paper also were analyzed segments related to: independent living and community involvement, training and rehabilitation, work and employment, living standards and social protection, and participation in political, public, cultural life, recreation, leisure and sporting populations disability.

Key words: social inclusion, persons with disabilities, community life, living standards

Adresa autora

Authors' address

Sabira Gadžo-Šašić

Fakultet političkih nauka u Sarajevu

sabira.gadzo.sasic@fpn.unsa.ba

UDK 364-43

36:614.253.8-056.37

Stručni rad

Professional paper

Vesna Huremović, Samra Mahmutović

ULOGA SOCIJALNOG RADNIKA U LIJEČENJU OSOBA SA DUŠEVNIM SMETNJAMA

Među ključnim odrednicama profesije socijalnog rada nalazi se pružanje pomoći i osnaživanje osoba sa narušenim mentalnim zdravljem. Činjenica je da se socijalni radnici angažovani na poslovima psihijatrijskog socijalnog rada svakodnevno susreću s pacijentima kojima je dijagnostifikovan neki od oblika duševnih smetnji. Potrebno je pronaći najadekvatniji pristup s ciljem poboljšanja kvalitete života pacijenata, što pred socijalne radnike postavlja nove izazove na koje će u narednom periodu nastojati odgovoriti. Cilj ovog rada je prikazati koja je uloga socijalnih radnika unutar zdravstveno-psihijatrijskog sistema u radu s pacijentima sa duševnim smetnjama, na koje poteškoće najčešće nailaze te koji su im resursi najznačajniji u radu sa ovim pacijentima. Socijalni radnici se sve više prepoznaju kao značajni članovi psihijatrijskog tima u radu sa osobama sa različitim oblicima duševnih smetnji. Implementacija socijalnog rada u zdravstvenim psihijatrijskim ustanovama vrlo često je usko povezana sa socijalnom psihijatrijom, najčešće u dijelu odnosa sociokulturnih procesa i mentalnog zdravlja. Socijalni radnici imaju obavezu pružiti stručno mišljenje pacijentu i njegovoj porodici, te pokazati odgovarajuće vještine intervenirajući u socijalne odnose između pacijenta i porodice. Socijalni kontakt s osobama sa duševnim smetnjama bi se trebao odvijati u smjeru smanjenja negativnog stava okoline odnosno otklanjanja stigmatizirajućih faktora. Na osnovu toga možemo očekivati značajno bolje rezultate u prepoznavanju bolesti i ranom dijagnosticiranju, liječenju i u krajnjem ishodu kvalitetnijoj reintegraciji osobe s duševnim smetnjama u društvo. Osobito važna komponenta integracije u okolinu je rad. Radno funkcioniranje je temeljni osnov psihijatrijske rehabilitacije jer potiče aktivnost i socijalne kontakte, kao i samopoštovanje i kvalitetu života, vodeći društvenoj integraciji i neovisnosti, što predstavlja jednu od bitnih komponenti za

uspješan oporavak pacijenta. Raspravom o ovoj temi želimo dati doprinos daljnjem jačanju profesionalnog identiteta socijalnog rada koji je u današnje vrijeme u nepovoljnom položaju, budući da je ovoj profesiji dodijeljena neodgovarajuća uloga unutar relativno uskog prostora između administrativnog i psihosocijalnog djelovanja.

Ključne riječi: osoba sa duševnim smetnjama, multidisciplinarni pristup, socijalni radnik

1. UVOD

Socijalni radnici imaju ključnu ulogu u poboljšanju usluga i krajnjem ishodu mentalnog zdravlja osoba sa duševnim smetnjama, odnosno pacijenata s problemima mentalnog zdravlja. Njihov odnos temelji se na vještini i usmjerenosti na personalizaciju i oporavak pacijenta¹, pružanju pozitivne podrške pacijentu tokom, ali i nakon hospitalnog tretmana, te su, shodno tome, usmjereni na poboljšanje lične promjene pacijenta. Socijalni radnici u zdravstveno pihijatrijskom sistemu su osposobljeni za rad u partnerstvu odnosno timski rad sa medicinskim i nemedicinskim osobljem koje je od značaja za rješavanje nastale situacije kod pacijenata sa duševnim smetnjama, njihovim porodicama i osobama koje vode brigu o pacijentima nakon hospitalnog tretmana, kako bi se optimiziralo sudjelovanje u poboljšanju socioekonomskih uslova pacijenata sa duševnim smetnjama.

Iako su u današnje vrijeme evidentni značajni uspjesi u medicini i dalje je broj pacijenata sa duševnim smetnjama koji se nakon liječenja vraćaju u svakodnevni život sa svojom bolešću u porastu. Nakon završenog hospitalnog tretmana pacijenti sa duševnim smetnjama imaju mogućnost, uz podršku porodice, nastaviti obavljati funkcije koje su imali prije dijagnostifikovanja bolesti. Usljed toga neophodna je intervencija socijalnog radnika koja u velikom broju slučajeva ima presudnu ulogu u rješavanju socijalne problematike pacijenata te ponovnog uspostavljenja svakodnevnih aktivnosti. Kada govorimo o duševnim smetnjama neophodno je naglasiti kako ova vrsta bolesti dovodi do značajnih promjena u načinu života pacijenta, prvenstveno porodičnom odnosu zatim odnosu sa drugim ljudima, i naposljetku socijalnoj mreži pacijenta. Napredak medicine nalaže nam obavezu poštivanja psihosocijalnog konteksta bolesti. Pacijenta u ovom slučaju moramo posmatrati kao

¹ Budući da ovaj rad govori o ulozi socijalnog radnika unutar zdravstvenog sistema u radu će se o osobama s problemima mentalnog zdravlja govoriti iz medicinskog konteksta i nazivat će ih se pacijentom. Unutar socijalnog modela zaštite govori se o osobama s poteškoćama ili problemima mentalnog zdravlja.

osobu koja, bez obzira na trenutno narušeno psihičko zdravlje, ima svoje emocije, želje, stavove koje kao stručnjaci trebamo poštivati i uvažavati te im pristupati sa razumjevanjem i uvažavanjem. Narušeno zdravlje je gubitak koji dovodi do mnogih drugih promjena u samom funkcionisanju pacijenata. Također, doprinosi promjeni ranijeg načina života, promjeni posla i zanimanja u određenim situacijama, promjeni neispunjenih planova te promjeni socijalnog statusa. Narušeno zdravlje smatra se jednim od najtežih gubitaka koji, ako je zdravlje nepovratno oštećeno, izaziva brojne psihičke poteškoće i napore u prilagodbi pacijenata i njihovog okruženja. Način na koji pacijent prihvata svoj gubitak ovisi o prijašnjim iskustvima, subjektivnom vrednovanju izgubljenog i pruženoj socijalnoj pomoći kojom se veličina gubitka može umanjiti (Havelka 1988).

2. SOCIJALNA PSIHIJARIJA U KONTEKSTU SOCIJALNOG RADA

Socijalna psihijatrija se tokom vremena razvila kao grana medicine u kojoj socijalni rad ima veoma bitnu ulogu, te je kao takva u skladu sa svojim razvojem stvorila i osnovne postavke koje su dale mogućnosti implementaciji socijalnog rada sa osobama koje imaju neki od oblika duševnih smetnji. Socijalna psihijatrija (lat. socius – društvo; grč. psyche – duša; grč. iatrea – liječenje) grana je psihijatrije koja se u najširem smislu bavi odnosom sociokulturalnih procesa i mentalne bolesti (Leighton 1960). Prilikom promicanja mentalnog zdravlja te prevencije mentalnih poremećaja socijalna psihijatrija treba sarađivati i s drugim strukama koje se bave mentalnim zdravljem. To su, primjerice, psihologija, javno zdravstvo, socijalni rad (Štrkalj Ivezić i sur. 2010). Čovjek je po svojoj prirodi socijalno biće. Iz te perspektive jedan od načina ugrožavanja temeljnih ljudskih vrijednosti predstavlja promjena socijalnog statusa osobe i socijalna dezintegracija. Često zbog duševne bolesti osoba više nije sposobna ispunjavati svoje uobičajene porodične uloge a tada gubi uticaj i važnost. Značajno se smanjuju intenzitet i učestalost komunikacije i interakcije sa porodicom. Članovi porodice mogu reagirati udaljavanjem pa pacijent može da doživi osamljenost, odvojenost, isključenost, odbačenost, smanjen osjećaj porodične podrške i gubitak porodične interakcije (Kastenbaum 2011). U ovim situacijama posebno dolazi do izražaja uloga socijalnog radnika, koji po ukazanoj potrebi radi na poboljšanju socijalnih odnosa unutar porodice, s ciljem zbližavanja članova porodice koji su prethodno bili u narušenim porodičnim odnosima.

3. ZADACI I ULOGE SOCIJALNOG RADNIKA U PSIHIJATRIJSKOJ USTANOVI

Tokom liječenja pacijenata sa duševnim smetnjama u psihijatrijskim ustanovama socijalni radnik primjenjuje različite metode pristupa pacijentima kao što su: metode socijalnog rada sa pojedincem - individualni rad, socijalni rad sa porodicom gdje je zadatak saniranje narušenih porodičnih odnosa, socijalni rad sa grupom (ovaj oblik rada se primjenjuje u situacijama kada su pacijenti prošli akutnu fazu liječenja te se vrši priprema za nastavak liječenja u kućnim uslovima) i socijalni rad u lokalnoj zajednici gdje socijalni radnik ima ulogu posrednika u stvaranju uslova za ponovnu adaptaciju u lokalnoj zajednici nakon završenog liječenja. Socijalni radnik u psihijatrijskoj ustanovi primjenjuje individualnu i grupnu socioterapiju, vođenje slučaja, zastupanje pacijenta prilikom kontakta sa drugim nadležnim ustanovama od značaja za rješavanje datih problema u toku trajanja hospitalnog tretmana.

Zadatak socijalnog radnika je dobra procjena koja će omogućiti ispravnu intervenciju. Socijalni radnik u obavezi je poznavati koje će društvene usluge biti primjenjive konkretno za pacijenta sa duševnim smetnjama, te koje su socijalne mjere dostupne a sve u skladu sa zakonodavnom regulativom. Prilikom prijema pacijenata na liječenje nekih od oblika duševnih smetnji zadatak socijalnog radnika unutar zdravstveno psihijatrijskog sistema predstavlja prvobitno obavljanje razgovora i upoznavanje sa porodičnim i drugim prilikama pacijenata koji je primljen na liječenje, na osnovu čega se pristupa izradi socijalne anamneze, dokumenta koji će koristiti u daljem liječenju medicinskom osoblju kako bi mogli dobiti uvid u životni tok pacijenta.

Socijalni radnik osim ustanove u kojoj se pacijent liječi, klinike za psihijatriju, surađuje i sa nadležnim centrima za socijalnu rad, domovima za stare i nemoćne osobe, porodičnim liječnicima, patронаžnom službom, zdravstvenom kućnom njegom, nevladinim organizacijama, centrima za mentalno zdravlje dok posebnu ulogu zauzima saradnja sa nadležnim ljekarom koji trenutno vodi brigu o pacijentu dok se nalazi na hospitalnom tretmanu, a sve s ciljem pronalaska adekvatnog rješenja za nastale probleme kod pacijenata. Ostvarujući kontakte sa navedenim ustanovama socijalni radnik pruža podršku pacijentu sa duševnim smetnjama prilikom ostvarivanja prava iz oblasti socijalne i zdravstvene zaštite stvarajući adekvatnije uslove za integraciju u lokalnu zajednicu nakon završenog hospitalnog tretmana. Zadatak socijalnog radnika je kontinuirani rad na koordinaciji sa svim prethodno navedenim ustanovama s ciljem organizacije i obezbjeđenja neophodnih uslova za

otпуст i smještaj pacijenta nakon hospitalnog tretmana te njegovu resocijalizaciju u lokalnoj zajednici.

Nakon inicijalne procjene i uspostavljanja socijalne procjene kod pacijenta socijalni radnik pristupa primjeni različitih metoda pristupa pacijentu kako bi se zajednički u saradnji sa pacijentom, porodicom i srođnicima pronašlo adekvatno rješenje za što kvalitetniju njegu i proces adaptacije nakon završenog hospitalnog tretmana. U skladu sa navedenim a u zavisnosti od prirode problema sa kojim pacijent dolazi socijalni radnik donosi odluku da li će se primijeniti individualni ili grupni tretman liječenja. Vrlo čest slučaj je da se socijalni radnik odlučuje za kombinaciju individualnog i grupnog rada, s obzirom da radeći individualno dobijamo neophodne informacije, lični stav o bolesti, mišljenje o budućnosti i mnoge druge činjenice koje su nam od posebnog značaja u našem radu. Nakon što od pacijenta prikupimo ove informacije pristupamo uključivanju u grupni rad.

Prilikom liječenja socijalni radnik na psihijatriji radi na poboljšanju utjecaja okolinskih faktora na duševno zdravlje pacijenata s posebnim osvrtom na porodične odnose, odnose u lokalnoj zajednici u kojoj je pacijent prethodno boravio sve s ciljem otklanjanja faktora koji su doprinijeli razvoju bolesti kod pacijenta. S obzirom da je socijalni radnik član tima psihijatrijske zaštite, isti je u obavezi posjedovati sposobnost komunikacije, unutar tima sa ostalim stručnjacima (ljekar, psiholog, terapeut), zalagati se za stavove i potrebe pacijenta i članova porodice te pružati podršku prilikom komunikacije sa drugim članovima tima a sve s ciljem poboljšanja razumijevanja potreba pacijenta, trenutnih mogućnosti i sposobnosti porodice, pravilnog izbora intervencije i odluka te formiranje plana daljeg tretmana. Osim toga socijalni radnik identifikuje resurse, nudi savjetodavne usluge, daje podršku pacijentu i njegovoj porodici, te vrši praktičnu intervenciju. U profesionalnom radu socijalnog radnika u zdravstvu postoje različite poteškoće koje se mogu javiti u toku hospitalnog tretmana pacijenta ali i nakon otpusta. Neke od njih su nedovoljan broj ustanova koje su na raspolaganju pacijentima za smještaj i brigu nakon hospitalizacije, te značajno visoke cijene postojećih kapaciteta usluga smještaja.

Socijalni radnici imaju važnu ulogu u poboljšanju mentalnog zdravlja pacijenta, te krajnjim rezultatima liječenja. Osposobljenost socijalnih radnika određenim dodatnim vještinama i edukacijama iz ove oblasti dovodi do boljih rezultata i poboljšanja kvaliteta života pacijenata sa duševnim smetnjama. Socijalni rad podrazumijeva čovječnost na djelu. Međunarodna definicija određuje socijalni rad kao djelatnost koja promiče socijalne promjene, rješavanje problema u međuljudskim odnosima te osnaživanje i oslobađanje ljudi kako bi se povećalo blagostanje. Koristeći

teorije ljudskog ponašanja i društvenih sistema, socijalni rad djeluje na mjestima gdje dolazi do interakcije ljudi i njihovog okruženja. Načela ljudskih prava i socijalne pravde su temeljna za socijalni rad (International Federation of Social Workers, 2000). U skladu sa navedenom definicijom djeluje i socijalni radnik u radu s pacijentima sa duševnim smetnjama. Za učinkovitu praksu socijalnog rada u području psihijatrije uz navedena znanja i edukacije socijalni radnik također treba da pokaže osjetljivost i senzibilitet u reagiranju na poteškoće pacijenta, njegove patnje i nevolje, poštujući pravo na samoodređenje svakog pacijenta pojedinačno.

4. ULOGA PORODICE U PROCESU LIJEČENJA DUŠEVNIH SMETNJI

Duševne smetnje bez obzira radi li se o pacijentima starije dobi ili djeci i mladima kao pacijentima zahtijevaju pristup multidisciplinarnog tima gdje je značajna uloga socijalnog radnika u utvrđivanju socioekonomskih uslova života pacijenta i njegove porodice, te otklanjanju eventualne porodične poteškoće, kako bi se bez ometanja moglo nastaviti sa adekvatnim pristupom liječenju upotrebom medicinske terapije. Socijalni radnik na psihijatriji često se susreće sa nizom emocionalnih i psiholoških faza kroz koje prolaze pacijent i njegova porodica usljed dijagnostifikovanja nekog od oblika duševnih smetnji. Nakon dijagnostifikovanja bolesti kod porodice pacijenta prvobitno nastupa zbunjenost, tuga, emocionala izgubljenost koja se manifestuje u vidu nemogućnosti snalaženja i pružanja podrške pacijentu kako bi lakše prevazilazio nastale probleme. U mnogim slučajevima pacijent iskazuje agresivno ponašanje, što porodici dodatno otežava svakodnevne probleme sa kojima se trenutno suočavaju te ih dovodi do osjećaja nelagode, nesigurnosti, izbezumljenosti. Nakon što porodica uz stručnu pomoć ljekara i psihologa prihvati bolest, uz saradnju sa socijalnim radnikom razmatraju se i pronalaze moguća rješenja za prilagodbu nakon završetka hospitalnog tretmana. Krajnji ishod je prihvatanje bolesti pacijenta sa duševnim smetnjama od strane porodice kada spremno nastavljaju živjeti van bolnice u novonastalim uvjetima. Veoma bitan trenutak funkcionalnog prihvatanja bolesti je intervencija socijalnog radnika nakon dijagnostifikovanja bolesti kod pacijenta. U tom pogledu je od velike važnosti multidisciplinarni tim oformljen pri klinici za psihijatriju čiji su članovi i socijalni radnici. Osnovna uloga socijalnog radnika unutar tima jeste da od trenutka prijema pacijenta utvrdi činjenično stanje i sveukupne socioekonomske probleme sa kojima je pacijent primljen na liječenje, te o svom radu redovno obavještava članove stručnog tima kako bi isti imali informacije o socijalnim

prilikama pacijenata sa duševnim smetnjama te promjenama do kojih je došlo u toku liječenja. Oporavak pacijenta sa duševnim smetnjama je složen proces zahvaljujući kojem, ukoliko se pruži adekvatna podrška, pacijent može nastaviti živjeti uobičajenim životom kao i prije bolesti te obavljati svakodnevne aktivnosti uz pomoć i podršku socijalne mreže. Iako je duševna smetnja kod pacijenta stanje koje je teško prevazići, neophodno je uključivanje i podrška socijalnog okruženja u kojem će sam pacijent vidjeti podršku a što će mu olakšati trenutno stanje u kojem se nalazi. To su naravno prvenstveno porodica uža i šira, poznanici, susjedi, stručnjaci koji pružaju profesionalnu pomoć kako u toku bolničkog liječenja tako i nakon hospitalnog tretmana (liječnik, socijalni radnik, psiholog, terapeut). Profesionalna pomoć neophodna je u slučajevima duševnih smetnji posebno kada pacijent odbija prihvatanje činjenice o bolesti, jako protivrjeđji, socijalno se isključuje, neredovno koristi terapiju i u svim ostalim situacijama u kojima se nađe pacijent sa duševnim smetnjama, a sve u saradnji sa porodicom.

Među najvažnije potrebe pacijenata, uz potrebu za terapijom, nakon dijagnostifikovanja nekog od oblika duševnih smetnji do izražaja dolazi i potreba za pažnjom, pozornošću i pripadnošću te suosjećanjem za bolest pacijenta i njegovo trenutno mentalno zdravlje. Briga za pacijente usko je povezana sa razvojem i obilježjima suvremene porodice. Zbog društvenih promjena porodica je postala manja, generacije starijih roditelja i odrasle djece ne žive zajedno, češći su razvodi braka, članovi porodice su zaposleni i okupirani različitim izvanporodičnim aktivnostima, mogući davatelji brige u porodici su i sami stari te nisu u mogućnosti brinuti se o bolesnom članu porodice. Stoga porodica u cjelini često nije sposobna samostalno se brinuti o bolesnom članu. Opterećenja koja doživljava porodica pacijenata su brojna: zahtevnost njege, promjene organizacije porodičnog života, povećani novčani izdaci, donošenje odluke kada pacijent nije u mogućnosti sam sebe zastupati i drugo (Ajduković 1995). Zbog nekih prethodno navedenih opterećenja porodica vrlo često nije spremna preuzeti brigu o pacijentu sa duševnim smetnjama, kada socijalni radnik preuzima obavezu za organizovanje uslova smještaja pacijenta nakon završenog hospitalnog tretmana.

5. SOCIJALNI KONTAKT PACIJENATA SA DUŠEVNIM SMETNJAMA

U vezi s poboljšanjem socijalnog kontakta pacijenata sa duševnim smetnjama dosadašnja su istraživanja pokazala da najjači dokaz za intervenciju protiv stigme i

diskriminacije pacijenata sa duševnim smetnjama ide u prilog direktnom socijalnom kontaktu s oboljelim na individualnoj razini te socijalnom marketingu na populacijskoj razini (Thornicroft i sur. 2008). Nadalje, dokazano je da samostigmatizacija značajno utječe na oporavak osobe koja boluje od duševnih smetnji (Ritsher i Phelan 2004). Neke od teorija navode da je kroničnost psihičkih poremećaja zapravo kulturalni artefakt pa se postavlja pitanje možemo li drugačiju organizaciju psihijatrijske službe, odnosno promjenu kulturalnih vjerovanja i uspostavu prakse koja minimalizira socijalnu stigmatu i pacijentovo uživanje u “ulogu bolesnika”, povezati s boljom prognozom (Lefley 1990)? Poticanje socijalne podrške pacijentima može imati pozitivan učinak jer već su prijašnja istraživanja utvrdila da je socijalna podrška značajan medijator učinaka stresnih događaja (Belle 1989). To ne znači da će socijalna podrška poništiti neki stresni životni događaj koji se dogodi bolesniku, već da će bitno utjecati na njegovu percepciju bolesti (Kregar 2004). Tako su načelo osnaživanja pacijenata i intervencije za uključivanje u društvo ključni u formulaciji rehabilitacije, a strategije i programi koji potiču osnaživanje uključuju modele rehabilitacije na načelu klubova, grupa samopomoći, upošljavanja korisnika u samom sistemu liječenja, aktivne participacije pacijenata u istraživanjima, planiranja organizacije službe i aktivnosti lobiranja (Gruber 2011). Osim toga, postavlja se pitanje na koji način zdravstveni saradnici mogu pomoći u osnaživanju pacijenata sa duševnim smetnjama (Ellison i Dunn, 2006.; Rapp, Shera i Kisthard 1993). Socijalni radnik treba prepoznati činioce koji doprinose narušenim socijalnim kontaktima sa okolinom, stigmatizirajuće faktore, te raditi na njihovom otklanjanju kako bi se pacijentu omogućio povratak u socijalnu sredinu bez stigme i diskriminacije. Da bi se pacijenti koji boluju od kroničnih duševnih smetnji mogli snaći u zajednici, treba provesti program rehabilitacije koji je u njihovu slučaju kombiniran i intenzivan, odnosno prilagođen svakom pacijentu posebno (Ajduković i Urbanc 2009). Obezbeđenjem dodatne podrške prilikom adaptacije na duševnu smetnju kod pacijenta socijalni radnik pružajući svoje usluge utiče na različite faktore koji doprinose sveobuhvatnijoj integraciji u lokalnu zajednicu kako bi se pacijentima sa duševnim smetnjama pružila mogućnost za što viši nivo socijalne uključenosti, kako u radnu sredinu tako i u lokalnu zajednicu kao i druge aspekte društvenog života u cjelini.

6. RADNI ANGAŽMAN PACIJENTA SA DUŠEVNIM SMETNJAMA

Pacijenti sa duševnim smetnjama nakon dijagnostifikovane bolesti suočavaju se sa mnogim drugim problemima koji se javljaju kao stigmatizirajući faktor u radnom

okruženju, bez obzira o kojoj se vrsti oboljenja radi. Suočavaju se sa pretjeranim osjećajem pritiska za postizanjem uspjeha odnosno održavanja radnih navika ali se također suočavaju sa teškoćama izraženim u pogledu saradnje s drugim ljudima odnosno radnim kolegama. Redovno zaposlenje nakon hospitalnog tretmana i uspostavljanje redovnih aktivnosti od velikog je značaja kako za zdravstveno tako i za psihičko stanje pacijenta. Rad pospješuje želju za održavanjem redovnih svakodnevnih aktivnosti, smanjuje vjerovatnoću recidiva bolesti, poboljšava simptomatiku, samopouzdanje i životni kvalitet. Postoje različiti oblika radne rehabilitacije koji se nude osobama sa duševnim smetnjama.

Socijalni radnici vode brigu o socijalnim potrebama pacijenata. Oni, primjera radi, nude podršku kod problema vezanih za stanovanje, posao i finansiranje životnih potreba. Pomažu pri ishodovanju socijalnih prava i kod ukazane potrebe za promjenom radnog mjesta u skladu sa preostalim zdravstvenim sposobnostima. Socijalni radnici rade u institucijama i u stacionarnom i ambulantnom području. Upravo prilikom prvog boravka na bolničkom odjeljenju socijalni radnici mogu ponuditi dragocjenu podršku, kako bi se napravio put u pravcu socijalne i finansijske zaštite i kako bi bili kontakt osoba i za članove porodice u vezi sa radno socijalnom problematikom pacijenta.

ZAKLJUČAK

Značajno je širenje područja socijalnog rada u psihijatriji zbog rastuće stope duševnih smetnji, sve većeg broja mladih osoba sa dijagnostifikovanim duševnim smetnjama, dužeg životnog vijeka starih osoba koje uz svoju starost kao dodatnu teškoću imaju i neki od oblika duševnih smetnji. Sve to dovodi do potrebe da socijalni radnici neprekidno unapređuju svoja znanja, vještine, vrijednosti, metode rada, osjetljivost i druge vrline potrebne za što kvalitetniji rad sa pacijentima, porodicama i ostalim sudionicima u pružanju usluga socijalne zaštite pacijentima sa duševnim smetnjama. Socijalni radnik u radu sa osobama sa duševnim smetnjama timskim pristupom (ljekar, socijalni radnik, psiholog) svakom pacijentu pojedinačno postiže značajnije rezultate u odnosu na individualni rad, što ukazuje na činjenicu koliko nam je potreban sveobuhvatni pristup koji je usmjeren na poboljšanje kvaliteta života pacijenata sa duševnim smetnjama i njihovih porodica u situacijama kada su suočeni sa dijagnostifikovanom bolesti koja otežava život kako pacijenta tako i njegove porodice. Takav pristup, sadržan u konceptu socijalne brige koja se fokusira na

kvalitet života orijentiranu na čovjeka, a ne primarno na njegovo psihičko stanje, uvažava pacijentove potrebe i probleme sa kojima se trenutno suočava i na kraju multidisciplinarno obuhvata sve činjenice koje su od posebne važnosti za pacijenta ali i njegovu porodicu. Bolja informiranost i angažman zdravstvenih i socijalnih radnika sa pacijenatima dovodi i do boljeg suočavanja s bolešću i aktivnijeg pristupa samozbrinjavanju bolesti, što na poslijetku daje bolje rezultate. U narednom periodu potrebno je raditi na promicanju oporavka pacijenata i socijalne uključenosti u saradnji sa porodicama, čime se utiče na smanjenje dugoročne ovisnosti o uslugama. Osnovni zadatak socijalnog radnika koji je u kontaktu s pacijentima sa duševnim smetnjama je prepoznati izazov mentalne stigme i diskriminacije unutar sistema te raditi na njihovom otklanjanju. Područje socijalnog rada na psihijatriji je još uvijek u ekspanzivnom razvoju ali zahtijeva daljnje istraživanje s ciljem iznalaženja što učinkovitijih modela socijalne zaštite. Suvremeni socijalni rad u mentalnom zdravlju, kao i u drugim sektorima treba usmjeriti na prevenciju prije same intervencije, jačanje otpornosti pacijenata sa duševnim smetnjama kao i izradu individualnih planova za svakog pacijenta pojedinačno što bi u konačnici pokazalo pozitivan ishod.

LITERATURA

1. Ajduković, Marina (1995), „*Društvena skrb o starijim osobama-izazov 21 stoljeća*“, u: Starost i starenje izazov današnjice Savjetovanje, Makarska, 41-5.
2. Ajduković, Marina, Urbanc Kristina (2009), *Integrirajući pristup u socijalnom radu kao kontekst razumijevanja individualnog plana skrbi*, Ljetopis socijalnog rada, 16 (3), 505-535.
3. Belle, Deborah (1989), *Children`s social networks and social supports*, New York: John Wiley & Sons, Inc, 78-89.
4. Ritsher, Jennifer Boyd, Phelan Jo. C (2004), *Internalised stigma predicts erosion of morale among psychiatric outpatients*, Psychiatry Research, 129 (3), 257-65.
5. Ellison, Langer Marsha, Dunn Erin C (2006), *Empowering and demedicalized case management practices perspectives of mental health consumer leaders and professionals*, Journal of Social Work in Disability & Rehabilitation, 5 (2), 1-18.
6. Gruber, N. Ema (2011), *Kroskulturalna analiza posljedica društvene stigmatizacije osoba s psihičkim poremećajima*, Doktorska disertacija, Zagreb.

7. Havelka, Mladen (1988), *Zdravstvena psihologija*, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2. izdanje, Zagreb.
8. International Federation of Social Workers – IFSW (2009). Definition of social work. Posjećeno 04.08.2017. na mrežnoj stranici International Federation of Social Workers – IFSW: <http://www.ifsw.org/f38000138.html>
9. Kastenbaum, Robert (2011), *Death society and human experience*, 7th edition, Boston.
10. Kregar, Klaudija (2004), *Socijalna podrška djece smještene u dječjim domovima i udomiteljskim obiteljima u Republici Hrvatskoj*, Ljetopis socijalnog rada, 11, 2-4.
11. Lefley, Harriet (1990), *Culture and chronic mental illness*, *Hospital Community Psychiatry*, 41 (3), 277-286.
12. Leighton, Alexander H (1960), *An Introduction to Social Psychiatry*, Springfield, 133, 10-13.
13. Martinović, Milan (1986), *Znanstvene osnove socijalnog rada*, Narodne novine, Zagreb, 26-34.
14. Ritsher, Jennifer Boyd, Phelan Jo.C (2004), *Internalised stigma predicts erosion of morale among psychiatric outpatients*, *Psychiatry Research*, 129 (3), 257-65.
15. Štrkalj, Slađana, Jukić Vlado, Hotujac Ljubomir, Kušan Marija, Tikvica Ana (2010), *Organizacija zaštite mentalnog zdravlja u zajednici*, *Liječnički vjesnik*, 132(1-2), 38-42.
16. Thornicroft, Graham, Brohan Elaine, Kassam Alliya, Holmes Eleanor Lewis, (2008), *Reducing stigma and discrimination, Candidate interventions*, *International Journal of Mental Health Syst*, 13, 2 (1), 3-6.

THE ROLE OF A SOCIAL WORKER IN THE TREATMENT OF PATIENTS WITH MENTAL DISORDERS

Summary

Among the key determinants of the profession of social work is the provision of assistance and empowerment of people with mental health disorders. The fact that social workers meet with patients diagnosed with some forms of mental disorders on a daily basis needs to find the most appropriate approach to improve the quality of life of the patients, which places social workers on new challenges that they will try to respond in the coming period. The aim of this paper is to demonstrate the role of social workers in dealing with patients with mental disorders, the most commonly encountered difficulties and the most important of their resources in dealing with these patients. Social workers are increasingly recognized as important members of the team, working with people with various forms of mental disorders. The implementation of social work in health care institutions is very often closely related to social psychiatry, most often in the area of sociocultural processes and mental illness. Social workers are obliged to provide expert opinion to the patient and his / her family and to show appropriate skills in the intervention of social relations between the patient and the family. Social contact with persons with mental disorders should take place in the direction of reducing the negative attitude of the environment, eliminating stigmatizing factors. Based on this, we can expect significantly better results in recognizing the disease and early diagnosis, treatment and ultimate outcome of better quality integration of people with mental disorders in the society. Particularly important integration component in the environment is work. Functional functioning is the fundamental basis of psychiatric rehabilitation as it promotes activity and social contacts, as well as self-esteem and quality of life, leading to social integration and independence, which is one of the essential components for successful recovery of the patient. The discussion on this topic seeks to contribute to the further strengthening of the professional identity of social work, which is currently unfavorable, giving this profession an inadequate role within a relatively narrow space between administrative and psychosocial action.

Key words: person with mental disorders, multidisciplinary approach, social worker.

Adresa autora

Authors' address

Vesna Huremović, Samra Mahmutović

Zavod za psihošku i socijalnu zaštitu Tuzla

vesnahuremovic85@gmail.com,

samramahmutovic@hotmail.com

UDK 36(497.6-24 Tuzlanski kanton)

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nedreta Šerić

IZAZOVI I PERSPEKTIVE SOCIJALNOG RADA U LOKALNOJ ZAJEDNICI U TUZLANSKOM KANTONU

U radu su elaborirani izazovi i perspektive socijalnog rada kroz diskurs mogućnosti i ograničenja ostvarivanja socijalnog rada u lokalnoj zajednici. Prezentovani su neobjavljeni rezultati istraživanja provedenog u centrima za socijalni rad i jedinicama lokalne samouprave Tuzlanskog kantona. Ispitani su stavovi i iskustva načelnika općina, direktora centara za socijalni rad i socijalnih radnika u Tuzlanskom kantonu o tome gdje se nalaze resursi i u čemu vide realne i konkretne mogućnosti. Posredstvom dobijenih podataka stečen je uvid u značajne aspekte socijalnog rada u lokalnoj zajednici. S tim u vezi, mogućnosti i ograničenja istraživane su kroz: zakonsku legislativu, karakteristike socijalne politike u Bosni i Hercegovini, ekonomski, socijalni i politički kontekst, organizaciju centara za socijalni rad, teorijsko-praktične orijentacije i aktuelni model socijalnog rada, aktivnosti i djelanja, saradnju, inicijativu, podršku i učešće građana u socijalnoj problematici. Identifikovani su problemi, ali i potrebne pretpostavke za ostvarivanje različitih aspekata socijalnog rada u lokalnoj zajednici. Uvažavajući značaj i ulogu socijalnog rada u lokalnoj zajednici, iskazanu potrebu, interes i motiviranost došlo se do spoznaje da prvi izazov koji određuje buduću perspektivu ostvarivanja socijalnog rada u lokalnoj zajednici direktno se odnosi na potrebu izlaska iz višedecenijskog deklarativnog pristupa i zanemarujućeg odnosa ka ozbiljnijem i sistematičnijem pristupu koji će akcent staviti na praktičnu fundiranost socijalnog rada. U praksi socijalnog rada u Bosni i Hercegovini nije u dovoljnoj mjeri prepoznat značaj socijalnog rada u lokalnoj zajednici, niti je socijalni rad u lokalnoj zajednici – kao specifičan metodski postupak i posebna metoda socijalnog rada – dovoljno iskorišten resurs u radu socijalnog radnika. Tome u prilog ide i generalni zaključak istraživanja – da se socijalni rad u lokalnim zajednicama Bosne i Hercegovine ostvaruje uglavnom fragmentirano,

nesistematično, organizovano po potrebi, bez kontinuiteta u određenim aktivnostima, bez imenovanja da se radi o socijalnom radu u lokalnoj zajednici i često mimo svojih glavnih aktera – socijalnih radnika.

Ključne riječi: lokalna zajednica, socijalni rad u lokalnoj zajednici, mogućnosti, ograničenja, problemi, pretpostavke, izazovi, perspektiva

1. UVOD

Ovaj rad započinjemo pitanjem *šta je to socijalni rad u lokalnoj zajednici?* – da li je to posebna metoda, područje prakse, djelatnost, metodološko-metodski pristup i djelovanju socijalnih radnika i da li se, uopće, socijalni rad u lokalnoj zajednici može univerzalno definisati. Shodno tome, različiti teorijsko-praktični pristupi i smjerovi razvoja socijalnog rada uticali su na različito shvatanje i tumačenje socijalnog rada u lokalnoj zajednici. Socijalni rad u zajednici je svoje teorijsko-praktične izvore i dugu tradiciju – prvenstveno u SAD, zatim Evropi, Latinskoj Americi i Africi – stekao i prije nego se socijalni rad konstituisao kao profesionalna djelatnost (Specht, Vickery, 1977, Žganec, 2010). Historijski razvoj socijalnog rada u zajednici, naročito u SAD, ukazuje na često korištenu sintagmu „makro praksa“ socijalnog rada. Tokom različitih historijskih perioda brojni faktori utjecaja su oblikovali socijalni rad u zajednici. Prema teorijskoj analizi faktora koju su dali (Garvin i Cox 2001, prema Netting, Kettner, McMurtry, 2008), pažnja je fokusirana na socijalne uvjete, ideološke struje, potlačene i populaciju u nepovoljnom položaju. Mogućnosti široke primjene, kako u socijalnom području tako i u različitim akcijama u području politike, zaštite okoliša, privrede, obrazovanja, zdravstva, kulture ili, generalno gledajući, u svim situacijama koje nepovoljno utječu na potrebe ljudi i generišu problema, dovele su do afirmacije socijalnog rada u organizovanju zajednica u SAD. Makro praksa, kao profesionalno vođena intervencija, ima za cilj ostvarivanje planiranih promjena u organizovanju zajednice (Netting, Kettner, McMurtry, 2008: 6). S tim u vezi, organizovanje zajednice se shvata kao proces putem kojeg zajednica otkriva i identifikuje svoje potrebe i težnje, te pronalazi sredstva koja dijeli među članovima u svrhu zadovoljavanja potreba. Sastavni dio organizovanja zajednice čini i pokretanje socijalnih akcija, uspostavljanje saradnje u cilju doprinosa razvoju zajednice (Ross, 1955).

Davne 1939. Godine, na Nacionalnoj konferenciji socijalnog rada u SAD-u, socijalni rad u lokalnoj zajednici se artikuliše kao specifičan metodski postupak, posebna metoda. Tako se pored socijalnog rada s pojedincem i grupom, etablira i socijalni rad u lokalnoj zajednici, te na taj način sva tri metoda kompleksa zaokružuju jednu cjelinu holističkog pristupa u profesionalnom djelovanju socijalnih radnika. Pinker (1974) socijalni rad u zajednici spušta na nivo indirektnog metoda. Ovakvu percepciju socijalnog rada u lokalnoj zajednici možemo bolje razumjeti ako ga tumačimo u kontekstu primjene metode rada s pojedincem. Naime, socijalni radnik koji primjenjuje metodu rada s pojedincem direktno pomaže pojedincu ali, istovremeno, indirektnim putem pomaže i zajednici iz koje pojedinac dolazi. Pojedinačna pomoć, kako kaže Bowers, „treba da mobilize snage u pojedincu, da bi dovela do bolje socijalne integracije klijenta u njegovu okolinu ili dio njegove okoline“ (Hollstein, 1980: 29), dok se kroz socijalni rad u zajednici podstiče zajednički proces integracije, mobilizacijom zajedničkih snaga određene lokalne zajednice. Dervišbegović socijalni rad u zajednici shvata kao *integracionu metodu* socijalnog rada, putem koje se podstiče zajednički proces integracije. Riječ je o integraciji koja omogućava zajednici da bude osposobljena, kako spolja tako i unutra, da se kao zajednica odnosa i planiranja djelatno održi i sarađuje u cilju prevazilaženja i savladavanja općih problema međuljudskog tipa (Dervišbegović, 2003: 46). U literaturi koja problematizira praksu rada u zajednici, koristi se i izraz „kvartovski rad“ koji podrazumijeva „direktan rad u zajednici, licem u lice s lokalnim ljudima koji su osnovali grupe ili mreže da bi se bavili potrebama ili problemima koje su prepoznali, da bi pružili potporu jedni drugima i/ili pružili usluge ljudima iz tih područja“ (Henderson, N. Thomas, 2010: 25). Autori korištenjem izraza kvart socijalni rad u zajednici lociraju što bliže krajnjim korisnicima.

Prema Halmiju, socijalni rad u lokalnoj zajednici je specifičan metodološki kompleks u okviru nauke o socijalnom radu (Halmi 1989). Kao promišljanje iz konteksta društava u tranziciji zanimljivi su stavovi autora (Milosavljević, Brkić, 2005) koji socijalni rad u zajednici prepoznaju kao “potencijalno moćno sredstvo reanimacije socijalnog rada i efikasan put suočavanja sa složenim i sve brojnijim socijalnim problemima, s jedne, i test teorijsko-metodološke orijentacije socijalnih radnika, s druge strane”. Nije upitno da socijalni rad u zajednici omogućava socijalnim radnicima široko polje djelovanja i nove uloge. Za naše prilike socijalni rad u zajednici je savremen odgovor i novi vid odnosa prema socijalnim problemima. Međutim, „reanimacija socijalnog rada“ kroz aktualizaciju socijalnog rada u lokalnoj zajednici ne ovisi samo od socijalnih radnika i njihovih teorijskih orijentacija. Teorija

slijedi iz onoga šta konkretno u našem društvu socijalni radnici rade, preciznije, šta im je omogućeno ili ograničeno da rade.

Historijski razvoj socijalnog rada u zajednici u zemljama bivše Jugoslavije poprilično je zakasnio za drugim evropskim zemljama. Javlja početkom 60-ih godina prošlog vijeka. Tim počecima prethodila je decentralizacija koja je počela od 1950. godine prenošenjem direktne vlasti na organe komuna, današnjih općina. Otvaranje Više škole za socijalne radnike 1958. godine utrlo je put teorijskog i praktičnog razvoja socijalnog rada u lokalnoj zajednici u našem društvu. Prije više od pet decenija socijalni rad u lokalnoj zajednici je bio izazov – još tada su vođene diskusije i skretana pažnja na vrlo važnu činjenicu – aktuelnu i danas – da socijalni problemi nemaju samo administrativno-upravni karakter i da prevazilaze okvire rješavanja putem materijalnih davanja ili donošenja odluka koje direktno i jednoobrazno proizlaze iz zakonom uređenih prava. Još u tom vremenu praksa je pokazivala da takvo rješavanje socijalnih problema ostavlja neriješeno ili riješeno samo za kratak period niz socijalnih slučajeva i socijalnih problema (Papo, 1971: 1). Socijalne probleme i socijalne potrebe trebalo je zahvatati šire angažujući sve raspoložive snage tadašnje komune i mjesnih zajednica.

Istraživanje je pokazalo da socijalni radnici koji rade u centrima za socijalni rad, iako ne djeluju svakodnevno u lokalnoj zajednici, svoj rad definišu kao rad u lokalnoj zajednici. Međutim, djelovanje socijalnog radnika kao praktičara u lokalnoj zajednici zahtijeva izlazak socijalnog radnika iz centra za socijalni rad na teren, u lokalnu zajednicu, te izgradnju široke mreže saradnje s različitim organizacijama, udruženjima i ustanovama.

Fokus pažnje nije na pojedinačnim slučajevima već na svim članovima lokalne zajednice.

Rad u zajednici nije statičan i odvija se u četiri glavna područja: razvoj usluga, integracija, koordinacija i socijalno planiranje, te rad s određenim društvenim grupama (Specht, Vickery, 1977: 173). U cjelini posmatrano, usmjeren je na socijalne promjene i socijalnu pravdu kao značajnu vrijednost na kojoj počiva. Promovisanje i postizanje socijalne pravde i socijalnih promjena u lokalnim zajednicama moguće je kroz primjenu tri značajna praktična modela socijalnog rada u organizovanju zajednice izvorno razvijena sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Prema Rothmanu to su modeli *lokalnog razvoja*, *lokalnog planiranja* i *socijalne akcije* (Rothman 1967, Sewpaul, Larsen, Hole 2014: 234). Primjena ovih modela implicira i participaciju različitih aktera i članova zajednice.

Ciljevi socijalnog rada u organizovanju lokalne zajednice prema Fridlenderu su: integracija i participacija zajednice u socijalnoj problematici, podsticanje istraživanja socijalnih potreba i problema, istraživanje strukture socijalnih potreba, otkrivanje i identifikacija, selekcija i utvrđivanje prioriteta zadovoljavanja potreba, istraživanje puteva i načina zadovoljavanja potreba i aktivnosti usmjerene na prevenciju i suzbijanje socijalnih problema. Iz ciljeva proizlaze zadaci koji podrazumijevaju: pronalaženje izvora u zadovoljavanju potreba članova lokalne zajednice, saradnju s institucijama lokalne zajednice radi organizacije preventivnog socijalnog rada, organizovanje pojedinih oblika zaštite na teritoriji lokalne zajednice, organizacija i provođenje socijalnih akcija i aktivnosti na promjenama društvenih stavova u pogledu socijalno-zaštitne funkcije (Fridlender, 1970). Navedeni ciljevi podrazumijevaju jedan holistički pristup rada i svojevrstan proces u lokalnoj zajednici, kroz koji se ispoljava raznolikost zadataka koje socijalni radnik obavlja u okviru organizovanja zajednice. Koliko su navedeni ciljevi i zadaci zastupljeni u praksi saznat ćemo na osnovu rezultata istraživanja.

2. METODOLOŠKI OKVIR

Istraživanje je provedeno u periodu 2014/2015. godine, u sklopu izrade doktorske disertacije na temu *Mogućnosti i ograničenja ostvarivanja socijalnog rada u zajednici u BiH*. Shodno navedenom, ovaj rad predstavlja jedan segment istraživanja koji se odnosi na lokalne zajednice u Tuzlanskom kantonu.

Strukturu uzorka istraživanja su činili: kantonalni ministar za rad, socijalnu politiku i povratak Tuzlanskog kantona (1), načelnici općina (6), direktori centara za socijalni rad (11) i socijalni radnici (19). Ukupno je anketirano 37 ispitanika. U procesu pribavljanja podataka koristili smo se metodom ispitivanja i njenom tehnikom anketom. Za sve četiri grupe ispitanika kreirali smo poseban anketni upitnik s određenim brojem pitanja o predmetu istraživanja koja su bila ista za sve ispitanike i određenim brojem pitanja koja su bila u vezi s nadležnostima ispitanika. U analizi i interpretaciji dobijenih rezultata koristili smo se komparacijom odgovora načelnika općina, direktora centara za socijalni rad i socijalnih radnika.

Bitne odrednice problema istraživanja manifestovale su se kroz nedovoljno istraženo, promovisano i afirmisano područje i način djelovanja socijalnih radnika u lokalnim zajednicama, kao i nepostojanje saznanja o tome kako se socijalni rad u lokalnoj zajednici ostvaruje u Tuzlanskom kantonu. Naučna opravdanost ovog

istraživanja proizlazila je iz značaja istraživanja prakse socijalnog rada u lokalnim zajednicama Tuzlanskog kantona, posebno ako imamo u vidu socio-demografska obilježja i velike potencijale ovog kantona u primjeni različitih modela i koncepata socijalnog rada u lokalnoj zajednici.

Cilj istraživanja bio je ispitati mišljenja i stavove ispitanika o tome gdje i u čemu se nalaze realne i konkretne mogućnosti. Posredstvom dobijenih podataka i analiziranih rezultata istraživanja detektovali smo izazove i perspektive prakse socijalnog rada u lokalnim zajednicama Tuzlanskog kantona, kao i probleme i potrebne pretpostavke za njegovo ostvarivanje.

Generalna hipoteza istraživanja glasila je da je: profesionalni socijalni rad u lokalnoj zajednici u BiH nedovoljno je razvijen i afirmisan zbog uticaja kompleksnih faktora na mogućnosti i ograničenja ostvarivanja socijalnog rada u lokalnoj zajednici.

Ovim istraživanjem smo vršili i određenu provjeru prihvaćenosti bitnih odrednih definicija socijalnog rada u lokalnoj zajednici koje smo naveli u uvodnom dijelu.

Socijalni rad u lokalnoj zajednici je?	Direktori Slaganje	Socijalni radnici Slaganje
Posebna metoda u socijalnom radu	91%	100%
Posebno područje profesionalne prakse	91%	100%
Indirektna metoda	73%	89%
Terenska posjeta mjesnoj zajednici	82%	100%
Terenska posjeta korisni ka socijalne zaštite njegovom domu, radnom mjestu, zdravstvenoj ili obrazovnoj ustanovi	82%	89%
Specifičan metodološki kompleks	64%	73%
Efikasniji način suočavanja sa složenim i sve brojnijim socijalnim problemima	100%	100%

Većina socijalnih radnika i direktora je saglasna s ponuđenim tvrdnjama. Stopostotno slaganje iskazuju u vezi sa shvatanjem socijalnog rada u lokalnoj zajednici kao „efikasnijeg načina suočavanja sa složenim i sve brojnijim socijalnim problemima“ koji ujedno omogućava i racionalnije zadovoljavanje mnogih potreba u lokalnim zajednicama. Također, primijetno je i da ispitanici prepoznaju određenu posebnost socijalnog rada u lokalnoj zajednici. Na pitanje *šta za Vas predstavlja socijalni rad u lokalnoj zajednici?* socijalni radnici u svojim ličnim percepcijama socijalni rad u lokalnoj zajednici definišu kao važan segment socijalnog rada, poseban

metod, metod lakšeg suočavanja s problemima, metod pomoću kojeg se može raditi na razvijanju svijesti kod građana, podsticanju građana za uključivanje u različite vidove socijalnih aktivnosti, sagledavanje resursa, ali i razvoj saradnje s različitim institucijama.

3. ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

3.1. Izazovi socijalnog rada u lokalnoj zajednici

Uvažavajući značaj i ulogu socijalnog rada u lokalnoj zajednici prvi izazov koji određuje i buduću perspektivu ostvarivanja socijalnog rada u lokalnoj zajednici direktno se odnosi na potrebu izlaska iz višedecenijskog deklarativnog pristupa i zanemarujućeg odnosa – ka ozbiljnijem i sistematičnijem pristupu koji će akcenat staviti na praktičnu fundiranost socijalnog rada u lokalnoj zajednici.

Izazov socijalnog rada u lokalnoj zajednici možemo posmatrati s nekoliko aspekata. Od značaja lokalne zajednice za socijalni rad i socijalnog rada za lokalnu zajednicu, pa sve do poimanja socijalnog rada u lokalnoj zajednici kao posebnog pristupa u praktikovanju socijalnog rada. U tom kontekstu, ako se pozovemo na samo dvije obaveze općina kao jedinica lokalne samouprave, a to su osiguranje uslova za “poštivanje i zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda građana u skladu s ustavom”, zatim osiguravanje “lokalne potrebe stanovništva u oblasti brige o djeci, obrazovanju i odgoju, radu i zapošljavanju, socijalnoj zaštiti, kulturi, fizičkoj kulturi i sportu”¹, i ako uzmemo u obzir da su “načela socijalne pravde, ljudskih prava, kolektivne odgovornosti i poštovanja različitosti od ključne važnosti za socijalni rad”², socijalni rad u lokalnoj zajednici, već samim tim, nesporno predstavlja veliki izazov.

U lokalnoj/mjesnoj zajednici se ostvaruje konkretan život, ona omogućava da dođe do izražaja neposrednost socijalnog što je i bitna odrednica identiteta socijalnog rada. U lokalnoj zajednici korisnici ostvaruju svoja prava i zadovoljavaju svoje raznolike potrebe. Zajednica se smatra i ključnim mjestom nastanka i razvoja problema, ali i ključnim mjestom gdje treba tražiti blagovremen odgovor na socijalne probleme. Zajednica je i baza na kojoj se inicira svijest o mogućnosti djelovanja. Značaj socijalnog rada za lokalnu zajednicu možemo posmatrati kroz sinergijski

¹ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o lokalnoj samoupravi Tuzlanskog kantona, Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 7, str. 231, član 3.

² <http://ifsw.org> (International Federation of Social Workers, IFSW), Global Definition of the Social Work Profession.

odnos putem kojeg se dovodi u vezu ono što je, na određen način, u svojoj prirodi povezano.

Fundamentalno pitanje koje smo postavili ispitanicima odnosilo se na potrebu za socijalnim radom u lokalnoj zajednici. Stopostotno slaganje da je socijalni rad u lokalnoj zajednici potreban iskazali su načelnici općina i direktori centara za socijalni rad, kao i 94.7% socijalnih radnika. S obzirom na zanemarenost, nezastupljenost i nepostojanje (u 91% centara za socijalni rad) socijalnih radnika angažovanih isključivo na radu i djelovanju u lokalnoj zajednici, stopostotno slaganje iskazuju svi ispitanici i u vezi s potrebom afirmacije socijalnog rada u lokalnim zajednicama Tuzlanskog kantona.

Gljučni izazovi socijalnog rada u lokalnim zajednicama Tuzlanskog kantona proizlaze iz *nedovoljne mogućnosti* samostalnog odgovora centara za socijalni rad na sve složenije socijalne probleme i brojnije socijalne potrebe članova lokalne zajednice, zatim *nedovoljnog pozitivnog rezultata* u dosadašnjem nivou zadovoljavanja socijalnih potreba, ali i rješavanja socijalnih problema.

Da li je dosadašnji model socijalnog rada u praksi dao pozitivne rezultate u uspješnom nivou zadovoljavanja socijalnih potreba članova lokalne zajednice?

Ispitanici	Da, u potpunosti	Nedovoljno	Ne znam jer nismo radili evaluaciju	Ne
Načelnici	16.6%	83.3%	0%	0%
Direktori	18.18%	54.54%	27.27%	0%
Socijalni radnici	15.78%	68.42%	15.78%	0%

Da li je dosadašnji model socijalnog rada u praksi dao pozitivne rezultate u smanjivanju socijalnih problema Vaše lokalne zajednice?

Ispitanici	Da, u potpunosti	Nedovoljno	Ne znam jer nismo radili evaluaciju	Ne
Načelnici	0%	100%	0%	0%
Direktori	18.18%	54.54%	18.18%	9%
Socijalni radnici	15.78%	57.89%	21.05%	5.26%

Socijalni radnici dosadašnji model profesionalne prakse socijalnog rada većinom percipiraju kao model koji radno vrijeme socijalnog radnika značajno svodi na

administrativne poslove. Iako je Zakonom predviđeno da centar za socijalni rad u okviru svojih poslova „otkriva, prati i proučava probleme i pojave iz oblasti socijalne, dječije i porodične zaštite“,³ na pitanje „vršite li istraživanja aktuelnih socijalnih problema u Vašoj lokalnoj zajednici?“, 91% direktora i 31.5% socijalnih radnika je odgovorilo da *rijetko* vrše istraživanja. Međutim, polovica je socijalnih radnika (52.6%) odgovorila da često vrši istraživanja, ali za potrebe rješavanja konkretnog slučaja na kojem rade. Uglavnom, stanje socijalne potrebe i socijalnih problema u lokalnim zajednicama se prati na osnovu evidencija centra za socijalni rad o broju prijavljenih korisnika socijalne zaštite, prema iskazima 89.4% socijalnih radnika, 81.81% direktora i 66.6% načelnika, dok 33.3% načelnika stanje socijalne potrebe i socijalnih problema prati i na osnovu istraživanja koje organizuje općina. Ako još tome dodamo i podatak da 83.3% načelnika nema izrađenu socijalnu kartu lokalne zajednice navedeno upućuje na zaključak da se rješavaju samo iskazane potrebe članova lokalne zajednice, a opredjeljenje za istraživanje stanja socijalne potrebe i socijalnih problema, kao i prevencije, uglavnom je deklarativne prirode.

Među brojnim poslovima Zakon predviđa da centar za socijalni rad, pored razvoja i unapređivanja institucionalnih i vaninstitucionalnih oblika socijalne zaštite, promoviše i podstiče „oblike samopomoći, susjedske pomoći i druge vidove aktivnog odnosa građana na preveniranju, sprečavanju i saniranju životnih poteškoća svojih sugrađana [...]“⁴. Direktori svoje slaganje s tvrdnjom da „model socijalnog rada koji se trenutno primjenjuje u praksi promoviše partnerstvo između centra za socijalni rad i članova zajednice“ potvrđuju s 91%, nešto manje svoje slaganje s tim izražavaju socijalni radnici (63%), dok polovica načelnika zauzima neutralan stav. U manjem postotku od 64% direktori iskazuju saglasnost da „aktuelni model uključuje i korisnike u proces planiranja i kreiranja usluga socijalne zaštite u lokalnoj zajednici“, a socijalni radnici u vezi s ovom tvrdnjom u 58% iskaza zauzimaju neutralan stav. Navedeno ukazuje da je prisutno više promocije nego uključenosti.

Kada je u pitanju aktivnost članova lokalne zajednice u kontekstu uticaja na jedinicu lokalne samouprave, s tvrdnjom da „socijalni radnici trebaju pomoći članovima lokalne zajednice da sudjeluju i utiču na političke odluke“, u većini (89%) su saglasni socijalni radnici. Direktori u vezi s tom tvrdnjom imaju podijeljeno mišljenje: 55% je saglasno, 27.3% zauzima neutralan stav i 18.2% smatra da to ne bi trebao biti posao socijalnih radnika. Međutim, s obzirom da socijalni radnici

³ Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice s djecom, 2002, br. 5, str. 181, član 53c.

⁴ Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, 2002, br. 5, str. 181, član 53c.

svakodnevno svjedoče refleksijama političkih odluka u praksi socijalnog rada, koje često ograničavaju da se određene aktivnosti u oblasti socijalne zaštite efikasnije i kvalitetnije izvrše, ovako visok postotak saglasnosti je opravdan i očekivan.

Sadašnji sistem socijalne zaštite ostvarivan u centrima za socijalni rad, prema iskazima većine ispitanika, pasivizira korisnike, što je u kontradiktornosti sa značajnom funkcijom centra predviđenom Zakonom. Naime, centar za socijalni rad „[...] osposobljava pojedince, porodice i društvene grupe da sami preduzimaju mjere za prevazilaženje nepovoljnog socijalnog stanja za normalan razvoj i napredovanje u životu [...]“⁵, a pasivna uloga onemogućava korisnika u afirmaciji svojih potencijala.

Jedna od mogućnosti ostvarivanja socijalnog rada u lokalnoj zajednici polazi od uključenosti građana. S tvrdnjom *za centar je jako važno uključivanje građana u različite socijalne aktivnosti koje unapređuju kvalitet života zajednice* saglasno je 100% načelnika, direktora i socijalnih radnika. Socijalni radnici i načelnici se 100% slažu da „socijalni radnici trebaju osposobiti članove lokalne zajednice da postanu aktivni u svojim mjesnim zajednicama/kvartovima/susjedstvu, a direktori svoje slaganje iskazuju do 64%. Aktivnost članova lokalne zajednice možemo posmatrati s nekoliko aspekata, od informisanja o mogućnosti djelovanja, promjene stavova, motivacije do razvijanja solidarnosti i dobrovoljnog rada u zajednici. S tvrdnjom *da centar za socijalni rad provodi aktivnosti s ciljem podsticanja samoorganizovanja među građanima/članovima lokalne zajednice* saglasno je 73% direktora i 58% socijalnih radnika, dok 66% načelnika zauzima neutralan stav. Kada je u pitanju *provođenje aktivnosti s ciljem promjene stavova članova zajednice u vezi sa socijalno-zaštitnom funkcijom* direktori su saglasni 100%, a socijalni radnici 58%. Aktivnost s ciljem jačanja solidarnosti među građanima/članovima lokalne zajednice se provodi, prema iskazima direktora 82% centara, a to potvrđuje i 68% socijalnih radnika. Razvijanje solidarnosti generira i određene oblike dobrovoljnog socijalnog rada, stoga smo pitali ispitanike da li *centri za socijalni rad provode aktivnosti s ciljem razvoja dobrovoljnog socijalnog rada u lokalnoj zajednici*. Polovica načelnika (50%) i 45% direktora zauzimaju neutralan stav u vezi s navedenom tvrdnjom, a druga polovica direktora (55%) i 57% socijalnih radnika su stava da njihovi centri provode aktivnosti razvoja dobrovoljnog socijalnog rada.

Preko 85% socijalnih radnika smatra važnim uključivanje građana u različite socijalne aktivnosti koje mogu uticati na rješavanje socijalnih problema i zadovoljavanje socijalnih potreba. Međutim, na pitanje *koliko često podstičete socijalne*

⁵ Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, 2000, br. 12. str. 553, član 51.

aktivnosti građana i njihovih različitih udruženja? odgovori direktora i socijalnih radnika su podijeljeni. Tako da 45% direktora i socijalnih radnika podstiče ovakvu vrstu aktivnosti *često*, a 45% *ponekad*. U dosadašnjim socijalnim akcijama građana u Tuzlanskom kantonu socijalni radnici su u većini slučajeva uzimali učešće u ulozi *posrednika i informatora*, a manje u ulozi koordinatora, inicijatora, motivatora i organizatora socijalne akcije.

Iako centri za socijalni rad, prema iskazima većine direktora, organizuju socijalne akcije u lokalnoj zajednici, na pitanje *koliko često?* “ većina direktora odgovara - *po ukazanoj potrebi*. Povodi zadnjih socijalnih akcija koje je centar organizovao tokom perioda trajanja ovog istraživanja (2014/2015) u većini slučajeva su se odnosili na saniranje posljedica elementarnih nepogoda u lokalnim zajednicama Tuzlanskog kantona, u jednom slučaju na obilježavanje „Dječije nedjelje“, prikupljanje novaca za izgradnju kuće, pomoć djetetu koje je ostalo bez roditeljskog staranja i jedna humanitarna akcija u saradnji s NVO. Promociju socijalnih aktivnosti u vezi sa socijalnim problemima i socijalnim potrebama u lokalnoj zajednici direktori najviše promovisu preko članova savjeta mjesnih zajednica (91%) i korištenjem oglasnih tabli (82%), dok se polovica socijalnih radnika (53%) koristi i izjavama za javnost.

Načelnici općina u Tuzlanskom kantonu su stopostotno saglasni da podstiču neposredno učešće građana u odlučivanju o lokalnim poslovima kroz organe uprave, te informišu članove zajednice o načinu učešća. Na pitanje *koliko podstičete socijalne aktivnosti građana i njihovih različitih udruženja?*, 83.3% načelnika je odgovorilo da podstiče često. Mada za građane svojih općina većina načelnika (83.3%) kaže da *ponekad* samoinicijativno pokreću socijalne akcije u cilju rješavanja svojih problema. Ako navedeni rezultat usporedimo s rezultatom od 44.4% slaganja direktora i socijalnih radnika u vezi sa nezainteresovanosti građana za socijalna pitanja, građani i nisu u percepcijama ispitanika proaktivni.

Normativnom definicijom centar za socijalni rad je određen kao „višefunkcionalna ustanova socijalne zaštite, organizovana kao centralna institucija, otvorena za saradnju s NVO i drugim organizacijama koji na principima savremenog stručnog socijalnog rada uz angažovanje potrebnih profila stručnjaka organizuje, supervizira i sprovodi ciljeve socijalne zaštite“⁶. Također, jedan od Zakonom predviđenih poslova centra za socijalni rad je da „stručno razvija i unapređuje mrežu socijalnih partnerskih ustanova (vladinih i nevladinih)“⁷. U okviru poslova koje obavlja, centar za socijalni rad „sarađuje s građanima, mjesnim zajednicama, pravnim licima, udruženjima građana,

⁶ Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, 2000, br. 12. str. 553, član 51.

⁷ Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, 2002, br. 5, str. 181, član 53c.

pravosudnim organima i drugim organima i institucijama koji mogu doprinijeti unapređivanju kvaliteta socijalnog rada i socijalne zaštite⁸.

Vrlo značajne mogućnosti u ostvarivanju socijalnog rada u lokalnoj zajednici proizlaze iz postojanja razvijene i rada na razvijanju mreže međusektorske saradnje i saradnje s NVO-om. U većem postotku (73%) direktori iskazuju postojanje saradnje, zatim socijalni radnici (60%), dok 50% načelnika zauzima neutralan stav, a 32% se ne slaže.

Zakon je omogućio da „djelatnost socijalne zaštite mogu obavljati i humanitarne organizacije, udruženja građana, vjerske zajednice i organizacije koje oni osnivaju, građanin pojedinac i strane fizičke i pravne osobe“⁹. Ova mogućnost implicira neminovnu i nezaobilaznu saradnju s različitim akterima u procesu ostvarivanja socijalnog rada u lokalnoj zajednici. Natprosječna većina (91%) direktora je stava da centri podstiču saradnju s NVO-om, to potvrđuje i 90% socijalnih radnika, dok se 50% načelnika ne slaže, a 33% zauzima neutralan stav. Kada je u pitanju vrsta saradnje, u istom postotku (od 36%) je zastupljena *stalna i po potrebi* saradnja, dok 28% direktora ima *povremenu* saradnju. Većina centara za socijalni rad ima s tri nevladine organizacije i/ili udruženja potpisan sporazum o saradnji i aktivno sarađuje. Izdvajamo „Vive žene“ Tuzla, Centar za terapiju i rehabilitaciju, World Vision, Hope and Homes of Children BiH, Međunarodni fond solidarnosti „EMAUS“ Doboj Istok, udruženja „Zemlja djece“ Tuzla, „Priateljica Venera Venus Amica“ Tuzla, Udruženje za uzajamnu pomoć u duševnoj nevolji „Fenix“ Tuzla, „Anea mladih“ Gračanica, udruženje mladih „Korak“ Sapna, „Naše dijete“ Kladanj, Udruženje za borbu protiv bolesti zavisnosti „Preporod“, kao i veliki broj romskih udruženja kojih prema podacima Centra za podršku, informisanje i zajedničko djelovanje Romskih NVO Tuzlanskog kantona u ovom kantonu ima 15.

Da u znatno manjem postotku centri za socijalni rad podstiču saradnju s privatnim sektorom saglasno je 63.6% direktora i 55% socijalnih radnika, dok se 50% načelnika ne slaže s tim a 33% zauzima neutralan stav. Socijalni radnici u većem postotku (73.6%) iskazuju slaganje s tvrdnjom da centri podstiču saradnju s vjerskim zajednicama, za 10% manje svoje slaganje iskazuju direktori (63.6%), dok načelnici i u vezi s ovom tvrdnjom pokazuju identičan stav kao s podsticanjem saradnje s NVO-om i privatnim sektorom.

Vrlo značajan izazov u ostvarivanju socijalnog rada u lokalnoj zajednici u Tuzlanskom kantonu, proizlazi i iz odgovora na pitanje *može li centar za socijalni*

⁸ Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, 2002, br. 5, str. 181, član 53c.

⁹ Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom FBiH, član 4.

rad samostalno, bez podrške NVO-a, privatnog sektora i civilnog društava, zadovoljiti socijalne potrebe i riješiti/rješavati socijalne probleme članova lokalne zajednice?.

Mogućnost centra bez podrške	Da, može u potpunosti	Nedovoljno	Ne	Ne znam
Direktori centara za socijalni rad	9%	36.36%	54%	0%
Socijalni radnici	10.52%	42.10%	47.36%	0%

Polovica direktora i skoro polovica socijalnih radnika je stava da bez podrške centar ne može samostalno zadovoljiti socijalne potrebe i riješiti socijalne probleme, dok značajan broj ispitanika smatra da i ako može bez podrške, onda to čini nedovoljno.

Kada je u pitanju saradnja s mjesnim zajednicama 79% socijalnih radnika u okviru opisa svog posla sarađuje s pet i više mjesnih zajednica. U odgovorima opisnog tipa, sadržaj rada po mjesnim zajednicama u Tuzlanskom kantonu obuhvata sljedeće: saradnju s predstavnicima savjeta mjesnih zajednica, istraživanje socijalnih problema, izvještavanje o socijalnim problemima, prikupljanje sredstava, „snimanje“ kompletne socijalne problematike lica iz određene mjesne zajednice, rad na terenu u cilju preveniranja i otkrivanja socijalnih problema, gostovanja na radijskim i televizijskim emisijama i određene vidove savjetodavnog rada.

Ključni izazov u ostvarivanju socijalnog rada u lokalnoj zajednici je zapravo angažovanje socijalnih radnika u tom segmentu rada. Iako su direktori u natprosječnoj većini stava da socijalni rad u lokalnoj zajednici treba da bude sastavni dio organizacije i praktične djelatnosti centra za socijalni rad, na pitanje *da li u Vašem centru za socijalni rad ima socijalnih radnika angažovanih isključivo na radu u lokalnoj zajednici?* 91% direktora je dalo negativan odgovor, a samo 9% direktora angažuje socijalne radnike po potrebi za rad u lokalnoj zajednici. Većina direktora (64%) nije predvidjela Pravilnikom o radu, sistematizaciji radnih mjesta i opisu poslova, socijalnog radnika u lokalnoj zajednici. Efekt navedenog je da se, kroz dosadašnju praksu socijalnog rada u lokalnim zajednicama Tuzlanskog kantona, prema iskazima 84.2% socijalnih radnika mogu samo *djelomično, u određenim segmentima* utvrditi specifične aktivnosti socijalnog rada u razvijanju i organizovanju lokalne zajednice. Iz navedenog proizlazi i odnos spram pitanja *šta je to socijalni rad u lokalnoj zajednici?*. Preko polovice (58%) socijalnih radnika i 45% direktora je stava da je socijalni rad u lokalnoj zajednici nedovoljno teorijski jasno i precizno

određeno polje djelovanja, dok 37% socijalnih radnika i 55% direktora smatra da socijalni rad u lokalnoj zajednici jest u potpunosti određeno polje. Međutim, kada je u pitanju praksa, socijalni rad u lokalnoj zajednici s jasnim ulogama, ciljevima i zadacima, *nedovoljno* je određeno polje djelovanja socijalnog radnika za 73% direktora i 53% socijalnih radnika. Navedeno ukazuje da kod više od polovice ispitanika (58%) postoje nejasnoće u vezi s tim šta je to socijalni rad u lokalnoj zajednici.

Iako prema normativnoj definiciji centar za socijalni rad „[...] obezbjeđuje uslove preveniranja nastajanja stanja socijalne potrebe [...]”¹⁰, većina centara za socijalni rad u Tuzlanskom kantonu (8) nije donijela preventivne mjere niti izradila preventivne planove djelovanja u oblasti socijalne zaštite članova lokalne zajednice. Navedeni podatak možemo dovesti i u vezu s nepostojanjem strateških planova razvoja i unapređenja kvaliteta socijalne zaštite kod većine centara za socijalni rad. Iako prema Zakonu centar za socijalni rad ima u opisu kao jedan od poslova i da „[...] programira i planira ostvarivanje i razvoj socijalne zaštite na području opštine [...]”¹¹, samo jedan centar za socijalni rad ima srednjoročan, a tri kratkoročan plan, dok većina ili nema ili tek planira to uraditi. Ni u jedinicama lokalne samouprave ne postoje ni kratkoročni, ni srednjoročni, niti dugoročni planovi razvoja i unapređenja socijalne zaštite lokalne zajednice. Načelnici (66%) imaju namjeru za vrijeme svog mandata izraditi takvu vrstu plana. Također, 66.6% načelnika je planom i programom svog rada predvidjelo preduzeti konkretne aktivnosti na unapređenju socijalne zaštite u lokalnoj zajednici, bez navođenja koje su to konkretne aktivnosti.

3.2. Perspektiva socijalnog rada u lokalnoj zajednici

Socijalni rad u LZ predstavlja svojevrsnu tranziciju iz pasivno-receptivne u proaktivnu i osnaživačku perspektivu. Fokus pažnje usmjerava se na sistem/e u zajednici i u društvu/državi, od orijentacije na probleme ka orijentaciji na prilike i resurse, od jednostranog pristupa baziranog na naviknutim načinima djelovanja ka mogućnostima u raznolikosti i pluralizmu učesnika. Zakon eksplicitno ne koristi sintagmu *socijalni rad u lokalnoj zajednici* kao posebnu metodu, područje, djelatnost, način ili pristup u radu socijalnih radnika, međutim, značajan dio veoma važnih poslova i zadataka centra za socijalni rad implicitno ima veze sa socijalnim radom u lokalnoj zajednici.

¹⁰ Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, 2000, br. 12. str. 553, član 51.

¹¹ Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, 2002, br. 5, str. 181, član 53c.

Perspektivu ostvarivanja socijalnog rada u lokalnim zajednicama Tuzlanskog kantona možemo obrazložiti rezultatima o identifikovanim mogućnostima. Sa iskazanom potrebom da socijalni rad u lokalnoj zajednici bude bitan segment organizacije i praktične djelatnosti centra za socijalni rad saglasno je 100% direktora, 89.4% socijalnih radnika i 83.3% načelnika. Postojanje zainteresovanosti socijalnih radnika kao izvršilaca aktivnosti iz oblasti socijalne zaštite u lokalnoj zajednici u percepciji direktora je prisutno 91% a socijalnih radnika 89.4%, dok su anketirani ispitanici svoju ličnu zainteresovanost iskazali 100%. Da su socijalni radnici motivisani za rad u lokalnoj zajednici, da imaju neophodno teorijsko i praktično znanje, saglasno je 74% socijalnih radnika. Također, prema iskazima 100% direktora, socijalni radnici su spremni na dodatno obrazovanje o novim ulogama, sticanje novih znanja i vještina za rad u lokalnoj zajednici. U tom kontekstu socijalni radnici iskazuju stopostotno slaganje i uvjerenje da imaju podršku direktora u realizaciji ideja značajnih za lokalnu zajednicu. Također, da imaju podršku načelnika općine saglasno je 84.2% socijalnih radnika i 73% direktora.

Ispod polovice (42%) socijalnih radnika i 55% direktora je stava da socijalni radnici imaju mogućnost učešća u izradi plana i programa razvoja lokalne zajednice. Svoj stav o mogućnosti učešća iskazuju načelnici u većem postotku od 83.3%. U istom procentu (83.3%) načelnici daju i potvrđan odgovor na pitanje da li pružaju podršku centrima za socijalni rad u njihovim nastojanjima da promoviraju promjene u poboljšanju kvaliteta dosadašnje prakse rada centra. Više od polovice (66%) načelnika traži savjet i mišljenje od socijalnih radnika u pripremanju plana i programa razvoja lokalne zajednice u dijelu koji se odnosi na socijalno-zaštitnu funkciju lokalne zajednice.

I dok polovica načelnika daje negativan odgovor kada je u pitanju ukazivanje od strane centra za socijalni rad na nedostatke i kontradiktornosti postojeće zakonske legislative, direktori stopostotno daju potvrđan odgovor da centri ukazuju na nedostatke i kontradiktornosti postojeće legislative. Također, direktori stopostotno daju potvrđan odgovor na pitanje da li upućuju načelniku prijedloge koji se odnose na unapređenje kvaliteta socijalne zaštite u lokalnoj zajednici.

3.3. Problemi u ostvarivanju socijalnog rada u lokalnoj zajednici

Na pitanje *postoje li problemi u ostvarivanju socijalnog rada u lokalnoj zajednici?* 74% socijalnih radnika je dalo potvrđan odgovor, 21% ne zna i samo 5% socijalnih radnika je mišljenja da *ne postoje* problemi. Socijalni radnici, iz svojih ličnih

percepcija, probleme u ostvarivanju socijalnog rada u njihovim lokalnim zajednicama vide u:

1. nedostatku razumijevanja profesije socijalnog rada i podrške od strane predstavnika jedinice lokalne samouprave;
2. političkom „ustrojstvu“ lokalne zajednice;
3. neadekvatnom sistemu socijalne politike;
4. organizaciji rada centra za socijalni rad;
5. neusklađenosti organizacije (koordinacije) NVO-a, obrazovnih institucija, policije i centara za socijalni rad;
6. nedostatku finansijskih sredstava;
7. nedostatku stručnog kadra (mali broj zaposlenih socijalnih radnika);
8. uključivanju građana u realizaciju socijalnih aktivnosti.

Rangirajući ograničenja koja generiraju probleme (prema značaju u uticaju na ostvarivanje socijalnog rada u lokalnim zajednicama Tuzlanskog kantona) i poredeći ih s odgovorima načelnika, direktora i socijalnih radnika, dobili smo sljedeće rezultate: najviše su slaganja (preko 85%) direktori i socijalni radnici iskazali prema tvrdnji da *važeca zakonska legislativa prema kojoj postupa centar za socijalni rad i nedostatak stručnog kadra za rad u lokalnoj zajednici* ograničavaju ostvarivanje socijalnog rad u lokalnoj zajednici. Analizom zakona kojima se uređuje socijalna zaštita u Federaciji BiH i Tuzlanskom kantonu uočava se da zakon eksplicitno ne koristi sintagmu *socijalni rad u lokalnoj zajednici* kao posebnu metodu, područje, djelatnost, način ili pristup u radu socijalnih radnika. Ali, isto tako, značajan dio veoma važnih poslova i zadataka centara za socijalni rad implicitno ima veze sa socijalnim radom u lokalnoj zajednici.

Na drugom mjestu su sa 84% slaganja direktora i socijalnih radnika o *karakteristikama socijalne politike u BiH*“ u smislu sadržaja i složenosti podijeljene nadležnosti.

Ovakav rezultat je opravdan i očekivan. Nesporo je da praksa socijalnog rada godinama pokazuje da se socijalni rad najvećim dijelom učahurio u socijalnoj zaštiti, i to u okviru njenog javnog, bolje rečeno, državnog sektora. Primijetno je sadržinsko osiromašenje socijalnog rada i metodološka skučenost kojom se zapostavlja socijalni rad u lokalnoj zajednici, iako predstavlja sadržinski i funkcionalno savremeni pristup potrebama i problemima društava koja prolaze proces tranzicije (a kada riječ o našem društvu radi se o primjeru višestruke tranzicije: oporavka od posljedica rata, s jedne, i procesa prelaska na tržišnu ekonomiju, s druge strane). Aktuelni socijalni rad se

uglavnom bavi posljedicama, što generira veoma skromne efekte u praksi (Milosavljević, 1998: 156).

Na trećem mjestu ispitanici su sa 79% slaganja naveli *opterećenost socijalnih radnika administrativnim poslovima*. Zatim, 74% njih su saglasni da *ekonomska razvijenost lokalne zajednice ograničava socijalni rad u lokalnoj zajednici*. U nešto manjem procentu od 68% saglasni su i da *sadašnji sistem socijalne zaštite pasivizira korisnika*, da je socijalni rad u lokalnoj zajednici *neravnopravno zastupljen sa socijalnim radom s pojedincem*. Model socijalnog rada, koji se trenutno primjenjuje u praksi centara, ograničava ostvarivanje prema iskazima 67% ispitanika.

Primijetan je i nedostatak volontera i s tim u vezi i nerazvijenost volonterskog rada, prema iskazima 63% ispitanika, kao i slabo učešće građana iskazano kod 56% ispitanika.

Ispod polovice ispitanika (47%) svoje slaganje su iskazivali prema tvrdnjama u vezi s *nedostatkom političke volje, odnosno nepostojanjem inicijative općinske vlasti za socijalni rad u lokalnoj zajednici, nedostatkom podrške općinske vlasti za prijedloge koji se tiču poboljšanja kvaliteta socijalne zaštite i pravilnikom o radu, sistematizaciji poslova i opisu radnih zadataka*. Kada je riječ o inicijativi direktora centara za socijalni rad i socijalnih radnika, kojom bi inicirali razvijanje socijalnog rada u lokalnoj zajednici, ona nije upitna i ne predstavlja ograničenje. Međutim, načelnici potvrđan stav o nepostojanju ili nedostatku inicijative od strane direktora iskazuju sa 67%, a o nepostojanju inicijative kod socijalnih radnika sa 83%.

3.4. Odgovori na izazove socijalnog rada u lokalnoj zajednici u Tuzlanskom kantonu

Obezbjedivanje određenih sistemskih pretpostavki i kreiranje povoljnog ambijenta za djelovanje socijalnih radnika u skladu sa zakonskim normama predstavlja odgovornost općinskih organa, kantona, entiteta i države. U nastavku ćemo predstaviti odgovore ispitanika na pitanje *šta je potrebno da bi se socijalni rad u lokalnoj zajednici u većoj mjeri ostvarivao?*, što ujedno predstavlja i odgovor na izazove socijalnog rada u lokalnoj zajednici. U cilju identifikovanja i artikulisanja konkretnih potrebnih uslova faktorskom analizom svakog pojedinačnog iskaza i sintezom onog zajedničkog izdvojili smo najfrekventnije faktore i rangirali ih po važnosti i prioritetu za ispitanike.

Potrebno za ostvarivanje socijalnog rada u lokalnoj zajednici iz ugla socijalnih radnika:

1. jasnije uporište u zakonu;
2. podrška od općinskog do kantonalnog nivoa;
3. afirmacija profesije socijalnog rada;
4. kadrovska popunjenost centara za socijalni rad u skladu sa standardima i normativima;
5. zapošljavanje više socijalnih radnika u centre za socijalni rad, škole i druge značajne ustanove;
6. finansijsko i tehničko jačanje centara za socijalni rad;
7. edukacija;
8. uvezivanje svih aktera u lokalnoj zajednici;
9. saradnja sa stručnjacima različitog profila u svim ustanovama, institucijama i organizacijama u lokalnoj zajednici;
10. razvijanje i jačanje saradnje s nevladinim sektorom;
11. saradnja s predstavnicima mjesnih zajednica;
12. uključivanje predstavnika centara za socijalni rad u krizne štabove i druge organe u lokalnoj zajednici koji se bave pitanjima rješavanja određenih socijalnih pojava i problema u lokalnoj zajednici, i
13. saradnja s građanima lokalne zajednice.

Potrebno za ostvarivanje socijalnog rada u lokalnoj zajednici iz ugla direktora centara za socijalni rad:

1. reforma socijalne zaštite i donošenje novih zakona u ovoj oblasti koji će na „human“ način rješavati pitanja iz socijalne zaštite;
2. socijalnu zaštitu usmjeriti prema onima kojima je stvarno potrebna;
3. promovisanje i uvažavanje profesije socijalnog rada;
4. osnivanje zavoda za socijalnu zaštitu;
5. različiti vidovi edukacije o značaju socijalnog rada u lokalnoj zajednici;
6. podrška šire društvene zajednice u promovisanju i učestvovanju u ostvarivanju socijalnih akcija u lokalnoj zajednici;
7. kadrovska jačanje centara za socijalni rad i ustanova socijalne zaštite u skladu sa standardima;
8. veća finansijska podrška centrima za socijalni rad;
9. poboljšanje organizacije centara za socijalni rad;
10. tehnička opremljenost centara za socijalni rad;
11. multisektoralni pristup socijalnim problemima, i
12. formiranje komisija za socijalnu zaštitu pri mjesnim zajednicama.

Potrebno za ostvarivanje socijalnog rada u lokalnoj zajednici iz ugla načelnika općina:

1. reforme u oblasti socijalne politike na nivou države, entiteta, kantona i opštine s većom uključenosti lokalne zajednice;
2. izrada strategije po kojoj bi se socijalni rad posvetio samo svojoj djelatnosti, a ostale kategorije bile regulisane drugim aktivnostima nadležnih organa;
3. veća finansijska sredstva od strane kantonalnih ministarstava;
4. viši nivoi vlasti treba da finansiraju poslove koje centri za socijalni rad obavljaju iz njihovih nadležnosti;
5. finansiranje i jedinstven kriterij za ostvarivanje prava osoba u stanju socijalne potrebe na nivou FBiH;
6. veće nadležnosti centara za socijalni rad u lokalnim zajednicama;
7. veća saradnja s nevladinim sektorom, sigurnim kućama, policijom i višim nivoima vlasti;
8. bolja organizacija centara za socijalni rad;
9. kadrovska popunjenost i struktura u skladu sa standardima;
10. konstantno planiranje, pripreme i provođenje socijalnih akcija u lokalnoj zajednici s ciljem postizanja dobrobiti zajednice;
11. odgovorniji rad centara za socijalni rad.

Za kantonalnog ministra rada, socijalne politike i povratka Tuzlanskog kantona neophodne pretpostavke za uspješnije ostvarivanje socijalnog rada u lokalnoj zajednici se ogledaju u potrebi usvajanja novih zakona iz oblasti socijalne zaštite, kadrovskog i tehničkog ojačavanja centara za socijalni rad, obezbjeđivanja više finansijskih sredstava sa svih nivoa vlasti, kao i edukacija profesionalaca iz ove oblasti.

4. ZAKLJUČAK

Generalno u praksi socijalnog rada u Bosni i Hercegovini, pa tako i u lokalnim zajednicama Tuzlanskog kantona, nije u dovoljnoj mjeri prepoznat značaj, uloga i mogućnosti socijalnog rada u lokalnoj zajednici, niti je socijalni rad u lokalnoj zajednici kao specifičan metodski postupak i posebna metoda socijalnog rada u dovoljnoj mjeri iskorišten resurs u radu socijalnog radnika. Odgovor na ovaj izazov implicira promociju i afirmaciju socijalnog rada u lokalnoj zajednici, posebno kroz

praksu socijalnog rada, u cilju opravdanja značaja i zauzimanja mjesta koje mu pripada.

Godinama društveni ambijent u kojem djeluju socijalni radnici potvrđuje da se socijalni rad i njegov predmet (sadržaj djelatnosti) svodi na ono što nalažu entiteti i kantonalna ministarstva, a u praksi na lokalnom nivou, shodno općinskim mogućnostima i kapacitetima, ono što realizuju centri za socijalni rad i druge ustanove socijalne zaštite. U tom kontekstu ozbiljno se možemo upitati da li danas, iako živimo u savremenom dobu, možemo govoriti i o savremenom socijalnom radu, savremenim modelima i konceptima prakse i djelovanja u socijalnom radu, ili je riječ o prividu da se nešto mijenja a u suštini ostaje isto.

Rezultati su pokazali da je mnogo izazova za ostvarivanje socijalnog rada u lokalnoj zajednici. Kroz analizu i identifikovane pretpostavke potrebne za ostvarivanje socijalnog rada u lokalnim zajednicama Tuzlanskog kantona dati su i odgovori na izazove koji mogu utjecati i na buduću perspektivu ostvarivanja socijalnog rada u lokalnoj zajednici.

Ostvarivanje socijalnog rada u lokalnoj zajednici je proces, a pokretači tog procesa su različiti akteri, od nadležnih ministarstava za rad i socijalnu politiku i načelnika općina, preko direktora centara za socijalni rad i socijalnih radnika, visokoškolskih obrazovnih ustanova, pa do, u određenim segmentima, i građana lokalne zajednice i civilnog društva. S obzirom na to da u većini centara za socijalni rad broj uposlenih socijalnih radnika ne zadovoljava standarde i normative ostvarivanje socijalnog rada u lokalnim zajednicama Tuzlanskog kantona uz postojeći kadar je vrlo otežano, a u nekim lokalnim zajednicama i nemoguće. Navedeno implicira potrebu za kreiranjem koncepta socijalnog rada u lokalnoj zajednici koji odgovara specifičnostima konkretne lokalne zajednice, dodatnim zapošljavanjem socijalnih radnika koji bi isključivo djelovali u lokalnoj zajednici, prijedlog izmjena u Pravilniku o radu, sistematizaciji radnih zadataka i opisu posla, putem kojeg bi se precizno i jasno odredili zadaci socijalnog radnika u lokalnoj zajednici.

U dosadašnjoj praksi evidentno je da u ostvarivanju određenih modela socijalnog rada u lokalnoj zajednici, kroz različite projekte i aktivnosti, više participiraju NVO i civilno društvo. Stiče se dojam da su se socijalni radnici, opravdano i/ili neopravdano, povukli iz savremenih uloga socijalnog rada kojima se generiraju socijalne promjene, ostvaruje socijalna pravda, osnažuju zajednice, ali i razvija proaktivno djelovanje članova lokalne zajednice. U tom kontekstu Perry, dovodeći u vezu „makro vs mikro“ praksu socijalnog rada, postavlja pitanje „zašto socijalnih radnika nema u lokalnoj zajednici, zašto nas niko ništa ne pita kada je u pitanju

politika, odnosno političko uređenje i pitanje socijalne pravde“ (Perry 2016).

Kada sagledamo rezultate istraživanja u cjelini, na nivou Bosne i Hercegovine, i usporedimo ih sa Tuzlanskim kantomom, možemo generalno zaključiti da se socijalni rad u lokalnim zajednicama ostvaruje uglavnom fragmentirano, nesistematično, organizovano po potrebi, bez kontinuiteta u određenim aktivnostima, bez naglašavanja da je riječ o socijalnom radu u lokalnoj zajednici i, često, mimo svojih glavnih aktera – socijalnih radnika. Složenost često međusobno povezanih faktora, teorijsku i praktičnu mogućnost socijalnog rada u lokalnoj zajednici u znatnoj mjeri onemogućavaju, ali je ne čine nemogućom. Generalna hipoteza ovim istraživanjem je potvrđena u cjelosti. Bitne preporuke koje proizlaze iz generalne hipoteze odnose se na promociju, podsticanje i veću sistematičnu i koordiniranu afirmaciju potrebe i interesa za organizovanje ostvarivanje socijalnog rada u lokalnoj zajednici.

LITERATURA I IZVORI:

1. Delgado, Melvin (2000), *Community Social Work Practice in an Urban Context*, Oxford University Press, Inc., New York
2. Dervišbegović, Muhamed (2003), *Socijalni rad, teorija i praksa*, IV dopunjeno izdanje, Zonex ex Libris, Sarajevo
3. Friedlander, Walter A., Hans Pfaffenberger (1970), *Osnovna načela in metode socialnega dela*, Tehniška založba Slovenije, Ljubljana
4. Halmi, Aleksandar (1989), *Socijalni rad u lokalnoj zajednici*, Zavod grada Zagreba, USIZ socijalne zaštite grada Zagreba, Zagreb
5. Henderson, Paul, David N. Thomas (2010), *Vještine u kvartovskom radu*, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada – Biblioteka socijalnog rada, Zagreb
6. Hollstein, Walter, Marianne Meinhold (1980) *Socijalni rad u kapitalističkim produkcionim uslovima*. Beograd, Zagreb, Skopje: Viša škola za socijalne radnike Beograd, Viša škola za socijalne radnike Zagreb, Viša škola za socijalne radnike Skopje, Institut za socijalnu politiku, Jugoslovenska konferencija za socijalnu delatnost
7. Martinović, Milan (1987), *Znanstvene osnove socijalnog rada*, Narodne novine, Zagreb
8. Milosavljević, Miloslav (1990), *Socijalni rad na raskršću*, Naučna knjiga, Beograd

9. Milosavljević, Miloslav (1998), *Socijalni rad na međi vekova*, Izdavačka kuća "Draganić", Beograd
10. Milosavljević, Miloslav, Miroslav Brkić (2005), *Socijalni rad u lokalnoj zajednici*, Socijalna misao, Beograd
11. Netting, F. Ellen, Peter M. Kettner, Steven L. McMurtry (2008), *Social Work Macro Practice*, Fourth Edition, Pearson Education. Inc.
12. Payne, Malchom (2001), *Savremena teorija socijalnog rada*, Filozofski fakultet Univerziteta u Banja Luci, Banja Luka
13. Papo, Mirjana (1971), *Razvoj socijalnog rada i struke socijalnih radnika, u Obrazovanje socijalnih radnika u SRBiH*, Viša škola za socijale radnike, Sarajevo
14. Pinker, Robert (1974), *Socijalna teorija i socijalna politika*, Biblioteka socijalnog rada, Zagreb
15. Ross, Murray (1955), *Community organization: theory and principles*, Harper, The University of Michigan
16. Specht, Harry, Anne Vickery (1977), *Integrating Social Work Methods*, National Institute Social Services Library No 31., London
17. Larsen, Karin Anne, Vishanthie Sewpaul, Grete Oline Hole (2014), *Participation in Community Work – International perspectives*, Routledge, 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon
18. Šerić, Nedreta (2016), *Mogućnosti i ograničenja ostvarivanja socijalnog rada u zajednici u BiH*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
19. Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom Federacije BiH
20. Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, 2000, br. 12. str. 553, član 51
21. Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, 2002, br. 5, str. 181, član 53c
22. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o lokalnoj samoupravi Tuzlanskog kantona, Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 7, str. 231, član 3.
23. <http://almirglavic.wixsite.com/socillibrium/single> - Perry, Steve (2016) *Pet razloga za pad značaja socijalnog rada u društvu*

CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF SOCIAL WORK IN LOCAL COMMUNITY IN TUZLA CANTON

Summary

The paper elaborates challenges and perspectives of social work in the context of possibilities and limitations in implementation of social work in a local community. A research was carried out in social centers and local self-government authorities in Tuzla Canton, and results (still unpublished) were presented in this paper. The document also includes stances and experiences of heads of municipalities, managers of social centers and social workers in Tuzla Canton, in regard to realistic and concrete possibilities. Based on the gathered data, revealed were important aspects of social work in a local community with limitations. In this regard, possibilities and limitations were observed in the scope of legal framework; characteristics of social policy in Bosnia-Herzegovina; economic, social and political context; organization of social centers, theoretical and practical approach and current model of social work; actions and activities; cooperation, initiative, support and involvement of citizens in social issues. The paper identified problems and preconditions for implementation of social work in a local community. With respect to the importance and role of social work in a local community, to needs, interests and motivation, to possibilities and preconditions, the first challenge – which also shapes a future perspective of implementation of social work in a local community – is to abandon a declarative and neglecting approach and embrace more serious and systematic approach that will focus on a practical side of social work in a local community. Practical aspect of social work has not been well-recognized in Bosnia-Herzegovina. Furthermore, social work in a local community, being a separate and a specific method, has not been sufficiently utilized by social workers. General conclusion of the research is that social work in local communities in Bosnia-Herzegovina has been implemented partially, unsystematically, in an ad hoc manner, without continuity when it comes to certain activities, without mentioning social work in a local community, and without participation of its main actors – social workers.

Keywords: local community, social work in a local community, possibilities, limitations, problems, preconditions, challenges, perspectives

Adresa autora

Authors' address

Nedreta Šerić

Fakultet političkih nauka Sarajevo

nedreta.seric@fpn.unsa.ba

UDK 364-5
347.61

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nusreta Salić, Erna Lučić, Samila Ramić

CENTAR ZA SOCIJALNI RAD KAO ORGAN STARATELJSTVA U POSTUPKU PORODIČNOG POSREDOVANJA

Porodičnim zakonom Federacije Bosne i Hercegovine 2005. godine reformisan je institut mirenja bračnih partnera uvođenjem instituta posredovanja kao obligatornog uslova za pokretanja brakorazvodnog postupka. Prema odredbama Porodičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine, organ starateljstva je samo jedan u širokoj paleti ovlaštenih pravnih i fizičkih lica u postupku porodičnog posredovanja. Ukoliko pokušaj mirenja bračnih partnera ne uspije, uloga fizičkog ili pravnog lica ovlaštenog za posredovanje je da posreduje u postizanju sporazuma oko ostvarivanja roditeljskog staranja o njihovoj maloljetnoj djeci, izdržavanju djeteta, uvjetima i načinu održavanja ličnih odnosa i neposrednih kontakata djeteta sa roditeljem koji ne ostvaruje roditeljsko staranje i izdržavanju bračnog partnera. U slučaju da bračni partneri ne postignu sporazum ili isti nije u interesu djeteta (ukoliko je posredovalo drugo pravno ili fizičko lice u FBiH), organ starateljstva može po službenoj dužnosti ili na zahtjev ovlaštene osobe privremeno, do okončanja brakorazvodnog postupka, da odluči o ovim pitanjima. Istraživanje koje je provedeno u centrima za socijalni rad na području Tuzlanskog kantona u maju 2016. godine je imalo za cilj da ispita stavove/percepciju stručnih radnika u centrima za socijalni rad o ulozi centra za socijalni rad kao organa starateljstva u postupku porodičnog posredovanja.

Ključne riječi: centar za socijalni rad, organ starateljstva, socijalni radnik, posredovanje, porodično posredovanje

UVOD

Porodica doživljava svoju transformaciju pod uticajem mnogobrojnih socijalnih, ekonomskih, globalnih i drugih promjena. Ona se može posmatrati kao jedinstveni sistem koji se kreće kroz vrijeme, podliježe kvalitativnim i kvantitativnim promjenama i pod velikim je uticajem društvenog sistema i kulturalnog konteksta u datom historijskom momentu (Despotović Stanarević, 2009). Karakteristike savremenog porodičnog prava proističu, između ostalog, iz Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, usmjerene na prava pojedinaca, s tendencijom privatizacije, individualizacije i pluralizacije (Ponjavić, 2013). Individualizacija podrazumijeva proces koji se sastoji u tome da pojedinac, a ne grupa (porodica), postaje centar autonomnih odluka uz veći značaj individualne volje i ugovora kao načina regulisanja porodičnih odnosa. Privatizacija se može povezati i sa sve većim otklonom države od prava koja se tiču porodice i privatnih prava, a pluralistička karakteristika podrazumijeva različitost porodice gdje se pojedincu više ne nameće porodični model, već mu se daje mogućnost izbora. Porodica je oduvijek imala različite oblike, ali od kraja sedamdesetih godina prošlog vijeka o tome se u sociologiji porodice sve više govori. Neki stoga smatraju da ne treba govoriti o porodici već o porodicama (Janjić-Komar, 1995, prema Ponjavić 2013).

U kontekstu navedenih promjena, činjenica porasta broja razvoda brakova¹ potakla je institucije Evropske unije i Vijeća Evrope da iznalaze rješenja uz poseban naglasak na sporazumu involviranih aktera. Uređenje razvoda braka u Porodičnom zakonu Federacije Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu PZ FBiH) doživjelo je promjene. Analiza važećih porodičnopravnih propisa [Porodični zakon FBiH (Službene novine Federacije BiH» broj 35/05 /20.06.2005.), Porodični zakon RS (Službeni glasnik RS. br.54/ 2002) i Porodični zakon Brčko Distrikta (2007)] pokazuje da se sadržaj i smisao instituta posredovanja razlikuje u poređenju sa institutom mirenja iz Porodičnog zakona SR Bosne i Hercegovine (koji je u Republici Srpskoj bio na snazi do 2002. godine, odnosno do 2005. godine u FBiH i 2007. godine u Brčko Distriktu). Može li sadašnje porodičnopravno uređenje instituta posredovanja postići svrhu koja će za rezultat imati produženje porodične zajednice ili sporazum o pitanjima i posljedicama

¹ Duman (2007) navodi da je 1977. objavljena Studija, koja je proizašla iz rada Prve konferencije o porodičnom pravu, prognozirala da će 85% brakova u Evropi biti okončano do 2000. godine. Statistika Evropske Unije potvrđuje da je porast broja razvedenih brakova 1971. godine sa 10,1% (na 100 sklopljenih brakova) porastao na 36,0 % u 1997. godini. Prema podacima Federalnog zavoda za statistiku broj razvedenih brakova bilježi rast i u Bosni i Hercegovini. 1997. godine registrovano je 1895 razvedenih brakova, a 2014. godine 2686 razvoda braka.

razvoda braka? Postavlja se pitanje da li porodična zakonodavstva dovoljno efiksano uređuju područje kroz koje bi moglo doprinijeti boljem i lakšem rješavanju porodičnih nesporazuma/sporova/konflikta?! Da li se kroz sadašnje zakonske i podzakonske akte zaista „daje“ šansa za efikasno provođenje postupka posredovanja ili se uvođenjem instituta posredovanja nastojalo formalno zadovoljiti preporuke međunarodnih dokumenata, a da za to nemamo realne pretpostavke i da se u praksi i ne postižu postavljeni ciljevi? Kakav će biti rezultat posredovanja zavisi od mnogih faktora, a jedan od njih je i umijeće posrednika.

1. POJMOVNO ODREĐENJE POSREDOVANJA

Preporuka Vijeća Evrope (98) 1 je najznačajniji dokument u oblasti uređenja postupka posredovanja. U stavu 10. uvodnih odredbi posredovanje definiše kao proces u kojem treća strana, medijator/posrednik kao nezavisan i neutralan, pomaže stranama da pregovorom o pitanjima koja su predmet spora dođu do zajedničkog sporazuma (prema Dunum 2007:101). Posredovanje je oblik alternativnog rješavanja spora u porodičnim odnosima i može se odrediti kao postupak u kojem se, bez vođenja sudskog postupka i donošenja presude, pokušava riješiti spor sporazumom bračnih partnera i drugih članova porodice, uz pomoć treće, posebno obučene, neutralne i nezavisne strane (Bubić, 2011). U pravnoj literaturi se često koriste različiti termini koji se prema sadržaju i onome što određuju značajno i ne razlikuju, ali se razlikuju kao instituti, a to su: posredovanje, mirenje, izmirenje, medijacija, savjetovanje i drugi termini. Posredovanje je definisano u Osnovnim standardima za obuku u porodičnom posredovanju i podrazumijeva postupak u kojem posebno obučena treća strana pomaže strankama, na njihov zahtjev, u ponovnom razmatranju njihovih dogovora koji slijede rastavu, u kontekstu važećeg zakonodavstva (Bubić, 2011:1).

U pravnoj literaturi se pravi razlika između porodičnog posredovanja u širem smislu i posredovanja pri razvodu braka kao porodičnog posredovanja u užem smislu. (Bubić, 2011). U okviru prvog, pokušavaju se riješiti sukobi između članova porodice – onda kada su strane u sukobu odrasle osobe, tako i onda kada je strana u sukobu maloljetno dijete. Radi se o konfliktima nastalim između bračnih i vanbračnih partnera, roditelja i djece, djeda, bake/nane i unuka, te ostalih srodnika. Posredovanje u užem smislu je posredovanje pri/je razvodu braka, i usmjereno je na bračne partnere gdje se fokus stavlja na rješanje konflikta nastalog između njih te postizanje sprazuma ukoliko ne dođe do izmirenja.

Međutim, ako bračni partneri imaju maloljetnu djecu posredovanje se neće moći odnositi samo na odrasle osobe – na partnere, odnosno samo na raskid braka, već će se usmjeriti i na njihovu djecu, na zaštitu njihovog najboljeg interesa (Bubić, 2011:1).

Kako navodi Bubić (2013), „za određenje sadržaja najboljeg interesa djeteta i donošenje odluke koja će uvažiti ovaj interes, pogodniji od sudskog je postupak porodičnog posredovanja. Njegove prednosti su brojne, a izražene su naročito u postupku u kojem se odlučuje o staranju o djetetu i o kontaktima djeteta s roditeljem. Obaveza država da podstiču postupke posredovanja i druge postupke u kojim se postižu sporazumi normirana je Konvencijom o ostvarivanju dječijih prava (član 13), a na ove postupke upućuju, pored ostalih dokumenata, i Preporuke o porodičnom posredovanju Vijeća Evrope“.

U Preporuci Vijeća Evrope 1693 (2003), koja se odnosi na porodično posredovanje i ravnopravnost spolova, poziva se na Preporuku R (98) i posredovanje određuje kao postupak uređivanja i uspostavljanja života među članovima porodice, uz prisustvo nezavisnog i neutralnog trećeg – posrednika (Dunum, 2007:103).

Posredovanje je definisano u Osnovnim standardima za obuku u porodičnom posredovanju kao postupak u kojem posebno obučena treća strana pomaže strankama, na njihov zahtjev, u ponovnom razmatranju njihovih dogovora koji slijede rastavu, u kontekstu važećeg zakonodavstva (Bubić, 2011:1).

U Preporuci Vijeća Evrope 1693 (2003), koja se odnosi na porodično posredovanje i ravnopravnost spolova, poziva se na Preporuku R (98) i posredovanje određuje kao postupak uređivanja i uspostavljanja života među članovima porodice, uz prisustvo nezavisnog i neutralnog trećeg – posrednika (Dunum 2007: 103).

Posredovanje je definisano u Osnovnim standardima za obuku u porodičnom posredovanju kao postupak u kojem posebno obučena treća strana pomaže strankama, na njihov zahtjev, u ponovnom razmatranju njihovih dogovora koji slijede rastavu, u kontekstu važećeg zakonodavstva (Bubić 2011: 1).

Prema porodičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine posredovanje se normira na dva načina: posredovanje i mirenje. Obaveznost posredovanja prije pokretanja brakorazvodnog procesa ima karakter procesne pretpostavke u PZ FBiH (član 45, stav 1), mirenje bračnih supružnika, prije pokretanja postupka razvoda braka u PZ RS (član 57) i mirenje bračnih partnera, u procesu razvoda u PZ BD, (član 42).

2. POSREDOVANJE U PORODIČNOM ZAKONODAVSTVU

2.1. Postupak posredovanja u Austriji

U austrijskom zakonodavstvu pitanje porodičnog posredovanja može se posmatrati kroz institut savjetovanja (Beratung)² i medijacije. Od 1. februara 2013. godine stranke koje se žele sporazumno razvesti imaju obavezu prije okončanja procesa razvoda dogovoriti se oko pitanja koja su vezana za potrebe i interese njihove maloljetne djece. U svrhu zaštite prava i interesa djeteta savjetovanje je obavezno i sudu se dokazuje potvrdom. Radi efikasnosti savjetovanja neophodne su jasne metode i standardi kvalitete za izbor savjetnika. Slijedom potrebe za standardizacijom, Ministarstvo za porodicu i mlade (Bundesministerium für Familien und Jugend) i Ministarstvo za pravdu (Bundesministerium für Justiz) organizovalo je stručno zasjedanje u Salzburgu 22. 3. 2013. na kojem je učestvovalo 180 stručnjaka. Produkt zasjedanja je Preporuka³ u kojoj su detaljno predstavljeni: zakonski okviri, razlozi obligacije savjetovanja, ciljevi, određeni okviri i upute za odvijanje postupka savjetovanja, standardi za sadržaj savjetovanja i kriteriji za kvalifikacije savjetnika. Kada se govori o drugom institutu – medijaciji, ona je dobrovoljna i ostavljena je na izbor bračnim partnerima kada se ne mogu dogovoriti o roditeljskom staranju, izdržavanju, kontaktiranju i drugim ličnim i imovinskim pitanjima. Zanimljiva je činjenica da je za vođenje medijacije predviđen i normiran tandem od dva stručnjaka – jedan je psihosocijalne stručne orijentacije (socijalni radnik, psihoterapeut i dr.) a drugi je pravnik (advokat, pravnik, sudija i dr.). Pored osnovnih kvalifikacija neophodno je da završe dodatnu specifičnu obuku za medijaciju. Detaljniji uslovi navedeni su u Upustvu za promociju medijacije (Richtlinien zur Förderung von Mediation, 2004)⁴. Preporučuje se da u ko-medijatorskom timu bude zastupljena spolna ravnopravnost i da se svaki tim registruje u jednoj od pet od grupacija⁵ a

² Član 95. stav 1a. Zakona o vanparničnom postupku (Ausserstreitgesetz).

³ Qualitätsstandards und Empfehlungen für die Beratung von Eltern nach § 95 Abs. 1a AußStrG über die spezifischen aus der Scheidung resultierenden Bedürfnisse ihrer minderjährigen Kinder – Prevod: Standardi kvalitete i preporuke za savjetovanje roditelja prema članu 95, Zakona o vanparničnom postupku o specifičnim potrebama maloljetne djece proisteklim iz razvoda braka (Prevod: Nusreta Salić)
https://www.justiz.gv.at/web2013/file/2c948485398b9b2a013c862f69fd2d7a.de.0/beilage_1_qualit%C3%A4tsstandards_und_empfehlungen_f%C3%BCr_die_beratung_von_eltern.pdf

⁴ Upustvo je objavljeno od Ministarstva za socijalnu sigurnost, generacije i zaštitu potrošača (Bundesministerium für soziale Sicherheit, Generationen u. Konsumentenschutz). Dostupno na <https://www.bmfi.gv.at/familie/trennung-scheidung/mediation.html>, pristup dana 01.05.2016. godine.

⁵ Grupacija predstavlja registrovano i ovlašteno pravno lice.

autorizacija za medijaciju prolazi provjeru kod Ministarstva. Lista ko-timova je javno dostupna i medijaciju je moguće realizovati na 29 svjetskih jezika, što ukazuje na činjenicu da je potreba za medijacijom prepoznata i da ima značaj u društvu. Najnovije dopune, za oba instituta, usvojene su 2013. godine. Ozbiljnost prilikom donošenja podzakonskih akata u određivanju konkretnih, preciznih i adekvatnih uslova za izbor stručnih lica koja trebaju i mogu raditi sa porodicama i djecom ukazuje na svijest društva o ovome veoma bitnom mehanizmu u postizanju sporazuma.

2.2.POSTUPAK POSREDOVANJA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Porodični zakon Republike Hrvatske usvojen je krajem 2015. godine sa načelom poticanja sporazumnog rješavanja porodičnih odnosa uz učešće svih onih koji porodici pružaju stručnu pomoć ili odlučuju o porodičnim odnosima (Član 9). Bračni drugovi koji imaju zajedničko maloljetno dijete dužni su prije pokretanja sudskog postupka radi razvoda braka sudjelovati u obaveznom savjetovanju (Član, 54). Ako se bračni drugovi namjeravaju razvesti na temelju sporazuma, dužni su sastaviti plan o zajedničkoj roditeljskoj brizi iz članka 106. Ukoliko ne sastave plan o zajedničkoj roditeljskoj skrbi do okončanja obaveznog savjetovanja, bračni drugovi su dužni pristupiti prvom sastanku obiteljske medijacije. Bračni drug koji ne pristupi prvom sastanku obiteljske medijacije ne može podnijeti tužbu radi razvoda braka.

2.2.1 Obavezno savjetovanje

Porodični zakon Republike Hrvatske određuje vrste obaveznog savjetovanja: prije razvoda braka i prije bilo kojeg sudskog postupka (član, 322). Pokreće se na lični zahtjev bračnih supružnika a provodi ga stručni tim centra za socijalni rad (član, 323). Nakon provedbe podnosi se izvještaj (član 324) o spremnosti na sporazum, spremnosti na učešće u porodičnoj medijaciji, ako ostaju pri razvodu – pitanje plana o zajedničkoj roditeljskoj brizi, i posljedicama njegova nedonošenja te ocjena mogućnosti ravnopravnog sudjelovanja u postupku porodične medijacije (ukoliko je u pitanju prisustvo nasilja u porodici). Ukoliko ne postignu sporazum u obaveznom savjetovanju centar za socijalni rad predlaže da se pokušaju dogovoriti u porodičnoj medijaciji, jer u suprotnom o svemu odlučuje sud (Član 324).

2.2.2. Porodična medijacija

Porodična medijacija je postupak u kojem članovi porodice sudjeluju dobrovoljno. Obavezan je prvi sastanak porodične medijacije prije pokretanja postupka radi razvoda braka (Član 331). Porodična medijacija je postupak u kojem stranke nastoje sporazumno riješiti spor iz porodičnih odnosa uz pomoć jednog ili više porodičnih medijatora (Član 331, stav 1). Porodični medijator je nepristrana i posebno educirana osoba koja je upisana u registar obiteljskih medijatora (Član 331, stav 2). Glavna svrha postupka porodične medijacije je postizanje plana o zajedničkoj roditeljskom staranju i drugih sporazuma u vezi s djetetom. Uz ostvarenje te svrhe u postupku obiteljske medijacije stranke se mogu sporazumjeti i o svim drugim spornim pitanjima imovinske i neimovinske naravi (Član 331, stav 3). Prema navedenim zakonskim odredbama hrvatskog i austrijskog zakonodavstva o porodičnom posredovanju može se zaključiti da se posredovanje odvija u dva nivoa i to prvi obavezni u vidu porodičnog savjetovanja a drugi dobrovoljni, koji je ostavljen kao rezerva na volju i potrebu roditelja da se vansudski dogovaraju. Zanimljivo je da je nivo obaveznog savjetovanja u susjednoj nam državi ostavljen u nadležnosti centara za socijalni rad, dok se medijacijom mogu baviti ostali stručnjaci iz oblasti porodične medijacije.

3. PORODIČNO POSREDOVANJE U ODREĐENIM MEĐUNARODNIM DOKUMENTIMA

Najznačajniji dokument koji je u potpunosti posvećen porodičnom posredovanju je Preporuka Vijeća Europe R (98) 1. Razlozi donošenja Preporuke, prema Alinčić (1999), se oslanjaju na pozitivne rezultate posredovanja i iskustva određenih zemalja u kojima se došlo do saznanja da posredovanje omogućava poboljšanje u ophođenju među članovima porodice, smanjuje sukobe među stranama u sporu, dovodi do miroljubivih dogovora, osigurava neprekinute lične susrete između roditelja i djece, smanjuje socijalnu i ekonomsku cijenu razvoda braka članovima porodice i državi i skraćuje vrijeme potrebno za rješavanje sukoba.

Prema odredbama Preporuke u tački 1.1. primjena porodičnog posredovanja moguća je u svim sporovima (razmiricama) među članovima porodice, neovisno o prirodi njihove veze koja se može odnositi na srodstvo po krvi, brak, život u porodičnoj zajednici. Uvažavajući kulturološke razlike, nacionalnim pravima je ostavljeno da detaljnije određuju postupak posredovanja i da mogu odrediti (i)

specifične sadržaje ili slučajeve na koje se porodično posredovanje može primijeniti (tač. I.). U okviru organizacijskih pitanja preporučuje se da posredovanje u principu ne bude prisilno i da države slobodno izaberu hoće li posredovanje organizirati i omogućiti u javnom ili u privatnom sektoru. Bitno je da osiguraju odabir, usavršavanje i stručnost posrednika i da posrednici postignu i održavaju određene standarde (tač. II.) (Alinčić, 1999).

Nadalje prema Preporuci R 98, države bi trebale osigurati da se postupak posredovanja vodi u skladu s deset posebno predloženih (užih) principa:

1. posrednik je nepristran u odnosu na strane u sporu;
2. posrednik je neutralan u pogledu ishoda postupka posredovanja;
3. posrednik poštuje gledišta stranaka i štiti jednakost njihova pregovaračkog položaja;
4. posrednik nije ovlašten nametnuti rješenje strankama;
5. uvjeti za provedbu posredovanja moraju biti takvi da jamče privatnost;
6. rasprave o posredovanju su povjerljive i ne smiju se kasnije koristiti, osim ako stranke daju pristanak ili u slučajevima kad to dopušta nacionalno pravo;
7. posrednik će, u odgovarajućim slučajevima, obavijestiti stranke o mogućnostima da koriste bračno savjetovanje ili druge oblike savjetovanja kao put rješavanja bračnih ili obiteljskih problema;
8. posrednik će voditi računa o dobrobiti i najboljim interesima djece, roditelje će poticati da pomno paze na potrebe djece i podsjećati ih na njihovu glavnu odgovornost za dobrobit njihove djece i na potrebu da djecu obavještavaju i savjetuju se s njima;
9. posrednik će posebno obratiti pažnju na to je li se u prošlosti dogodilo nasilje ili se među strankama može dogoditi u budućnosti te kakav bi to učinak moglo imati na pregovaračke pozicije stranaka; on mora razmotriti je li u tim okolnostima postupak posredovanja primjeren;
10. posrednik može davati pravne obavijesti, ali ne smije davati pravne savjete. U odgovarajućim slučajevima može obavijestiti stranke o mogućnostima da se savjetuju s odvjetnikom ili kojim drugim svrsishodnim stručnjakom (tač. III.) (Alinčić, 1999).

Pored Preporuke Vijeća Evrope R 98, značajni dokumenti koji se na nju naslanjaju su:

1. Memorandum s objašnjenjima 2 (Council of Europe, Strasbourg, DIR/JUR Š98Ć4).

2. Preporuka Vijeća Evrope 1639 (2003 prema Bubić, 2011: 1)
3. Osnovni standardi za obuku u porodičnom posredovanju (Bubić, 2011: 1)
4. Evropska komisija je 2002. godine predstavila Zelenu knjigu o alternativnim načinima rješavanja sporova. Knjiga je inicirala široku raspravu među zainteresovanim stranama o tome kako najbolje promovisati alternativne načine rješavanja sporova u Evropi.
5. Evropski kodeks o ponašanju posrednika, juli 2004
6. Direktiva 2008/52/EC Evropskog parlamenta i Vijeća o nekim aspektima posredovanja u građanskim i trgovačkim predmetima (od 21. maja 2008.)

Prema Direktivi 2008/52/EC primjena porodičnog posredovanja moguća je u svim sporovima (razmiricama) među članovima porodice, neovisno o prirodi njihove veze (srodstvo po krvi, brak, život u porodičnoj zajednici, kako ga definiira nacionalno pravo i sl.). Države mogu odrediti (i) specifične sadržaje ili slučajeve na koje se obiteljsko posredovanje može primijeniti (tač. I.).

4. POSREDOVANJE U PORODIČNOM ZAKONODAVSTVU BOSNE I HERCEGOVINE

Razlozi izmjene porodičnog zakonodavstva Bosne i Hercegovine proistekli su iz potrebe da se ono uskladi sa međunarodnim dokumentima koji čine sastavni dio Ustava Bosne i Hercegovine, Ustava Federacije Bosne i Hercegovine i Ustava Republike Srpske. Entitetski subjekti su se obavezali da će osigurati primjenu međunarodnih dokumenata u ovoj oblasti te izmjeniti ili uvesti odredbe koje će dovesti do potrebnih usaglašavanja (Dunum, 2009:71). Porodično zakonodavstvo Bosne i Hercegovine određeno je na entiteskim nivoima: Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine (PZFBiH), Porodični zakon Republike srpske (PZRS) i Porodični zakon Brčko distrikta (PZBD). Posredovanje kao institut je različito normirano navedenim zakonima ali, i pored različitosti, zajednička im je karakteristika da predstavljaju obavezan preduslov za razvod braka, te da ima dvije glavne funkcije: mirenje i sporazum. U svrhu boljeg razumijevanja porodičnopravnog određenja posredovanja u radu će se nastojati dati odgovori na sljedeća pitanja: Ko podnosi zahtjev za posredovanjem? Ko je nadležan za provođenje postupka posredovanja/mirenja? Posredovanje ili mirenje, kad se pokreće i koji su mu ciljevi?

Porodičnim zakonom Federacije Bosne i Hercegovine 2005. godine reformisan je institut mirenja uvođenjem instituta posredovanja kao obligatornog uslova za pokretanje brakorazvodnog postupka čime institut posredovanja dobija karakter procesne pretpostavke. (PZ FBiH: član 45, stav 1). PZRS zadržava raniji termin mirenje bračnih supružnika i obavezno je prije pokretanja postupka razvoda braka (PZ RS, član 57). PZBD definisanju ovog instituta prilazi i s aspekta mirenja i posredovanja (član 42-45) uz uvažavanje njihovih različitih sadržaja i realizuje se u brakorazvodnom procesu na zahtjev suda. Terminološka analiza važećih propisa pokazuje da se izmjenom instituta mirenja u institut posredovanja sadržaj i smisao postupka nisu značajno izmijenili u kontekstu odredbe izmirenja. Važeća odredba instituta posredovanja sporazum⁶ i izmirenje⁷ određuje kao svoj cilj, što je bio fokus i u institutu mirenja. Zakonodavno rješenje upućuje prvo na činjenicu da se trebaju pokušati spoznati uzroci koji su doveli do poremećnosti bračnih odnosa, nastojati otkloniti uzroci i izmiriti supružnike. I drugo, upoznati bračne drugove s pravnim i psihosocijalnim posljedicama razvoda braka uz rješavanje ličnih i imovinskih odnosa te postizanje sporazuma. Prva faza bi se bez značajnije analize mogla nazvati fazom mirenja, a druga je pokušaj rješavanja pitanja koja se tiču posljedica razvoda braka.

Kada je u pitanju nadležnost za posredovanje, prema odredbama PZFBiH i podzakonskim aktima koji detaljnije određuju uslove za izbor pravnih i fizičkih lica za posredovanje, centar za socijalni rad (dalje u tekstu CZSR) je samo jedno od pravnih lica koje može biti ovlašteno da posreduje, (ukoliko među svojim uposlenicima ima zaposlenu osobu sa odgovarajućom visokom stručnom spremom).

Prema Pravilniku uvjeti koje mora ispuniti fizička i pravna osoba ovlaštena za posredovanje između bračnih partnera prije pokretanja postupka za razvod braka ("Službene novine Federacije BiH", broj 5/06) su: da je državljanin Bosne i Hercegovine, da je poslovno sposobna, da je zdravstveno sposobna, da ima položen stručni ispit u struci, da raspolaže odgovarajućim prostorom (prostorija za rad sa bračnim partnerima, čekaonica i zaseban sanitarni čvor) koji mora udovoljavati

⁶ „Ako se u postupku posredovanja bračni partneri ne izmire, ovlašćena osoba nastojaće da se oni sporazumiju o tome sa kim će živjeti njihovo maloljetno dijete ili dijete nad kojim se ostvaruje roditeljsko staranje nakon punoljetstva, o njegovim osobnim odnosima sa roditeljem sa kojim neće živjeti, o njegovom izdržavanju i o ostalim sadržajima roditeljskog staranja“. (PZFBiH, član 50. stav 1.) „Postizanje dogovora o zaštiti, vaspitanju i izdržavanju zajedničke maloljetne djece, supružničkom izdržavanju, podjeli zajedničke imovine, vraćanju poklona i svim drugim pitanjima od značaja za supružnike, njihovu maloljetnu djecu, bračnu i porodičnu zajednicu koja se gasi. (PZRS, Član 61); Sporazum o zaštiti, odgoju i izdržavanju zajedničke djece (PZBD, član 45)

⁷ „Otkloniti uzroke koji su doveli do poremećaja bračnih odnosa i izmiriti bračne partnere (PZ FBiH, Član 48, stav1); Pokušaj mirenja bračnih supružnika (PZRS, Član 58); „...izmirenje bračnih partnera“ (PZBD, Član 44)

minimalnim sanitarnotehničkim i higijenskim uvjetima uz osiguran pristup osobama s invaliditetom u kolicima, da ima visoku stručnu spremu (filozofski fakultet - odsjek za psihologiju, pravni fakultet, fakultet političkih nauka - odsjek socijalnog rada) i najmanje tri godine rada u struci (čl. 2 Pravilnika). Pravna osoba koja provodi posredovanje mora ispunjavati sljedeće uvjete: raspolagati odgovarajućim prostorom (prostorija za rad s bračnim partnerima, čekaonica i zaseban sanitarni čvor), koji mora udovoljavati minimalnim sanitarno-tehničkim i higijenskim uvjetima uz osiguran pristup osobama s invaliditetom u kolicima, imati zaposlenog jednog ili više stručnih radnika visoke stručne spreme (filozofski fakultet - odsjek psihologije, pravni fakultet, fakultet političkih nauka - odsjek socijalnog rada) s položenim stručnim ispitom u struci i najmanje tri godine radnog iskustva u struci (čl. 3.). Posredovanje ne može provoditi osoba protiv koje se vodi istražni ili kazneni postupak ili je pravomoćno osuđena za kazneno djelo protiv života i tijela, protiv dostojanstva ličnosti i morala, protiv braka, obitelji, te osobe kojima je izrečena zaštitna mjera sukladno odredbama Zakona o zaštiti od nasilja u obitelji ("SN FBiH", broj 22/05).

Prema istraživanju⁸ jedan od CZSR u TK-a ne ispunjava uslove za posredovanje jer nema uposlenih stručnih radnika sa visokom stručnom spremom. U Republici Srpskoj i Brčko Distriktu posredovanje je u nadležnosti centara za socijalni rad kao organa starateljstva, što značajno olakšava situaciju. Uloga organa starateljstva je veoma značajna jer sud u svakoj brakorazvodnoj parnici, zahtijeva mišljenje i prijedlog organa starateljstava kad je u pitanju povjeravanje djeteta, izdržavanje, kontaktiranje, kao lični odnosi ali i pitanje imovinskih odnosa.

Prema PZFBiH zahtjev za posredovanje su dužni podnijeti bračni partner ili oba bračna partnera koji imaju djecu nad kojom ostvaruju roditeljsko staranje, kao i za vrijeme trudnoće žene, fizičkom ili pravnom licu ovlaštenom za posredovanje (Član 45 st. 1). Rok za pokretanje postupka je 8 dana, za okončanje postupka posredovanja dva mjeseca, a u naročito opravdanim slučajevima to se može produžiti za jedan mjesec (Član 51 st.2 i 39). Prema PZRS mirenje je obavezno za bračnog partnera ili oba bračna partnera koji imaju maloljetnu djecu ili usvojenu djecu. Zahtjev se podnosi organu starateljstva koji u roku od 30 dana treba zakazati prvo ročište za mirenje, a koje treba da se okonča u toku 6 mjeseci (PZ RS, Član 57-59). Pitanje obaveznosti se isto tretira i u PZBD, s tim da u njemu nisu određeni rokovi za mirenje bračnih partnera.

⁸ Istraživanje je sprovedeno u maju 2016. godine na području Tuzlanskog kantona u 7 CZSR i sa jednim fizičkim licem koje je ovlašteno za posredovanje. Metoda istraživanja je ispitivanje sa tehnikom intervjua za koji je korišten instrument – osnova za razgovor.

U pogledu mjesne nadležnosti „zahtjev za posredovanje podnosi se ovlašćenoj osobi na čijem području podnositelj zahtjeva ima prebivalište, odnosno boravište, ili na čijem su području bračni partneri imali posljednje zajedničko prebivalište“ (PZFBiH Član 46 st.1) ili „izuzetno, bračni partneri mogu podnijeti zahtjev za posredovanje ovlašćenoj osobi izvan mjesta svog prebivališta, odnosno boravišta“ (PZFBiH Član 46 st. 2). „Za mirenje je mjesno nadležan organ starateljstva na čijem području tuženi ima prebivalište, odnosno boravište, ili organ starateljstva na čijem su području supružnici imali svoje posljednje zajedničko prebivalište“ (PZ RS Član 58).

Posredovanje se ne mora pokretati ukoliko je boravište bračnog partnera nepoznato duže od šest mjeseci, ako je nesposoban za rasuđivanje, ukoliko mu je oduzeta poslovna sposobnost (PZRS, PZBD, PZFBiH), ako partner živi u inostranstvu (PZRS, PZBD).

Prema navedenim zakonskim odredbama hrvatskog i austrijskog zakonodavstva o porodičnom posredovanju može se zaključiti da se posredovanje odvija u dva nivoa i to prvi obavezni u vidu porodičnog savjetovanja a drugi dobrovoljni, koji je ostavljen kao rezerva na volju i potrebu roditelja da se vansudski dogovaraju. Zanimljivo je da je nivo obaveznog savjetovanja u susjednoj nam državi, ostavljen u nadležnosti centara za socijalni rad, dok se medijacijom mogu baviti ostali stručnjaci iz oblasti porodične medijacije.

4.1. Uloga organa starateljstva u porodičnom posredovanju

Porodično posredovanje je značajno povezano sa socijalnim radom jer se u svim područjima socijalnog rada i s različitim korisnicima sukobi vrlo često javljaju kao uzroci i kao posljedice različitih socijalnih problema na društvenom, porodičnom i individualnom nivou, i to u svim životnim razdobljima (Duman, 2007). Značaj organa starateljstva koji se odnosi na porodično posredovanje u širem smislu naveden je i normiran odredbom člana 5. stav 1. PZ FBiH: “Za pružanje stručne pomoći i zaštite prava i interesa djeteta i ostalih članova porodice, za rješavanje sporova između članova porodice, kao i u svim slučajevima poremećenih porodičnih odnosa nadležan je centar za socijalni rad kao organ starateljstva, sud i osoba ovlašćena za posredovanje“. Uloga organa starateljstva vezana za posredovanje prije i tokom razvoda braka, što je i fokus ovog rada, različito je normirana u domaćem porodičnom zakonodavstvu. U PZFBiH organ starateljstva je jedan u širokoj paleti ovlaštenih

pravnih i fizičkih lica, što u ranijem Porodičnom zakonu nije bio slučaj. Za razliku od PZFBiH, u PZRS (Član 57) i PZBD (Član 42) organ starateljstva je jedini ovlašten za posredovanje odnosno mirenje bračnih supružnika. Kada bračni partneri organu starateljstva ili drugom ovlaštenom licu za posredovanje podnesu zahtjev za posredovanjem zajedničko u određenju za sve entitetske zakone je da se prvo pokuša mirenje supružnika⁹. Nakon pokušaja mirenja, ukoliko bračni partneri ostanu pri odluci da se razvedu, uloga ovlaštene osobe je da posreduje u postizanju sporazuma oko njihove maloljetne djece, te o ostvarivanju roditeljskog staranja, izdržavanju djeteta, uvjetima i načinu održavanja ličnih odnosa i neposrednih kontakata djeteta sa roditeljem koji ne ostvaruje roditeljsko staranje i izdržavanju bračnog partnera. (PZFBiH, Član 50 stav 1). Iako navedene odluke nemaju obavezujući karakter, sud će iste, ukoliko su u interesu djeteta, prihvatiti. Porodični zakon Republike Srpske uvodi u postupak mirenja i pokušaj sporazuma o imovinskim pitanjima, kao što je podjela zajedničke imovine, supružansko izdržavanje, vraćanje poklona: „U postupku mirenja organ starateljstva imajući u vidu interese djece nastojeće da se bračni supružnici sporazumiju o zaštiti, vaspitanju i izdržavanju zajedničke maloljetne djece, supružanskom izdržavanju, podjeli zajedničke imovine, vraćanju poklona i svim drugim pitanjima od značaja za supružnike, njihovu maloljetnu djecu, bračnu i porodičnu zajednicu koja se gasi (PZRS, Član 61); „Ako se u postupku pred Organom starateljstva bračni partneri ne izmire, Organ starateljstva nastojat će da se sporazume o zaštiti, odgoju i izdržavanju zajedničke maloljetne djece.“ (PZBD, Član 45)

Ukoliko bračni partneri ne postignu sporazum ili isti nije u interesu djeteta (ukoliko je posredovalo drugo pravno ili fizičko lice u FBiH) organ starateljstva će na zahtjev ovlaštene osobe da odluči o ovim pitanjima, što organ starateljstva može uraditi i po službenoj dužnosti. Njegova odluka važi samo do pravosnažnosti odluke o razvodu braka (stavovi 2. i 3. člana 50. PZ FBiH). Na ovaj način zakonodavac je osigurao zaštitu najboljeg interesa djeteta za vrijeme trajanja brakorazvodnog postupka, ali u praksi se javljaju problemi oko mehanizama izvršenja. Istraživanje¹⁰ koje je provedeno u svrhu pisanja ovog rada pokazalo je da se privremene mjere

⁹ „U postupku posredovanja ovlaštena osoba nastojat će ukloniti uzroke koji su doveli do poremećaja bračnih odnosa i izmiriti bračne partnere.“ (PZFBiH, Član 42, stav 1); „Na ročištu za pokušaj mirenja organ starateljstva pokušat će da izmiriti bračne partnere“ (PZBD, Član 44); „Na ročištu za mirenje organ starateljstva pokušać će izmiriti bračne supružnike...“

¹⁰ Istraživanju je realizovano u Tuzlanskom kantonu u pet centara za socijalni rad i sa jednim ovlaštenim posrednikom-socijalnim radnikom u svojstvu fizičkog lica. Istaživanje je provedeno korištenjem metode ispitivanja, uz tehniku intervjua sa unaprijed pripremljenim instrumentom – osnovom za razgovor.

donose najčešće na zahtjev ovlaštene osobe, a po službenoj dužnosti ga organ starateljstva rijetko donosi.

Dešava se da izričemo privremene mjere ali samo na zahtjev službenog lica. Nedavno je advokat podnio zahtjev za izricanjem mjera jer je majka zabranjivala ocu kontaktiranje. (Socijalni radnik 1)

U toku postupka za razvod braka obaveza suda je da u saradnji s organom starateljstva zaštititi interes djeteta čiji se roditelji razvode (članovi 281 – 284. PZ FBiH, član 73. PZ RS i članovi 256 – 258. PZ BD). Primjenom kriterija primjerenih svakom pojedinačnom slučaju utvrdit će se najbolji interes djeteta i na njemu zasnovati odluka o tome s kim će dijete živjeti i o održavanju ličnih odnosa i neposrednih kontakata (Bubić, 2013). Organ starateljstva je dužan na zahtjev suda pribaviti sve podatke od značaja za brakorazvodnu parnicu, u zaštiti prava i interesa djece, te zahtijeva mišljenje i prijedlog organa starateljstava kad je u pitanju povjeravanje djeteta, izdržavanje, kontaktiranje, kao lični odnosi ali i pitanje imovinskih odnosa. Konačna odluka o tome s kojim roditeljem će živjeti dijete uređena je na različit način: u Federaciji BiH i Brčko Distriktu su u nadležnosti suda, dok je u Republici Srpskoj nadležnost podijeljena između suda i organa starateljstva, tako da je sud nadležan za odlučivanje u slučaju donošenja odluke o prestanku braka, a izvan toga odlučuje organ starateljstva (Bubić, 2013).

4.2. Postupak posredovanja u podzakonskim aktima

Nakon izmjena PZFBiH 2005. Godine, uvođenjem instituta posredovanja članom 45. stav 2. određeno je da će federalni ministar za rad i socijalnu politiku u roku od 30 dana od stupanja na snagu Zakona propisati uslove koje mora ispuniti fizičko i pravno lice za dobijanje ovlaštenja za provođenje postupka posredovanja. Nadalje, u istom članu se navodi da će izbor fizičkog i pravnog lica koje ispunjava uslove izvršiti federalni ministar rada i socijalne politike na osnovu javnog poziva objavljenog u dnevnoj štampi. Kako saznajemo od stručnih lica koja su uposlenici Federalnog Ministarstva za rad i socijalnu politiku Federacije Bosne i Hercegovine poziv je još otvoren. Slijedom stvari, popis izabranih lica trebao bi, prema istom članu, biti dostavljen Federalnom ministarstvu pravde, koji oni ni do dana pisanja rada nisu imali¹¹. Imajući u vidu činjenicu da je Porodični Zakon Federacije Bosne i

¹¹ 12.05.2016. godine obavljen je telefonski razgovor sa stručnim saradnikom iz Federalnog ministarstva pravde.

Hercegovine usvojen 2005. godine, *Pravilnik o uvjetima koje mora ispuniti fizička i pravna osoba ovlaštena za posredovanje između bračnih partnera prije pokretanja postupka za razvod braka* donesen je godinu dana kasnije. Navedena činjenica upućuje na zaključak da u Federaciji Bosne i Hercegovine postupak posredovanja, kao preduslov za pokretanje brakorazvodne parnice, nije bilo moguće realizovati. U detalje ovog problema se neće ulaziti ali se može indirektno zaključiti da je to odugovlačenje donošenja pravila u stvari odraz shvatanja važnosti instituta posredovanja.

Važno problemsko pitanje koje je izazvalo velike polemike prilikom donošenja PZFBiH predstavlja pitanje ko sve može biti izabran i ovlašten za provođenje postupka posredovanja, odnosno kome može biti povjereno da obavlja ovaj izuzetno zahtjevan i osjetljiv posao. Uvjeti za izbor ovlaštenog fizičkog ili pravnog lica su definisani uopćeno, što ne pruža nadu za profesionalno, uspješno i efikasno vođenje i okončanje postupka posredovanja. Evidentno je i nedovoljno precizno, nepotpuno, neadekvatno normiranje u vezi sa obukom, ulaznom i kontinuiranom edukacijom posrednika. Problem normativnog uređenja uloge posrednika prepoznaje i Duman (2007) i smatra da se prema važećim propisima za posredovanje mogu angažovati različiti profili stručnjaka koji ne bi bili u stanju prepoznati brakorazvodne uzroke, a kamoli raditi na njihovom otklanjanju. Pitanje kojem licu dati ovlaštenje da bude posrednik/miritelj predstavlja najvažniji segment cjelokupnog postupka posredovanja/mirenja. Od izbora lica koja će obavljati ovu funkciju zavisi, u velikoj mjeri, uspjeh samog postupka (Duman, 2009: 79). Navedeni problem se iskristalisao i u istraživanju koje je za svrhe pisanja ovog rada realizovano u Tuzlanskom kantonu sa pet uposlenika centara za socijalni rad i jednim ovlaštenim posrednikom - socijalnim radnikom u svojstvu fizičkog lica. Istraživanje je provedeno koristeći metodu ispitivanja, uz korištenje tehnike intervju sa unaprijed pripremljenim instrumentom – osnovom za razgovor.

Na pitanje: *Kakvo je Vaše mišljenje o zakonskim/podzakonskim aktima (pravilnicima) koje se odnose na uslove za izbor posrednika?* ispitanici su dali sljedeće odgovore:

Socijalni radnik 1: *Nepravedno. Neprofesionalno. Dok se nije plaćalo, nije bilo ni interesantno... advokati jednostavno nisu kompetentni da to rade... naplata je ključni element...*

Pravnica: *Nije adekvatno. 35 godina radim u CZSR i smatram da posredovanje trebaju raditi stručni radnici tj. pomagačke profesije... Mi to radimo u timu... i uvijek*

nam je prvo u fokusu mirenje... kad iscrpimo sve mehanizme, tek tada idemo na konačni sporazum.

Socijalni radnik 2: *Ne sviđa mi se... oni to rade kao sudski proces, čisto pravno, jedno ročište... najčešći se ne postigne sporazum jer to formalno rade... niko osim stručnog tima... mi radimo već sa na uklanjanju uzroka, prepoznavanju, idemo u porodicu...*

Fizičko lice - socijalni radnik: *Mislim da je proširen sa ljudima koji nisu dovoljno educirani te nisu iz područja psihosocijalnog rada... svi ostali su nelojalna konkurencija zbog lakšeg pristupa stranke... njima dolaze zbog tužbe i onda ih se upućuje na kolege advokate kojima često nije u interesu da se postigne sporazum, zbog zarade njihovih kolega... kao začarani krug.*

Direktor, socijalni radnik 1: *Nemam ja ništa protiv ikoga... ali mi to uspješnije radimo sa strankama, jer radimo sa porodicama... a kod nas su recimo advokati prepoznali da CZSR treba to da radi...*

Direktor, socijalni radnik 2: *Trebali biste vidjeti njihov zapisnik koji sačine nakon završenog posredovanja, koji dobijemo od suda... za plakati...*

Sljedeći evidentan problem se odnosi na *Pravilnik o osnovnim elementima koje mora sadržavati stručno mišljenje u postupku posredovanja prije pokretanja postupka za razvod braka* jer je u Pravilniku određeno da stručno mišljenje mora sadržavati sljedeće elemente: dokaz o ovlaštenju za posredovanje, socijalnu anamnezu za supružnike, podatke o dinamici odnosa u porodici i procjenu održavanja porodičnih odnosa u porodici. Nameće se pitanje da li je realno očekivati da lica koja se biraju po generalno nedorečenom i nepotpunom Pravilniku za izbor posrednika, mogu ispuniti zahtjeve Pravilnika o osnovnim elementima stručnog mišljenja? Određeni uslovi za izbor posrednika podložni su kritici jer ne garantuju uspješno, kompetentno vođenje postupka posredovanja.

Uvjeti su definisani uopćeno, što ne pruža nadu za profesionalno, uspješno i efikasno vođenje i okončanje postupka posredovanja. Složeni proces zahtijeva dodatne obuke i kompetencije te nepohodno dopunjavanje Pravilnika kojim će se normirati posebni uslovi vezani za kvalifikacije posrednika, kao i obavezu ulazne, dodatne i kontinuirane edukacije. Da edukacije nema potvrđuju i rezultati našeg istraživanja. Na pitanje da li imaju obavezu da se dodatno educiraju i da li to čine, odgovori ispitanika su bili uglavnom isti. Aktom o ovlaštenju nije im stavljeno u obavezu da se educiraju, što je bilo i očekivati s obzirom da se u Pravilniku o uslovima, osim ulaznih, bazičnih kvalifikacija visoke stručne spreme, ne određuje nikakva obaveza dodatne niti kontinuirane edukacije a kamoli supervizije. Iako su

porodični odnosi veoma osjetljivo područje, štaviše, spadaju u red najkompleksnijih društvenih odnosa¹², neograničeno trajanje izdatog ovlaštenja za posredovanje je značajan pokazatelj koliko su zakonski i podzakonski akti neadekvatni i nekonzistentni. Poređenja radi, svaki oblik licenciranja, npr. licenca za planinarskog vodiča, podliježe vremenskom okviru (dvije godine), u kojem se vodiči moraju kontinuirano obrazovati i ispuniti norme predviđene usvojenim pravilnicima, kako bi licenca mogla biti produžena.

Nadalje u tački II Preporuke R 98 u vezi sa organizacijom posredovanja, države članice su obavezane da osiguraju prikladne mehanizme koji će obezbijediti odgovarajuću proceduru za izbor, obuku i kvalifikaciju posrednika te da uspostave i održavaju standarde za posrednike.

Prema Preporuci 1639 (2003) posrednik mora biti posebno educiran i obučen i mora ispunjavati uslove za izbor, čije postojanje se utvrđuje u postupku njegovog izbora. Zahtijeva se da bude stručan i da raspolaže znanjima o posredovanju, pa se zato mora obučavati putem treninga i stalnog obnavljanja znanja i vještina. Posebna pažnja se mora usmjeriti na obuku, službenu autorizaciju i superviziju rada posrednika. Prema austrijskom zakonodavstvu uslovima za licenciranje savjetnika i medijatora pridaje se puno značaja i uređuju ga dva različita podzakonska akta sa detaljnim uslovima koji su u skladu sa Preporukama (R98 i 1639).

¹² Prof. dr. Udžejna Habul, na predavanju III ciklusa studija, iz predmeta Porodično pravo u socijalnom radu, dana 15. 04. 2016.

ZAKLJUČAK

Teorijska i empirijska analiza postupka porodičnog posredovanja ukazuje na činjenicu da je postupak neophodno reformisati u zakonskim i podzakonskim aktima koji ga uređuju. Postupak posredovanja u velikoj mjeri zavisi od lica kojem je dato ovlaštenje da posreduje, što ukazuje na činjenicu da vođenje posredovanja treba „dati u ruke“ onima koji su dovoljno kompetenti da se bave tako delikatnim, važnim i humanim poslom. Postizanjem sporazuma u provođenju postupka posredovanja obezbjeđuju se uslovi da se zaštite najbolji interesi djeteta, ali i da se postigne sporazum o svim posljedicama razvoda braka. Posredovanje, dakako, daje i šansu za produženje porodične zajednice. Istraživanje koje je provedeno je pokazalo da podzakonski akti svojim nepreciznim, nedorečenim i uopćenim odredbama komplikuju provedbu postupka posredovanja. Prema iskazima ispitanika provođenje postupka posredovanja od strane ovlaštenih posrednika je najčešće formalni pokušaj odnosno formalno ispunjavanje zakonom određenih preduslova za razvod braka. Ispitanici su mišljenja da proširenje ovlaštenja za postupak posredovanja nije adekvatno rješenje jer proces posredovanja/mirenja je kompleksan i zahtjevan posao koji neminovno uključuje i potrebu za poznavanjem psihosocijalnog rada (što je i određeno Pravilnikom o osnovnim elementima koje mora sadržavati stručno mišljenje u postupku posredovanja prije pokretanja postupka za razvod braka). Kao veliki problem vide nedostatak kompetencija, što je u suprotnosti sa međunarodnim standardima za licenciranje posrednika/medijatora. Edukacija (bazična, ulazna, kontinuirana) je osnovni uslov za ovlaštenje i licenciranje posrednika. Odveć generalno definisani uslovi za izbor posrednika podložni su kritici jer ne garantuju uspješno i kompetentno vođenje postupka posredovanja. Složeni proces zahtijeva dodatne edukacije i kompetencije kao i dopunjavanje Pravilnika. Uloga posredovanja u praksi ispitanika sa područja Tuzlanskog kantona je pokazala slabosti i propuste u uređenju ove ustanove u Porodičnom zakonu Federacije Bosne i Hercegovine i podzakonskim aktima.

LITERATURA

1. Alinčić, Mira (1999), „Europsko viđenje postupka obiteljskog posredovanja“, *Revija za socijalnu politiku*, 6 (3-4), str. 227-240.
2. Bubić, Suzana (2013), „Standard “najbolji interes djeteta” i njegova primjena u kontekstu ostvarivanja roditeljskog staranja“ u: Zbornik radova: „*Najbolji interesi djeteta u zakonodavstvu i praksi*“. Mostar, Pravni fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru.
3. Bubić, Suzana (2011), „Ustanova porodičnog posredovanja u evropskom, njemačkom i domaćem pravu“, *Nova Pravna Revija* Časopis za domaće, njemačko i europsko pravo, br. 2/2011, str. 16-29.
4. Despotović Stanarević, Vera (2009), „Sistemska pristup kao teorijsko-iskustveni okvir u porodičnoj medijaciji“, u: Džamonja Ignjatović, Tamara i Žegarac, Nevenka. eds (2009), *Teorijske osnove medijacije: perspektive i doprinosi*, Beograd, Centar za primijenjenu psihologiju
5. Dorončić, Nikola, Mirsada Poturković, Aleksandar Živanović, Maida Kovačević, Zora Balutović Kremenović (2008), *Mogućnosti primjene porodične medijacije*, Banjaluka, Save The Children
6. Duman, Džamna (2007), „Normativni okvir porodičnog posredovanja u pravu Evrope unije i Vijeća Evrope“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, L-2007, 99-113.
7. Duman, Džamna (2009), „Institut posredovanja u Porodičnom zakonodavstvu BiH“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, decembar 2009, vol. 53, 71-91.
8. Duman, Džamna (2012), „Modeli posredovanja“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Vol. 55, decembar 2012, str.135-146.
9. Duman, Džamna, Midhat Izmirlija (2007), „Legislativna reforma u BiH (II): Institut posredovanja u Porodičnom zakonu FBiH“, Sarajevo: Puls demokratije (online)
10. Džamonja Ignjatović, Tamara, Nevenka Žegarac (2009), *Teorijske osnove medijacije: perspektive i doprinosi*. Beograd: Centar za primijenjenu psihologiju
11. Krešić, Boris (2014).“Određivanje visine izdržavanja u praksi Centra za socijalni rad Tuzla“, *Zbornik radova - drugi međunarodni naučni skup “Dani porodičnih prava”*, Mostar, 2014., 130-141
12. Majstorović, Irena (2007), „Posredovanje prije razvoda braka: hrvatsko pravo i europska rješenja“, Zagreb: *Zbornik PFZ*, 57, (2) 405-456.

13. Ponjavić, Zoran (2013), „O evoluciji porodičnog prava“, Zbornik radova: *Razvoj porodičnog prava – od nacionalnog do evropskog*, Mostar, Pravni fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru
14. Sladović Franz, Branka (2011), „Poslijediplomski specijalistički studij iz obiteljske medijacije“, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu
15. Službene novine BiH (2004), *Zakon o postupku medijacije*, „Službene novine BiH“, br. 37/04
16. Službene novine FBiH (2005), *Porodični zakon FBiH*, Sarajevo, „Službene novine Federacije BiH“ broj 35/05 /20.06.2005./
17. Službene novine FBiH (2014), *Zakon o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona FBiH*, Sarajevo, „Službene novine Federacije BiH“ broj 31/14
18. Službene novine FBiH (2006), *Pravilnik o osnovnim elementima koje mora sadržavati stručno mišljenje u postupku posredovanja prije pokretanja postupka za razvod braka*, Sarajevo, „Službene novine FBiH“, br. 5/ 08. 02. 2006.
19. Službene novine FBiH (2006), *Pravilnik o uvjetima koje mora ispuniti fizička i pravna osoba ovlaštena za posredovanje između bračnih partnera prije pokretanja postupka za razvod braka*, Sarajevo, „Službene novine Federacije BiH“, broj 5/06
20. Službeni glasnik BiH (2004), *Zakon o postupku medijacije BiH*, „Službeni glasnik BiH“ br. 37/04.
21. Službeni glasnik RS (2002), *Porodični zakon Republike Srpske*, Banjaluka, „Službeni glasnik RS“ br. 54/2002
22. Službeni glasnik Brčko distrikta BiH (2007), *Porodični zakon Brčko distrikta BiH*, Brčko, broj: 3/07
23. Narodne novine Republike Hrvatske (2015). *Obiteljski zakon*. Zagreb, broj:103/15.
24. Bundesministerium für Familien und Jugend (n.d). Qualitätsstandards und empfehlungen für die Beratung von Eltern nach § 95 Abs. 1a AußStrG über die spezifischen, Wien aus der Scheidung resultierenden Bedürfnisse ihrer minderjährigen Kinder <http://www.kinderrechte.gv.at/wp> , pristup dana 10. 05. 2016.
25. Bundesministerium für soziale Sicherheit, Generationen u. Konsumentenschutz, Richtlinien zur Förderung von Mediation, Dezember 2004, http://www.bmsg.gv.at/cms/site/attachments/1/1/6/CH0140/CMS1056977805966/richtlinien_.pdf

26. <http://www.pulsdemokratije.ba/index.php?&l=bs&id=312>, pristup dana 25.04.2016.
27. <https://www.google.ba/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=RAZVOJ+PORODI%C4%8CNOG+PRAVA+%E2%80%93+OD+NACIONALNOG+DO+EVROPSKOG>, pristup dana 20.04.2016.
28. https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Studijski_program_PDSS_Obiteljska_medijacija.pdf pristup dana 05.05.2016

CENTRE FOR SOCIAL WORK AS THE GUARDIANSHIP IN PROCEDURE OF FAMILY MEDIATION

Summary

In 2005, the Family Law of the Federation of Bosnia and Herzegovina reformed the institute for the reconciliation of spouses by introducing a mediation institute as a mandatory condition for initiating a divorce procedure. According to the provisions of the Family Law of the Federation of Bosnia and Herzegovina, the guardianship authority is only one in a wide range of authorized legal and natural persons in the family mediation procedure. If the attempt to reconcile the spouses does not succeed, the role of the natural or legal person authorized to mediate is to mediate in reaching an agreement on the achieving of parental responsibility about their underage children, the child maintenance, the conditions and the manner of maintaining personal relationships and direct contacts of the child with a parent who does not have parental responsibility, and supporting a spouse. In case the spouses do not reach an agreement or the same is not in the child's interest (if another legal entity or a physical person in the FBiH has been a mediator), the guardianship authority can, on an official duty or at the request of an authorized person, temporarily, until the dissolution of the divorce proceedings, decide on these issues. A survey conducted in the centers for social work in the area of the Tuzla Canton in May 2016 aimed to examine the attitudes/perceptions of professional workers in the centers for social work about the role of the Center for Social Work as a guardianship body in the family mediation procedure.

Keywords: center for social work, guardianship body, social worker, mediation, family mediation

Adresa autora

Authors' address

Nusreta Salić, Erna Lučić, Samila Ramić

Filozofski fakultet u Tuzli

nusretas@gmail.com, erna.lucic@untz.ba, samila.ramic74@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Mirsad Kunić

SUBVERZIVNI IDENTITETI U BOŠNJAČKOJ USMENOJ EPICI /
POSITION OF THE AUTHOR IN THE AUTOBIOGRAPHIES
OF ALI PASHA VARVARIJA AND ALI RIZA STOLČEVI 169

Vedad Spahić

ANTICIPATIVNA POETIKA TAJNOG SPISA: O KNJIŽEVNIM
VREDNOTAMA I NOVOVJEKOVNOJ ETICI BAŠESKIJINA
NEKROLOGIJA / PHONOLOGICAL DEVELOPMENT OF PERSONAL
NAMES IN MEDIEVAL BOSNIA 189

Edna Klimentić

FRAZEOLŠKA DILEMA: DVOKOMPONENTNOST I/ILI
AUTESEMNTIČNOST?/ SOME
FORMS OF SYNONYMY IN THE WORK OF HAMZA HUMO 195

UDK 398.8(=163.43)-13

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirsad Kunić

SUBVERZIVNI IDENTITETI U BOŠNJAČKOJ USMENOJ EPICI

Bošnjačka je usmena epika ponudila paletu zanimljivih epskih junaka, koji po svojim osnovnim svojstvima sasvim uvjerljivo funkcioniraju kao kompleksni književni likovi. Oni su, na podlozi prepoznatljivih epskih identiteta, sa nekoliko naglašenih osobina (junaštvo, individualizam, borbeni odnos prema svijetu, etičnost), strukturirani tako da su iz svoje plošne jednostavnosti i zatvorenosti, bivali otvoreni za nove životne sadržaje. Za ovaj proces popunjavanja životnih sadržaja posudili smo termin Jonathana Cullera *vraisemblance*, koji možemo prevesti kao ovjerodostojavanje, a odnosi se na piščevu potrebu da u svijet djela unese jednu višu dozu uvjerljivosti. Tako je mitska figura Đerzelez Alije, postupkom psihologizacije, iz mitskoga centra premještena u dinamični i rubni prostor krajine, neustrašivom junaku Muji Hrnjici data je mogućnost da osjeća i pokazuje strah i da se kreće u bogatome ženskom okruženju, dok vedri antijunak Budalina Tale, svojim renesansnim karnevalskim duhom, pokazuje najviši stepen otvorenosti za drugog. Životno popunjeni i dodatno ovjerodostojeni, navedeni identiteti iznevjeravaju osnovne identitarne postulate zatvorenosti i isključivosti spram drugog.

Ključne riječi: subverzivni identiti, centar, krajina, isključivost

I

Bošnjačka je usmena epika ponudila paletu zanimljivih epskih junaka, koji po svojim osnovnim svojstvima funkcioniraju kao kompleksni književni likovi. Konstitutivno zasebno čine je kulturni ambijent u kojemu je nastajala i trajala i unutar kojega su

se razvijali strukturalno kompleksniji epski narativi¹, sa bogatom ponudom različitih tema i junaka². U spektar zasebnih svojstava idu i ona koja se supozicioniraju epski etabliranim, odnosno, ona koja se subverzivno suprotstavljaju i subverzivno djeluju prema identitetu klasičnog epskog junaka. Stoga je uputno prethodno odgovoriti na pitanje šta je to klasični epski junak, kako bi se dometi i učinci subverzivne energije mogli precizno odrediti.

Problemom definiranja, *klasičnog* epskog junaka, epskog junaka oblikovanog u klasičnim Homerovim epovima *Ilijada* i *Odiseja*, bavio se Gregory Nagy.³ U svjetlu informatičkih teorija Nagy lakonski izvodi zaključak „da je *epski* medij, koji definira poruku, koja je *junak*“ (Nagy 2006). Od ove čiste izvedenice, kao i od strukturalnolingvistički postamentirane definicije Alberta B. Lorda, na koju se poziva Nagy, da je „junak“ vršilac „epske“ radnje (the “heroic” character as a function of the “epic” plot), ne vidimo neke koristi u suštinskom definiranju pojma *epski junak*. A suštinsko razumijevanje pojma *epski junak* vodi nas do dvaju glavnih epskih junaka Homerovih epova – Ahila i Odiseja – Ahila kao junaka monolitne personalnosti (monolithic personality) a Odiseja kao lukavog i mudrog stratega (master of crafty stratagems and cunning intelligence). Međutim, ove „smrtnike iz daleke prošlosti“, prije svega, određuje njihovo polubožansko porijeklo⁴, čak i kad, kao u slučaju Odiseja, nijedan od direktnih predaka nije bio božansko biće.⁵ „Epski junaci ove poezije mogu se definisati kao smrtnici daleke prošlosti, (...), koji su obdareni nadljudskim moćima, jer vode porijeklo od samih besmrtnih bogova.“ (Nagy 2005., preveo M. K.)

Iako su junački potencijal i natprirodna snaga programirani božanskim genima, pri čemu se polubožansko porijeklo ne odnosi na pola-pola udio božanskog i ljudskog, nego na udio smrtnosti ili besmrtnosti u njegovoj ličnosti, smrtnost junaka je ipak dominantna osobina. Epski junak je više – ili, ipak! – ljudsko biće, ljudski pečat smrtnosti i spoznaja da će jednog dana umrijeti čini ga više ljudskim, a distancira ga

¹ O epskim narativima i tematskim klasifikacijama u bošnjačkoj usmenoj epici vidjeti: Schmaus (1953.), Buturović (1992.), Braun (2004.) i Kunić (2012.).

² Vidjeti Kunić (2012.).

³ Gregory Nagy (rođe 1942.) je američki profesor Klasične filologije na Harvardu, stručnjak za Homera i starogrčku poeziju. Nagy je poznat po tome što je proširio teorijske postavke Milmana Parrya i Alberta Lorda o usmenoj kompoziciji u izvedbi *Iliade* i *Odysseye*. Zajedno sa Stephenom Mitchellom, Nagy je jedan od kuratora Parryeve zbirke na Harvardu. (https://en.wikipedia.org/wiki/Gregory_Nagy)

⁴ Ahil je rođen iz braka boginje Tetide i čovjeka Peleja.

⁵ Ali, zasigurno jeste zastupljen u porodičnom stablu. „Mora je bog biti uključen u “porodično stablo” bilo kog heroja.“ (Nagy 2005., preveo M. K.)

od božanskih bića. Krajnji smisao njegovoj junačkoj egzistenciji daje junačka smrt na bojnom polju u mejdanu sa drugim junakom.

Pored ovih zajedničkih i, na određen način, univerzalnih svojstava Nagy ukazuje i na lokalna obilježja („local colour“), prema kojima svaki pojedinačni epski junak, voljom članova lokalne zajednice, biva angažiran na lokalnom nivou, tražeći nove razloge za njegovo zapamćivanje. U ovim se lokalnim razlozima razotkriva ritualna priroda pamćenja junaka kao i način na koji se ovakvi činovi pamćenja formaliziraju u poeziju.⁶ Međutim, epski junak nije tek običan lik oblikovan žanrom verbalne umjetnosti, on u lokalnoj sredini dobija jedan viši značaj i postaje predmetom obožavanja, a odnos prema obožavanom junaku poprima osobine kulta. Njegovi obožavatelji vjeruju da obožavanog junaka mogu, iz njegovih vječitih rajskih staništa, dovesti u svoje vrijeme i svoj prostor, koji, samim tim, dobijaju oreol svetosti.

II

Naša je hipoteza da su epski junaci u bošnjačkoj usmenoj epici oblikovani na drugačijim principima nego klasični ili junaci u susjednim epikama. Sa čisto teorijskog aspekta ovdje se radi o odmaku od klasičnog modela oblikovanja, a sa kulturološkog – naprosto je riječ o drugačijim kulturnohistorijskim okolnostima koje su diktirale procese oblikovanja epskih junaka. Gotovo na svakom junaku bošnjačke epike moguće je dokazivati i dokazati navedenu tezu. Oni su, na podlozi klasičnih epskih identiteta, sa nekoliko naglašenih osobina (junaštvo, individualizam, borbeni odnos prema svijetu, viteštvo), strukturirani tako da su iz svoje plošne jednostavnosti i zatvorenosti, bivali otvoreni za nove životne sadržaje.

Njemački slavista Maximilian Braun u pokušaju definiranja epskog identiteta u južnoslavenskim epikama upravo polazi od „local color“, od socijalnog i kulturnog ambijenta, u kojemu se epski junak prepoznaje kao „zastupnik određenog poimanja života i duševnog stava, junačkog pogleda na svet“. Junački pogled na svijet ujedno je i sadržaj epske poezije, koji se može prepoznati u sljedećih nekoliko teza: 1) borbeni stav prema svijetu i životu; 2) hiperbolisani individualizam; 3) osjećaj časti i ponosa; 4) načelo viteštva i 5) dvoboj kao najviteškija forma ratničkog nadmetanja. (Braun 2004: 9-11)

U Braunovom pokušaju definiranja epskoga junaka južnoslavenskih epika primjećujemo nužni odmak od identiteta klasičnog epskog junaka, kako ga je

⁶ Ovaj „lokalni kolorit“ otkriva ritualnu prirodu lokalnih činova sjećanja te kako se takva memorializacija konačno formalizuje kao poezija, „epska“ ili neka druga“. (Nagy 2005., preveo M. K.)

definirao Gregory Nagy, i istovremeno nužno primicanje južnoslavenskom epskom prostoru unutar kojega se, radom identitarnih sila, oblikuju novi epski identiteti. Ovim se procesom istovremenog odmicanja-primicanja događa ono što Nagy atribuirao kao „local color“, ali i otvara mogućnost za novo *primicanje* lokalnim silama identifikacije, koje, posebno na južnoslavenskim prostorima, od polovine XIX stoljeća, sve podređuju – a posebno usmenu epsku poeziju! – započetim procesima nacionalne identifikacije.⁷

Dok srpska epika, na primjer, svoje primicanje lokalnom ambijentu završava u identifikaciji sa etnosom, a sve u cilju konstruiranja jakog nacionalnog identiteta, dotle bošnjačka epika avanturu ‘lokalnog bojenja’ završava trijumfalnim *padom u konkretan prostor*. Na taj način se klasični epski junak, iz svoga rajskog staništa, koje je dijelio sa božanskim bićima, spušta na tlo, u svoje individualno ovdje i sada, u vrijeme prije postojanja potrebe za identitarnim konstruktima.

III

Temeljnomo se kulturnohistorijskom činjenicom, na koju u našem slučaju treba posebno skrenuti pažnju, mora smatrati granična pozicija bosanskoga prostora, neovisno od toga da li je bio samostalan ili u sastavu neke druge veće administrativno-upravne jedinice, i njegova usmjerenost na drugog i drugačijeg. Ako izuzmemo srednjovjekovne bliske susrete sa različitim krstaškim hordama, koji upravo zbog svoje svireposti nisu ostavljali prostora za ono što se zove kulturnim susretom i razmjenom kulturnih sadržaja, prva ozbiljnija prilika za drugačija susretanja sa *drugim* pružena je u prvoj polovini XVI stoljeća na jugu i jugozapadu bosanskoga ejaleta, kada se vode borbe za osvajanje Klisa i Sinja i kada Mlečani konačno prepuštaju cijelu Dalmaciju Osmanlijama.

Ovaj dio granice izdvajao se po tome što su se vodili stalni sukobi između bosanskih graničara, sa jedne, i uskoka kao hrvatskih graničara, sa druge strane. Klis i Senj su bili glavna uskočka sjedišta, odakle su uskoci “uskakali” u Bosnu i “iz zasjede napadali trgovačke karavane, otimali i plijenili stoku i palili kule i čardake” (Imamović 1997: 243). Za vrijeme Kandijskog rata od 1644-1669. godine sukobi u Dalmaciji prerastaju u trajne sukobe, u neku vrstu svakodnevnog četovanja, u kojem, sa uskočke strane, ginu historijski precima poznatih epskih junaka Petra i Ilije Smiljanica.

⁷ Kada elaborira hiperbolisani individualizam, kao jednu od stavki junačkog pogleda na svijet, Braun upozorava na ‘opasnosti’ junakovog odustajanja od individualnog nastupanja i istovremenog pristajanja uz narod: „Shodno tome junački čovek ima malo razumevanja za socijalne veze: njegovo osećanje zajedništva obično se iscrpljuje u uskom okviru porodice i bratstva, kao i nadređenog plemena. Pojam *narod* mu je u osnovi stran; tamo gde se javlja, tu se već radi o mlađem stupnju razvoja.“ (Braun 2004:10)

Sa podizanjem Morlačkog ustanka 1683. u pograničnim oblastima Dalmacije i Bosne počinje protjerivanje Bošnjaka i osmanske uprave iz Dalmacije, Like i Krbave. Najduže se održala Udbina, sjedište Mustaj-bega Hurakalovića, jednog od historijskih predaka Mustaj-bega Ličkog, ali je i ona izgubljena u avgustu 1689. godine. U jednom sukobu kod Ravnog 1695. poginuo je čuveni uskočki harambaša Stojan Janković.

U bošnjačkoj epici oni su protivnici bošnjačkih junaka, ali protivnici koji po svome junaštvu i ugledu zaslužuju da se dostojno suprotstavljaju Muji, Halilu ili Tali, i koji, zbog toga, zaslužuju da uđu u pjesmu. Oni su onaj neophodan epski *drugi* bez kojega nema epskoga dokazivanja i epske slave. Sa ove strane bosanske granice vojevali su mnogi junaci, koji su se istakli u osvajačkim pohodima i značajno doprinijeli moći i slavi Osmanskog carstva. Znakovito je da su ti veliki heroji povijesti bili manje interesantni usmenome epskom pjesniku od nekih drugih, anonimnih, običnom čovjeku bliskih heroja. Tako su najveći bošnjački heroji u XVI stoljeću, neustrašive gazije i osvajači Jakub-paša i Husrev-beg, ostali izvan domašaja epskih pjevača i neopjevani, barem ne u onoj mjeri u kojoj su zaslužili da budu opjevani kao stvarni heroji. Ostaje donekle tajnom zašto je to tako, zašto su samo lokalni i povijesno anonimni heroji imali pravo na epsku slavu dostojnu najvećih junaka? Odgovor dijelom leži u činjenici da epski pjevači nisu povjesničari koji žele dosegnuti cjelinu, već samo usmeni pripovjedači koji iz svoje ograničene perspektive opjevavaju pojedinačne događaje i pojedine heroje, čime se još jednom potvrđuje pravilo da povijest i pripovijest nisu isto: one se djelimično dodiruju, ne mogu jedna bez druge, ali se ne podudaraju.

IV

Na nekoliko primjera koji slijede pokazat ćemo kako su konstriurini epski identiteti bošnjačkih krajiških junaka, koji zatim, u svojoj ukupnoj pojavnosti, nose i demonstiraju ono što bismo mogli nazvati subverzivnom energijom usmjerenom na dekonstrukciju klasičnog epskog identiteta.

Mustaj-beg Lički kao junak početka i kraja, sa kojim pjesma počinje i završava ne učestvuje u borbenim dejstvima, zbog čega mu preostaje da sa distance posmatra tok borbe. U tome ga obično sprečavaju dvije stvari: ili gusta magla na bojnome polju ili prevelika udaljenost od mjesta borbe. Za savladavanje prve prepreke beg se u molitvi direktno obraća Bogu da rastjera maglu po polju, dok za praćenje borbe sa prevelike udaljenosti potreban mu je durbin:

*Jer beg silnu sakupio vojsku,
Kod bega se bile čadorovi,*

*U njeg vavik durbin u desnici,
Jer on gleda svojih uhodnika.*

(Marjanović I 1898: 221)

Mustaj-beg je privilegovani član epske zajednice koji jedini ima pravo biti odsutan iz borbe i istovremeno biti informisan o rezultatima borbe. Kao privilegovani član zajednice beg ne smije biti zaboravljen dok se vodi borba na bojnome polju, stoga su navedeni primjeri idealan način da ga se zadrži u priči. Zadržavanje u priči je tako motivisano razbijanjem epsko-agonalne motivacije i željom za očuvanje cjelovite slike, čime se prethodnom popisu subverzivnih učinaka na podrivanju klasičnog epskog identiteta pridodaje i ovaj. Istovremeno, unatoč uobičajenoj predstavi junaštva, za njega se može reći da je “junak koji plače”, koji u pjesmi B-XXXIV-M (*Lički Mustajbeg brani Udbinu*) ‘suze roni’ čak sedam puta, ali i u brojnim drugim situacijama.

U navedenim primjerima vidljivi su elementi onoga što se u teoriji naziva postupkom karakterizacije / psihologizacije, tako da se naš junak ponaša kao kompletna ličnost, ličnost koja planira i određuje taktiku, a ne samo kao junak koji ide iz boja u boj, on je ličnost koja želi da ima znanje o događajima u kojima ne učestvuje, ličnost koja osjeća, žali i plače, ličnost koja svoje postojanje želi ovjerodostojiti i na drugi način osim oružjem, ličnost koja želi biti prisutna u priči i kada nije na bojištu.

S druge strane, epski pjevač nam daje do znanja da za priču više nije samo važno bojište već i ono što se dešava oko njega, on postaje svjestan činjenice da je bojište samo jedna lokacija u prostoru – svijest o prostoru u koji smješta svoje likove važan je pomak u razvoju epike. Od prvobitne radnje koja se zbiva samo u vremenu dolazimo do radnje koja se zbiva i u vremenu i u konkretnome prostoru. Smanjuje se razmak između pripovjedačkog i realnog vremena, prostor epske pjesme postaje bliži, ispunjeniji i konkretniji.

Mesto koncentracije radnje, postignute dominantom vremena i izvesnim procesima izolovanja, dobija se veća konkretizacija zbivanja sa obeležjima blizine i očiglednosti. Ali što prostorna komponenta uzima više maha, utoliko se više smanjuje dinamičnost radnje. (Schmaus 1953: 151)

Na taj način usmeni epski pjesnik, sa kategorijom prostora, uvodi u svoju pjesmu i kategoriju konteksta. Sa sviješću o realnom vremenu i prostoru, sa sviješću o prostoru koji se širi i vremenu koje traje, pjevač postepeno postaje svjestan da njegova pjesma više nije jedina pjesma, već da postoje i druge pjesme na koje se može osloniti, da postoji odgovarajući pjesničko/pjevački kontekst unutar kojega nastaje “ta njegova pjesma i druge njegove pjesme”.

V

Epski junak je osoba bez nedostataka, tjelesni izgled mora odgovarati njegovoj agonalno viteškoj prirodi. Međutim, prema predaji,⁸ znamo da je Mujo Hrnjica pustio brkove da bi prikrio tjelesni nedostatak – rasječenu gornju usnu! – što je samo još jedan koji demistificiraju ovog epskog junaka i ovu epiku u cjelini. Zanimljivo je da Marjanović, kao prenosilac ove predaje, ovaj tjelesni detalj dovodi u vezu sa porijeklom imena – zbog tog nedostatka junak je bio hrnjast (krnjast), otuda dolazi ime Hrnjica. U predajama markiran kao realistički (u aktuelnim čitanjima bi se mogao nazvati i dekonstrukcijskim!) postupak se u epskoj pjesmi očekivano romantizira, dajući brkovima novu ulogu – ulogu zastrašivanja neprijatelja. Tako se od brkova koji prikrivaju nedostatak dolazi do brkova koji pojačavaju utisak o superiornosti junaka, koristeći se dobro znanim metodama hiperbolizacije.

Od svih bošnjačkih epskih junaka Mujo Hrnjica je junak koji je najviše okružen ženskim ličnostima: u njegovom životu značajnu ulogu igraju majka, ljuba, sestra, krčmarice posestrime i vile planinkinje. Ako su mu vile darovale natprirodnu snagu i pomagale mu u najvećim nevoljama, majka se javlja u ulozi čuvarice ognjišta i neprikosnovenog autoriteta, koji autoritet, u odsustvu oca, biva još i veći. Zanimljivo je da pitanje oca kojega nema, odsutnog patera familiasa, posebno dobija na važnosti kada se zna da ni ostali junaci – Mustaj-beg, Mujo i Halil te Budalina Tale – nemaju oca, a u pravilu imaju majku (izuzev Mustaj-bega, koji nema ni majku).

Kao *čuvarica ognjišta* majka “hizmet čini” svome sinu i kad je ranjen, u pjesmi *Mejdandžija Sirotan Alija*, Alija pod kulom zatiče majku Hrnjičinu kako pere Mujine krvave haljine (“puno tekne krvavi’ haljina”) (Nametak 1967: 361) a majka mu odgovara:

*Vav'jek ćeš me u hizmetu naći,
De ja perem krvave haljine
Dok 'j' u mene u životu Mujo* (Nametak 1967: 124)

Kao ona koja je dala život majka se ovdje otkriva mnogo više kao ona koja čuva život svoga sina. Krv obično simbolizira smrt, tako da se čin uklanjanja krvi razumijeva kao čin suprotstavljanja smrti. Istovremeno, krv može da znači i život,

⁸ „Vrijedno je još i ovo spomenuti. Hrnjica Mujo vele da je imao nausnice presječene, ili barem gornju usnicu, pa je dakle bio hrnjast (krnjast), kao da je imao usnice zečije. Da ne bude ružan, nosio je debele i duge brke, koji su mu kod jela smetali. Kažu da se je netko pobojavao, da ne će radi takih brkova moći jesti, a Mujo reče, neka mu donesu meda, kojim da je brke namazao i tako lako jio.“ (Marjanović 1899, knjiga četvrta: 641)

jer dokle god majka pere krvave haljine dotle je njen Mujo živ. Slika Mujine majke koja pere krvave haljine predstavlja metonimijsko sažimanje cjelokupne bošnjačke epike, a ovaj prizor – jednu od najljepših slika te iste epike. Slika, međutim, u sebi nosi još i druge semantičke potencijale, za eventualne psihoanalitičke i gender pristupe.

Ova pjesma – *Mejdandžija Sirotan Alija* – ima još jednu osobenost, u njoj se, pored majke, javljaju još i ljuba i obje sestre. Mujo moli ljubicu, ne zapovijeda joj već “tiho progovara”, da ga ranjenog i iznemoglog podigne do demir-pendžera, kako bi se divio mladim vitezovima, Aliji i Halilu. Ljuba, dakle, nije junakova sluškinja, kako se to pojednostavljuje u nekim stereotipima, već ravnopravna učesnica zbivanja u epskom svijetu, čuvarica pozitivnih normi epsko-patrijarhalnog načina života – *odgajateljica* Mujina i svog poroda. Prema ustaljenoj podjeli uloga njena je bila da odgaja djecu: mušku sa ciljem da naslijede očevo junaštvo, a žensku sa željom da prepoznaju junaštvo i viteštvo kao vrhunske vrijednosti. Ako je majka bila čuvarica ognjišta sa tendencijom održavanja jake veze sa prošlošću, ljubica je bila čuvarica ognjišta sa pogledom uperenim u budućnost. Ljubina uloga je teža i odgovornija jer je ona, za razliku od majke, podvrgnuta provjeri kroz velika iskušenja.

Sestra Ajka je pomagačica (uz majku čuvaricu ognjišta i ljubicu odgajateljicu) brata-junaka, ona se brine da mu, pored majke i ljube, olakša rijetke dane kod kuće. Ona je, međutim, spremna u određenim situacijama zamijeniti brata u mejdanu, kao u pjesmi *Ajka Hrnjičina Mustajbegov mejdandžija*. Da bi to mogla izvesti mora se preobući u muško odijelo, jer niko ne smije znati da žensko izlazi na mejdan pored tolikih junaka na Krajini. Njeno prerusavanje je dvostrukog karaktera, najprije pred dizdarom Osman-agom da bi od njega dobila odijelo a potom u dizdarevo odijelo da bi izašla na mejdan. Ovdje se otvara čitav niz aktuelnih pitanja vezanih za poziciju i ulogu žene u dominantno muškom okruženju, za osjećaj inferiornosti u patrijarhalnom društvu i težnju da se taj osjećaj savlada ulaženjem u svijet (= odjeću!) muškaraca.

O funkciji tipskog lika krčmarice ranije smo pisali u studiji *Usmeno pamćenje – krajiški likovi i njena epika*: „Krčmarica, bila ona Mara, Pava, Luca, Janja ili Kosa, Mujina je pomagačica u savladavanju prepreka na protivničkoj teritoriji. Pomoć krčmarice se ogleda u davanju neophodnih informacija o kretanju neprijatelja, u davanju savjeta za poduzimanje odgovarajućih aktivnosti, u praktičnim prijedlozima o potrebi maskiranja, u skrivanju Muje ili Halila od neprijatelja, u pomaganju prilikom otmica djevojaka itd. Krčmarica je uvijek djevojka iz suprotnog tabora, sa krčmom sa druge strane granice, djevojka koja je u određenom trenutku poželjela da se pobrati sa nekim od čuvenih junaka (Mujo, Halil, Tale itd.).“ (Kunić 2012.)

Ima, međutim, i nešto drugo veoma bitno u liku krčmarice. U naratološkoj shematizaciji radnje nju, naime, Alois Schmaus smatra najvažnijom figurom sredine, zato što stoji između dva neprijateljska tabora:

Ona stoji između dva tabora: živi u hrišćanskoj okolini, a pomaže svojim pobratimima Turcima. Niti ona - tako to zahteva stereotipna uloga – izaziva podozrenje hrišćana niti pevač prosuđuje njeno dvolično držanje po moralnim normama. Ona je etički neutralna, jer bitna je samo njena posrednička funkcija. (...) Odana je svom turskom pobratimu, poznaje njegovog konja itd. Pored glasnika ona je najčešće upotrebljavana stajaća figura, uveliko šablonizirana, ali zato kao stvorena da spoji suprotne strane i da razmrsi zamršenu stvar. (Schmaus 1953: 144)

Njeno pobratimstvo je čvrsto i nikada ne dolazi u pitanje, njena je privrženost snažna do spremnosti da se napadne junak koji, na primjer, jaše pobratimovog konja. Ona je važna karika u motiviranju junakovih postupaka, što je još jedan korak ka dodatnom ozbiljenju epskoga prostora.

Lepezi različitih formi života u koje ga smješta narodni pjevač, pridodajemo i još jednu, ne baš primjerenu velikome epskome junaku. „U pjesmi broj LVII (Hörmann II 1990) Hrnjice u Skradinu Mujo odlazi u izviđanje i penje se na visoko drvo. Kroz durbin “od sedam kanata” ugleda u Janoku gradu banovu sestru Anđušu kako izlazi iz kočija. U tome trenutku kao da se usmenopripovjedačko treće lice stapa sa Mujinim prvim licem i obojica zajedno uživaju u raskoši Anđinoga tijela i odjeće:

*Iz kočije ispade djevojka,
A kakva je, vesela joj majka!
U struku je tanka, a visoka,
A u lišcu b'jela, a rumena,
Oka crna, a solufa gusta,
Slada su joj od šećera usta.
Na nogam' joj gaće od sasluka.
Kake su joj gaće od sasluka.
Do pole je postavila vukom,
A od pole vukom i baukom,
Vijenac mišem bijelijem,
kud ih veže, da je ne preteže,
da joj učkur ne odnese t'jela.
A kako je pristala djevojka.
Ruke jedne, troje belenzuke*

*Kako se je cura opravila,
Ko da zenđil ide manastiru.
Na djevojci b'jahu tri kavada.
Jedan crven do zemljice crne,
Drugi zelen do zelene trave,
Treći maven, da se za njom mame.
taj joj đerdan grlo zalatio,
b'jelo grlo crveni merđžani,
to djevojku pogledati l'jepo
drugi joj je od drobna bisera,
taj joj đerdan zalatio dojke,
b'jeli biser, a bijele dojke,
to djevojku pogledati l'jepo.
A treći joj od žutih dukata,
Pa ga nisko cura popuščala,*

*I sve joj se do lakata taču.
Uši jedne, a dvoje minđuše,
Grlo jedno, a tri đerdana,
Jedan joj je od krmzi merđžana,*

Pa ga nisko cura popušćala,

(Hörmann II 1990: 246-247)

(Kunić 2012: 83-84)

Neobično je, međutim, to što ovo nije samo pripovjedačev ushit već i junakov, jer se obostrano posmatranje odvija kroz Mujin durbin. Još je važnije Mujino uživanje u raskošnoj odjeći, bogatom nakitu ali i skladnome tijelu, jer se ovim činom naš junak pokazuje u novome svjetlu. Naime, on više nije samo neustrašivi junak nadnaravne snage, junak koji zastrašujeće izgleda makar samo zbog svojih brkova, niti je samo uvrijeđeni muž i otac koji se surovo sveti za izdaju svoje žene, već je i muškarac “osjetljiv” na žensku ljepotu, muškarac koji umije da uživa i u raskošnoj odjeći, i u bogatome nakitu, ali i u lijepome tijelu. O tome na najbolji način svjedoči njegova reakcija: “Mili bože, fisne Madžarice!”. Do koje mjere je Mujo bio opijen Anđinom ljepotom pokazuje i činjenica da je, dok je silazio sa drveta, pao na zemlju, čime se i simbolički potvrđuje činjenica da je i ovaj neustrašivi junak samo ljudsko biće koje ima svoje uzlete i padove i koji je čvrsto vezan za tlo.

Koliko god je slab na žensku ljepotu Mujo je voš više osjetljiv na žensku nevjeru, pogotovo ako je u pitanju njegova ljuba. U odličnoj pjesmi *Nevjera ljube Muja Hrnjice* Mujo se prvi i jedini put suočava sa situacijom da mu ljuba otkazuje poslušnost:

*Serdar Mujo sa Kladuše male,
Svakog dana ja te poštovala
I slušala šta mi naredio,
Ali te jutros poslušati neću!
Sedam godina su u braku,
Ali vodiš čete planinama,
Ali boja činiš s kavurima,
Ali nedje ideš po svadbama.
A za me nije tak'o živovanje,
Nijesam te ja tebe uzela
A za tvoje opasno junaštvo,
no voljela bi s tobom življenja.*

ali više odvojeno nego zajedno:

*Ti si, Mujo, više po svijetu,
Ostadoh te željna za života.
Sedam ljeta što nemam djeteta.
Sedam ljeta što nemam djeteta.
A još tamo ideš pro granice,
Moreš negdje izgubiti glavu,
Ja jadnica ostat udovica.
Prođ se, Mujo, tvoga četovanja*

(Čolaković 2004: 258)

Ove nevjerovatne riječi kao da izgovara osviještena žena iz našega vremena, koja ne drži do junaštva svoga muža, kojoj je muževo izbivanje od kuće neprihvatljivo.

Njenim se riječima u pjesmu unosi jedna pragmatična ženska perspektiva naspram dominirajuće uzvišenoepske. Istovremeno, ove anti epski obojene riječi mogu da posluže kao kontraprimjer velikim feminističkim pričama o epskom kodu i patrijarhalnom primitivizmu sredine koja ih je iznjedrila.

Za Muju su ove riječi dokaz ljubine nevjere čime se, zapravo, na makronarativnom planu samo nagovještavaju još veće razmjere ovoga nevjerstva. Definitivan čin bračnoga izdajstva dešava se za vrijeme Mujina četovanja, kada mu ljuba odlazi sa Jovan-kapetanom. Za epskoga pjevača sve stvari, ma koliko fizički bile udaljene jedna od druge, imaju sudbinsku povezanost, strašni čin izdaje on doživljava daleko od svoga ognjišta – u svome snu. Dok u drugim pjesmama snovi uglavnom imaju anticipativnu u ovoj nam se san otkriva u novoj funkciji – simultanog razotkrivanja događaja od sudbinske važnosti za našeg junaka i samu pjesmu.

Posljedice ljubina nevjerstva su još strašnije, razmjere poniženja sluša iz majčinih usta:

*Nikad, Mujo, gore za života!
Kamo sreća, o moj sine Mujo,
Da sam čula da ste poginuli,
muško bili, muški izginuli!* (Čolaković 2004: 264)

Pred ovim činom sve pada u vodu, sve što je nekad vrijedilo sada nema nikakvu cijenu, obraz i čast su pogaženi. Zato odlučuje da se maskira u prosjaka, slijepog guslara koji će guslama sebi zarađivati za život i istovremeno tragati za odbjeglom ljubom.

Na tom putu Mujo nailazi na brojne prepreke, provjere identiteta i iskušenja, poput onoga kada mora da opjeva uz gusle događaj koji ga je potpuno uništio – nevjeru i izdajstvo svoje ljube. U ovoj svojevrsnoj pjesmi u pjesmi, u završnim stihovima on upućuje upozorenje slušaocima da se čuvaju Halilove oštre sablje, Taline teške batine i šamara Bojković Alije, čime, u ironijskom tonu, nagovještava mogući završetak ove pjesme. I postupak narativnoga nagovještaja kao i postupak ironijskoga bojenja toga nagovještaja su još dvije novine u popisu dokaza epizacijske zrelosti bošnjačke epike. Još je veći dokaz epizacijske zrelosti Mujina pjesma u pjesmi, koja kao postupak nije previše korištena u bošnjačkoj epici, štaviše, autoru ovih redova ovo je jedini poznati primjer.⁹ Interesantan je način na koji nastaje ta pjesma: hajduci su čuli za otmicu Mujine ljube, događaj ima svoju cijenu jer se radi o dva velika junaka – otmičaru

⁹ U zbirci Mehmeda Dželađina Kruta *Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)* (Mostar 1902.) postoji pjesma "Gjerzelez Alija" sa primjerom pjesme u pjesmi, ali je zbog njene fokusiranosti na junakov porodični ambijent ne možemo svrstati u epske.

Jovanu i slavnome Muji Kladušcome. Murataga Kurtagić, tvorac ove pjesme, time nedvosmisleno sugerira način na koji nastaju epske pjesme – mora da se dogodi važan događaj i da se nađe dobar pjevač koji će taj događaj opjevati. Kada pjesnik (pro)pjeva o poetičkim razlozima svoga pjevanja, a Kurtagić to sigurno radi u ovim stihovima, onda se to u teoriji naziva autopoetičkim govorom, što je odlika pisanog a ne usmenog pjesništva. To su završni koraci dozrijevanja jednoga pjesništva koje postaje svjesno sebe, uzbudljiv trenutak samoposmatranja i samoprepoznavanja.

VI

Bez obzira što se i Budalina Tale navodi kao žrtva krajiške pobune iz 1637. godine jasno je da su ovakvi likovi povijesni autsajderi i ne mogu biti povijesno utemeljeni, dok, s druge strane, običan život i svakodnevna zbilja ne mogu bez njih, tako da su oni nosioci i kreatori stvarnoga života u punom značenju te riječi. Ne samo da nije držao do svoje odjeće nego se, moglo bi se reći, namjerno tako oblačio, a oblačio se tako da je “svakoga nagonio na smijeh i podrugivanje”. Bio je lakrdijaš na čiji su se račun svi šalili, ali se i on smio našaliti na svačiji račun. Imao je kolibu od pruća na Trnovcu, koju je nazivao svojom kulom.

Budalina Tale ili Tale Ličanin¹⁰ je u osnovi vedri junak koji unosi jednu novu crtu u bogatu lepezu krajiških likova – to je dimenzija humora i šale koji, osim osnovnog, imaju i jedan viši smisao u predstavljanju epskoga života na granici. Tale ne samo da je razrezao gaće na koljenima, kako se navodi u jednoj predaji, nego su mu i “kroz čizme propanule pete”, “kroz dolamu lopatice virile” a “kroz kapu perčin ispadao”. (Hörmann II 1996: 591) Ili su mu “čakšire od medvidovine”, “na glavi kalpak od jazavca” a po plećima “lisičine biju”. (Marjanović 1898: 178)

Osim po odjeći Tale se razlikuje još i po oružju, konju i kuli – i jedno, i drugo i treće odgovaraju odjeći koju nosi. Za pasom obično nosi “pušku malu” bez kremena i čeljusti, ali koja, ipak, “prevariti neće”. Ili se radi o samici kuburi ukrašenoj sa dva-naest “trišnjovih limova”, ili pušci oblučkinji “koja ždere dvan’est drama praha i četiri zrna na sindžirih”. (Marjanović I 1898: 249) Nerijetko uza se ima i paloš (sablju), obješenu tako da mu se vuče po zemlji, zbog čega su korice bile polomljene do pola a od pola paloš mu je “jezik pomolio”.

Uza se ponekad nosi i “čelikli nadžak”, vrstu sjekirice, ili/i drenovu batinu sa hiljadu klinaca. “Drenova je batina Talino najubojitije oružje i niko od junaka u južnoslavenskoj epskoj pjesmi ne vitla drenovom toljagom. (...) Upravo ga drenovača

¹⁰ Rašid Durić je pokušao pobrojati sva imena pod kojima se ovaj lik javlja: Budalina Tale, Tale Ličanin, Tale od Orašca, Oraški Tale, od Trnovca Tale, Tale Ibrahimie, Šušnjar Tale, Talošina itd. – (Durić 2000: 147).

čini prije okršaja ležernim, ‘beskaharnim’, gotovo bezbrižnim, u boju samopouzdanim”. (Durić 2000: 156)

Njegov konj, kulaš ili doruša kobila, nema ni uzde ni ulara, ni sedla ni samara, obično u laganom kasu (“dobar kulaš pokasuje”) pase travu ili ditelinu, zbog čega zastajkuje i kasni za družinom. Narodni pjevač gotovo uvijek ima potrebu da ironično naglasi “dobru opremu” Talina kulaša, na konju mu “ голу kaltačinu”, “po kaltaku kožna kolanina”, “lipu kožu na lipi narasloj”. Vrlo detaljan opis doruše kobile i njene opreme nalazi se u poznatoj pjesmi Budalina Tale dolazi u Liku, gdje je sedlo napravljeno od orahovine, kuskuni od mašljikovine, kolani od kore lipove a “dva kajasa dva prez kočica lika”. (Marjanović I 1898: 102) I da bi ostao dosljedan sebi, Tale ni ne jaše svoga kulaša kao ostali jahači, ne jaše “putem utrenikom”, već neutrtnim stazama kojima niko ne prolazi, obje noge prebacuje na jednu stranu ili naopako jaše svoga kulaša.

Pjesma *Filip Madžarin i Gojeni Halil* nudi nastavak priče o Talinoj, sa jedne strane, i sjaju i raskoši Halilove opreme, oružja i konja – sa druge strane. Prije samog polaska Tale daje Halilu bošču sa svojim haljinama da ih pred ulaskom u Stambol obuče, jer su, kako kaže Tale, “baš pobolje negoli su tvoje”. Ovim činom Halil kao da se pomirio sa sudbinom i prihvatio ponuđenu ulogu, zbog čega u Stambolu doživljava poniženja, počev od čaršije i mještana pa do sultana i njegovih vezira na dvoru. Pošto zbog svog jadnog izgleda ni konak nije mogao nigdje dobiti i pošto je noć proveo na sokaku, prije svanuća odlučuje ponovo navući svoju raskošnu odjeću. Raskošnom opremom zasjenjuje Stambol, “sve se kuće bjehu razasjale od Halila i konja đogata”, isti utisak ostavlja i na sultanovu dvoru.

Halil Hrnjica bio je epski junak u najdoslovnijem smislu riječi, junak sposoban za najveća junaštva i viteška dokazivanja, ali ne i junak sposoban za igru i šalu. Ta uloga, ipak, bila je namijenjena Budalini Tali. Na ovome primjeru se dobro vidi kako u epskom svijetu sve stvari moraju biti na svome mjestu, kako u njoj vlada savršeni poredak, kako i najmanja promjena izaziva poremećaje. Savršeno je bilo jasno i neznanome epskome pjevaču, koji je ispjevao ovu pjesmu, i njegovom slušaocu, kakva odjeća ide uz Budalinu Talu a kakva uz Halila Hrnjicu.

Tale ima svoj odžak, svoju kuću, na Trnovcu, Orašcu ili Ibrinovcu, koju narodni pjevač često, sa primjetnom dozom ironije, naziva “kulom”, sa šaši pokrivenom, u kojoj naš junak “spava i čuva kulaša”. Na drugom mjestu se kaže da je “kula” “opletena jasenovim prućem”, sa dvojica vrata na dvije strane kroz koja mu vjetar vatru potpiruje. Kada ga Mustaj-beg prima u svoju službu i velikodušno nudi da mu sagradi kamenu kulu na Lici, Tale ne pristaje, jer “on kule od kamena neće”, na takvu se naučio nije, već on hoće onakva kakvu je i imao.

Talina destruktivna energija će posebno biti usmjerena na romantičarsko-epsku žudnju za ženom kao nedostižnim idealom. Na to nas upućuje i spomenuta predaja o poderanoj odjeći kao načinu borbe protiv djevojačkog uroka. Stoga Tale nije opterećen tom žudnjom, kao klasični epski junaci, koji su spremni i život dati u borbi za svoju izabranicu. Tale nije spreman ginuti ni za kakvu ljepoticu, štaviše, on proklinje ljepotu Muminove Zlate zbog koje se na mejdanu bore Halil i ban zadarski. I ne samo da je proklinje, već “gdje stigne Muminovu Zlatu, sve Zlatiju udara kandžijom”. (Hörmann II 1996: 153-154) Drugoj ljepotici istog imena ne dozvoljava čak ni da uzjaše na njegova kulaša jer je “Bogu jemin učinio da ga žensko uzjašiti neće”. (Buturović 1997: 473)

Kao junak koji dolazi do izražaja nakon boja, kad se sumiraju rezultati i plijen dijeli i kada je najhorniji za lakrdiju, Tale je u jednoj sceni bio tužan – neko je zadobio “kićenu djevojku”, neko “momka savezata”, neko “krave i volove” a on „staru babetinu, nikakvu Vidu popadiju, babi ima šezdeset godina“. (*Marjanović I 1898: 378*) Ljut zbog toga što je ostao bez adekvatnog plijena, svog kulaša držalom tuče, a “katkad sfati staru babetinu”. Baba ga moli da je ne tuče i govori da će mu omiliti više nego kakva sedmakinja (?). Preokret nastaje kada mu baba predlaže da joj turi “ruku u njedarca” i kada Tale iz njenih njedara vadi stotinu dukata, čime se iz temelja mijenja odnos prema babi

VII

Namjera da se posebnim načinom odijevanja skrene pažnja i izazove određena reakcija (najčešće čuđenje i smijeh) je u osnovi namjera motivirana željom za igrom, što je ujedno i signal jedne skrivene potrebe za publikom. Nadalje, u čisto epskim relacijama, želja mu je da ga se ne shvata ozbiljno, da protivnik pomisli da pred sobom ima “tursku golotinju”, a ne junaka dostojnog mejdana.

O tome se pjeva i u pjesmi *Budalina Tale dolazi u Liku* ((*Marjanović I 1898.*) koja nas prvi put upoznaje sa ovim likom a Talu prvi put uvodi u epsku pjesmu i društvo ličkih junaka. U njoj se odvija i njegov prvi susret sa epskim, epskog sa njegovim i naš prvi susret sa njegovim svijetom. Ovom provjerom i ulaskom u svijet epskih junaka on više ne može računati sa time da ulazi u tuđu teritoriju bez dodatnog maskiranja, na popisu ima nove kostime, “katansko odilo”, odjeću “popa duhovnika” i odoru slijepog guslara.

Talino maskiranje uglavnom je u funkciji skrivanja pravog identiteta na tuđoj teritoriji, loše odijelo samo u početku moglo mu je poslužiti u tu svrhu. Ponekad se, međutim, zna preobući u tuđe odijelo iz čiste potrebe za igrom, tako da se u tom

slučaju radi o maskiranju radi maskiranja. Takav slučaj imamo kada sa mrtvog Jovana harambaše skida odjeću i oblači na sebe, zatim sjeda u zlatnu stolicu da ga dvori četrdeset bešlija. A prispjelome Mustaj-begu se hvali kako sa zadobijenim plijenom, kad se vrati na Liku, može biti poglavica. Još je zanimljivija scena maskiranja u slijepog guslara kojeg Rade tobože voda po svijetu. Ovaj detalj je samo još jedan dokaz autoreferentnih potencijala i visokih dometa bošnjačke epike.¹¹

Poigravanje sa okruženjem, priređivano s namjerom da se time pokaže i vedrija strana života, zatim brojni primjeri maskiranja, imaju duboku vezu sa onim što se u najširem smislu riječi naziva zabavljačkom sferom života, smjehovnom kulturom ili teatrom na ulici. Ove vedre oblike života možemo dovesti u vezu sa nešto razvijenijim oblicima smjehovne kulture u renesansnome primorju, koje je postalo sastavnim dijelom krajiške epske pjesme, mada nema direktnih potvrda za to. S druge strane (granice), u bosanskoj unutrašnjosti postojala je već duga tradicija zabave na ulici, prisutna još od srednjeg vijeka, kao uostalom i u drugim zemljama Evrope toga doba. Taj ulični teatar nastavio je da traje i sa dolaskom Osmanlija, o čemu govore i dokumenti o gostovanjima glumačke skupine bosanskog velikaša Pavlovića u Dubrovniku s početka XVI stoljeća. Široke narodne mase zabavljali su profesionalni zabavljači (pehlivani), gutači vatre, imitatori i žongleri, krotitelji zvijeri, hodači na štulama, igrači na konopcu, svirači i lakrdijaši, “koji su svojim vještinama zabavljali svijet po mahalama, u čaršiji i po vašarima, pred hanovima i raznim konacima”. (Imamović 1997: 205) Budalina Tale se tako može posmatrati kao potomak ovih uličnih zabavljača, ljudi sa društvene periferije i alternativne scene povijesti, sa jedne strane, a sa druge, tipični krajiški izdanak u čijoj se ličnosti istovremeno spajaju smrtno-ozbiljno krajiško junaštvo i granicom uslovljena potreba za drugim.

Ako Tale naročitim odijevanjem želi na sebe skrenuti pažnju, onda to više nije obično preoblačenje već *maskiranje*. Igra, granica i maskiranje su konstitutivni pojmovi teatra. “Od igre do pozorišta kratak je put, i veoma često se ova dva iskustva brkaju – piše Pjetro Zanini i dodaje - [...] U ovome smislu pozorište, shvaćeno i kao fizičko i kao figurativno mesto, predstavlja granični prostor postavljen usred svega ostalog kao dijalektički prostor, otvoren istovremeno i ka unutrašnjosti i ka spoljašnjosti, prema realnom i prema imaginarnom.” (Zanini 2002: 130) Ako teatar uvjetno razumijevamo kao granični prostor onda i granični prostor možemo razumijevati kao teatar. I granica i teatar su mjesta gdje se odvija istinska komunikacija, komunikacija dvosmjernog ili dijaloškog (Bahtin) tipa, to su mjesta velike

¹¹ Ista scena nalazi se i u pjesmi *Nevjera ljube Muja Hrnjice*, gdje se Mujo maskira u slijepog guslara. Scena je razvijenija, ali se nećemo posebno zadržavati na njoj.

koncentracije ljudi i ideja, kolanja života, to su mjesta kroz koja se društva predstavljaju i pričaju svoje priče, a kroz ispričane priče daju oblik i sadržaj svome identitetu.

Stoga nije slučajno da je bošnjačka epika ispjevala svoje najljepše i identitarno nainteresantnije priče upravo na granici, kroz taj živi teatar pod vedrim nebom. Ono što Zanini kaže dalje za teatar, da “predstavlja granični prostor postavljen usred svega ostalog kao dijalektički prostor, otvoren istovremeno i ka unutrašnjosti i ka spoljašnjosti, prema realnom i prema imaginarnom”, (Zanini 2002: 130) može se bez bojazni primijeniti i na našeg junaka Talu, koji zasigurno nosi u sebi tu dimenziju dijalektičke otvorenosti i ka unutrašnjosti i ka spoljašnjosti, i ka nebeskom gore ali i zemaljskom dolje.

VIII

Ovaj argumentacijski niz, ovjeravan postupcima i djelima triju epskih junaka, mogao bi biti upotpunjen i znamenitim epskim junakom Đerzelez Alijom. Ovaj junak prošao je razvojni put istinske transformacije i sve je to upisano/upjevano u predajama i pjesmama u kojima nije bilo potrebe išta dopisivati. Njegov razvojni put ide od slike mitskoga junaka u predajama i nekim pjesmama Marjanovićeve i Hörmannove zbirke, preko slike realističkog junaka kojega u mejdanu uspješno mijenja njegova ljubav Fata iz Budima u pjesmi *Ženidba Đerzelez Alije* do slike krajiškog junaka u poznatoj pjesmi *Bećir-begova ženidba* Saliha Ugljanina. Opis ovoga u pjesmama opjevanog procesa ne bi trebao izlaziti izvan okvira etičkoga ponašanja prema pripovijedanom svijetu. Ne treba zaobići ni žensku pjesmu *Đerzelez Alija* iz zbirke Mehmeda Dželaluddina Kurta, koja iz pozicije ženske nezainteresiranosti za epsko i događajno poznatog epskog junaka vraća u porodični kontekst, kroz poznati motiv povratka junaka. U posebno zanimljivoj pjesmi *Sedam kralja traže glavu Đerzelez Alije* Ragiba Gojakovića, koja se nalazi i čuva u Milman Parry Collection of Oral Literature, za razliku od pjesme Halila Bajgorića *Bećir-begova ženidba*, inicijalne pjesme koja uvodi junaka u društvo krajiških junaka, računa se sa slušalačkim predznanjem – kao da je Đerzelez Alija oduvijek bio krajiški junak.

Ono što smo nazvali ovjeravanje lika sopstvenim postupcima i djelima eufemizirana je varijanta jednog zanimljivog pojma kojega u književnu teoriju uvodi Jonathan Culler, a radi se o pojmu *vraisemblance*, što u doslovnom prijevodu znači oprirođenje ili naturalizacija. Naime, Culler pod pojmom *vraisemblance* podrazumijeva „pridavanje tekstu onog mesta u svetu koji mu naša kultura određuje“ (Kaler 1990: 206). „Naturalizacija ističe činjenicu da je čudnovato ili nastrano podvedeno

pod diskursivni poredak, čime se postiže da ono izgleda prirodno“ (Kaler 1990: 206) Nimalo jednostavan svijet bošnjačke usmene epike, sa akcentom na likovima/junacima kojima se bavimo, ovim začudnim pojmom Jonathana Cullera biva približen, objašnjen i obuhvaćen na način da u sebi objedinjuje sve prethodne pokušaje prepoznavanja zasebnosti ove epike u radovima Koste Hörmanna, Luke Marjanovića, Friedricha Kraussa, Aloisa Schmausa, Milmana Parrya, Alberta B. Lorda, Johna M. Foleya, Đenane Buturović i drugih.

LITERATURA

1. Bahtin, Mihail (1978.): Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse, Beograd.
2. Buturović Đenana, Maglajlić, Munib (1998.): Bošnjačka književnost u književnoj kritici – usmena književnost, knjiga II, Alef, Sarajevo.
3. Braun, Maksimilijan (2004.): Srpskohrvatska junačka pesma, preveo Tomislav Bekić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva / Vukova zadužbina / Matica srpska, Beograd.
4. Buturović, Đenana (1992.): Bosanskomuslimanska usmena epika, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo.
5. Buturović, Đenana (1976.): Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama, Sarajevo.
6. Dukat, Zdeslav (1987.): Homersko pitanje, Globus, Zagreb.
7. Durić, Rašid (2000.): Junaci epske pjesme Bošnjaka, Bosanska riječ, Tuzla.
8. Gezeman, Gerhard (2002.): Studije o južnoslovenskoj epici; izbor, prevod i pogovor Tomislav Bekić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva / Vukova zadužbina / Matica srpska, Beograd.
9. Hadžiomerspahić, Esad (1909.): Narodne junačke pjesme, skupio Esad Hadžiomerspahić, nakladnik i izdavač S. Ugrenović, Banja Luka.
10. Hörmann, Kosta (1990.): Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini I-II, izdao Kosta Hörmann, Svjetlost, Sarajevo.
11. Imamović, Mustafa (1997.): Historija Bošnjaka, Sarajevo.
12. Jakobson, Roman; Bogatirjov, Pjotr (1971.): “Folklor kao naročit oblik stvaralaštva” u: Maja Bošković – Stulli Usmena književnost. Izbor studija i ogleđa, Školska knjiga, Zagreb.

13. Kaler, Džonatan (2009.): *Teorija književnosti (sasvim kratak uvod)*, Beograd.
14. Kujundžić, Enes (2001.): *Narodna književnost Bošnjaka*, Dom štampe, Zenica.
15. Kujundžić, Enes (1997.): *Usmena epika Bošnjaka*, Svjetlost, Sarajevo.
16. Kunić, Mirsad (2012.): *Usmeno pamćenje i zaborav – krajiška epika i njeni junaci*, Tešanj.
17. Lord, Albert B. (1990.): *Pevač priča*, Idea, Beograd.
18. Marjanović, Luka (1898.): *Junačke pjesme (muhamedovske), I i II, (III i IV)*, sabrao i priredio Luka Marjanović, Matica hrvatska, Zagreb.
19. Minjović, Dušica (2002.): *Avdo Međedović na raskršću reprodukcije i kreacije*, Almanah, Podgorica.
20. Muvekit, Salih (1999.): *Povijest Bosne I-II*, El-Kalem, Sarajevo.
21. Nagy, Gregory (2006.): *The Epic Hero*, 2nd ed. (on-line version), http://nrs.harvard.edu/urn-3:hlnc.essay:Nagy.The_Epic_Hero.2005. Center for Hellenic Studies, Washington, DC.
22. Nametak, Alija (1967.): *Junačke narodne pjesme bosansko-hercegovačkih Muslimana*, sabrao i izdao A. Nametak, Sarajevo.
22. Schmaus, Alois (1953.): *Studije o krajinskoj epici*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
23. Softić, Aiša (2002.): *Usmene predaje Bošnjaka*, BZK "Preporod", Sarajevo.
24. Zanini, Piero (2002.): *Značenja granice*, Beograd.

SUBVERSIVE IDENTITIES IN THE BOSNIAK ORAL EPIC

Summary

The Bosniak oral epic offered a palette of interesting epic heroes, who by their basic characteristics are completely convincingly functioning as complex literary characters. They are, on the basis of recognizable epic identities, with several emphasized features (heroism, individualism, fighting attitude towards the world, ethics), structured so that they are open to new living contents from their plate of simplicity and closure. For this process of filling in life's content, we have borrowed Jonathan Culler's term *vraisemblance*, which we can translate as credibility, and relates to the writer's need to bring a higher degree of conviction into the world of work. Thus, the mythical figure of Đerzelez Alija, through the psychological process, moved from the mythological center in the dynamic and marginal area of the borderland, the fearless hero Mujo Hrnjica was given the opportunity to feel and show fear and move to a rich female environment, while the bright antihero Budalina Tale with its Renaissance carnival spirit, shows the highest degree of openness to the other. Life-filled and additionally authenticated, these identities outweigh the basic identity postulates of closeness and exclusion to another.

Keywords: subversive identities, center, landscape, exclusiveness

Adresa autora

Authors' address

Mirsad Kunić

Filozofski fakultet u Tuzli

mirsad.kunic@untz.ba

mirsad.kunic@fulbrightmail.org

UDK 821.163.4(497.6).09-94
82.09-94

Stručni rad
Professional paper

Vedad Spahić

ANTICIPATIVNA POETIKA TAJNOG SPISA: O KNJIŽEVNIM VREDNOTAMA I NOVOVJEKOVNOJ ETICI BAŠESKIJINA NEKROLOGIJA

U nekim od kanonskih proznih tekstova bošnjačke književnosti, kakvi su *Tvrđava* Meše Selimovića, *Hodža Strah* Derviša Sušića, *Sarajevski nekrologij* Alije Nametka i *Šehid* Zilhada Ključanina, na tragu novog historijskog entuzijazma, kao prikladan iskazni vid legitimiranja identitetskih kontinuiteta (koji i jesu bili predmet najsnažnijih osporavanja) javiće se forma nekrologija. Ova pojava u kritici je s pravom označena i kao kulturno-memorijski čin (žanrovski citat) metatekstualnog aktueliziranja *Ljetopisa* Mula Mustafe Bašeskije. Njegova je hronika klasični primjer tajnog spisa, za samog autora izrazito kompromitantnog i ekskluzivno namijenjenog budućim generacijama. Tako zasnovana pozicija svjedoka i pisca Bašeskiju je odriješila obligatornog posezanja za općim mjestima i konvencionalnim figurama kojima su onovremeni autori legitimirali svoje spisateljsko umijeće. Anticipativnost i komfor slobodne misli unutar jednog tajnog spisa dosegli su, po nekim elementima, prisnost sa onim što se u evropskoj tradiciji označava kao Bekonovska revolucija, a podrazumijeva otpor prema hijerarhiji u kojoj je život ratnika ili vladara, koncentrisan na etiku časti ili slave, bio nasamjerljiv sa životom ljudi 'nižega ranga' i etikom dostojanstva.

Ključne riječi: Bašeskija, ljetopis, nekrologij, literarnost, novovjekovna etika

Šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća bošnjačka je književnost počela pokazivati naglašen interes za historijske teme kojima se na najdjelotvorniji način moglo graditi kulturno-identitetski narativ kao okosnicu samopouzdanja u aktuelnim borbama za statusno priznanje. U nekim od kanonskih proznih tekstova bošnjačke književnosti, kakvi su *Tvrđava* Meše Selimovića, *Hodža Strah* Derviša Sušića, *Sarajevski nekrologij* Alije Nametka i *Šehid* Zilhada Ključanina, na tragu novog historijskog entuzijazma, kao prikladan iskazni vid legitimiranja identitetskih kontinuiteta (koji i jesu bili predmet najsnažnijih osporavanja) javiće se forma nekrologija. Ova pojava u kritici je s pravom označena i kao kulturno-memorijski čin (žanrovski citat) metatekstualnog aktueliziranja netom u prijevodu Mehmeda Mujezinovića objavljenog *Ljetopisa* Mula Mustafe Bašeskije¹.

Analizirajući status ovih djela kao meta- i intertekstova, na liniji tipoloških i generičko-genoloških aspekata međutekstovnih veza, te modusa pluralizacije, razlikovanja i samorazlikovanja (Pogl. Spahić, 2005), kritika je interes za reaktuelizaciju žanra nekrologija, osim u spomenutoj dosjelnosti kulturalnom, poetičkom i ideološkom mainstreamu bošnjačke i bosanskohercegovačke novohistorijske proze, prepoznala i u blagorodnoj intertekstualnoj raspoloživosti Bašeskijinog djela u čijoj diskurzivno raznorodnoj strukturi, iz današnje perspektive, estetski primat nedvojbeno pripada onim bilješkama u kojima sarajevski hroničar 18. Stoljeća daje portrete i karakterizacije svojih umrlih sugrađana. Živi dijalog unutar globalnog teksta kulture između *Ljetopisa* kao prototeksta i nastajućih citatnih tekstova koji oživljuju formu nekrologija odvijae se na različite načine, ovisno o karakteru i estetsko-idejnim preferencijama šire matične cjeline (opusa, romana, romanesknog ciklusa, skupine romana sa zajedničkim obilježjima...) u kojoj participiraju. Kao djela s naglašenim neomimetičkim backgroundom (izuzimajući Nametkove memoare kao nefikcionalni tekst) nastala u fazi zrelog modernizma (Selimovićev i Sušićev roman) ili postmoderne (Ključanin) ona posežu za transformacijsko-nivelacijskim modelom intertekstualnosti, dakle, onim tipom međutekstovnog nadovezivanja koje ne počiva na oponašanju ili osporavanju već na kreativnom dijalogu, funkcionalnom rekontekstualiziranju i preosmišljanju prototekstnih resursa. Namjera nam je u ostatku rada propitati šta zapravo Bašeskijin nekrologij u tom smislu nudi, i koliko je on sam – književni tekst?

Bašeskijin *Ljetopis*, premda historijski najpouzdanije i književno najrelevantnije svjedočanstvo o Sarajevu i Bosni 18. stoljeća, sa stajališta apelativnosti (konativna funkcija teksta) i poetičkih konsekvenci koje iz tog proizlaze, zapravo, i ne pripada

¹ Mujezinovićev cjelovit prijevod Bašeskijinog *Ljetopisa* objavljen je 1968. Godine (M. M. Bašeskija: *Ljetopis*, prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.)

svome vremenu. Po srijedi je klasični primjer tajnog spisa, za samog autora izrazito kompromitantnog i ekskluzivno namijenjenog budućim generacijama. Iz te recepcionističke perspektive trebalo bi, mišljenja smo, razumijevati i značenje Bašeskijina mota “Što je zapisano ostaje, što se pamti iščezne”, jer mu takva specifikacija ne oduzima ništa od univerzalnog smisla, na kome se do sada s pravom ali jednostrano inzistiralo. Tako zasnovana pozicija svjedoka i pisca Bašeskiju je odriješila obligatornog posezanja za općim mjestima i konvencionalnim figurama kojima su onovremeni autori legitimirali svoje spisateljsko umijeće (u tom smislu preporučljivo je usporediti Bašeskijin *Ljetopis* sa hronikom Banjalučkog boja Omera Novljanina, pa i sa Historijom Ibrahima Alajbegovića Pečevije, čiji način pisanja nipošto nije imun od orijentalnim poetikama svojstvenog retoričkog manirizma).

Sarajevski ljetopisac svoje viđenje zbilje nije morao podešavati spram prokrustovske optike jedine dopuštene i pečatom (auto)cenzure ovjerene istine. Stoga je konsprativnošću zaštićeni, izbistreni, balasta knjiške i političke korektnosti lišen, Bašeskijin svjetogled sačuvao privilegiju osobnog etičkog refleksa, uz, dakako, podrazumijevajuće determinante profesionalnog, socijalnog i vjerskog identiteta, te nužnu mjeru stereotipa i predmnijevanja inherentnih datom historijsko-društvenom kontekstu. Bašeskija ne polazi od neke teze kojoj bi stvarnost poslužila kao ilustracija; njegov je cilj - po horizontali - panoramski obuhvatiti svekoliku životnu događajnost, i - po vertikali - objektivizirati opisanu zbilju kao koherentnu i vjerodostojnu, sve to stalnim izmjenama ugla i dometa svoga opserviranja, u rasponu od lica do naličja, od vrha do dna, od površine ka dubini...

Bašeskijino uvjerenje u predodređenost sudbine ne abolira ljude obaveze da uredi međusobne odnose na načelima pravde i humanosti. Na ravni teksta to se uvjerenje doima više kao rezultat indukcije, kao spoznaja izvedena iz raznolikog mnoštva životnih primjera. Sukladno tome Bašeskijin je postupak portretizacije i karakterizacije umrlih Sarajlija metonimijski pregnantan, sličan postupku realističke novele po tome što ličnost nastoji “uhvatiti” u karakterističnoj radnji, “zumirati” je u osobenom detalju, koji će svojom pojedinačnošću najviše reći o cijelosti njezina karaktera² i dovesti u uzročno-posljedičnu vezu elemente spoljne i unutarnje fizi-

² Iz mnoštva primjera koji to potvrđuju navodimo sljedeće nekrološke bilješke: “Starac siromašni krpedžija Čizmo, iz Davud-Čelebijine mahale. U otpacima (furdi) u njegovom dućanu nađeno je stotinu groša.” (*Ljetopis*, 171.); “Luda Safa, starica, dugo vremena je lutala po gradu. Neko ju je u mladosti silovao, pa je rodila dijete. Djeca bi je ovako zadirkivala: “*Umrta Safa*”, a ona bi im na to odgovarala: “*Umrta kura*”. Stalno bi iskala novaca govoreći: “*Daj mi đaba kuru, moja kura*”. Bila je oniskog rasta i debelih velikih usana.” (*Ljetopis*, 216.); “Il.rebiul-ahira 1211. (14. X 1796.) godine umro je Kunosić, velikog nosa, neženja. Ostavio je iza sebe više plavih odijela i lijepog kićenog oružja.” (, 331-2.)

onomije. Bašeskijini portreti, premda im je matični medij tekst nefikcionalne naravi, priskrbljuju literarnost i grade jasnu opoziciju prema neknjiževnom tipu opisa time što svoj predmet (osobu) uspostavljaju ne samo kao predmet već i kao znak. Riječ je o asimetriji označitelja i sadržaja koja čini da se književni opis nikada ne dekodira samo na temelju svoje predmetno-tematske određenosti. Književni opisi – a Bašeskijini to upravo čine – prenose težište sa teme/predmeta na tematske interese cjeline, na njena rodovska obilježja, na stilske, narativne i druge konjunktore. Književni opis u osnovi uvijek je figura, pa kao takvi i Bašeskijini portreti Sarajlija predstavljaju ilustracije, ne jedne teze, nego mnoštva mogućih i nesvodivih životnih sudbina. Oni su neka vrsta perifrastičkih egzemplifikacija već izrečenih spoznaja čiji načelni, filozofsko-teorijski ili paremiološki diskurs, sam po sebi, izoliran ili izlučen, ne bi mogao imati djelotvornost književno-estetske činjenice. Štaviše, literarnost Bašeskijinih portreta sinergijski blagorodno prelijeva se i na unutartekstovno okruženje podarujući ljetopisu kao cjelini književni značaj. Najveću zaslugu u tome imaju ovakvi primjeri:

Poznati Alijaga Tago. Protivno svim propisima i zakonima, postao je zaim, jer je želio da dvije karpuze drži pod jednim pazuhom. Bio je debeo, crven i naočit. Glava i lice su mu izgledali poput pendžera. Bio je staložen. Umro je naprasno. (*Ljetopis*, 309)

Sasvim stari čoban Šahin. Na sebi je imao samo jednu odjeću od abe, otvorenih prsa, pečen čovjek, izdržljiv na studen, nasmijana lica, siromašan i strpljiv. Kratko rečeno, u svojoj osamdestoj godini nije mu ništa smetalo, ni kiša ni snijeg pri sječenju drva, dobar čovjek. Kada bi s kim razgovarao smijao se. (*Ljetopis*, 172)

Salih Džigera, židovski kasap, koji bi uza svaku riječ psovao i govorio “J...m majka”, brbljav, neodgojen i neuredan čovjek. (*Ljetopis*, 333)

Hadži Ibrahim, zvani Miljaska, čudnovato stvorenje. Dugi niz godina je u teknetu čistio đerize i meterize. Sakupljao bi stare klince, a ni najmanje se nije ustručavao od nečisti. Jednom prilikom sam ga vidio kako u šalvarama do pasa stoji u đerizu i nečist izbacuje rukama kao kakav ribar. Što god bi ko izgubio u nužniku on bi to nalazio. Mnogi ljudi, gledajući ga iz daljine, čudili bi se šta ovaj radi. Ali, eto, i ovakav siromašni čovjek, što se ono kaže: čovjek od jednu paru, otišao je u Meku i nakon povratka kući opet je nastavio svoj posao. Bio je ugodne naravi, dobar čovjek. (*Ljetopis*, 281)

Bašeskijini popisi umrlih nalaze se uvijek na kraju godišta. Finalni položaj na izvjestan način obezbjeđuje im konkluzivnu funkciju, u smislu stavljanja pečata na jednu vremensku i kompozicijsku dionicu, sugerirajući neumitnost skončanja i time već i značaj ostavljanja tragao zbivanjima koja obilježavaju ljudsko trajanje i nestajanje. Pri tome, težište je na svakodnevnom običnom životu, ne iz nekog uskogrudog zaborava velikih tema i zamaha historije (i tome su, u sasvim pristojnoj mjeri, posvećene narativne dionice ljetopisa), već onoga što Bašeskija, intuitivno, ali cijelim svojim moralno-intelektualnim habitusom teži – afirmaciji (novovjekovne!) etike dostojanstva naspram tradicionalne etike slave i časti. Portret Hadži Ibrahima Miljaske, i ne samo njega, etablira Bašeskiju kao glasnika građanske svijesti i anti-hijerarhijskog potvrđivanja vrijednosti običnog života.

Anticipativnost i komfor slobodne misli unutar jednog tajnog spisa mogli su, kako vidimo, doseći, po nekim elementima, prisnost sa onim što se u evropskoj tradiciji označava kao Bekonovska revolucija. Prevrednovanjem ranijih hijerarhija središte dobrog života u modernom svijetu postaje nešto u čemu može svako da učestvuje, prije nego onakav raspon aktivnosti koje ispravno može da obavi samo povlaštena manjina. Na žalost, Bašeskija, kao i mnogi stotinama godina poslije njega, ostali su manjina u svom otporu prema hijerarhiji u kojoj je život ratnika ili vladara, koncentrisan na čast ili slavu, bio nasamjerljiv sa životom ljudi 'nižega ranga'. Bilo kako bilo, potvrđivanje običnog života je nešto što je suštinski oblikovalo moderni identitet, pa je utoliko Bašeskijin usamljeni glas makar i kao *vox clamantis in deserto*, time dragocjeniji. Definisanje vrijednog ljudskog života pomoću braka i porodice, uzdizanje čovjeka koji pronalazi svoje najviše dostojanstvo u poštenom radu, odigralo je ključnu ulogu u konstituisanju modernog liberalnog društva koje počiva na idealima jednakosti i osjećaju za univerzalna prava. S druge strane, premda ljude vidi kao potencijalno racionalne, Bašeskija nikada ne žmiri pred imanentnom sklonostima ka iracionalnosti i zlu. Božija promisao je da služeći Njemu svojim pozivom služimo i sebi i drugima, bivajući podjednako i ljudska i Božija stvorenja. Ali, ljudi ne samo da ne žive u skladu s ovim idealom već ga često i ne prepoznaju, zavedeni svojim sujevjerejem, pogrešnim vaspitanjem i običajima, strančarenjem i lošim standardima. Riječju, kao da su osuđeni sopstvenim snagama štaviše osujetiti ostvarenje svojih najboljih mogućnosti. Ipak, Bašeskijina ranoprosvietiteljska teologija rada i običnog života ne uskraćuje Božanski smisao i nadu ljudskoj situaciji, koja bi, da nije toga, usljed ove potencijalno beskrajne samodestrukcije, bila nepopravljivo očajna. Utjeha, i više od nje, je u onome što Dekart prepoznaje kao duhovni mir i unutrašnje zadovoljstvo koje osjećaju oni koji nikad ne propuštaju da daju sve od sebe.

LITERATURA:

1. Bašeskija, Mula Mustafa (1968), *Ljetopis*, prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Veselin Masleša, Sarajevo
2. Spahić, Vedad (2005), *Vrt Bašeskija*, BosniaARS, Tuzla

ANTICIPATORY POETICS OF A SECRET WRITING: OF LITERARY VALUE AND NEW-AGE ETHICS OF BAŠESKIJA'S NECROLOGY

Summary

In some of the canonical prose texts in Bosniak literature, such as "Tvrdava" by Meša Selimović, "Hodža Strah" by Derviš Sušić, "Sarajevski nekrologij" by Alija Nametak and "Šehid" by Zilhad Ključanin, addressing new historical enthusiasm, the form of necrology appears as an appropriate expressive form of legitimising identity continuities (which have been strongly disputed). In criticism, this form has rightfully marked as a cultural memory act (genre quotation) of metatextual actualisation of Mula Mustafa Bašeskija's "Ljetopis". His chronicles represent a classic secret writing, even for the author himself a highly compromettant and exclusively targeting the generations to come. The witness-writer position based on that, relieved Bašeskija from the obligatory outreach to general places and conventional figures which were legitimised by the then authors through their writing skills. The anticipatory character and comfort of the free thought within a secret writing reached, as per certain elements, the intimacy with what is marked in European tradition as Bacon's Revolution, which assumes resistance to hierarchy in which the life of the warrior or the ruler is focused on the ethics of honour or glory, was incomparable with the lives of "lower class" people and the ethics of dignity.

Key words: Bašeskija, chronicle, necrology, literariness, new-age ethics

Adresa autora

Authors' address

Vedad Spahić

Filozofski fakultet

Univerzitet u Tuzli

vedad.spahic@bih.net.ba

UDK 81'373.7

Pregledni rad
Review paper

Edna Klimentić

FRAZEOLŠKA DILEMA: DVOKOMPONENTNOST I/ILI AUTOSEMANTIČNOST?

U radu se propituje dvokomponentnost kao jedna od bitnih odrednica frazema. Predmet rada su konstrukcije koje se u frazeološkoj literaturi različito posmatraju. Poseban akcent stavlja se na forme koje ne zadovoljavaju opći kriterij da frazemi moraju imati dvije autosemantičke riječi, ali u potpunosti odgovaraju ostalim zahtjevima koje pred njih stavlja definicija frazema. Razmatra se odnos savremene bosanskohercegovačke i šire južnoslavenske frazeološke literature prema ovim pojavama. U vezi s naznačenim problemom nameće se ključno pitanje o tome da li pri određivanju frazema prednost treba dati strukturnome ili semantičkome aspektu razmatrane konstrukcije.

Ključne riječi: frazemi, frazeološke forme, dvokomponentnost, autosemantičnost, struktura, semantika

1. UVOD

U široj južnoslavenskoj literaturi navode se različite definicije frazema. Ovoj se pojavi različito pristupa pa se stiče dojam da stavovi nisu usaglašeni. Ti se stavovi mogu okvirno podijeliti u tri grupe: Prvu grupu čine oni koji zagovaraju stav da je frazem spoj od najmanje dvije autosemantičke riječi, pri čemu su struktura (dvokomponentnost) i semantika (autosemantičnost) kao odlike frazema podjednako važne (Josip Matešić, Ilijas Tanović, Amela Šehović, Dragana Mršević-Radović). Drugu grupu

predstavljaju zagovarači definicije po kojoj je frazem spoj od dvije riječi koje pritom mogu biti i prijedložno-padežna veza koja sobom nosi konotativno značenje (Antica Menac, Abdulah Mušović, Željka Fink Arsovski, Alisa Mahmutović, Amina Šiljak Jesenković). Treću grupu čine oni koji smatraju da i sraslice, koje su nekada bile fonetske riječi, mogu biti frazemi ako su srastanjem izgubile osnovno značenje, kao i polusloženice s otklonom od osnovnoga značenja koje su po svojoj strukturi ionako spojevi od dvije riječi koje su odvojene/spojene crticom (Barbara Kovačević, Ermina Ramadanović). Dakle, dok se autosemantičnost leksema u sastavu frazema kod jednih ističe kao važna odlika, drugi ističu da je dvokomponentnost, neovisno o autosemantičnosti, presudna u određivanju frazema. Treći, pak, tvrde da i sraslice mogu biti frazemi ukoliko su porijeklom od fonetskih riječi.

Sam termin *frazem* počiva na leksemi *fraza* koja je porijeklom od grčke riječi *phrasis* u značenju *izraz, način govorenja* (Simeon 1969/1: 373). U južnoslavenskoj literaturi koja se bavi analizom i tumačenjem frazema koriste se različiti termini za imenovanje ove pojave. Ti su termini sinonimi za jednu istu pojavu. U starijoj literaturi najčešće se navodi termin frazeologizam (Antica Menac, Dragana Mršević-Radović, Abdulah Mušović, Milenko Popović, Željka Fink-Arsovski), ali su u upotrebi i termini frazem(a), frazeološki izraz, frazeološka jedinica, kao i termini: idiom, idiomatski izraz, idiomatska fraza, ustaljeni izraz, okamenjeni sklop, okamenjena fraza, automatizirana fraza, automatizirani element, leksikalizirani skup riječi, nedjeljivi skup riječi i sl. Indikativno je da u obrazloženjima dominiraju lekseme izraz, izričaj, iskaz, izreka, ustaljeni skup riječi... S tim u vezi, ni termin frazem ne može se definirati a da se pritom u obzir ne uzmu sva ta određenja koja ovu pojavu, u strukturnom smislu, posmatraju kao skup određenih riječi prije nego kao jednu riječ.¹ Čini se da su i strani autori uglavnom složni u stavu da je frazem spoj od najmanje dvije riječi (Gries 2008: 9)². Frekvenciju, ustaljenu formu i konstrukciju koja u sastavu ima više riječi kao odlike frazema ističe i Sylviane Granger (2011: 133)³. Za frazem se izričito kaže da je „ustaljena ili frazeološka veza, frazeološka jedinica” (Simeon 1969/1: 374), a neki umjesto frazema koriste termin

¹ Hrvatski jezični portal: „lingv. jezična jedinica kojoj je oblik ustaljen stalnom upotrebom, skup riječi sa ustaljenim značenjem koje je različito od zbroja značenja njegovih članova, funkcionira kao dio rečenice [zlo i naopako; nositi glavu u torbi]; frazem” (Dostupno na dan 25. 8. 2017. godine http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fFlvWBU%3D)

² „it involves two words (number and nature of elements) that co-occur more often than expected by chance, are adjacent and inflexible.” (Gries 2008: 9).

³ „multi-word lexical phenomena which are conventionalized form/function composites that occur more frequently and have more idiomatically determined meaning than the language that is put together each time.” (Granger 2011: 133).

idiom i definiraju ga kao „izraz čije se značenje ne može izvesti iz značenja njegovih sastavnica” (Trask 2005: 91).

Može li se u tumačenju frazema ići doista tako daleko i svaku riječ koja ukazuje na semantički otklon definirati kao frazem? Imajući u vidu sva dosadašnja tumačenja i brojne razlike u pristupima, odlučili smo istražiti odnos sljedećih bosansko-hercegovačkih rječnika prema ovoj pojavi:

- Halilović, Senahid; Palić, Ismail, Šehović, Amela (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Jahić, Dževad (2010/2014), *Rječnik bosanskog jezika*, Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo.
- Mahmutović, Alisa (2012), *Kao frazeološki rječnik: Rječnik frazema s poredbenom česticom „kao”*, Dobra knjiga/ Synopsis, Sarajevo/Zagreb.
- Ćoralić, Zrinka, Senija Midžić (2012), *Bosanski frazeološki rječnik*, Univerzitetska knjiga, Bihać.

2. FRAZEMI U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM RJEČNICIMA

U bosanskohercegovačkoj literaturi frazemi se dominantno posmatraju kao spojevi od „najmanje dvije autosemantičke riječi, od kojih je bar jedna semantički transponirana (od primarne denotacije do asocijativno-konotativnog značenja i smisla).” (Tanović 2000: 32). Analizirajući frazeme u bosanskom razgovornom jeziku, Amela Šehović također zauzima stav da se „frazemom smatraju najmanje dvije punoznačne riječi” (Šehović 2009: 182)⁴. Autosemantičnost, odnosno sposobnost leksema da samostalno nose određeno značenje, ovdje se, uz strukturu, razumijeva kao determinirajuća odlika frazema. Frazem je, imamo li u vidu njegove odlike, bliži sintagmi nego leksemu, a od sintagme i leksema odvaja ga činjenica da značenja frazema nemaju nikakvu vezu s značenjima leksema, bili samostalni ili u sastavu sintagme, već se ta značenja izvode iz globalnog značenja sastavnica. Ovakav pristup frazemu najbolje odražava definicija prema kojoj su frazemi „jedinice značenjskoga karaktera koje se kao cjelina reproduciraju u govornome aktu, raspoložujući pri tome

⁴ Baveći se kontrastivnom analizom frazema s komponentom glava, Meliha Hrustić iznosi sljedeće strukturne odlike: „Komponente frazema mogu biti autosemantične riječi (imenice, pridjevi, priloci, brojevi, glagoli), koje se često označavaju kao „osnovni elementi” (Basiselemente), ili sinsemantične riječi, koje se označavaju i kao „vezni elementi” (Verknüpfungselemente) (zamjenice, prijedlozi, članovi, veznici). Kako je već rečeno, frazemi se sastoje od najmanje dvije autosemantične riječi, mada neki lingvisti smatraju da je dovoljan samo jedan osnovni elemenat da bismo govorili o frazeološkom spoju riječi (Fleischer, 1997/82).” (prema Hrustić 2001: 31)

najmanje dvjema punoznačnim (autosemantičkim) riječima, od kojih barem jedna upućuje na semantičku pretvorbu, jedinice koje, zbog sposobnosti uklapanja u kontekst, poput svake druge riječi mogu vršiti sintaksičku službu.” (Matešić 1982: VI). Primjeri tipa niz dlaku, na glavu i sl. u takvome se obliku zato i nisu našli u rječnicima bosanskoga jezika (Halilović, Palić, Šehović 2010; Jahić 2010/2014). Tako se, na primjer, uz somatizam nos, pored osnovnoga leksičkog značenja, navodi i niz frazema koji u svome sastavu imaju dvije punoznačne riječi:

- *biti (kome) pod nosom; dati (kome) po nosu; dobiti po nosu; duša je u nosu; gurati (kome šta) pod nos; ići/raditi (kome) uz nos; izići na nos (kome)...* (Halilović, Palić, Šehović 2010: 774).
- *dati po nosu; dobiti (fasovati, primiti) po nosu; natrljati (nekome) nos; razbiti nos (nekome); nos ti prsko!; vući (voditi) (nekoga) za nos; ići (nekome) uz nos; ne vidjeti dalje od nosa...* (Jahić 2014/VII: 398).

Frazemi su ovdje shvaćeni kao spojevi od najmanje dvije autosemantičke riječi, što znači da se autosemantičnost sastavnica i dvokomponentnost frazeološke strukture, u konsultiranim rječnicima, uzimaju kao jedinstvena odlika, bez međusobnoga isključivanja.

Postoje, međutim, i tumačenja po kojim autosemantičnost riječi nije presudna u nastanku frazema pa se kaže da je frazem „tvoren od najmanje dviju komponenata; od dviju autosemantičkih ili od kombinacije autosemantičke i sinsemantičke riječi, a njegove su glavne karakteristike: ustaljenost, cjelovitost, i čvrsta struktura.” (Mahmutović 2012: 6). Ponekad se frazem definira kao „spoj najmanje dviju leksičkih jedinica u kojoj konstituenti za račun globalnog gube pojedinačno značenje” (Šiljak-Jesenković 2003: 50). To potvrđuje i definicija po kojoj je frazem „skup riječi⁵ a) koji se ne stvara u govornom procesu, nego se reproducira u gotovu obliku; b) kojemu se značenje obično ne izvodi iz značenja njegovih sastavnica jer su sve one ili neke od njih doživjele semantičku pretvorbu, c) koji se uklapa u rečenicu kao njen sastavni dio.” (Menac 1991: 102). Tri tipa frazema (fonetske riječi, sveze riječi i rečenice) o kojim govore zagrebački filolozi zapravo su i određena odsustvom ili prisustvom autosemantičnosti kod najmanje dviju sastavnica frazema. Tako insistiranje na dvokomponentnosti na štetu autosemantičnosti vodi ka definiranju

⁵ I Dragana Mršević Radović ističe da frazem u pogledu forme predstavlja „višeleksemni spoj” (Mršević Radović 1987: 13) i da su frazeološke jedinice „ekspresivni nazivi za pojave koje se inače označavaju drugim postojećim nazivima u jeziku (*brati kožu na šiljak* - „nastradati, platiti za nešto”), čak i kada je na sinhronom planu nejasna slika koja je motivisala značenje.” (Mršević Radović 1987: 34)

fonetskih riječi (prijedložno-padežnih veza) kao frazeoloških konstrukcija u širem smislu: „To je frazem koji se najčešće sastoji od jedne autosemantičke i jedne (ili više) sinsemantičke riječi, pri čemu je najvažnije za taj strukturni tip da čini jednu akcenatsku cjelinu.” (Fink 2002: 8). Autosemantičnost nije nužna odlika ni u Mušovićevoj definiciji: „Frazeološka jedinica je ustaljena po svom sastavu dvokomponentna ili višekomponentna ekspresivna semantička jedinica koja se reprodukuje u procesu govora, s potpuno ili delimično transformisanim značenjem komponenata, a koja u rečenici funkcioniše kao njen član.” (Mušović 1997: 13)

Takav pristup prezentiran je i u primjerima ekscerpiranim iz bosanskohercegovačkih rječnika:

- *kao budala* (str. 23), *kao car* (str. 26), *kao u golubarniku* (str. 53), *kao u komediji* (str. 77), *kao majmun* (str. 99), *kao munja* (str. 109); *kao slijep* (str. 149), *kao vidra* (str. 171); *kao vihor* (str. 171)... (Mahmutović 2012);
- *pred nosom* (144), *ni pisnuti* (171), *kao iz puške* (186), *kao u bajci* (str. 8), *kao na dlanu* (str. 23)... (Ćoralić, Midžić 2012).

Analizom frazema ekscerpiranih iz bosanskohercegovačkih rječnika pokazali smo da se oni općenito tumače kao višekomponentne jedinice, ali da ipak postoje razlike u pristupima. To potvrđuju primjeri iz rječnika:

Rječnik	Konstrukcija
Rječnik bosanskoga jezika (Halilović, Palić, Šehović 2010)	brz kao munja/zec/vjetar (str. 487)
Rječnik bosanskog jezika (Jahić 2014/6)	brz ko (kao) munja (str. 373)
Kao frazeološki rječnik (Mahmutović 2012)	kao munja (str. 109)
Bosanski frazeološki rječnik (Ćoralić, Midžić 2012)	kao u bajci (str. 8) ⁶

Evidentno je, iz same tabele, da bosanskohercegovački frazeolozi i leksikografi insistiraju na dvokomponentnosti frazema, ali u tome se ne slažu u potpunosti. Jedni istrajavaju na tome da su dvokomponentnost i autosemantičnost dvije neodvojive odlike pri određivanju frazema (Halilović, Palić, Šehović 2010; Jahić 2014/6), dok drugi daju prednost dvokomponentnosti u odnosu na autosemantičnost najmanje dviju sastavnica frazema.

⁶ U Bosanskom frazeološkom rječniku nije zabilježen primjer brz kao munja, ali je za predstavljanje konkretnoga problema dovoljno reprezentativan i navedeni primjer.

2.1. Frazemske polusloženice⁷

Pojedini primjeri svojom strukturom doista unose dileme u pogledu uvrštavanja u frazeološki fond. Takvi su primjeri polusloženice koje se u postojećim gramatikama definiraju kao nepotpune složenice. To stoga što u postupku tvorbe složenica učestvuju dvije lekseme i svaka od njih u novotvorenoj leksemi zadržava svoj akcent (Barić et al. 1997: 297). To su, dakle, barem što se akcenatskih cjelina tiče, još uvijek dvije riječi. Crtica među njima ih više razdvaja nego što spaja. Da li te osobine zadovoljavaju kriterij višekomponentnosti? Frazeolozima su posebno interesantne polusloženice tipa navrat-nanos, zbrda-zdola, šah-mat, danas-sutra i sl. jer se iz njih iščitava semantički otklon u odnosu na osnovna značenja leksema sastavnica. Konkretni primjeri su u konsultiranim rječnicima opisani različito, što znači da prema ovim formama ne postoji jednak odnos. Ovdje navodimo opise iz Rječnika bosanskoga jezika (Halilović, Palić, Šehović 2010) i višetomnog Rječnika bosanskog jezika Dževada Jahića (2010/2014).

Polusloženica	Rječnik bosanskoga jezika (Halilović, Palić, Šehović 2010)	Rječnik bosanskog jezika (Jahić 2010/2014)
navrat-nanos	prilog: nabrzinu, bez pripreme, u velikoj žurbi (str. 733)	frazeološki izraz: na brzinu, u žurbi, brzopleto, površno (2014/VII, str. 223)
danas-sutra	ustaljeni spoj riječi: prije ili poslije, jednog dana, kad-tad, jednom (str. 158)	sintagmatski izraz: u neko neodređeno vrijeme, prije ili poslije, kad-tad, jednoga (lijepoga) dana, jednom, nekad, u neko vrijeme (2010/II, str. 12)
manje-više	frazeološki izraz: uglavnom (str. 1438)	frazeološki izraz: tu negdje, tako nekako, gotovo, skoro, haman (2014/VI, str. 78)

Analizirani primjeri u svojoj strukturi doista imaju dvije punoznačne lekseme. Obje lekseme čine zasebne akcenatske cjeline pa bi se moglo kazati da su, iako u sastavu polusloženice, ipak zasebne riječi, čime ispunjavaju uvjet dvokomponentnosti na kojem insistiraju frazeolozi. Uzmemo li u obzir semantički aspekt navedenih polusloženica, vidljivo je da obje lekseme u sastavu gube svoje leksičko značenje u

korist frazeološkog pa je desemantizacija potpuna. Ove polusloženice također ne nastaju u govoru nego se u govoru reproduciraju kao gotovi izrazi i odlično se uklapaju u rečenične kontekste. Tome treba dodati i pravopisnu činjenicu koja se odnosi na to da se ove polusloženice uvijek i pišu kao takve (s polusloženičkom crticom). Stoga ne čudi da ih neki lingvisti posmatraju kao frazemske polusloženice. Čini se ipak da u konsultiranim rječnicima postoji dilema u pogledu određivanja ovih struktura. Ponekad su to obični prilozi, ponekad ustaljeni izrazi ili sintagmatski izrazi, a ponekad i frazeološki izrazi. Tako će *navrat-nanos* u jednom rječniku biti opisan kao frazeološki izraz, a u drugome samo kao prilog. Konstrukcija *dan-as-sutra* nije opisana kao frazem niti u jednom od konsultiranih rječnika, ali je zato *manje-više* u oba rječnika u opisu frazeološki izraz. Sva tri navedena primjera navedena su u *Frazeološkome rječniku hrvatskoga ili srpskog jezika* (Matešić 1982) sa sljedećim značenjima:

- **navrat-nanos:** prenaplo, u žurbi, bez razmišljanja (str. 371);
- **dan-as-sutra:** uskoro (str. 82);
- **manje-više:** uglavnom, donekle (str. 331).

U dva analizirana frazeološka rječnika (Ćoralić, Midžić 2012; Mahmutović 2012) gotovo da i nema primjera frazemske polusloženice, što je umnogome i razumljivo. Naime, u *Kao frazeološkome rječniku* (Mahmutović 2012) uzrok tome je izbor određenog strukturnog tipa frazema (poredbeni frazemi). U *Bosanskom frazeološkom rječniku* potvrđen je primjer mladost-ludost (Ćoralić, Midžić 2012: 128).

Imamo li u vidu definiciju po kojoj su polusloženice „jednorječnice slijeva i zdesna omeđene bjelinom koje između svojih sastavnica imaju spojnicu” (Kovačević, Ramadanović 2013: 273), ne čudi njihovo isključivanje iz frazeološkoga fonda. Međutim, činjenica da su sastavnice izgubile svoje leksičko značenje u korist globalnog, kao i činjenica da su u pitanju dvije lekseme od kojih svaka zadržava svoj akcent, „drži ih unutar definicije frazema” (Kovačević, Ramadanović 2013: 273). U tom smislu, ove bi konstrukcije trebale imati svoje mjesto u frazeološkom fondu bosanskog jezika.

2.2. Frazemske sraslice

Na širem južnoslavenskom prostoru sve se glasnije zagovara tumačenje prema kojem se kao frazemi mogu posmatrati i sraslice tipa *pobogu*, *zaboga*, *akobogda* čime se u

pitanje dovodi sama struktura frazema. Izrazi ovoga tipa nastali su srastanjem prijedloga i imenice u jednu novu riječ, i po vrsti i po značenju. Prijedložno-padežna veza, odnosno konstrukcija prijedlog + imenica, prerasla je u česticu koja se koristi u dijaloškim prilikama.

Sraslica	Rječnik bosanskoga jezika (Halilović, Palić, Šehović 2010)
záboga	<i>čest.</i> u dijaloškoj situaciji, upotrebljava se 1. izražavanje čuđenja ili zaprepaštenosti; pobogu: <i>zaboga, šta ti je?!</i> 2. isticanje: <i>pa onu su, zaboga, jedno!</i> 3. molećivo preklinjanje koga: <i>recite, zaboga!</i>
pøbogu	<i>čest.</i> služi za izražavanje čuđenja, zaprepaštenja, iznenađenja (str. 915)

Činjenica jest da se ove sraslice koriste u govoru kao gotove, imaju semantičku transpoziciju, ekspresivne su kategorije, kao i frazemi. Porijeklom su dvokomponentne strukture, ali čine jednu akcenatsku cjelinu pa se u konsultiranom *Rječniku* tretiraju kao jedna leksema. Usprkos tome, postoje tumačenja da su ove kategorije prije srastanja egzistirale kao frazemi (fonetske riječi: *za boga, po bogu...*) te da su to *frazemske sraslice* koje se „ne bi smjelo isključivati iz frazeološkoga fonda hrvatskoga jezika samo zato što su na formalnome planu postale jednoznačnice...” (Kovačević, Ramadanović 2013: 272). U *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović, Palić, Šehović 2010), kako je predstavljeno u tabeli, ovakvi primjeri opisuju se kao riječce koje se koriste u dijaloškim situacijama. Imamo li u vidu to da su se u začecima prikupljanja građe autori *Rječnika* opredijelili za definiciju frazema u užem smislu po kojoj fonetske riječi nisu opisivane kao frazemi, sasvim je razumljivo da se ni primjeri nastali u postupku srastanja prijedloga i osnovne riječi nisu opisivali kao *frazemske sraslice* već u skladu s vrstom riječi koju su dali nakon izvršenoga postupka srastanja. Tako se oblik *akobogda* opisuje kao čestica kojom se izriču nada ili želja da se nešto ostvari (Halilović, Palić, Šehović 2010: 10), odnosno prilog „za iskazivanje nade da će se nešto ostvariti, dogoditi u budućnosti, za čovjeka dobro, pogodno...” (Jahić 2010: 65). Ukoliko do srastanja nije došlo i ukoliko izraz sadrži najmanje dvije punoznačne riječi, onda se takve strukture opisuju kao frazeološki izrazi. Jedan specifičan primjer je frazem *ako Bog da*, određen kao frazeološki izraz uz opis da je to „uzrečica kojom se izražava nada u ostvarenje nečega” (Halilović,

Palić, Šehović 2010: 77), odnosno „nada, želja, vjera u nešto, da će se desiti, ostvariti uz Božiju pomoć” (Jahić 2010: 189), Dakle, kada je izraz višeleksemni, onda je riječ o frazemu, ali ako je to jedna riječ, bez obzira na to da li je nastala srastanjem dijelova nekoga frazema, onda se ona ne tumači kao frazem. Primjeri tipa *dođavola*, *dozlaboga*⁸, bez obzira na to što su nastali srastanjem prijedloga i osnovne riječi, samo su prilozi (Halilović, Palić, Šehović 2010: 224-225; Jahić 2010/II: 124-125).

3. ZAKLJUČAK

Nedvojbeno je da dvokomponentnost i autosemantičnost igraju značajnu ulogu u određivanju i definiranju pojma frazem, čak i neovisno o tome koliko je koja od ovih odlika uključena u samu definiciju pojma frazem. Na temelju prihvatanja ili odbacivanja ovih odlika kao ključnih postavljena su sva polazna stajališta u definiranju istoga pojma. U ovom radu skloniji smo tumačenju u kojem se autosemantičnost i dvokomponentnost međusobno dopunjuju i ne isključuju, što se u frazeološkoj literaturi razumijeva kao shvatanje „frazema u užem smislu”. U tom smislu, da bi jedna struktura mogla biti frazem mora imati u svome sastavu najmanje dvije punoznačne riječi. Strukture koje ne odgovaraju ovoj osnovnoj postavci ne posmatraju se kao frazemi. Analiza je pokazala da su ovakvi stavovi prezentirani i u rječnicima bosanskog jezika (Halilović, Palić, Šehović 2010; Jahić 2010/2014).

Ni brojne druge definicije frazema, a sve su vrlo opširne i ukazuju na kompleksnost ovoga pojma, ne isključuju dvokomponentnost kao strukturnu odliku frazema prilikom njihovoga definiranja. U osnovi svih tih definicija nalaze se struktura, semantika i učestalost i to na način da se frazemi predstavljaju kao spojevi od najmanje dvije riječi koje čine jednu semantičku jedinicu⁹. Stav da frazem čine najmanje dvije sastavnice, bez uvjetovane autosemantičnosti, polazna je osnova u izradi *Kao frazeološkog rječnika* (Mahmutović 2012) i *Bosanskog frazeološkog*

⁸ Ovi se primjeri u kroatistici određuju kao frazemske sraslice (Barić et al. 1997: 389).

⁹ Različite definicije i tumačenja istoga pojma prisutni su i u analizama stranih lingvista pa bi se moglo kazati da je upravo neusuglašenost u pogledu definiranja pojma jedna opća odlika, o čemu Stefan Th. Gries kaže: „Phraseologists must also decide how many elements a phraseologism is supposed to comprise... Similarly, if semantic unity were not required for something to count as a phraseologism, one could posit that *in spite* is a phraseologism: it involves two words (number and nature of elements) that co-occur more often than expected by chance, are adjacent and inflexible. However, it is obvious that a more reasonable assumption would be that the ‘real’ phraseologism is *in spite of*, which is what statistically more sophisticated approaches would recognize...” (Gries 2008: 9).

rječnika (2012), što znači da su se autorice pri izradi opredijelile za definiciju „frazema u širem smislu” koja i fonetske riječi posmatra kao frazeme.

U tumačenju graničnih konsturkcija analiza rječnika je pokazala izvjesne nedosljednosti u pristupu ovim kategorijama. Polusloženice sa semantičkim otklonom nisu uvijek tretirane kao frazeološki izrazi. Budući da posjeduju osobine kao što su dvokomponentnost i autosemantičnost, reproduciraju se kao gotove u govoru, imaju semantički otklon u odnosu na značenja sastavnica, smatramo da bi morale biti uvrštavane u frazeološki fond.

Posebnu kategoriju čine sraslice. Izgubljena dvokomponentnost, kao i odsustvo najmanje dviju punoznačnih riječi, odlike su kojim se analizirani rječnici vode u opisivanju sraslica. Pokazalo se da sraslice, bez obzira na to da li su nastale srastanjem prijedložno-padežne veze (*zaboga, pobogu*) ili srastanjem frazema (*akobogda, dabogda*) u rječnicima nemaju status frazema. Naime, svi analizirani rječnici dijele stav da su frazemi višekomponentne kategorije. To je suština koja se krije u samome imenu frazema (frazem – fraza) i kojom dolazimo do sasvim jasnoga određenja ove jezičke pojave spram forme, odnosno strukture. Stoga nije na odmet ipak dopustiti izvjesno postojanje razlika između riječi i izraza (faza) u strukturnome pogledu, ma kakvog tvorbenog porijekla te riječi bile. U protivnom, sve bismo riječi sa semantičkim otklonom i ustaljenom upotrebom mogli određivati kao frazeme.

LITERATURA

1. Arsovski-Fink, Željka (2002), *Poredbena frazeologija. Pogled izvana i iznutra*, Filozofski fakultet, Zagreb.
2. Barić, Eugenija et al. (1997), *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
3. Ćoralić, Zrinka, Senija Midžić (2012), *Bosanski frazeološki rječnik*, Univerzitetska knjiga, Bihać.
4. Granger, Sylviane (2011), From phraseology to pedagogy: challenges and prospects, In: *The phraseological view of language: a tribute to John Sinclair*, De Gruyter Mouton, Berlin/ Boston.
5. Gries, Stefan Th. (2008), Phraseology and linguistic theory: A brief survey, In: *Phraseology: An interdisciplinary perspective*, John Benjamin Publishing Company, Amsterdam/ Philadelphia.
6. Halilović, Senahid; Palić, Ismail; Šehović, Amela (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

7. Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail (2004), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
8. Hrustić, Meliha (2001), *Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom „kopf/glava” u njemačkom i u b/h/s jeziku*, Tuzla.
9. Jahić, Dževad (2010/2014), *Rječnik bosanskog jezika*, Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo.
10. Klimentić, Edna (2011), *Osobitosti i funkcija frazema u romanu Hodža Strah Derviša Sušića: magistarski rad*, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla.
11. Kolenić, Ljiljana (2006), *Riječi u svezama: Povijest hrvatske frazeologije*, Matica hrvatska, Ogranak Osijek.
12. Kovačević, Barbara, Ermina Ramadanović (2013), Frazemske polusloženice (od rječnika preko tvorbe do pravopisa i obratno), *Rasprave*, 39/1, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb., str. 271-291.
13. Mahmutović, Alisa (2012), *Kao frazeološki rječnik: Rječnik frazema s porredbenom česticom „kao”*, Dobra knjiga/ Synopsis, Sarajevo/Zagreb.
14. Matešić, Josip (1982), *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
15. Menac, Antica (1991), Frazeologija Hektorovićeve „Ribanja i ribarskog prigovaranja”, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, br. 1, str. 101-107.
16. Mršević-Radović, Dragana (1987), *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
17. Mušović, Abdulah (2002), *Somatske frazeološke jedinice za izražavanje emocija i njihova sintaksička funkcija: na materijalu ruskog i srpskog jezika*, Kosovska Mitrovica.
18. Simeon, Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I*, Matica hrvatska, Zagreb.
19. Šiljak-Jesenković, Amina (2003), *Nad turskim i bosanskim frazikonom: semantički, sintaksički, lingvostilistički i sociolingvistički aspekt*, Orijentalni institut, Sarajevo.
20. Šehović, Amela (2009), Leksika razgovornoga bosanskog jezika, u: *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, str. 111-326, Slavistički komitet, Sarajevo.

21. Tanović, Ilijas (2000), *Frazeologija bosanskog jezika*, Dom štampe, Zenica.
22. Trask, Robert Lawrence (2005), *Temeljni lingvistički pojmovi*, Školska knjiga, Zagreb.

PHRASEOLOGICAL DILEMMA: TWO COMPONENTS STRUCTURE AND/ OR AUTOSEMANTICS?

Summary

The paper discusses the two component as one of the important determinants of the phrasemes. That is why the constructions treated differently in the phraseological literature are the main topic of this paper. Particular emphasis is placed on forms that do not meet the general criterion that phrasemes must have at least two autosemantic words, but fully comply with the other requirements set before them by the definition of the phrasemes. The contemporary Bosnia and Herzegovina literature and the wider South Slavic literature are considered. Related to the indicated problem, the key question is whether structural or semantic aspect of the considered construction should be given advantage.

Keywords: Phrasemes, Phraseological Forms, Two Component, Autosemantics, Structure, Semantics

Adresa autora
Authors' address
Edna Klimentić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Tuzli
edna.klimentic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

METODIČKI OBZORI

Muhidin Dzanko

O POVIJESTI METODIKE NASTAVE KNJIŽEVNOSTI U BOSNI I
HERCEGOVINI: KOLONIJALNO-PROVINCIJALNI STATUS
JEDNE DISCIPLINE / ON HISTORY OF LITERATURE
TEACHING METHODOLOGY IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA A COLONIAL-PROVINCIAL STATUS
OF A DISCIPLINE

209

UDK 371.3:82

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Muhidin Džanko

O POVIJESTI METODIKE NASTAVE KNJIŽEVNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI: KOLONIJALNO-PROVINCIJALNI STATUS JEDNE DISCIPLINE

U ovoj studiji prati se historijski razvoj metodike nastave književnosti u Bosni i Hercegovini, s posebnim osvrtom na razvoj metodike nastave književnosti kao univerzitetskog kolegija na Filozofskom fakultetu Sarajevu, gdje je formirana i glavnina bh. metodičkoga kadra. Također se u studiji prezentira i širi južnoslavenski znanstveni okvir unutar kojega se razvijala i metodika nastave književnosti u BiH, koja je tokom svoga postojanja imala pretežito kolonijalni, periferni i provincijalni status naspram metodičkih centara u Zagrebu i Beogradu. Rad ima autokritički i podsticajni karakter za izlazak discipline iz svojevrsnog akademsko-intelektualnog egzila u kome dugo obitava.

Ključne riječi: metodika, nastava književnosti, metodički kolegij, filozofski fakultet, pedagoška akademija, Zagrebačka metodička škola, Beogradska metodička škola, Bosanska metodička škola, kolonijalni i provincijalni status

U klasifikaciji metodike kao znanstvene discipline još uvijek se ustrojavaju pojedine metodičke oblasti, a među njima svakako i povijest metodike¹. Treba odmah kazati da su u bivšoj jugoslavenskoj metodici nastave književnosti studije iz povijesti metodike bile prava rijetkost. Jedina relevantna povijesnometodička studija iz oblasti

¹ O povijesti metodike kao posebne metodičke discipline vidjeti više u knjizi *Znanstveni sustav metodike književnog odgoja i obrazovanja* (Zagreb, 1989.) Ante Bežena. U ovoj knjizi prezentirani su i kratki povijesni pregledi njemačke, hrvatske i srpske metodike nastave književnosti tokom XX stoljeća.

proučavanja nastave književnosti bila je „Metodološki pristup povijesti metodika“ (Bežen 1987: 402-408) hrvatskoga metodičara Ante Bežena, specijaliste za proučavanje epistemologije metodike nastave književnosti. U ovoj studiji Bežen s pravom ukazuje na činjenicu da u programima nastavničkih fakulteta u Hrvatskoj nisu postojali kolegiji metodologije povijesnih istraživanja u metodici nastave književnosti, niti je u bilo kojoj exjugoslavenskoj povijesti znanosti o književnosti bila uključena i povijest nastave književnosti. Povijesnometodički kolegiji iz nastave književnosti ni u BiH do sada nisu bili predmetom bilo kakvih ozbiljnijih i sustavnijih istraživanja. Status metodike nastave književnosti kao univerzitetskog kolegija na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, još od njegova postanka bio je uglavnom marginalan, baš kao i status metodičara nastave književnosti na Odsjeku za jugoslovenske književnosti, te posebno na pedagoškim akademijama u Tuzli, Mostaru i Banjaluci, gdje su metodičari nastave književnosti svojim znanstvenim radovima i karijerama svjedočili – u pravom smislu tih riječi - kolonijalno-provincijalni status bosanskohercegovačke metodike nastave književnosti. Taj znanstveni provincijalizam i inferiornost spram metodičkih centara u Zagrebu i Beogradu polovicom XX stoljeća bio je čak izraženiji nego u doba austrougarske uprave u Bosni. U tome smislu posebno je znakovit status metodičara nastave književnosti na Pedagoškoj akademiji u Tuzli (Živan Lopandić, Vojislava Vasiljević, Asim Halilović, Milivoj Rodić), koji su bili glavni reprezenti metodičkoga socrealizma, sa svojim znanstvenim tezama o partizanskoj književnosti, o književnosti NOB-a i književnim djelima partizanskih pisaca, kao i o književnim djelima posvećenim Josipu Brozu Titu, što je bio neizostavni dio književne lektire u bh. školama sve do polovice 80-tih godina XX stoljeća.

Kada je konkretno riječ o povijesnim aspektima metodike nastave književnosti u Bosni i Hercegovini, slobodan sam, također, ukazati na svoju studiju „Osnovni tokovi (metodike) nastave književnosti i bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika u Bosni i Hercegovini do konca 20. stoljeća“ objavljenu u knjizi *Filipove frajle (studije i interpretacije iz teorije i metodike nastave književnosti)* koja je do sada jedina objavljena studija u kojoj su razmatrana pitanja iz povijesti metodike nastave književnosti u Bosni i Hercegovini, počevši od 1880-tih godina pa do kraja XX i početka XXI stoljeća (Džanko 2010). Ova su uskostručna (metodička) pitanja promatrana u širem prosvjetno-kulturološkom kontekstu, počevši još od doba s kraja turske vladavine u Bosni, za vezirskoga stolovanja Šerifa Osman-paše (1861-69.), u narodu zvanog Topal-paša (Hromi paša). U ovome dobu, koje bismo mogli označiti i kao predpreporodno doba bosanske književnosti i kulture općenito, došlo je do

ubrzanog pokretanja različitih političkih, kulturnih, privrednih i društvenih reformi, među kojima ovom prigodom naglašavamo snažan razvoj školstva i osnivanje cijelog niza obrazovnih institucija u Sarajevu, kao i u drugim bosanskohercegovačkim gradovima: Mostaru, Tuzli, Banaluci i dr. Sam Topal-paša preduzeo je niz mjera prosvjetno-kulturnog karaktera, poput otvaranja Vilajetske štamparije (1866.), pokretanja lista „Bosanski vjestnik“, te tiskanja prvih udžbenika za nastavu maternjeg jezika („Bukvar za osnovne škole u vilajetu bosanskom“ [1867.], Prva, Druga i Treća čitanka i dr. - Dlustuš 1894; Ćurić 1965; Bogićević 1975). Sprovedenjem nove udžbeničke politike željelo se parirati utjecaju srpske i hrvatske prosvjetne propagande u BiH, diktirane iz Beograda i Zagreba, a čiji su protagonisti mahom učitelji ili svećenici (Vaso Pelagić, Ivan Franjo Jukić i dr.). Povijest nastave književnosti i maternjeg jezika u Sarajevu i cijeloj BiH tada je skopčana u biti sa nastojanjem da se suzbije utjecaj srpsko-hrvatske udžbeničke literature i nastavničkoga kadra koji je dolazio iz Srbije, Hrvatske i Crne Gore, ili su nastavnici regrutirani iz domaće sredine, poput, recimo, Miloša Mandića koji je predavao „bosanski jezik“ u Činovničkoj školi u Sarajevu (osnovana 1866.). Ovakva prosvjetna politika posebno nije pogodovala bošnjačkom narodu. Na samom početku austrougarske uprave, primjerice, u Sarajevu, nije bilo pismenoga Bošnjaka koji bi mogao predavati bosanski jezik na latinici ili ćirilici. Od 1879. zvanični naziv jezika u BiH bio je zemaljski jezik, potom bosanski zemaljski jezik, a od 1890. bosanski jezik, čiji će naziv zvanično biti ukinut 1907., osim za Bošnjake, koji su ga i dalje službeno mogli nazivati tim imenom. U vremenu između 1890. i 1916. godine u BiH su štampane dvije gramatike maternjeg jezika (Frano Vuletić: *Gramatika bosanskog jezika*, 1890. i Nikola Simić: *Gramatika srpsko-hrvatskog jezika*, 1916.) Simićeva Gramatika i definitivno je naznačila buduću unitaristički kurs u prosvjetnoj politici u BiH, koji će do punoga izražaja doći u doba Kraljevine Jugoslavije. Ipak, austrougarski period od posebnoga je značaja za razvoj autohtone prosvjetno-pedagoške politike u BiH, pa tako i za razvoj same metodike kao zasebne pedagoškoknjiževne discipline i nastavnoga predmeta, unutar kojega je došlo i do osamostaljivanja metodike nastave književnosti i bosanskoga jezika.

Sam naziv metodika prvi put je upotrijebljen u Bosni i Hercegovini 1880. godine kada je Zemaljska vlada izdala „Privremeni naputak za učitelje osnovnih škola u pogledu praktičnog rada“. U tome naputku govori se o „metodički pravilnoj nastavi“ u jezikoslovlju za domaći učiteljski kadar, za koji je 1882. godine oformljeno „Obrazovalište za pomoćne učitelje“ i taj će obrazovni zavod 1886. godine prerasti u Učiteljsku školu u Sarajevu. Među 15 školskih predmeta na Obrazovalištu nalazila su se i dva predmeta direktno vezana za metodičko-didaktičko obrazovanje učenika:

nauka o uzgoju i nastavi (današnja didaktika) i hospitovanje (posjećivanje tuđih uzornih časova). Unutar predmeta „nauka o uzgoju i nastavi“ odvijala se i nastava specijalne metodike bosanskog zemaljskog jezika, što je ujedno bio i prvi metodički predmet iz oblasti metodike nastave maternjeg jezika i književnosti u Bosni i Hercegovini. Od 1894. godine pojavit će se u Sarajevu i prosvjetno-pedagoški časopis „Školski vjesnik“ i redovito će izlaziti sve do 1909. godine. U ovome časopisu bit će objavljen cijeli niz metodičkih tekstova iz oblasti nastave jezika (jezikoslovlja), kulture izražavanja (sastavoslovlja) i književnosti, a autori metodičkoknjiževnih studija, između ostalih, bili su: Ivan Klarić, Jelica Belović-Bernardzikowski, Rudolf Maldini, Josip Milaković, Slavoljub Kantoci, Martin Beđanić i dr. Za nas je je od posebno ga značaja metodički rad Slavoljuba Kantocija objavljen pod naslovom: „Uzgojni elementi u *Antigoni* i njihova primjena u nastavi“. Objavljen je u „Školskom vjesniku“ 1900. godine i predstavlja prvu metodičku studiju iz oblasti nastave književnosti u Bosni i Hercegovini (Kantoci 1990: 162-172). Metodika nastave književnosti kao naučna disciplina u BiH nastala je, dakle, tačno na početku XX stoljeća. Njen je prvijenac, kako vidimo, vezan uz nastavu klasične književnosti (antičke tragedije), a Kantoci je kao vrstan i za ono vrijeme posve izgrađen metodičar posebno inzistirao na etičkoj karakterizaciji likova i isticanju ideja grčke tragedije kao štiva od velike ‘uzgojne’ važnosti za učenike učiteljskih škola. Klasična naobrazba (znanje latinskoga jezika, starogrčke i starorimske književnosti) bila je inače jedna od temeljnih zadaća književne naobrazbe budućih učitelja u Bosni Hercegovini, koji su bili i među prvim modernim intelektualcima u našoj zemlji. Tako su u austro-ugarskom periodu (1878-1918.) udareni temelji metodici nastave književnosti u Bosni i Hercegovini, istina, u početku dominantno zasnovani na metodici nastave klasične književnosti i bez metodičkih radova o tzv. nacionalnim književnostima.

U periodu između dva svjetska rata već će se pojaviti cijeli niz metodičara maternjeg jezika i književnosti, među kojima vrijedi posebno spomenuti: Stjepana Basaričeka, Dušana Rajičića, Milivoja Pavlovića, Vatroslava Rožića i Janka Orožena, autore posebnih metodičkih udžbenika. U ovome periodu pojavit će se i prvi bosanski metodičar, Salih Ljubunčić, začetnik svojevrzne Bosanske metodičke škole i autor nekoliko metodičkih udžbenika iz oblasti nastave maternjeg jezika i književnosti. U međuratnom periodu je objavljena i prva bošnjačka *Početnica za nepismene*, ali treba reći da unitaristički koncept obrazovanja u Kraljevini Jugoslaviji nije pogodovao razvoju metodike nastave književnosti u Bosni i Hercegovini, koja je kao znanost još uvijek bila u svojim institucionalnim pobjojima. Nimalo bolja situacija nije bila niti

u doba Nezavisne Države Hrvatske i tokom Drugog svjetskog rata, kada je nastava književnosti u Bosni i Hercegovini bila tek produžetak onoj nastavnoj regulativi koja je dolazila iz Hrvatske ili kroz tzv. tečajeve pismenosti povezane s NOP-om. Zato možemo reći da je pravi razvoj metodike nastave književnosti u Bosni i Hercegovini nastupio tek nakon Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Jugoslaviji te nakon njezina raspada, u nezavisnoj Republici BiH.

Razdoblje od kraja Drugog svjetskog rata do danas bismo u tom pogledu mogli podijeliti na četiri vremenska odsječka: 1. Period metodičkih početaka: od prvih seminara za metodiku nastave književnosti do prvih metodičkih udžbenika - socmarksistička metodika (1946-1958.); 2. Period razvoja metodičke udžbeničke literature, metodičke periodike i metodičko-bibliotečkih edicija (1959-1966.); 3. Period intenzivnijeg razvoja metodike nastave književnosti u BiH i pojava suvremenih metodičkih studija i knjiga (1967-1991.); 4. Period urušavanja metodike nastave književnosti i revitalizacija Bosanske metodičke škole (1992-2017.). Prvi metodički kadar u SR BiH nastao je na dvjema visokoškolskim institucijama: Višoj pedagoškoj školi (1946.) i Filozofskom fakultetu u Sarajevu (1950.). To su prve naučne institucije koje su uvele metodičke kolegije iz književnosti na odsjecima gdje se studirala nacionalna književnost (u početku imenovana kao jugoslovenska, a kasnije kao jugoslovenske književnosti, kao historija književnosti naroda i narodnosti Jugoslavije, a potom kao južnoslavenske književnosti i napokon kao književnosti naroda Bosne i Hercegovine). Neposredno nakon Drugog svjetskog rata metodika nastave književnosti bila je dirigirana socrealističkim književnokritičkim pristupima koji su promicani na tzv. seminarima za nastavnike maternjeg jezika i književnosti. Na Višoj pedagoškoj školi pokrenut je prvi metodički seminar za nastavnike sh-hs jezika i književnosti, koje su vodili Ilija Kecmanović, Salko Nazečić, Midhat Šamić i Šefket Bubić. Oni su po direktivi Komunističke partije držali seminarska predavanja iz oblasti tumačenja književnih djela svjetske književnosti (o Danteu, Šekspiru, Servantesu, Molijeru, Balzaku, Puškinu, Gorkom, Šolohovu i dr.). Kasnije će iz redova ovih seminarskih predavača biti odabrani i prvi bosanski metodičari na Filozofskom fakultetu u Sarajevu: Salko Nazečić, kao metodičar nastave književnosti, i Midhat Šamić, kao metodičar maternjeg i stranih jezika. Potrebno je naglasiti da su oba ova predavača bili bivši pitomci Gajreta u Beogradu, a iz Gajreta će kasnije izrasti i drugi bošnjački univerzitetski profesori, primjerice Meša Selimović i Midhat Begić. Nazečić će uskoro odustati od svoje metodičke karijere, a Midhat Šamić bit će autor prvog univerzitetskog metodičkog udžbenika *Iz metodike starnih jezika (ruskog, francuskog, engleskog)* objavljenog 1947. godine na Višoj pedagoškoj školi u

Sarajevu. Ovaj metodički priručnik pisan je u duhu sovjetske socmarksističke metodike (Šamić 1949), a Šamić je od 1947. godine počeo objavljivati i druge metodičke studije u novopokrenutom pedagoškom časopisu „Prosvjetni radnik“ („O planiranju u nastavi“, „O planiranju organizacije časa“, npr.). Šamićeve studije začele su tradiciju bosanske akademske metodike, kako metodike nastave maternjeg jezika i književnosti, tako i metodike nastave stranih jezika (glotodidaktike). Prerastanjem Više pedagoške škole u Filozofski fakultet u Sarajevu (1950.) osnovana je Katedra za srpskohrvatski jezik i jugoslovenske književnosti i iz te katedre bit će 1959. godine najprije izdvojene dvije zasebne katedre: „Katedra za srpskohrvatski jezik i Katedra za istoriju jugoslovenskih književnosti, a od 1961. godine i Katedra za ruski jezik i književnost. Od 1971. godine katedra za nacionalne književnosti zvat će se Katedra za istoriju književnosti naroda i narodnosti Jugoslavije. Prvi profesori na Katedri za istoriju jugoslovenskih književnosti bili su Salko Nazečić i Meša Selimović, a prvi asistenti bili su Fahra Kolaković, Samija Njuhović i Miodrag Šijaković. Prvi diplomirani profesori na Katedri za istoriju jugoslovenskih književnosti bili su Milica Damjanov, Vojislav Cvjetičanin, Samija Njuhović, Vladimir Balvanović, Zdenko Lešić, Mersija Ljubović, Jelena Savić, Rada Vučak-Lakušić i Živan Lopandić, koji će najprije biti profesor sh/hs. jezika i književnosti u Gimnaziju u Gradačcu, a od 1960. godine će biti metodičar nastave književnosti na Pedagoškoj akademiji u Tuzli. Bio je to prvi metodičar nastave književnosti izvan Sarajeva. Prvi doktori književnoistorijskih nauka na katedri za istoriju jugoslovenskih književnosti bili su Vlastimir Erčić, Zdenko Lešić i Radovan Vučković, a prvi magistri na Katedri za istoriju književnosti naroda i narodnosti Jugoslavije bili su Rajka Božović, Špiro Matijević i Enes Duraković. Prvi metodičar na Katedri za istoriju jugoslovenskih književnosti bio je Muris Idrizović od 1961. do 1962. godine. Naslijedit će ga Radojka Radulović, od koje 1972. godine kolegij preuzima Rajka Božović, koja je ujedno bila i prvi magistar metodike nastave književnosti u Bosni i Hercegovini (magistarska teza pod naslovom *Uvođenje učenika srednje škole u svijet romana* odbranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu)². Zanimljivo je napomenuti da se u to vrijeme, početkom 70-tih godina, magistar metodičkih nauka odmah promovirao u naučno zvanje docenta, što govori da je metodika tada imala poseban status, kao tzv. stručni predmet na akademskom studiju. U isto vrijeme u Sarajevu se afirmirala i metodičarka praktične nastave Nidžara Mujezinović, inače autorica veoma zapažene metodičke monografije *Čas lektire u srednjoj školi*.

² O razvoju univerzitetskoga kadra na Filozofskom fakultetu u Sarajevu vidjeti više u: *Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu. Spomenica 1950-1980.*, Sarajevo, 1980.

Osnutkom pedagoškog časopisa „Naša škola“ (1950.) metodička teorija i praksa u Bosni i Hercegovini ubrzano se razvija, a u metodici nastave književnosti dolazi do distinkcije između metodika razredne i predmetne nastave. Zanimljivo je pripomenuti da je prilikom osnutka Filozofskoga fakulteta u Sarajevu Salko Nazečić posebno isticao značaj nastave i školovanja deficitarnog nastavnickog kadra za oblast maternjeg jezika i književnosti u BiH, o čemu je pisao u časopisu „Odjek“ povodom otvaranja Filozofskoga fakulteta 10. 10. 1950. godine. Tom prilikom Nazečić spominje da je u BiH tada nedostajalo više od 460 nastavnika i profesora književnosti i maternjeg jezika u bosanskohercegovačkim školama i to je bio glavni razlog za otvaranje Odsjeka za književnost na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Polovicom 60-tih godina XX stoljeća u nastavu maternjeg jezika i književnosti uključuju se i područja filma (metodičar Miroslav Vrabec) i kulture izražavanja (metodičar Blažo Milićević), a metodička praksa našla se pod snažnim utjecajem tzv. Zagrebačke metodičke škole (na čelu sa metodičarem Dragutinom Rosandićem), a kasnije i Beogradske metodičke škole (na čelu sa Milijom Nikolićem). Ovdje treba napomenuti da je povijest metodike nastave književnosti već odavno disciplina koja se ozbiljno i sustavno proučava u Hrvatskoj, sa dvojicom eminentnih metodičara na čelu - Antom Beženom i Dragutinom Rosandićem, dok su se u Beogradskoj metodičkoj školi osim Milije Nikolića pojavili i Pavle Ilić i Stevan Micić kao metodičari nastave književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Rosandić, Nikolić i Ilić bili su i autori sintetskih udžbenika metodike nastave književnosti u bivšoj Jugoslaviji, koji su objavljeni polovicom 80-tih godina kao krune rada unutar Zagrebačke i Beogradske metodičke škole. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu već će se od pokretanja časopisa „Umjetnost riječi“ (1957.) početi ustrojavati i posebna škola interpretacije književnih tekstova u kojoj će aktivno sudjelovati tada vodeći zagrebački profesori (Ivo Frangeš, Franjo Grčević, Dragutin Rosandić, Miroslav Šicel, Zdenko Škreb, Aleksandar Flaker i dr.). Kao rezultat njihova metodičko-književnog rada pojavit će se čuveni metodički priručnik *Pristup književnom djelu* (1962.), uz čitanku za prvi razred gimnazije (autori: Ivo Frangeš, Miroslav Šicel) te zbornik *Uvod u književnost* (1961.), koji će kasnije izaći u više prerađenih i dopunjenih izdanja.

Sedamdesetih godina XX stoljeća doći će do pravoga procvata metodike nastave književnosti u bivšoj Jugoslaviji, pa tako i u Bosni i Hercegovini, gdje će, zapravo, najznačajniji „metodičar“ nastave književnosti biti univerzitetski profesor teorije književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu Zdenko Lešić. Godine 1984. u Beogradu će biti objavljen i veoma značajan zbornik teorijskometodičkih radova iz

nastave književnosti *Kako predavati književnost*, u kome će svoje radove o metodici izložiti, između ostalih i Zdenko Škreb, Milivoj Solar, Miroslav Beker, Ivo Tartalja, Aleksandar Jovanović, Vida Marković, Gajo Peleš i dr., a u Zagrebu će biti objavljen i čuveni zbornik teorijskometodičkih radova pod nazivom *Metodika u sustavu znanosti i obrazovanja* (1986.). Također, 80-tih godina u Zagrebu će biti objavljen cijeli niz studija i knjiga u kojima su tretirana pitanja nastave i samog studija književnosti (Zdenko Škreb *Studij književnosti*, Svetozar Petrović *Priroda kritike*). U Beogradskoj metodičkoj školi će se 80-tih i 90-tih godina pojaviti i nekoliko novih metodičara nastave književnosti (Ljiljana Nikolić, Vuk Milatović, Milka Andrić), od kojih će posebno značajna biti Milka Andrić sa svojim metodičkim interpretacijama zasnovanim na tzv. modelu interpretacije književnih tekstova pomoću pripremno-istraživačkih zadataka. Shodno svojoj temeljnoj znanstvenoj orijentaciji Bežen istražuje epistemološke osnove povijesti metodike i njezin nastanak veže za povijest didaktike. On je i autor do sada jedinog epistemološkog udžbenika metodike nastave književnosti na prostoru nekadašnje jugoslavenske međumetodičke zajednice (*Znanstveni sustav metodike književnog odgoja i obrazovanja*, Zagreb, 1989.) Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu kao metodičar nastave romana pojaviti će se i Vlado Pandžić. Odjeci Zagrebačke metodičke škole osjetili su se i u bh. metodici nastave književnosti, još od početka 60-tih godine. 1963. godine Juraj Marek objavljuje knjigu *Književnost i jezik u školi*, gdje je promicao ideju korelacije nastave jezika i književnosti. Sedamdesetih godina XX stoljeća u Sarajevu je pokrenuta metodička edicija „Nastavna biblioteka“ u kojoj je objavljeno više od 50 metodičkih studija, a među autorima su bili i zagrebački metodičari poput Dragutina Rosandića i Miroslava Šicela koji su objavili metodički priručnik *Pristup nastavi književnosti* u kojem su afirmirali ideju o učeniku kao estetskome subjektu u nastavi književnosti, osobito u interpretaciji lirske i dramske književnosti. U Sarajevu će biti pokrenuta i posebna metodička edicija pristupa književnim žanrovima, gdje će učešće uzeti i bh metodičari (Juraj Marek, Fadil Bukić).

Studija koja je bitno utjecala na razvoj metodičke misli u Jugoslaviji, pa tako i u BiH, bila je knjiga *Priroda kritike* (1972.) Svetozara Petrovića, u kojoj kritizira penetraciju stilističke kritike u jugoslovenskoj književnoj kritici iz 60-tih godina, a u tome smislu od osobitoga značaja bila je Petrovićeva studija pod naslovom „Interpretacija u kritici i u nastavi“. Ova Petrovićeva studija pokrenut će nove pristupe u metodičkim interpretacijama u BiH, ponajviše kod teoretičara književnosti Zdenka Lešića koji će u zborniku *Metodički pristup pripovjednoj prozi* objaviti prilog pod nazivom „Problemi nastave teorije književnosti u srednjoj školi“ (Grupa autora 1974).

Ta će studija ostati i do danas jedina metodička studija u BiH posvećena nastavi teorije književnosti, a u njoj se Lešić zalaže za tzv. ontološko tumačenje književnih djela, pomjerajući interpretaciju sa pojedinačnih književnih tekstova na samu prirodu književnosti kao umjetnosti. Takav metodički pristup književnosti Lešić je već primijenio u svojoj *Čitanci za 1. razred gimnazije* (1972.), kao i u književno teorijskom udžbeniku *Jezik i književno djelo* (1971.). Iz takvog poimanja interpretacije književnih djela proizašao jer i vrijedan književnoteorijski zbornik za postdiplomske studije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu *Moderna tumačenja književnosti* (Sarajevo, 1988.) Pored Sarajevske metodičke škole na Filozofskome fakultetu u Sarajevu, u BiH su egzistirale i pojedine katedre metodike nastave književnosti na pedagoškim akademijama: u Sarajevu (metodičar Blažo Milićević), u Mostaru (metodičaraka Elbisa Ustamujić), u Banjaluci (metodičari Zorica Turjačanin i Fadil Bukić), te u Tuzli već spomenuti Živan Lopandić, Asim Halilović, Vojislava Vasiljević i Milivoj Rodić, kojima će se kasnije, nakon 1994. i osnutka Filozofskog fakulteta u Tuzli, priključiti i metodičar Nedžad Pašić, a nakon njega i Azra Verlašević. U Banjaluci će od 1966. godine izlaziti i metodički časopis „Prilozi nastavi sh/hs jezika i književnosti“.

Na žalost, Bosanska metodička škola uvijek je bila inferiorna spram Zagrebačke ili Beogradske metodičke škole i takvo stanje prisutno je i danas. Metodika nastave književnosti u Bosni i Hercegovini³ ima poziciju periferne, provincijalne znanosti, bez jasnih perspektiva i iskristalizirane pozicije kao univerzitetskog kolegija na bilo kojoj nastavno-naučnoj instituciji u BiH.⁴ Ovaj rad po svome karakteru ima i autokritički značaj te bi bilo poželjno kada bi poslužila i drugim univerzitetskim profesorima na Filozofskim fakultetima u BiH da prezentiraju adekvatne povijesne preglede i drugih univerzitetskih kolegija, osobito na studijima nacionalnih književnosti. Nadam se da će onim istraživačima koji budu proučavali povijest metodike nastave književnosti u Bosni i Hercegovini ova moja studija poslužiti barem kao inicijacija za šire i obuhvatnije povijesnometodičko istraživanje.

³ Od 1997. godine metodičar na Odsjeku za književnosti naroda BiH Filozofskog fakulteta u Sarajevu je Muhidin Džanko, a od 2009. povremeno i Edina Murtić.

⁴ O poziciji metodike nastave književnosti u BiH pisao sam u svojoj knjizi *Filipove fragile. Studije i interpretacije iz teorije i povijesti metodike nastave književnosti*, Tuzla, 2010. Tu sam sa žaljenjem konstatirao da bosansko-hercegovačka metodika nastave književnosti životari u „svojevrsnom kritičkom karantinu i akademsko-intelektualnom egzilu“, bez naznaka da bi se takav njezin status u dogledno vrijeme mogao iole poboljšati.

LITERATURA:

1. Bežen, Ante (1987), „Metodološki pristup povijesti metodika“, Pedagoški rad - časopis za pedagoška i prosvjetna pitanja, Zagreb, 42/4. str. 402-408.
2. Bežen, Ante (1989), *Znanstveni sustav metodike književnog odgoja i obrazovanja*, Školske novine, Zagreb
3. Božović, Rajka (1977), *Uvođenje učenika srednje škole u svijet romana*, Svjetlost, Sarajevo
4. Ćurić, Hajrudin (1965), *Školske prilike Muslimana u Bosni Hercegovini 1800 – 1878.*, Naučno delo, Beograd
5. Dlustuš, Ljuboje (1894) „Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas“, Školski vjesnik, Sarajevo, 1894., I/1.
6. Džanko, Muhidin (2004), *Bosanski jezik i književnost u nastavi – metodički pristupi*, EuroCom, Sarajevo
7. Džanko, Muhidin (2010), *Filipove frajle. Studije i interpretacije iz teorije i povijesti metodike nastave književnosti*, Bosanska riječ, Tuzla
8. Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu. Spomenica 1950-1980. (1980), Filozofski fakultet, Sarajevo
9. Grupa autora (1984), *Kako predavati književnost* (priredio Aleksandar Jovanović), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
10. Grupa autora (1974), *Metodički pristup pripovjednoj prozi* [urednik Uglješa Kisić], Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
11. Grupa autora (1986), *Metodika u sustavu znanosti i obrazovanja*, zbornik radova [glavni urednik zbornika Ante Bežen], Institut za pedagoška istraživanja Filozofskog fakulteta : Školske novine : Pedagoško društvo, Zagreb
12. Grupa autora (1988), *Moderna tumačenja književnosti*, Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo
13. Kantoci, Slavoljub (1900), *Uzgojni elementi u Antigoni i njihova primjena u nastavi*, Sarajevo, Školski vjesnik, 1900/april, 162-172.
14. Lešić, Zdenko (1971), *Jezik i književno djelo*, Zavod za udžbenike, Sarajevo
15. Lešić, Zdenko (1972), *Čitanka za 1. razred gimnazije*, Svjetlost, Sarajevo
16. Petrović, Svetozar (1972), *Priroda kritike*, Liber, Zagreb
17. Šamić, Midhat (1949), *Iz metodike starnih jezika (ruskog, francuskog, engleskog)*, Svjetlost, Sarajevo

ABOUT HISTORY OF LITERATURE TEACHING METHODOLOGY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: A COLONIAL-PROVINCIAL STATUS OF A DISCIPLINE

Abstract:

The paper deals with historical development of literature teaching methodology in Bosnia and Herzegovina with a special focus on development of literature teaching methodology as a university course at the Faculty of Philosophy in Sarajevo, where most of the specialists in this field in Bosnia and Herzegovina come from. The paper also presents a wider South-Slavic context in which literature teaching methodology in Bosnia and Herzegovina developed. Most of the time, it had colonial, peripheral and provincial status compared to literature teaching methodology centres in Zagreb and Belgrade. The paper is self-critical, trying to incite this discipline to exit the academic and intellectual exile it has long been in.

Key words: methodology, literature teaching, methodology course, Faculty of Philosophy, Teacher Training College, Zagreb school of literature teaching methodology, Belgrade school of literature teaching methodology, Bosnian school of literature teaching methodology, colonial and provincial status

Adresa autora

Authors' address

Muhidin Džanko

Filozofski fakultet u Sarajevu

muhidindzanko@hotmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Selma Veseljević Jerković, Demir Alihodžić

THE HUNGER GAMES IN BOSNIAN-HERZEGOVINIAN
CONTEXT: THE STUDY OF THE EFFECT OF YOUNG ADULT
DYSTOPIAN LITERATURE ON HIGH-SCHOOL STUDENTS/
IGRE GLADI U BOSANSKO-HERCEGOVAČKOM KONTEKSTU:
STUDIJA UDJECAJA DISTOPIJSKE KNJIŽEVNOSTI ZA

MLADE NA UČENIKE SREDNJIH ŠKOLA 223

UDK 82-312.9

82:373.5(497.6)

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Selma Veseljević Jerković, Demir Alihodžić

***THE HUNGER GAMES* IN BOSNIAN-HERZEGOVINIAN CONTEXT: THE STUDY OF THE EFFECT OF YOUNG ADULT DYSTOPIAN LITERATURE ON HIGH-SCHOOL STUDENTS**

This paper examines, based on Suzanne Collins' *The Hunger Games*, the students' perception of contemporary issues, society and dominant ideologies within the context of Young Adult (YA) Dystopian literature from the viewpoint of reception theory. The last decade has seen a great rise in the popularity of this subgenre, with *The Hunger Games* trilogy as the most popular amongst Bosnian-Herzegovinian youth who have been lured by the success of both the trilogy and the film adaptations. Technological advances of the 21st century have proven to be profoundly influential on our society, particularly on high-school students, whose reality is shaped by great dependence on social networks and modern tools of entertainment and communication. Dystopian literature in general, the subgenre of Young Adult Dystopian literature in particular, is a reflection of contemporary fears of post-apocalyptic changes of the "status quo". Therefore, the analysis of Bosnian-Herzegovinian high-school students' reflections on YA Dystopian literature is vital for understanding their perception of contemporary social, political and cultural issues on the example of *The Hunger Games*. Reception theory offers the possibility to study ideological and hegemonic discourses within dystopian fiction from the students' viewpoint and gives us an insight into the phenomenon of the appeal of YA Dystopian literature.

Keywords: Young Adult, Dystopian Literature, *The Hunger Games*, oppression, resistance

1. INTRODUCTION

Motivating students to read is one of the daily struggles we experience as English literature teachers. While some students are enthusiastic readers, often there are those who have never read a complete novel in their lives or who grapple with the challenge of completing a classic novel. Hence, a novel that has the ability to grasp the attention of young adult readers is a powerful novel. Consequently, the launch of Suzanne Collins' *Hunger Games* trilogy (2008-2010) caught our attention as we once again witnessed a surge of attention towards reading and interest in dystopian narratives.

We find *The Hunger Games* phenomenon particularly interesting in that Katniss, a heroine, appeals to both female and male readers. In our experience, we have seen male readers generally drift towards heroes, making personal connections to these literary characters. Katniss' character, in addition to the novels' bleak dystopian setting and fascinating plot, creates a well-rounded storyline that captivates young adult readers in an emotional reading experience.

The survey helped us understand what literary elements appeal to young adult readers. The fast-paced plot and action attract readers seeking adventure, yet the romantic love triangle appeals to those who are sensitive at heart. Moreover, the themes of the novels are relevant to topics we discuss in class. *The Hunger Games* trilogy presents the themes of identity and change with a strong emphasis on morality and ethics. Encouraging students to be responsible individuals is an important part of our job, and we feel that this trilogy provides our students with the inspiration to think beyond themselves and look at the roles they can play within our society.

2. YOUNG ADULT DYSTOPIAN LITERATURE: THE GENRE IN CONTEXT

Defining Young Adult (YA) literature proves to be a very difficult task; this is a very dynamic field, reflecting on constant societal and cultural changes. YA literature has a very rich history, although the genre has in the past been marginalised. In common use since the late 1960s, YA literature refers to the realistic works of fiction addressing issues of interest to pre-teen and teen readers. Adolescents' interest in the genre is mainly ascribable to the amount of sexuality and sexual development that comprise a fair amount of the storyline. Adolescents play a crucial role in western culture, particularly teenage girls who are the true embodiment and the primary target of the consumer society.

The point of change for the increase in popularity of YA literature has been the somewhat unexpected popularity of the *Twilight* saga, followed by *The Hunger Games* trilogy. Nevertheless, according to Thomas, for YA there is still a great amount of work to be done in order to overcome the stigma of mere formulaic fiction as

critics occasionally deride speculative fiction—an umbrella term used to refer to a range of genres, including science fiction (SF), fantasy, utopian and dystopian fiction—as genre fiction with the result being that they dismiss it as a form of superficial entertainment. The cultural expectations that have historically accompanied young adult literature—namely, that it must perform a didactic function—coupled with its status as a commodity, subject it to additional stigmas and mischaracterizations. (2013: 146)

In *Young Adult Literature: From Romance to Realism* Michael Cart weighs between the usage of different terms for identifying the audience, suggesting, amongst others teen, juvenile and adolescent in lieu of young adult. He also explains how, in the publishing industry, teen and YA readers are defined as being approximately between twelve and eighteen years old, while *new adult* signifies readers between the ages of eighteen and twenty-five (Cart 2011: 3). Cole defines YA literature by the following attributes:

- The protagonist being a young adult
- The story told from the perspective of a young adult
- The story written from the perspective of a young adult
- Containing issues of coming-of-age that are relevant to young adults
- The story marketed to young adults
- The story chosen by young adults to read (Cole 2011).

YA fiction often portrays the coming-of-age plot highlighting the transformation of an individual from child to adult. Reader identification with the character is required: s/he must negotiate the emotional and mental consequences of the decisions made by the protagonists. The transformation of the protagonist, best visible in the increased self-esteem, is indicative of the process of challenging social constructions, setting a base for the relationship between the society and individual. Young adults, especially female, will often continue to negotiate their position in society. YA novels are depicting relationships and decision making scenarios that “illustrate different viewpoints and portray characters involved in realistic problem solving” that appeal to broader audiences (Alsop 2010: 13). Reader response and the transaction between

reader and text surrounding issues of individual and social transformation could help teens and adults understand how their “individual experiences fit into a larger sociocultural context” (Alsop 2010: 13).

YA dystopian and utopian literature has been produced for a variety of reasons, having a wide range of effects, from engaging the attention of readership to socio-political topics to commercial reasons. For example, YA novels, particularly dystopian, are made into movies (*The Hunger Games*, *Host*, *Warm Bodies*). When audiences enjoy the movies, they seek to read more from the particular genre. Movies are not the only areas of convergence; television series, computer games (both interactive and static), fan fiction sites on the Internet, and commercial goods also operate as sites for convergence. Convergence also occurs between those who engage with the content such as in the case of this study, adults and adolescents.

The recent box-office successes of both the *Divergent* (2011) and *The Hunger Games* series have introduced the books through other media outlets to more people¹. The readers of YA utopian literature must contemplate issues of social organisation, they are encouraged to question the role of the individual and the meaning of freedom, while learning about the government and contemplating the possibility of improving the society. Through questioning the fictional societies, the readers are invited to examine and criticise their own society. The burden of changing society is always the responsibility of young adults who are confronting the adult world in an attempt to prove themselves. Utopian literature encourages the readers to critically assess their society, preparing them for political action. Oftentimes, a fictional encounter with another culture urges the readers to question their own reality, a reflection that sometimes will take the form of social criticism or satire. A utopian society most likely has solved some of the problems troubling the reader’s society; otherwise, it can provide the reader with the necessary teachings concerning the possible improvements of his/her society.

Hintz and Ostry notice how utopias prevail in children’s literature, while dystopias are more common in YA literature (2003: 9). While adolescence presents a traumatic personal and social breakthrough, childhood is a time of paradisiac experiences rarely including individual or collective suffering. Adolescents recognise the failures of their society and attempt to change the boundaries of their worlds, traditionally including the loss of childish innocence. Psychologically, there are very close ties between

¹ The first movie of the *Divergent* series had the gross profit of \$150,947,895, whereas the third *Divergent: Allegiant* only \$66,184,051, which left the production company in a somewhat problematic situation, as the final installation should be made, but will most likely be not as lucrative as originally expected (Box Office Mojo 2016).

adolescence and dystopia; on the verge of adulthood, as teenagers desire more power and authority, they are however unable to attain it. Additionally, utopian and dystopian writing has a strong didactic role; it teaches children about social organisation. Moreover, “utopian literature encourages young people to view their society with a critical eye, sensitizing or predisposing them to political action” (Hintz and Ostry 2003: 7). This can be easily translated to dystopian literature, even on a more intense scale. This kind of literature also enables readers to “focus on how society might change for the better” and reveals how “class systems come under much scrutiny” (Hintz and Ostry 2003: 8). Dystopias thrive on social injustice, allowing for enjoyment of the minority at the expense of the majority and *The Hunger Games* trilogy is an epitome of such a viewpoint. It is precisely the exposure to these types of texts that enables readers to recognize the inequality in their own communities and lead them into finer understanding of the exploitation of developing nations by the industrialized world.

Thus, the idea of a crumbling society is not a brand new one; it is a recurrent theme that has existed since the 18th century (e.g. *Gulliver's Travels* 1726). Dystopia, much like utopia, is a fictional society but it is turned upside down with extremely difficult life conditions normally set some time in the future. Dystopias are frequently written as warnings, or as satires, showing current trends extrapolated to a nightmarish conclusion. Bradford et al. state that “by the end of the twentieth century the field had expanded to include narratives reflecting the different assumptions about the world following the enormous geo-political shifts set in train at the end of the 1980s” (2008: 117). By presenting the worst-case scenario, dystopian novels attempt to criticize current social trends, political systems and human follies. Nevertheless, what quite often happens with YA dystopias is that the young readers fail to grasp the irony and instead identify with the ideology the protagonists are attempting to overthrow².

3. READING THE HUNGER GAMES WITHIN THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN CONTEXT

Dystopian literature describes fictional societies presented as significantly worse than our reality. It is often born out of a reaction against national, social, environmental or

² A simple Google search can provide an abundance of examples of adolescent readers failing to grasp the criticism of the dystopian (and our) society. For example, a test which determines which faction an individual would belong to (Which ‘Divergent’ Faction Are You? 2015) or a quiz which determines which Tribute you would be (Which Hunger Games Tribute Would You Be? 2015).

technological issues, ranging between the hopeful and pessimistic, militant and pacifistic. Although each YA dystopian novel has its own political and aesthetic orientation, we can distinguish particular themes in the genre that reflect on the central issues and concerns of the contemporary world and are transferred onto dystopian landscape. Most of the novels analysed are not one-dimensional, there is an abundance of overlapping when it comes to the themes present.

The novel *The Hunger Games* is a portrait of a dystopian future of a world that has been ravaged by an environmental apocalypse, war and rebellion, and replaced by Panem, a country consisting of the Capitol city (the seat of power) and twelve outlying and suffering districts. The first novel of the trilogy mostly takes place within the Hunger Games, a manufactured space where sixteen-year-old Katniss Everdeen has to rely on nature to outwit the Capitol that is dependent on technology. Though in its essence a classical tale of the antagonism between the rich and the poor, as the Districts suffer in poverty while attempting to produce goods necessary for the Capitol to flourish in its glory, *The Hunger Games* trilogy is a narrative that presents a protagonist who is capable of disseminating the dystopian society she is an integral part of and, in this process, reveal the inadequacies of the reader's reality.

This study required a novel that has achieved a wide public acclaim, but that also has the necessary literary qualities for encouraging consequential debates in a high-school setting. The novel in question not only met the necessary criteria, it also proved to be very useful for contextualisation in the Bosnian-Herzegovinian setting. As we live in troubled times, with rising concerns about the economy, ethnic conflict, terrorism, an additional factor of social context is emerging in a primary concern about the uncertain future that lies ahead. The fate of our society and our culture will rest in the hands of the next generation; it follows, therefore, that YA dystopian literature can be a suitable and useful vehicle for communicating adult fears and worries about that future.

By examining the dystopian genre in general and YA dystopian literature in particular, we interrogated what Suzanne Collins' *The Hunger Games* is communicating to young adults about the society. While YA dystopian fiction has experienced rapid growth over the past three decades, dystopia as a literary genre has evolved throughout the twentieth century and positioned itself outside of science fiction and fantasy. YA dystopian literature has emerged as a cultural and literary phenomenon which offers glimpses of a bleak future but always with the children's literature convention of offering a necessary glimmer of hope. We focused on the dystopian novel because the Bosnian contemporary society has a negative view of the potential

of youth as the future of the society and the dystopian setting offers a tension between fear for the future and hope for change.

In examining the representation of society in *The Hunger Games*, this study interrogated whether this dystopian novel calls for a radical change in the way that young readers in Bosnia and Herzegovina think about the society. So, is the representation of society in the novel optimistic or pessimistic? This study began to fill the gap in criticism on YA dystopian literature through the socio-critical lens.

4. FOCUS AND PURPOSE OF THE STUDY

We have decided to focus on Suzanne Collins' *The Hunger Games* (2008), the first novel of the trilogy, because it is written for young adult readers, a reading audience that we work with on a daily basis. Furthermore, the novel has inspired a fan culture and has gained popularity with each film release. Issues such as identity and change are still relevant in adulthood, and Collins does an effective job of addressing these issues in her novel. Tuzla public library has witnessed a significant surge in interest of the young adult readership for the genre of YA dystopia. Based on the library registry records, we have distinguished *Hunger Games* trilogy as the most popular amongst the high-school students of the Tuzla Canton.

One of the reasons *The Hunger Games* appeals to a wide audience of readers is its flexibility in terms of genres. While it is rooted in dystopian literature, the storyline draws upon elements of multiple genres. Pharr and Clark explain that *The Hunger Games* can read as “a war story that is as well an antiwar treatise, a romance that is never undeservedly romantic, a science fiction adventure that also serves as grim social satire, an identity novel that is compellingly ambivalent about gender roles, and—like other great epics—a tragedy depicting the desperate human need for heroes and the terrible cost of heroism” (2012: 9). Collins provides a multi-faceted story, with various elements targeting a wide spectrum of readers.

Key questions guiding this study included:

1. Why is dystopia so appealing to young adults in Bosnia and Herzegovina?
2. In what ways does *The Hunger Games* establish media as a force of oppression?
Discuss the issue within the Bosnian context.
3. Resistance through media technologies in *The Hunger Games* and its relevance in the contemporary context.

The purpose of this study was to analyze contextualization of *The Hunger Games* within the Bosnian-Herzegovinian framework. Investigating the novel that addresses young adult readers is particularly interesting because it is testing and could solidify their character, and by extension, their social identities may experience a transformation. The society plays a pivotal role that often displaces perspective in order to force a young adult reader into “social literacy.” The dystopian novel selected for this study presents society, which, in one way or another, will help the young hero(ine) to reach for the glimmer of hope ever-pervasive in young adult dystopian literature.

5. METHODOLOGY

The second half of the 20th century brought forth an increasing interest in the reader’s experience with the text. Reader-response theory is not interested only in canonical texts, quite contrary, it questions the idea of the literary canon, encouraging evaluation of the “classics” (Davis and Womack 2002: 156). The choice of *The Hunger Games* was not accidental; we required a cultural phenomenon for the focus of our study in order to obtain viable reader responses. Early on in our study, we have identified that the main obstacle in our study could prove to be the passivity in the responses of the YA readers for whom social critique and rebellion do not come “naturally”, immersed in the consumer culture, the readers/consumers very rarely question the similarities between “reality TV culture” and the Panem’s obsession with televised violence³.

By choosing *The Hunger Games* for close reading and the focus of our study we wanted to encourage students to observe current issues of global crisis, violence and dominance in the world we are living in, by connecting them with the injustices the inhabitants of the twelve districts endure. The students were encouraged to be more sensitive to the questions of violence, especially taking into consideration that it is becoming more and more acceptable in our society, while one of our goals was to stimulate students to better understand the reality of brutality and injustice. By comparing popular novels with real violence in the contemporary world, students were given an opportunity to deconstruct dominant narratives and fight against oppressive practices.

³ Recently it has been revealed that a Hunger Gamers- style reality TV show will be organized in Siberia with 30 contestants left in the wilderness to fight for survival that will be screened online and on mainstream broadcasters (Mail Online 2016).

Twenty-four students who took part in the study and who had read part or all of *The Hunger Games* trilogy participated in the study, conducted in March and April of 2016. They were encouraged to read the first novel of the trilogy and we organized a film screening.

We were interested in how high-school students from the Tuzla Canton connect social injustices and the technological society with the contemporary times marked by global violence, social unrests and ecological catastrophes.

The survey contained five reader-response questions and after completing it students participated in the discussion, voicing their opinions about different subjects. The students' written responses were anonymous and in the findings they are identified using the alphabet. They compared the novel to similar dystopian stories they had recently read, including the *Divergent* series by Veronica Roth as well as more traditional utopian and dystopian works, such as *Brave New World* (1946). Others talked about the dystopian elements of the novel in connection with society today, and how District 12 mirrors the conditions of low socio-economic areas of Bosnia and Herzegovina. Students talked enthusiastically about how the concept of the Hunger Games competition and the arena connect to reality television series where contestants have to survive in the woods together with few supplies. Student engagement with a work of literature insures introspective writing, lively discussions, and perhaps most importantly the students will keep reading, long after the required selection has been finished.

The survey consisted of the following written response questions:

1. How does Katniss feel about the country of Panem? Why does she need to make her face "an indifferent mask" and be careful what she says in public?
2. How does the fact that the tributes are always on camera affect their behavior from the time they are chosen? Does it make it easier or harder for them to accept their fate? How are the "career tributes" different from the others?
3. Why are the "tributes" given stylists and dressed so elaborately for the opening ceremony? Does the ceremony remind you of the events in our world, either past or present? Compare those ceremonies in real life to the one in the story.
4. What do you think is the cruelest part of the Hunger Games? What kind of people would devise this spectacle for the entertainment of their populace? Can you see parallels between these games and society that condones them, and other related events and cultures in the history of the world?

5. “The history of all existing society is the history of class struggles” (Karl Marx). Discuss this statement as it applies to the society and government of Panem. Do you believe there is any chance to eradicate class struggles in the future?

6. FINDINGS

Our survey has shown that the consequences of the war of the 1990s in former Yugoslavia, the gloomy economic situation, two decades of unemployment, and the widespread corruption have created an environment of fear and uncertainty: we live in dystopian times, young people know it, and therefore are drawn to literature that reflects the concerns of the age. In the words of one surveyed student: “As we speak, our world is dividing into two classes: abnormally rich and extremely poor. This trend, given to us by neoliberalism, is only increasing and I believe that it will reach a breaking point.” In the following subsections, we provide a selection of the opinions the students have shared in their written responses.

6.1. *Why is dystopia so appealing to young adults in Bosnia and Herzegovina?*

Bosnian teenagers yearn for the right to have more control over their lives, and often question the limits of their freedom. It is no wonder then that novels that feature young protagonists successfully rebelling against an oppressive regime are so popular. Student A wrote that: “There is no chance to eradicate class struggles. People have tried, but it comes back in a different form. We can never be equal, because people always want to be different and that is a good thing.”

The issue of conformity is another subject that is common to dystopian young adult literature as novels can feature oppressive regimes that restrain their citizens through strict rules and regulations, resulting in young protagonists often challenging the authoritarian regime. Student H noticed: “I don’t know why are we running from it so much. We can change the system – but it seems we don’t really want to. Crazy I know, but we do have all the power we need – and voice and enough common sense to act [sic].” As the above quote shows, although the dooming atmosphere plays an important role in dystopian YA literature, the common themes such as individuality, change and identity also provide escape, education, and entertainment for young adult readers.

6.2. *In what ways does *The Hunger Games* establish media as a force of oppression? Discuss the issue within the Bosnian context*

By creating a dystopian world in which the horrendous killings of tributes are presented as a spectacle, the novel demonstrates the effects of reality television on an audience. Collins' novel describes a surveillance society, as it uses constant observation of its citizens to maintain control and stability. In the dystopian world of *The Hunger Games*, there are prying eyes of cameras everywhere, forcing citizens, and especially Katniss, to observe and fulfill societal expectations for fear of heavy punishment. During the Hunger Games themselves, as well as in the aftermath of her fame and fortune, Katniss is constantly in the spotlight of a broad public, which limits her freedom, as she must be careful about how she behaves in front of the audience and forge a new persona that helps her to survive in the media-controlled Panem. Contextualising the issue within the Bosnian setting, students believe that they are being disempowered through their education, as the majority of young people are now ignorant about important societal concerns, indoctrinated and forced to take their place in the society as consumers, and are urged to accept the media power structures that surround them. In the words of Student C: "Everyone wears the same face and talks the same words, for fear of the government. Only behind closed doors can they be somewhat free, but only as an illusion [sic]."

The media fulfills the social purpose of creating and enforcing rules and regulations that aim at the subjection of of general population. The governing authority employs the media as an instrument to control its population, rendering them to become obedient citizens that are functional and beneficial to society. Student F commented: "I think the cruelest part of the Hunger Games is the one we see in every daylife and that is the enslavement of poorer people and classes in their own bubble in which they are told there isn't better and that their sole purpose of existing is to survive and serve [sic]."

6.3. *Resistance through media technologies in *The Hunger Games* and its relevance in the contemporary context*

In *The Hunger Games*, Katniss is employing the very media technologies that the Capitol has used against her, and turns them into a weapon of resistance and rebellion. Student F recognizes how the media operates and comments: "The use of cameras is just another way of making sure the tributes know who is in charge and that their life

is no longer theirs but everyone else's [sic]". However, through media technologies, Katniss is also able to directly confront and challenge President Snow, encouraging the Districts to rebel against the Capitol. By the end of the trilogy, Katniss is successful in bringing down two oppressive regimes. Although she had been oppressed by the media institutions of the Panem world, she is ultimately liberated by them, as her use of media technologies becomes the instrument of power that allows her to triumph against the Capitol.

Our survey has shown that the majority of students believe that the contemporary media wants audience to think the primary use of their technologies is only for entertainment and shopping. As Student M laments on the subject: "It is similar to all TV shows we have today, only maybe a bit more extreme, but all of them have the same purpose. To blind society, it's entertainment. To the hidden corporate mask it's much more: money [sic]". Many students, however, often use media technologies to do things that are not deemed "useful" to society, such as queries about politics and current societal concerns, resisting the regulation of knowledge and information that is so rigorously emphasized by media corporations.

7. CONCLUSION

YA dystopia presents readers with a world that combines the threat of sovereign power with an elaborate web of disciplinary techniques that operate both through overt and implicit means to create docile subjects. While the setting of the novels is in many ways far removed from that of the contemporary reader, the young adult audience at which the genre is primarily aimed will find much to identify with here. Many of today's adolescents will at some point find themselves embroiled in power struggles relating to one or more of these issues, since they play a significant role in everyday life for most people.

The young readers tend to strongly identify with the main characters, worry over their dilemmas and participate in the choice-making process, possessing a remarkable understanding of the significance of the value the decisions made carry. The protagonists of YA dystopian novels are torn between, on one side, individuality and independence, and conformity to traditional patriarchal structures, on the other. The affiliation of genres, dystopian and romance, accomplishes the rewriting of patriarchal expectations of young adult readers. Although initially successful at improving the living conditions in dystopian societies, the majority of the protagonists are bound to return to the domesticity by the conclusion of their narratives.

There is a number of limitations to this study, with one of the most significant being that we have only looked at one author, Suzanne Collins. Perhaps with a wider selection of primary novels, our findings may have been broader and encompassed more viewpoints on young adult readers. Also, by conducting this research on a different target audience and including other dystopian novels and their adaptations, we would be faced with answers that could lead us to other directions of study. As well, the participants included only high-school students from the Tuzla Canton who volunteered to take part in the project and it would be very beneficial to, in the future, repeat the survey on a significantly larger portion of high-school students from other parts of Bosnia and Herzegovina and the region.

BIBLIOGRAPHY

1. Alsup, Janet (2010), "Introduction", u: Janet Alsup, ur., *Young adult literature and adolescent identity across cultures and classrooms: Contexts for the literary lives of teens*, 1-16, Routledge Taylor & Francis Group, New York
2. Bradford, Clare i drugi (2008), *New World Orders in Contemporary Children's Literature. Utopian Transformations*. Palgrave Macmillan, Hampshire
3. Box Office Mojo (2016), "Divergent", internet, dostupno na <http://www.boxofficemojo.com/franchises/chart/?id=divergent.htm> (pristupljeno 2. januara 2017).
4. Cart, Michael (2011), *Young Adult Literature: From Romance to Realism*, American Library Association, Chicago
5. Cole, Pam B. (2010), *Young Adult Literature in the 21st Century*. McGraw-Hill, New York
6. Collins, Suzanne (2008), *The Hunger Games*. Scholastic Press, New York
7. Collins, Suzanne (2009), *Catching Fire*. Scholastic Press, New York
8. Collins, Suzanne (2010), *Mockingjay*. Scholastic Press, New York
9. Hintz, Carrie, Elaine Ostry (2003), "Introduction", u: Hintz, Carrie, Elaine Ostry, ur., *Utopian and Dystopian Writing for Children and Young Adults*, 1-21, Routledge, New York
10. Mail Online (2016), "'Everything is allowed. Fighting, alcohol, murder, rape': Horrifying boast by organiser of Hunger Games-style reality show where 30 people are left in Siberian wilderness.", internet, dostupno na <http://www.dailymail.co.uk/news/article-4036244/Everything-allowed-Fightingalcohol-ur->

- der-rape-Horrifying-boast-organiser-Hunger-Games-style-reality-30-people-left-Siberian-wilderness.html (pristupljeno 3. januara 2017).
11. Pharr, Mary F., Leisa A. Clark (2012), "Introduction", u: Pharr, Mary F., Leisa A. Clark, ur., *Of Bread, Blood, and the Hunger Games: Critical Essays on the Suzanne Collins Trilogy*, 5-18, McFarland & Company, Jefferson
 12. Playbuzz (2015), "Which Hunger Games Tribute Would You Be?", internet, dostupno na <http://www.playbuzz.com/pianissimo10/which-hunger-games-tribute-would-you-be> (pristupljeno 1. septembar 2016).
 13. Todd F. Davis, Kenneth Womack (2002), *Formalist Criticism and Reader-Response Theory*. Palgrave, Hampshire
 14. Zimbio (2015), "Which 'Divergent' Faction Are You?", internet, dostupno na <http://www.zimbio.com/quiz/DAqISCflbdV/Divergent+Faction> (pristupljeno 3. januar 2017)

IGRE GLADI U BOSANSKO-HERCEGOVAČKOM KONTEKSTU: STUDIJA UTJECAJA DISTOPIJSKE KNJIŽEVNOSTI ZA MLADE NA UČENIKE SREDNJIH ŠKOLA

Sažetak

Ovaj rad propituje, na primjeru romana *Igre gladi* autorice Suzzane Collins, učenička promišljanja o savremenim pitanjima, društvu i dominantnim ideologijama u kontekstu distopijske književnosti za mlade sa pozicije teorije recepcije. Posljednja je dekada svjedočila velikom porastu popularnosti ovog podžanra, sa trilogijom *Igre gladi* kao najpopularnijom zbirkom među mladim Bosancima i Hercegovcima koje su privukli uspjesi trilogije i njenih filmskih adaptacija. Tehnološki napretci dvadeset i prvog stoljeća imaju veliki utjecaj na društvo, posebice na srednjoškolce, čija je realnost definirana velikom ovisnošću o društvenim mrežama i savremenim alatima za zabavu i komunikaciju. U distopijskoj književnosti uopšteno, a posebice u podžanru distopijske književnosti za mlade, ogledaju se savremeni strahovi od postapokaliptičnih promjena "statusa quo". Shodno tome, analiza promišljanja bosansko-hercegovačkih srednjoškolaca o distopijskoj književnosti za mlade ključna je za razumijevanje njihovih shvatanja savremenih društvenih, političkih i kulturalnih pitanja na primjeru romana *Igre gladi*. Teorija recepcije pruža mogućnost za proučavanje ideoloških i hegemonijskih diskursa unutar distopijske književnosti sa pozicije učenika srednjih škola i pruža uvid u fenomen popularnosti distopijske književnosti za mlade.

Ključne riječi: distopijska književnost za mlade, *Igre gladi*, ugnjetavanje, otpor

Adresa autora

Authors' address

Selma Veseljević Jerković

Demir Alihodžić

Univerzitet u Tuzli

selma.veseljevic@untz.ba

demir.alihodzic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

GERMANISTIKA

Amela Ćurković

SYNTAKTISCHE KOMPLEXITÄT IN DER

GESPROCHENEN SPRACHE: EINE KONTRASTIVE

ANALYSE / SINTAKSIČKA KOMPLEKSNOŠT GOVORNOG

JEZIKA: KONTRASTIVNA ANALIZA 241

UDK 81'367

811.112.2:811.163.4*3

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Amela Ćurković

SYNTAKTISCHE KOMPLEXITÄT IN DER GESPROCHENEN SPRACHE: EINE KONTRASTIVE ANALYSE

Der vorliegende Beitrag untersucht mehrere syntaktische Merkmale der gesprochenen Sprache im Vergleich zwischen dem Deutschen und Bosnischen, wie z.B. parataktischer und hypotaktischer Satzbau, Verbzweitsätze mit anaphorischem Demonstrativpronomen, Asyndese mit Verbzweitsätzen bei weil/obwohl-Sätzen, Parenthese oder Ausklammerung. Mit Hilfe von diesen Merkmalen wird in unterschiedlichen gesprochensprachlichen Textsorten in beiden Sprachen die syntaktische Komplexität dargestellt. Dabei werden die Eigenheiten der gesprochenen Sprache, insbesondere die Kontextfaktoren, Teilnehmer der kommunikativen Situation, wie auch die besondere Eigenschaft der Spontaneität der gesprochenen Sprache und das Prinzip der Ökonomie in die Analyse einbezogen.

Stichwörter: gesprochene Sprache, Syntax, Verbzweitsätze, Asyndese, Parataxe

1. EINFÜHRUNG

Im vorliegenden Beitrag geht es um die Darstellung der syntaktischen Komplexität der gesprochenen Sprache anhand der gesprochensprachlichen Textsorten¹, die in Bezug auf die kommunikative Situation und die Teilnehmer der kommunikativen Situation unterschiedlich aber vom Thema her sehr ähnlich sind. Es wird geprüft, inwieweit sich diese Besonderheiten der gesprochenen Sprache (Thema, Situation, Teilnehmer) auf die Satzstruktur und die anderen syntaktischen Merkmale der gesprochenen Sprache auswirken. Die Tendenz zur Sprachökonomie wie auch die besondere Eigenschaft der Spontaneität der gesprochenen Sprache werden bei dieser Untersuchung ebenfalls berücksichtigt, weil sie weitere Elemente darstellen, die gerade im Gesprochenen eine wichtige Rolle spielen.

In diesem Sinne wird im vorliegenden Beitrag neben der deutschen auch die bosnische gesprochene Sprache unter die Lupe genommen, um nach eventuellen Übereinstimmungen und Unterschieden zwischen den zwei Sprachen innerhab der gewählten Textsorten zu suchen, nämlich die Zeugenaussage und das fachliche Gespräch. Damit hat die hier dargestellte kontrastive Analyse der syntaktischen Komplexität zum Ziel, einen Beitrag zu dem noch ganz wenig erforschten Bereich der gesprochenen bosnischen Sprache vom syntaktischen Gesichtspunkt aus zu leisten.

2. AUSWAHL UND BESCHREIBUNG DER TEXTSORTEN IM GESPROCHENEN

Anhand eines Datenkorpus aus Gesprächsaufzeichnungen natürlicher sprachlicher Interaktion wurden auf dieser Grundlage verschiedene syntaktische Merkmale ermittelt. Es kommt bei der gesprochenen Sprache sehr auf die Textsorte an, die man untersucht: „Vorträge, Interviews und Diskussionen enthalten mehr Hypotaxe als

¹ Ob man im Gesprochenen überhaupt von Texten und Textsorten sprechen kann, ist umstritten. „Manche (Ehlich 1983a) meinen, der Begriff 'Text' sei so sehr mit einer Konservierung der Äußerungsstrukturen auf einem materiellen Träger verbunden, dass komplexe mündliche Interaktionsformen davon terminologisch abgetrennt sein sollten („Diskurs“) [...] Wieder andere sprechen ohne Hemmungen von gesprochensprachlichen 'Texten' und 'Textsorten'. Einen guten Grund dafür kann man darin sehen, dass bei allen anerkannten Unterschieden beider Medien gesprochen- wie geschriebensprachliche Texte bestimmte Bedingungen erfüllen müssen, um die Homogenität von sprachlichen Einheiten auf untergeordneter Ebene zu gewährleisten: 1. Aspekte der Kohärenz und Kohäsion; 2. erkennbare handlungslogische Abfolge; 3. bestimmte Funktionen (Ziele) [wie z.B. gute Verständigung, A. Ć.]; 4. Anfang und Ende“ (Schwitalla 2003: 192-193).

In diesem Text vertreten wir die zweite Meinung und gehen davon aus, dass die gesprochene Sprache als Text mit verschiedenen Textsorten betrachtet werden kann.

Unterhaltungen oder Reportagen. Aber in allen Textsorten wird häufig auch ein asyndetischer Anschluss [...] mit Verbzweitstellung nach bestimmten Verben des Sagens und Denkens vollzogen“ (Schwitalla 2003: 131). Zum Zweck der Untersuchung der eventuellen Unterschiede und Häufigkeit von parataktischen gegenüber den hypotaktischen Formulierungen und anderen syntaktischen Merkmalen je nach Textsorte sind drei Texte mit Gesprächsaufzeichnungen² ausgewählt.

Die erste Textsorte in beiden Sprachen stellen die Zeugenaussagen von den Überlebenden des Holocausts (*ZDF Doku: Interviews 1 und 2, Markus Lanz: 515. Sendung*) und des Genozids in Srebrenica (*Svjedoci genocida: Izjave 1, 5, 8*) dar. Die einzelnen Textmuster dieser Textsorte haben gemeinsam, dass die Sprecher über ihre tragischen und schrecklichen Erfahrungen frei erzählen, je nachdem wie schnell die Erinnerungen zurückkommen und ob und wie die emotionsgeladene Aussage ohne Unterbrechung durchgeführt werden kann. Der Journalist, der mit den Sprechern im Raum sitzt, stellt ab und zu Fragen, um das Gespräch in Gang zu halten.

Die zweite Textsorte (*HD Doku: „Davon haben wir nichts gewusst“ - Die Deutschen und der Holocaust*) stellt die andere kommunikative Situation dar, die aus einem fachlichen anlassbezogenen Gespräch besteht und zwar mit Peter Longerich, Historiker und Autor des Buches „Davon haben wir nichts gewusst!“. In dieser Gesprächssituation bezieht sich der Sprecher auf Tatsachen und historische Zusammenhänge, mit denen er sich als Autor schon früher gründlich auseinandergesetzt hat.

Bei der dritten Textsorte (*Pošteno – FTV dijaloška emisija: Pošteno na dan koji nosi ime Srebrenica 11.07.2016*) handelt es sich ebenfalls um ein sachliches Gespräch zwischen der Moderatorin einer politischen Gesprächssendung und ihrem Gast Husein Kavazović, Großmufti der Islamischen Gemeinschaft in Bosnien und Herzegowina, zum 21. Jahrestag des Genozids in Srebrenica. Der Sprecher ist kein direkter Zeuge des Genozids, sondern tritt im Gespräch in die Rolle eines Zeitzeugen, der als Religionsvertreter die Aufnahme, Unterbringung und Hilfe für Flüchtlinge aus Srebrenica mitorganisiert hat.

3. GESPROCHENE SPRACHE UND IHRE MERKMALE

In der einschlägigen Literatur wird die Definition der „gesprochenen Sprache“ von Schank/Schoenthal übernommen, die lautet: „[...] frei formuliertes, spontanes Sprechen aus nicht gestellten, natürlichen Kommunikationssituationen, Sprache also

² Transkription aller Videos von A.Ć.

im Sinne von Sprachverwendung, nicht von Sprachsystem“ (Schank, Schoenthal 1983: 7). Man geht also von der Voraussetzung aus, dass es sich bei der geschriebenen und gesprochenen Sprache um ein und dasselbe Sprachsystem handelt, und nicht etwa um zwei verschiedene Sprachsysteme. Dementsprechend scheint der einzige Blickpunkt, von dem aus man die gesprochene Sprache betrachtet, die geschriebene Sprache zu sein. Weiterhin ist aus der oben genannten Definition wohl wichtig, sich auch „das Kriterium der Spontaneität im Sinne nicht vorher festgelegter Formulierungen“ (Schwitalla 2003: 20) zu merken. Für Braun ist bei der geschriebenen Sprache der „Situationskontext dominant, d.h. der Sprachgebrauch ist der Situation untergeordnet“ (Braun 1979: 72). So beschreibt er das erste (1) Merkmal der gesprochenen Sprache. Zum Zweck dieser Untersuchung haben wir bereits im vorherigen Abschnitt drei Texte bzw. Textsorten beschrieben, die sich auf konkrete (kommunikative) Situationen beziehen. Diese Texte werden dann weiter nur im Kontext von diesen Situationen analysiert und verstanden. Die weiteren wichtigen Merkmale der gesprochenen Sprache nach Braun umfassen noch (2) die Personen bzw. die Sprecher [und Hörer, A.Ć.], die in den kommunikativen Situationen einzelne Rollen spielen, wie auch (3) das Prinzip der Ökonomie (Braun 1979: 72), das mit der Neigung zu kürzeren Formen wegen des Kurzzeitgedächtnisses in einer kommunikativen Situation und der Flüchtigkeit der gesprochenen Sprache stark zur Geltung kommt. An dieser Stelle bietet sich ein Zitat von Weiss (1975) an:

Es hat sich gezeigt, daß gesprochene Sprache keinen anderen Sprachregeln folgt als geschriebene Sprache, sondern nur andere Möglichkeiten des kommunikativen sprachlichen Äußerns nützt und auf Grund der – immer wieder einbezogenen – eigenen Bedingungen der Erzeugung sprachlicher Äußerungen nützen muß.

Zusammenfassend zu diesem Abschnitt kann man sagen, dass man bei der Untersuchung der gesprochensprachlichen Texte mit einigen oben genannten spezifischen Merkmalen als relevanten Elementen schon im Voraus rechnen muss, wie z.B. kommunikative Situation, Teilnehmer der kommunikativen Situation und die Tendenz zur Sprachökonomie.

4. KONTRASTIVE ANALYSE DER SYNTAKTISCHEN MERKMALE IM GESPROCHENEN

Zur Darstellung syntaktischer Komplexität wird parataktische und hypotaktische Satzstruktur als erstes syntaktische Merkmal in die Analyse aufgenommen. Als

Gemeinplatz gilt, dass wir beim Sprechen weniger 'komplexe' Sätze verwenden als beim Schreiben. Diese Behauptung war der Ausgangspunkt von Peter Auer (2002) in seiner umfangreichen Untersuchung der gesprochenen Sprache. Auer stellt aber diese Argumentation in Frage, und kommt zur Schlussfolgerung, dass in der gesprochenen Sprache bestimmte Nebensatztypen häufiger verwendet werden als in der geschriebenen.

Erwartungsgemäß gibt es in unseren drei Textsorten ebenfalls sowohl Parataxe als auch Hypotaxe, allerdings mit unterschiedlichem Häufigkeits- und Komplexitätsgrad je nach Text. Bei der ersten Textsorte – den Zeugenaussagen – kommt die parataktische Satzfolge in beiden Sprachen häufiger vor als bei den anderen zwei Textsorten:

- (1) *Eines Morgens wachen wir auf und es war ganz, ganz ruhig, niemand war da, wir sind rausgegangen, war wie ein toter, toter Platz...* (2) *Ich war sehr glücklich, ich habe einen Bruder gehabt, Großeltern, Tante, Cousine, also das Leben war wirklich sehr sehr schön..* (ZDF Doku: Interview 1)
- (3) *Mein Vater hat das alles sehr spät begriffen und das ist auch bei vielen Deutschen der Fall gewesen...* (4) *Wir haben uns dann losgetrieben und das war das beliebteste Wort in KZ - immer 'schnell, schnell'! Man hatte nichts zu tun, aber 'schnell, schnell'!* (ZDF Doku: Interview 2)
- (4) *U svoj toj magli u tom crvenilu bilo je ko' plamen, ko' nešto. Došla sam do vrata i pogledam napolje, vidim mog brata, trči preko naše avlije, bos, a nosi čizme u rukama...* (6) *Pala je druga granata. On je pao. Srce mi je stalo tada.* (Svjedoci Srebrenice, izjava 5)
- (7) *I tako smo u Srebrenicu krenuli treći četvrti dan za našim narodom, sišli smo dole niz Pribičevac...* (8) *U Srebrenici naš narod, neko uzo jedan stan, neko kuću. I za dva dana se sve pojede, nema više šta da se jede...* (9) *Odemo u šumu, tamo nađemo malo u šumi, u onom buretu brašna bilo, i graha, i to smo opet snijeli u Srebrenicu.* (Svjedoci Srebrenice, izjava 8)

Häufig kommen aber auch Sätze mit dem einfachen Satzgefüge vor, insbesondere nach den Verben des Sagens und Denkens, wie auch komplexe Sätze, in denen die Teilsätze sowohl im koordinierenden als auch subordinierenden Verhältnis stehen, wie in den Beispielen (10-22):

- (10) *Man wird gefragt, wie ist das möglich, dass du es überlebt hast...* (11) *Es war eine schreckliche Zeit, zwei Jahre waren wir versteckt, aber was später gekommen ist, war natürlich viel viel schlimmer...* (ZDF Doku: Interview 1)

- (12) *Es gibt ja so Fragen, wenn man gefragt wird, wie ist das möglich, dass du es überlebt hast.* (13) *Ich weiß genau, warum wir überlebt haben: Es war eine Glückssache...* (14) *Dann bekamen meine Eltern ein Zettel ins Haus, dass die Eltern um die und die Zeit mit einem winzigen Gepäckstück an eine Sammelstelle kommen müssen...* (15) *Wir haben 24 Stunden gehabt. Dann musste mein Vater in diesen 24 Stunden eine Vermögenserklärung schreiben, ein Tisch, vier Stühle, damit die Leute wissen, was sie bekommen.* (ZDF Doku: Interview 2)
- (16) *Bevor wir die Häftlingskleidung bekommen haben, mussten wir uns noch mal nackt aufstellen, und dann mussten wir den linken Arm vorzeigen, und da saßen irgendwelche Gefangene, die jedem von uns eine Nummer in den linken Arm eingeritzt haben, also tätowiert haben.* (Lanz)
- (17) *Ne znam baš tačan datum, ali znam da je bilo oko jula 1992...* (18) *Uveli su nas u neku sportsku salu, tu smo bili sve dok nije došo Mladić.* (19) *I kad je on izašao odatle, odmah su nas počeli izvodit iz sale, vezali nam oči, popijemo lonče vode i u kamione nas ubacivali i na livadu, na strijeljanje.* (Svjedoci Srebrenice, izjava 1)
- (20) *Imali smo mliječne proizvode koje je moja mama pripremala i donosila...*
(21) *Izašla sam napolje i virila sa ćoška kuće, vidim moja mama leži. Meni je bilo smiješno, jer nisam znala šta joj se zapravo desilo, leži žena.* (Svjedoci Srebrenice, izjava 5)
- (22) *Dok budemo imali mi hrane, imaćeš i ti.* (Svjedoci Srebrenice, izjava 8)

In diesen Beispielen sind die häufigsten eingeleiteten abhängigen Sätze wie folgt: dass- und w-Element Sätze als Komplementsätze (10), (11), (12), (13), (15), (17), (21), Attributsätze (12), (14), (16), (20), *weil*-Sätze (21), Temporal- (16) (18), (19), (22), wie auch Finalsätze (15). Trotz der Tatsache, dass es bei dieser Textsorte – Zeugenaussagen – in beiden Sprachen sowohl parataktische als auch hypotaktische Formulierungen gibt, ist es wichtig zu sagen, dass die Parataxe überwiegt, weil die Aussagen stark emotional geladen sind und die Sprecher, die von ihren schrecklichen Erfahrungen sprechen, den Bedarf haben, die Sachverhalte genau, detailliert und wahrheitsgemäß mitzuteilen. Der Sprecher verwendet deshalb so einfache Satzkonstruktionen wie möglich, und entlastet und lockert seine Sprache mit parataktischen, aber auch einfacheren syndetischen und kürzeren asyndetischen hypotaktischen Satzkonstruktionen auf.

Die asyndetischen hypotaktischen Strukturen kommen in unserem Korpus besonders nach bestimmten Verben des Sagens und Denkens im Gesprochenen häufig vor, wie die folgenden Beispiele darstellen:

- (23) *Wir haben gewusst, wir sind da, um nie mehr lebend herauszukommen...* (24) *Meine Mutter hat gesagt, für die jüdischen Leute wird das Leben jetzt sehr sehr schwierig werden...* (25) *Sie haben uns erzählt, du bist kein Mensch, du bist wie ein Tier, das mit einer Nummer gestempelt ist, und wenn wir dich wollen, werden wir dich nur bei der Nummer aufrufen. Vergiss, dass du einen Namen hast.* (ZDF Doku: Interview 1)
- (26) *Als Erstes und auch als Wichtigstes, Donnerwetter, ich bin immer noch am Leben und ich bin jetzt beinahe 100 Jahre alt.* (ZDF Doku: Interview 2)
- (27) *Die haben uns gesagt, ihr müsst alles machen, was man euch befiehlt...* (28) *Ich weiß nicht wie, aber ich habe die Idee gehabt, ich muss unbedingt Akkordeon spielen können, damit ich aus dieser schrecklichen Kolonne rauskomme.* (Lanz)

Um das Abhängigkeitsverhältnis in den obigen asyndetischen Strukturen zu bestimmen, sollte eine Transformation des Nebensatzes mit Verbzweitstellung in einen eingeleiteten Nebensatz mit Verbendstellung möglich sein. So lässt sich z.B. die Asyndese in (23) *wir sind da* in die syndetische Satzstruktur *dass wir da sind* transformieren. Der Grund, warum asyndetische hypotaktische Strukturen sehr häufig in der spontanen gesprochenen Sprache vorkommen, liegt in der „größeren Lebendigkeit“ (Polikarpow 1996: 159) der gesprochenen Sprache, wobei die syndetischen hypotaktischen Strukturen „den dargestellten Sachverhalt mit einer Distanz wiedergeben“ (Polikarpow 1996: 159).

Die Verbzweitstellung kommt auch bei den Nebensätzen vor, die eingeleitet sind, wie bei den zwei oben genannten identischen Beispielen (10) und (12) mit dem Einleitewort *wie* in *...wie ist das möglich, ...* Typisch ist die Verbzweitstellung auch bei den *weil/obwohl*-Sätzen:

- (29) *Es gab eigentlich keine Hoffnung, weil ja auch furchtbar viele Menschen, die nicht vergast wurden, die sind ja einfach krepirt...* (30) *Mein Vater hat, obwohl, wie gesagt, er war nicht religiös, hat mich bei den Händen genommen, das erinnere ich mich sehr gut, und gesagt: „Gott will dich beschützen“...* (ZDF Doku: Interview 1)

Im Beispiel (29) gibt es neben der Verbzweitstellung nach der Subjunktion *weil* noch ein Merkmal zur Bestimmung der Abhängigkeit. Das ist das anaphorische Demonstrativpronomen *die* mit dem Bezug auf *viele Menschen: die sind ja einfach*

krepiert. Der Sprecher will damit eine Verknüpfung zwischen dem ersten und dem zweiten Teil des *weil*-Satzes herstellen, der durch einen eingeschobenen Attributsatz als Zwischensatz (*die nicht vergast wurden*) unterbrochen wurde.

Im Bosnischen gibt es eine Entsprechung im grammatischen Bau weder für die Verbzweitstellung bei *den weil/obwohl*-Sätzen noch für die asyndetischen hypotaktischen Formulierungen mit Verbzweitstellung und auch nicht für die Ausklammerung (vgl. 40-41), weil das Bosnische genauso wie „das Kroatische keine Satzklammer kennt“ (Karabalić 2013: 26) und weil „die Stellung der inneren Verbalphrase im kroatischen [wie auch im bosnischen; A.Ć.] Satz im Vergleich zum Deutschen freier“ (Karabalić 2013: 16) ist. Im Bosnischen wird die Stellung des Finitums durch die Umformung zum Nebensatz nicht verändert. Insofern kann man keinen direkten Vergleich mit den abhängigen Sätzen mit Hauptsatzwortstellung im Deutschen machen.

In den folgenden Beispielen (31-32) wird die Rolle des schon oben erwähnten Demonstrativpronomens (vgl. 29) analysiert, als ein weiteres Merkmal zur Darstellung der Abhängigkeitsstruktur zwischen den Teilsätzen. Hier dient das Demonstrativpronomen als anaphorisches Kohäsionsmerkmal mit dem Bezug auf das früher Erwähnte. In den linguistischen Untersuchungen erscheint es als ein ganz häufiges Merkmal im Gesprochenen:

(31) *Was mir passiert ist, ist persönlich, das habe ich vollkommen akzeptiert, aber der Verlust von meiner Familie, von all den Leuten - das tut noch immer wahnsinnig weh.* (ZDF Doku: Interv. 1)

(32) *Da stand ein SS-Mann unten und er gab mir ein Fetzchen Papier, das musste ich unterschreiben, dass ich freiwillig nach Auschwitz überstellt werde.* (ZDF Doku: Interview 2)

In (31) steht das Demonstrativpronomen nicht am Anfang eines asyndetischen subordinierten Satzes, sondern als Verweismittel auf das Subjekt im Rahmen eines Hauptsatzes. In (32) kann man im Attributsatz die Verbzweitstellung gekoppelt mit dem anaphorischen Demonstrativpronomen *das* durch einen Relativsatz eingeleitet durch *das* als Relativpronomen ersetzen: ... *Papier, das ich unterschreiben musste...*

Die nächsten Beispiele (34-38) mit parataktischen Satzstrukturen lassen sich unter einer besonderen Betrachtungsweise als asyndetische hypotaktische Strukturen interpretieren, die man als „Grenz- und Übergangsfälle zwischen Hypotaxe und Parataxe“ (Polikarpow 1996: 161-162) nennen kann: „Eines der wichtigsten Kennzeichen für Subordination in asyndetischen hypotaktischen Strukturen stellen

logische Verknüpfung, die Beziehungen der Abhängigkeit und die Unumkehrbarkeit dieser Beziehungen dar“ (Polikarpow 1996: 158). Weiterhin wird Asyndese und Verzicht auf einen genauen Ausdruck einer logisch-syntaktischen Beziehung als eine der grundlegenden Besonderheiten der gesprochenen Sprache bezeichnet. In unserem Korpus haben wir bei der Analyse die folgenden Belege zuerst als Parataxe bezeichnet:

(34) *Wir waren verraten und dann wurden wir nach Auschwitz transportiert.*

(ZDF Doku: Int. 1)

(35) *Tut euch so viel wie möglich in eure Köpfe, das kann euch niemand wegnehmen.* (ZDF Doku: Int. 2)

Bei der genaueren Betrachtung von (34) stellt man aber eine subordinierende Struktur zwischen den Teilsätzen mit Hilfe des Korrelats *dann* fest, das einen Hinweis auf die zeitliche Abfolge enthält. Daraus ergibt sich in dieser asyndetischen Konstruktion entweder eine temporale semantische Beziehung – *Nachdem wir verraten waren, wurden wir [...] transportiert* – oder sogar eine kausale – *Wir waren verraten, und deswegen wurden wir nach Auschwitz transportiert*. Auch das Beispiel (35) lässt sich als solch ein Grenzfall interpretieren: *Tut euch so viel wie möglich in eure Köpfe, weil euch das niemand wegnehmen kann*. Das semantische Verhältnis zwischen den Teilsätzen wäre ebefalls kausal. Auch bei der ersten Textsorte der Zeugenaussagen finden wir im Bosnischen solche Fälle (36-38):

(36) *Znači to je UNPROFOR-ov zadatak bio: Uzmite im naoružanje, razoružajte ih, a mi ćemo ostalo završit, i tako je i bilo.* (Svjedoci Srebrenice, izjava 1)

Die entsprechende subordinative Subjunktion so dass verdeutlicht das konsekutive Verhältnis in dieser asyndetischen Formulierung: *Uzmite im naoružanje, razoružajte ih, tako da mi možemo ostalo završit*. [oder in der Bedeutung: *da ih možemo dokrajčit, A.Ć.*] [= *Entwaffnen Sie sie, so dass wir sie fertig machen können; A.Ć.*]

(37) *Ja sam izvršio svoju dužnost, ja sam bio u patroli, čuo svoju liniju.* (Svjedoci Srebrenice, izj. 1)

Hier haben wir eine modale Abhängigkeitsstruktur mit einem Instrumentalsatz: *Ja sam izvršio svoju dužost tako što sam bio u patroli i čuvao svoju liniju*. [= *Ich habe meine Pflicht getan, indem ich auf Patrouille war und meine Linie gehalten habe; A.Ć.*]

(38) *I oni su me sreli i uzeli mi pušku, jer nisam se mogo borit sa njih devet.* (Svjed. Srebrenice, izj.1)

In (38) lässt sich ein temporales Abhängigkeitsverhältnis erkennen: *Kad su me sreli, uzeli su mi pušku, ...* (= *Als sie mich getroffen (gefunden) hatten, nahmen sie mir das Gewehr weg...*)

Diese Beispiele bleiben als Grenzfälle gekennzeichnet, weil man sie als koordiniert aber auch als subordiniert auffassen kann; die Beurteilung bleibt nicht so einfach. „In solchen asyndetischen hypotaktischen Strukturen wird die syntaktische Form so ‘aufgelockert’, daß die Satzfolge nicht mehr als ein Signal für Unterordnung wahrgenommen werden kann [...] Die Grenze zwischen asyndetischer Hypotaxe und asyndetischer Parataxe ist fließend“ (Polikarpow 1996: 160-162).

Die zweite Textsorte ist weniger oder gar nicht mit Emotionen geladen, sondern basiert auf kultur-historischen Tatsachen und wissenschaftlichen Auseinandersetzungen, allerdings zu einem brisanten Thema: Der Historiker und Holocaustforscher Peter Longerich spricht über seine Monografie „Davon haben wir nichts gewusst“. In diesem Text gibt es erwartungsgemäß längere und komplexere Sätze mit hypotaktischem Satzbau, Nebensätze als Zwischensätze bis zum zweiten Grad der Subordination.

- (39) *In der deutschen Propaganda alleine waren so viele Informationen über den Mord an den Juden vorhanden, dass derjenige, der wollte, sich aus diesen Informationen ein nahezu vollständiges Bild zusammensetzen konnte...* (40) *Es ist sehr schwer vorzustellen, dass es unter einer Diktatur während eines Krieges so etwas wie Massenproteste gegeben hätte, etwa gegen Deportation.* (41) *Wenn man sich vorstellt, dass es Massenproteste am Beginn des NS-Regimes gegeben hätte, also etwa 1933 gegen den antijüdischen Boykott, das ist etwas, was durchaus realistisch erscheint, und solche Proteste, wenn die Bevölkerung gezeigt hätte, gleich zu Beginn des Regimes, dass sie so etwas nicht mittragen würde, das hätte sicher eine hohe Wirkung gehabt.*

Die logisch-semantische Verknüpfung zwischen den Sätzen (39-41) erfolgt nach dem Prinzip der Verbvalenz mit entsprechenden Argumenten, so wie bei der Hypotaxe im geschriebenen Text, die durch relevante Subjunktionen für Komplement-, Konditional- oder Attributsätze eingeleitet werden, mit Ausnahme von dem letzten Satzgefüge in (41), das mit *solche Proteste* anfängt. Hier finden wir einen kleinen Fehler in der syntaktischen Verknüpfung, weil man nach dem Substantiv *Proteste* einen Attributsatz erwartet hat. Stattdessen folgt an dieser Stelle ein Konditionalsatz und später bis zum Satzende gibt es keine Referenz zum Substantiv *Proteste* und auch keine Kongruenz mit dem Verb, das statt im Plural im Singular steht: *das hätte sicher...* Schwitalla (2003) nennt solche Fälle „syntaktische Kontamination“ und erklärt:

Hier treffen psychologische Erklärungen eher zu als bei den anderen syntaktischen Phänomenen, weil zum Aussprechen desselben Gedankens zwei lexikalische Formen gleichzeitig aktiviert werden. [...] Es kommt hinzu, dass uns während des Sprechens immer wieder Neues einfällt, was auch noch gesagt sein will, sodass der anfangs gewählte hypotaktische Einstieg ausgedehnt, wiederholt und mit kommentierenden Parenthesen unterbrochen wird (Schwitalla 2003: 134).

Die weiteren typisch gesprochensprachlichen Signale erscheinen in Form der zwei identischen Demonstrativpronomina *das* im Satz (41) als Kohäsionsmerkmale mit dem Bezug auf das früher Erwähnte. Anders als in den oben erwähnten Beispielen (29), (31) und (32), wo das Demonstrativpronomen in einem Attributsatz mit Verbzweitstellung anstelle des Relativpronomens erscheint, stehen die zwei Demonstrativpronomina im Beispiel (41) in zwei Hauptsätzen als Korrelate³, die auf die Subjekte im Vorfeld anaphorisch verwiesen:

Vgl. (41) *Wenn man sich vorstellt, dass es Massenproteste am Beginn des NS-Regimes gegeben hätte, also etwa 1933 gegen den antijüdischen Boykott, das ist etwas, [...] solche Proteste, wenn die Bevölkerung gezeigt hätte, gleich zu Beginn des Regimes, dass sie so etwas nicht mittragen würde, das hätte sicher eine hohe Wirkung gehabt.*

Mehrere Nebensatzstrukturen des ersten und zweiten Grades mit Ausklammerungen (*also etwa 1933 gegen den antijüdischen Boykott, gleich zu Beginn des Regimes*) wie auch die Nominalphrase (*solche Proteste*) üben die Funktion des Subjekts aus. Die Demonstrativpronomina haben dementsprechend die Funktion, die vielen angestauten Elementen und Informationen im Vorfeld mit den Verben in Hauptsätzen zu verknüpfen, was auf jeden Fall zu besserem Verständnis und Fokussierung der komplexen Sachverhalte verhilft.

Als ebenfalls typisch gesprochensprachliches syntaktisches Merkmal hat die Ausklammerung zu den beiden Nebensätzen im Beispiel (41) besondere kommunikative Bedeutung: Hier ist die Sprecherintention zu erkennen, die ausgeklammerten Informationen besonders stark hervorzuheben (Petrović 1995: 52) und gleichzeitig wegen der begrenzten Gedächtnisspanne das Verb vorwegzunehmen, bevor die restlichen Satzteile folgen (Schwitalla 2003: 117).

Parenthese ist auch ein typisches Phänomen der gesprochenen Sprache. Es ist eine Art Unterbrechung der begonnenen Satzkonstruktion. Es stellt sich die Frage, welche

³ „Es gibt drei Korrelate zum Subjektsatz: *es*, *das* und *der* [...] Das fakultative Korrelat *das* nimmt die Anfangsposition des nachgestellten Hauptsatzes ein; es bezieht sich auf Nicht-Personen oder auf den ganzen Sachverhalt des vorausgehenden Nebensatzes“ (Petrović 2005: 17).

„kommunikative Notwendigkeit für Parenthesen besteht bzw. was sie für den Sprecher so attraktiv macht“ (Stoltenburg 2003: 1). In unserem Korpus haben wir mehrere Parenthesen gefunden: (26) und (30) in der ersten Textsorte wie auch (42-43) in der dritten Textsorte des Gesprächs mit dem Großmufti von Bosnien und Herzegowina:

(42) *Toga jula 1995. godine, kao što svi znamo, mi smo dočekivali prve ljude na aerodromu u Tuzli...* (43) *Mi naravno nismo tada mogli, ja ni tada nisam mogao sagledati, ni tada nisam mogao vjerovati da bi se tako nešto moglo dogoditi i, pravo da Vam kažem, ni danas ja ne mogu da razumijem Srebrenicu.* (FTV: Pošteno)

Vgl.: (26) → *Als Erstes und auch als Wichtigstes, Donnerwetter, ich bin immer noch am Leben und ich bin jetzt beinahe 100 Jahre alt.*

Vgl.: (30) → *Mein Vater hat, obwohl, wie gesagt, er war nicht religiös, hat mich bei den Händen genommen, das erinnere ich mich sehr gut, und gesagt: „Gott will dich beschützen“.*

Mit der ersten Parenthese in (42) *kao što svi znamo*, die sich mit dem Satz *wie wir alle wissen* übersetzten lässt, deutet der Sprecher auf unser gemeinsames Hintergrundwissen hin, er will die Zuhörer daran erinnern und ihnen gleich die wieder hervor geholten Informationen mitteilen. Die nächste Parenthese in (43) *pravo da Vam kažem*, die in der Übersetzung etwa *um ehrlich zu sein* lautet, hat die Funktion, das kopulative semantische Verhältnis zwischen den ersten drei Hauptsätzen im ersten Teil mit dem vierten Hauptsatz hinter der Parenthese herzustellen, die mit den zusammengesetzten Konjunktion *ni...ni* oder im Deutschen *weder...noch* verknüpft werden. Die Parenthese *Donnerwetter* in (26) fällt durch die Wortwahl bzw. den saloppen Stil des Sprechers auf. Mit diesem *Ausruf des bewundernden Erstaunens*⁴ will er dem Inhalt des elliptischen Hauptsatzes mehr Ausdruck verleihen, um dem Zuhörer zu betonen, was wirklich das Erste und das Allerwichtigste ist. In (30) gibt es sogar zwei Einschübe innerhalb eines komplexen Satzes. Die mit obwohl nach einer Parenthese (*wie gesagt*) verbundenen Aussagen (*er war nicht religiös, hat mich bei den Händen [...]* “*Gott will dich beschützen*“) liefern den Grund, aus dem zu folgern ist, dass der Sprechakt der Bewertung mit *religiös* nicht ganz berechtigt ist. Die zweite Parenthese in (30) kann als eine metakommunikative Bemerkung zum Zustand des Sprechers bzw. seines Erinnerungsvermögens interpretiert werden. Außerdem trägt sie zu einer gewissen

⁴ www.duden.de

Spannung zur kommenden Sprechhandlung, so dass der Sprecher selbst nicht ganz auf die Richtigkeit der Äußerung achtet, indem er statt das richtige Präpositionaladverb *daran* das Demonstrativpronomen *das* verwendet.

Das nächste Beispiel deutet auf eine falsche Verwendung der Subjunktion *da* im Bosnischen (= *dass*) hin, die als Einleitewort für die Komplementsätze verwendet wird. Es geht dabei um die dritte Textsorte, die das Gespräch mit Großmufti der Islamischen Gemeinschaft in Bosnien und Herzegowina, Husein Kavazović, schildert:

- (44) 1) *Dakle da je od cijelog tog svijeta koji je znao šta se dešava u Srebrenici,*
2) *dakle od prisustva međunarodne zajednice na tom području,* 3) *od*
holandskih vojnika koji su tamo bili, 4) *dakle od medija koji su mogli da*
prate to, 5) *od međunarodnih zvaničnika koji su to znali šta bi se moglo*
tamo desiti, ti ljudi su jedino spas tražili u šumi, dakle da pokušaju u šumi
da se spase od zločina. (FTV: Pošteno)

Nach der syntaktisch-semantischen Beziehung zwischen etwa fünf Nebensätzen ersten Grades, die vom Anfang des komplexen Satzes eine Gliedsatzreihe bilden, und dem Hauptsatz (*ti ljudi su jedino spas tražili u šumi*) besteht hier eigentlich ein konzessives Verhältnis und die richtige Subjunktion wäre *iako* (= *obwohl*): 1) *Iako je cijeli svijet znao [...]*, 2) *iako je na tom području bila prisutna međunarodna zajednica,* 3) *iako su tu bili i holandski vojnici,* 4) *iako su mediji mogli pratiti situaciju,* 5) *iako su međunarodni zvaničnici znali [...]*, *ti ljudi su jedino spas tražili u šumi.* Anstelle des richtigen Gebrauchs der konzessiven Subjunktion *iako* (= *obwohl*) steht in diesem Text die falsch verwendete Subjunktion *da* wie auch die Präposition *od*, teilweise gekoppelt mit der Referenzpartikel *dakle* (= *also*), die bei dem konzessiven Verhältnis zwischen den Sätzen nichts zu suchen haben. Als Erklärung für diese unpräzise syntaktisch-semantische Verknüpfung gibt es verschiedene Realisierungsbedingungen der spontanen gesprochenen Sprache, wie z.B. dass der Sprecher mit starker emotionaler Anteilnahme die Geschehnisse darstellt. „Wenn der Sprecher den Hörern ein Geschehen sehr nahe bringen will, muß er manchmal gegen grammatische Regeln verstoßen [...], zumindest, wenn man die Regeln der Schulgrammatiken zugrundelegt“ (Polikarpow 1996: 159).

5. SCHLUSSFOLGERUNG UND AUSBLICK

Es wurde untersucht, ob einerseits die hier verglichenen Sprachen unterschiedlichen Komplexitätsgrad im Gesprochenen aufweisen. Ein weiteres Ziel war, Unterschiede

und Ähnlichkeiten wie auch Häufigkeit von parataktischen gegenüber den hypotaktischen Formulierungen und anderen syntaktischen Merkmalen bei den ausgewählten drei Textsorten der gesprochenen Sprache festzustellen. Die Ergebnisse haben gezeigt, dass die syntaktische Komplexität der gesprochenen Sprache nicht so sehr in der Parataxe gegenüber der Hypotaxe liegt, die als syntaktische Strukturen in allen drei Textsorten und in beiden Sprachen, im Deutschen und im Bosnischen, vorkommen, sondern vielmehr in den anderen syntaktischen Merkmalen, insbesondere in denjenigen, die in der einschlägigen Literatur schon als etwas typisch Gesprochensprachliches gekennzeichnet sind. Allerdings ist es bemerkenswert, dass Parataxe in der ersten Textsorte häufiger als Hypotaxe vorkommt. Dies ist durch die Besonderheit dieser Textsorte zu erklären, die sich aus der Kommunikationssituation ergibt, in der der Text entstanden ist: Bei dieser Art des Textes – Zeugenaussage – hat der Sprecher den besonderen Bedarf, dass seine Botschaften auf jeden Fall verstanden und gehört werden, dass jede Information wahrheitsgemäß übermittelt wird. Um dies sicher zu stellen, wird seitens des Sprechers die Parataxe bevorzugt. Daraus lässt sich schließen, dass man auch im Gesprochenen mit den Unterschieden im Grad oder eher Art der syntaktischen Komplexität je nach Textsorte rechnen kann. Ansonsten scheinen die syntaktischen Merkmale wie Parenthese, anaphorisches Demonstrativpronomen, häufiger Verstoß gegen die Regeln der Grammatik, indem man entweder eine falsche Subjunktion gewählt und damit eine fehlerhafte logisch-semantische Verknüpfung erzeugt hat, oder auf die Kongruenz zwischen dem Subjekt und Prädikat nicht geachtet hat, als typisch gesprochen sprachlich zu sein. Spontaneität der gesprochenen Sprache, Neigung zu kürzeren Formulierungen, situationsspezifische Umstände in Bezug auf den Sprecher und auf den Hörer, schaffen die Voraussetzungen für die Verwendung von einer Reihe von syntaktischen Merkmalen, die zur syntaktischen Komplexität der gesprochenen Sprache beitragen. Wir haben festgestellt, dass die zwei hier verglichenen Sprachen Übereinstimmungen bei den meisten Merkmalen aufweisen, mit Ausnahme von einigen, die die Satzklammer und Stellung des Verbs im Satz betreffen.

Eine weitere Untersuchung der Korpora aufgrund der Prosodie, als wichtiger Bestandteil des Sprechens, könnte dazu beitragen, die hier nach syntaktischen Merkmalen dargelegten Interpretationen der interaktiven Sprache zu prüfen und zu verdeutlichen.

LITERATURVERZEICHNIS:

1. Auer, Peter (2002), „Sprechen in der Hypotaxe – schreiben in der Parataxe? Kritische Bemerkungen zu einem Gemeinplatz.“, *Deutsch als Fremdsprache* 3, 131-137.
2. Braun, Peter (1979), *Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache*, W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart.
3. Duden (2006), *Die Grammatik*. Bd. 4. Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich.
4. Karabalić, Vladimir (2013), *Das Prädikat und seine Ergänzungen im Deutschen und Kroatischen*. Philosophische Fakultät in Osijek.
5. Petrović, Velimir (1995), *Einführung in die Syntax des Deutschen*, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs.
6. Petrović, Velimir (2005), *Syntax des zusammengesetzten Satzes im Deutschen*, Školska knjiga, Zagreb.
7. Polikarpow, Alexander (1996), „Zum Problem der asyndetischen Subordination in der Syntax der gesprochenen deutschen Sprache“, *Deutsche Sprache* 2/96, 154-168.
8. Schank, Gerd, Schoenthal, Gisela (1983), *Gesprochene Sprache. Eine Einführung in Forschungsansätze und Analysemethoden*, Max Niemeyer, Tübingen.
9. Schwitalla, Johannes (2003), *Gesprochenes Deutsch: Eine Einführung*, Erich Schmidt Verlag, Berlin.
10. Stoltenburg, Benjamin (2003), „Parenthesen im gesprochenem Deutsch“, *InLiSt - Interaction and Linguistic Structures* No. 34, 1-44.
11. Weiss, Andreas (1975), *Syntax gesprochener Gespräche: Einflüsse von Situation und Thema auf das Sprachverhalten*, Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf.

QUELLEN:⁵

1. www.duden.de
2. HD Doku: „Davon haben wir nichts gewusst“ - Die Deutschen und der Holocaust, <https://www.youtube.com/watch?v=UjeS9Sv4Eu0>
3. Lanz, Markus: 515. Sendung, <https://www.youtube.com/watch?v=Ga3Rvd7xCKI>

⁵ Zugriff auf alle Internetseiten zuletzt am 26.09.2016.

4. *Pošteno* – FTV dijaloška emisija: Pošteno na dan koji nosi ime Srebrenica 11.07.2016, <http://www.federalna.ba/bhs/vijest/171823/11072016>
5. Svjedoci genocida: Izjava 1, <https://www.youtube.com/watch?v=VeQlN0vKqmg>
6. Svjedoci genocida: Izjava 5, https://www.youtube.com/watch?v=VEr_SgYkgxw
7. Svjedoci genocida: Izjava 8, <https://www.youtube.com/watch?v=FKbxBHH1170>
8. ZDF Doku: Die letzten Zeuginnen - Vom Überleben in Auschwitz, Interviews 1 und 2, <https://www.youtube.com/watch?v=S1YcPQ5DaDU>

SINTAKTIČKA KOMPLEKSNOŠT GOVORNOG JEZIKA: KONTRASTIVNA ANALIZA

Sažetak:

Ovaj članak istražuje nekoliko sintaktičkih značajki govornog jezika kroz usporedbu između njemačkog i bosanskog jezika, kao npr. parataksa i hipotaksa kao rečenična struktura, zavisne rečenice u njemačkom sa glagolom na drugom mjestu i anaforičnom pokaznom zamjenicom, zavisna „weil/obwohl“ rečenica s glagolom na drugom mjestu i bez veznika, parenteza kao i „Ausklammerung“ - specifičnost njemačkog jezika, koja se odnosi na redoslijed sintaktičkih kategorija u prosto proširenoj ili složenoj rečenici. Pomoću tih značajki prikazana je sintaktička složenost kroz različite vrste tekstova u oba govorna jezika. U analizu su uključene posebnosti govornog jezika, kao npr. čimbenici karakteristični za kontekst, sudionici u komunikativnoj situaciji, kao i posebna karakteristika spontanosti govornog jezika i načelo ekonomičnosti u jeziku.

Ključne riječi: govorni jezik, sintaksa, zavisne rečenice u njemačkom sa glagolom na drugom mjestu, zavisne rečenice bez veznika unutar složene (Asyndese), parataksa

Adresa autora

Authors' address

Amela Ćurković

Univerzitet u Zenici

amela.curkovic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLOŠKE STUDIJE

Adib Dozić

NAUKA O GENOCIDU U NASTAVNIM PROGRAMIMA - DA
ILI NE? / THE STUDY OF GENOCIDE IN CURRICULA

- YES OR NO? 259

UDK 341.485:371.214

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Adib Đozić

NAUKA O GENOCIDU U NASTAVNIM PROGRAMIMA - DA ILI NE?

Holokaust ima mnogo više da kaže o statusu sociologije, nego što sociologija, u svom sadašnjem obliku, može da doprinese našoj spoznaji holokausta.

(Zygmunt Bauman)

Društveno-historijska sadržajnost dvadesetog stoljeća obilježila ga je, između ostalog, i kao stoljeće genocida. Ako je 21. stoljeće stoljeće znanja, a trebalo bi biti, postavlja se opravdano pitanje: kako znanjem prevenirati sve izraženije destruktivne procese u društvu, među kojima genocid, zaista, jeste najdestruktivniji, a čija je destruktivnost usmjerena direktno na svetost ljudskog života kao najvećeg dobra i vrijednosti uopće. U istraživanju smo pokazali da je genocid kao „najveće zlo“ neophodno naučno objasniti kroz zasebnu nauku o genocidu. Da bi konstituirana nauka o genocidu, pored naučnog objašnjenja genocida kao destruktivne društvene pojave, istovremeno, bila neposredno u funkciji društvene prevencije budućih genocida, neophodno je tu nauku uključiti u nastavne programe, kako bi se učenici i studenti upoznali sa zakonitostima razvoja genocida i njegovim destruktivnim posljedicama po napredak i opstanak društva kao društvene činjenice „sui generis“.

Ključne riječi: genocid, nauka o genocidu, nastavni program, obrazovanje.

UVOD

U ovovremenosti skoro da su općeprihvaćene dvije naučne tvrdnje. Prva, da je 20. stoljeće, stoljeće genocida¹ i druga, da je ovovremeno društvo „društvo znanja“. Nakon ove dvije usvojene naučne činjenice opravdano se postavlja pitanje odnosa znanja i genocida. No, ovo je isuviše uopćeno pitanje za postavljenu temu te ga je neophodno eksplicirati na način da se ograničimo samo na ona društvena znanja² koja se stiču kroz nauku kao zaseban oblik društvene svijesti. Za postavljeno pitanje/temu neophodno je eksplicirati i pitanje uloge nauke u odgojno-obrazovnom sistemu kao značajnom socijalizirajućem faktoru u razvoju, ne samo ličnosti pojedinca, već i razvoju društvene etike kao općecivilizacijskog dobra. Većina kompetentnih naučnika tvrdi da je kriza ovovremenog društva rezultat, prije svega, razdvajanja nauke od etike, tj. odsustva historijske odgovornosti čovjeka prema sebi, drugim ljudima i cjelini društva u kome živi, te prirodi koja ga ne samo okružuje već čiji je i čovjek sastavni dio. Odvojenost nauke od etike uzrokovala je u obrazovnim sistemima odvojenost odgoja od obrazovanja te odgojno-obrazovni proces u ovovremenosti svela na „specijalizirajuće“ učenje znanja i vještina za određena zanimanja i profesije, uz zabrinjavajuće relativiziranje, čak i tzv. bazičnih znanja o smislu i kvalitetu čovjekovog života. U ovom radu želimo otkloniti dilemu, koristeći se naučnim činjenicama, da li je potrebna nauka o genocidu u nastavnim programima ili ne. Odgovor na ovo pitanje umnogome je određen spoznajom da učenje „stručnih znanja i vještina“ kako bi se mogle opslužiti nove tehnologije i proizvodna sredstva, komunikacijski sistemi i slično, nije dovoljno za sveukupnu dobrobit ovovremenom

¹ „Kad pogledamo unatrag, 20. stoljeće možemo poistovijetiti s vladavinom vrhunca nasilja. Masakr, etničko čišćenje, dehumanizacija koncentracijskog logora i genocid, dokazi su propasti jedne određene ideje o čovjeku. Ti različiti oblici terora doveli su do ‘ere poretka terora’... Pojava terora ne može se, međutim, svesti na čisti funkcionalni proces vezan za posebne okolnosti. Nasilje u 20. st. bilo je pripremljeno. Ono ima, kako kaže Hannah Arendt, svoje korijene, tj. ne izravne uzroke, nego elemente različite prirode, koji svojim kristaliziranjem postaju njegove sastavne komponente, a koje susrećemo u ‘dugom’ 19. stoljeću. Genocidni teror osvjetljava tako vlastitu prošlost, prošlost ‘imperijalizma’ i ‘totalnog rata’. Imperijalističko doba u kojem nova rasiistička teorija opravdava krvavi kolonijalni ekspanzionizam donosi naime ‘administrativne masakre’. Prvi svjetski rat u kojem se miješaju animalizacija neprijatelja, ekstremno nasilje i masovna smrt vodi, osim toga, u brutalizaciju evropskih društava. Sve su to elementi koji postavljaju intelektualne, društvene i političke temelje za kasnije negiranje ljudskih prava.“ (Bernard Bruneteau, *Stoljeće genocida*, Politička kultura, Zagreb, 2005., str.21.)

² Znanje je „opći termin za posjedovanje informacije, odnosno za posjedovanje središnjeg skupa informacija o pravilnostima procesa i realizacija u okolini ili o strukturi i stanju okoline, vrijednostima i svojstvima objekata. Znanje treba razlikovati od poznavanja, tj. informacija ličnog neposrednog iskustva, a dakako, i od uvjerenja, utisaka, mnijenja, kao sklopa obavještenja koji su nesigurni, neobjektivni i zasnovani na emocionalnim reakcijama i sugestijama.“ (Bosanac, Mandić, Petković 1997: 711)

čovjeku, bez istovremenog učenja društvenih, duhovno-kulturnih, etičkih i drugih naučnih znanja i vrijednosti, tekovina civilnog društva, demokratije, usvajanja i zaštita osnovnih ljudskih prava i sloboda. Neosporno je da nauka ima izuzetno značajnu ulogu u odgojno-obrazovnom procesu. Opravdano se postavlja pitanje, kako prevenirati raznovrsne oblike nasilja, društvenih destrukcija, alarmirajućih oblika svakovrsnog zaumlja, zastrašujućih oblika zločina protiv čovječnosti, među kojima je najstrašniji zločin genocida, ako ovovremena nauka izbjegava da se bavi ovim pitanjima. Govorimo o Nauci o genocidu, a ne disciplinarno: antropologiji genocida, historiji genocida, psihologiji genocida, pedagogiji genocida, sociologiji genocida ili pak filozofiji genocida jer smatramo da bi se **svaka od pojedinačnih društvenih i humanističkih nauka, u okviru svoga nastavnog programa, u srednjoškolskim i univerzitetskim nastavnim planovima, trebala disciplinarno baviti fenomenom genocida ili, u najmanjem obimu, genocidom kao zasebnom temom u okviru svog općeg kursa, s osnovnim obrazovnim ciljem preveniranja ovog zločina.** Ovo je ujedno naša polazna hipoteza, koju ćemo analizirati u nastavku rada.

I IGNORANTSKI STAV OBRAZOVNIH SISTEMA U BOSNI I HERCEGOVINI O GENOCIDU

Zabrinjavajuća je činjenica koliko ovovremena nauka, ne samo u Bosni i Hercegovini, već i u bosanskohercegovačkom okruženju ulaže malo napora da naučno objasni jednu od najaktuelnijih i, nažalost, najdestruktivnijih društvenih pojava ukupne ljudske egzistencije - genocid. Eklatantan primjer obrazovne šutnje, na svim obrazovnim nivoima, jeste šutnja o genocidu nad Bošnjacima. Posebno se to odnosi na šutnju bosanskohercegovačke „institucionalizirane nauke“ jer se genocid nad Bošnjacima dogodio u Bosni. Našu tvrdnju „potkrijepićemo“ sa tematskim registrom nekoliko značajnih naučnih skupova, te univerzitetskih nastavnih planova i programa, analizirajući prisutnost teme genocida u njima.

Primjer prvi: Na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, a u povodu četrdeset godina od osnivanja Odsjeka za sociologiju, održan je 30. maja 2005. godine naučni skup: „Perspektive sociologije i društvenih nauka u Bosni i Hercegovini“, na kome je samo jedan rad problematizirao pitanje genocida.³

³ Adib Đozić, *Sociologija i bosanskohercegovački intelektualci nakon genocida u Srebrenici*, ZNAKOVI VREMENA, Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu; Naučnoistraživački institut „IBN SINA“ Sarajevo, 2005., br. 29/30, str. 114–154.

Primjer drugi: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, priredila je zbornik radova o temi: „Mjesto i uloga sociologije u bosanskohercegovačkom društvu“. Priređivač zbornika je Ivan Cvitković.⁴ U Zborniku je objavljeno devet radova, i to: „Zašto nam je potrebna sociologija“, „Institucionalni razvoj sociologije u bosanskohercegovačkom društvu“, „Sociološki izazovi u tranziciji bosanskohercegovačkog društva“, „Problemi na području socioloških istraživanja u BiH danas“, „Sociologija u visokoobrazovnim institucijama u BiH“, „Pravda, pravo i moral u Bosni i Hercegovini“, „Problemi socijalne ekologije u bosanskohercegovačkom društvu“ i posljednji rad „Trans-nacionalnost sociološke misli“. Kako vidimo, aktuelnost tema je očigledna, naučna relevantnost također, ali čemu sve to kada su sadržajno interpretirane tako da o najstrašnijem zločinu - genocidu, nema ni riječi. Baš kao da se genocid uopće ne tiče sociologije. Posebno je zabrinjavajuća činjenica što je priređivač Zbornika Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka i što je tema zbornika „Mjesto i uloga sociologije u bosanskohercegovačkom društvu“. Zar zaista bilo koja institucija u Bosni i Hercegovini, koja se bavi analizom bosanskohercegovačkog društva, može nositi atribut naučna i trošiti novac budžetskih korisnika, a ne znati da se dogodio genocid nad Bošnjacima u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine? Još je za veću osudu ako se zločin genocida svjesno kryptoizira. Ovaj primjer daje mnogo elemenata za sumnju da se radi o svojevrsnoj „zloupotrebi nauke“, a u cilju negiranja genocida što u demokratskim društvima nije samo naučno, moralno, već i krivično pitanje. Želimo ovom prilikom istaći činjenicu da su do sada pred međunarodnim, bosanskohercegovačkim i inostranim sudovima, za zločin genocida nad Bošnjacima pravomoćno presuđeni mnogi od procesuiranih u suđenjima za genocid. Također je poznato da se pred istim sudovima vode na desetine sudskih procesa za zločin genocida. Neophodno je, također, istaći da je pored planetarno poznatog zločina genocida nad Bošnjacima „Zaštićene zone UN Srebrenica“ jula 1995. godine, koji su počinile Vojska i policija Republike Srpske, genocid nad Bošnjacima u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine, od istih subjekata počinjen i u Doboju, Kotor Varoši, Foči, Osmacima kod Zvornika te Sarajevu. Svi ovi primjeri su pravno kvalificirani kao zločin genocida i

⁴ O „zloupotrebi nauke“ u prikrivanju genocida od strane Ivana Cvitkovića pogledati u: Adib Dozić, Abdel Ali-begović, *Obrazovanje i genocid - Ko, kako i zašto kryptoizira i „zabranjuje“ institucionalno obrazovanje o genocidu nad Bošnjacima 1992–1995.*, Srebrenica 1995–2015: „Evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida“, Zbornik radova s Međunarodne naučne konferencije, održane 9–11. jula 2015. godine, Knjiga I, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016., str. 247–291.

pravomoćno presuđeni od strane nacionalnih sudova u Njemačkoj i Bosni i Hercegovini te Međunarodnog suda pravde.⁵ Ovom prilikom spomenimo samo neke od osuđenih za zločin genocida nad Bošnjacima od navedenih sudova i za zločine u navedenim mjestima u Bosni i Hercegovini. Nikola Jorgić, osuđen za zločin genocida na području Doboja 1992. godine. Maksim Sokolović, osuđen za zločin genocida na području Osmaka u blizini Zvornika. Za zločin genocida nad nesrpskim stanovništvom na području Kotor Varoši osuđen je Đurađ Kušljčić. Osuđeni za zločin genocida na području Sarajeva, Srebrenice i u drugim mjestima su i: Borislav Herak, Miloš Stupar, Milenko Trifunović, Brano Đurić, Slobodan Jakovljević, Branislav Medan, Aleksandar Radovanović, Milorad Trbić, Slavko Perić, Duško Jević, Mendeljejev Đurić, Radoslav Krstić, Vidoje Blagojević, Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić i drugi.⁶

Primjer treći: Kada je u pitanju institucionalizacija sociologije kao akademske discipline na univerzitetima u Bosni i Hercegovini, neophodna bi bila sveobuhvatnija analiza, što ne dozvoljava namjena i opseg ovoga rada. Iz tih razloga osvrnut ćemo se na ovo pitanje, s nekoliko činjenica. Sociologija kao akademska disciplina izučava se na svim univerzitetima u Bosni i Hercegovini, s različitom subdisciplinarnom zastupljenošću, najviše u zavisnosti od profesionalizacije koju studijski program daje kroz akademske kompetencije konkretnog studija. Postavlja se opravdano pitanje, nije li normalno, naučno opravdano, moralno, pravedno i nadasve ljudski potrebno kao prevencija zaštite svetosti ljudskog života u okviru nauke o društvu upoznati studente, između ostalog, i s društvenim zlom koje u nauci nazivamo genocidom, ako se taj proces u kontinuitetu događa ljudskom rodu širom planete, te ako se dogodio u Bosni i Hercegovini, ne samo 1941. i 1992–1995. godine. S pravom, Keith Doubt postavlja pitanje: „Da li sociologija može egzistirati kao validna nauka o društvu ako ignorira jednu, možda čak, najelementarniju i najtežu temu svoga vremena?“ (Doubt 2003: 7) Ovo pitanje trebalo bi se odnositi ne samo na sociologiju već i na sve druge društvene i humanističke nauke. Unutar ovog pitanja sadržano je drugo vrlo bitno pitanje, a to je u kakvom se etičkom stanju nalazi, ne samo sociologija, nego nauka u cjelini, te kome i čemu služi, ako kroz obrazovno-odgojni proces, kao najbitniju sastavnicu ukupnog procesa socijalizacije, ne upoznaje

⁵ Opširnije o procesuiranju genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima u: Vedad Gurda, *Procesuiranje genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima*, EDICIJA; Monumenta Srebrenica, Istraživanje, dokumenti, svjedočanstva, knjiga 4, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla–Srebrenica, 2015., str. 32-70.

⁶ Isto.

studente s genocidom kao „zločinom nad zločinima“, a sve s ciljem preveniranja istog. Historijska nauka je nedvosmisleno utvrdila da se zločin genocida nad Bošnjacima konstantno događa više puta u posljednja tri stoljeća, a da istovremeno nauka u Bosni i Hercegovini nije eksplicitno utvrdila uzroke genocida, pa ni dovoljno precizno i jasno opisala njegove posljedice. Opravdano se postavlja pitanje, ako genocid počinjen u periodu 1992–1995. nije prvi genocid, postoje li pretpostavke da ne bude ni posljednji, ukoliko nisu otklonjeni društveno-historijski uzroci njegovog događanja. Kako otkloniti uzroke zločina genocida ako o tom društveno-des-ruktivnom procesu šutimo, ako nije zastupljen u nastavnim planovima i programima. Pogledajmo kako se i koliko izučava genocid na bosanskohercegovačkim univerzitetima. Izuzmemo li Univerzitet u Tuzli i Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, te Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, ni na jednom drugom univerzitetu ne postoji nastavni predmet iz bilo koje naučne oblasti na kome se izučava genocid.⁷ Na Univerzitetu u Tuzli, kao akademske discipline izučavaju se sociologija genocida i historija genocida. Na studijskom odsjeku Filozofija-sociologija kao redovni predmet, do sada na drugom ciklusu, a od 2016/2017. školske godine kao redovni predmet u petom semestru na prvom/dodiplomskom ciklusu studija, izučava se sociologija genocida.⁸ Također, na Pravnom fakultetu Univerziteta u Tuzli izučava se sociologija genocida, kao izborni predmet na šestom semestru prvog ciklusa studija. Historija genocida kao izborni predmet izučava se na studijskom odsjeku Historija u osmom semestru. Uporedimo li ova dva nastavna predmeta s ukupnošću nastavnih predmeta uži naučni oblasti na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli, vidjet ćemo da je to skoro zanemarljiva zastupljenost studija genocida. Sljedeći primjer našu tvrdnju eksplicitno potvrđuje. Na Filozofskom fakultetu u Tuzli u nastavnom procesu na jedanaest studijskih odsjeka izučava se blizu 1000 nastavnih predmeta. Od toga su, dakle, samo dva (sociologija genocida i historija genocida) nastavni programi gdje se studenti mogu upoznati sa fenomenom genocida, i to samo na studijskim odsjecima Filozofija-sociologija i Historija. Procentualno, to iznosi oko 0,002%. Treba dodati, kao primjer koji se uklapa u opći trend, da je na Odsjeku za bosanski jezik i književnost do 2015. izvođena nastava iz predmeta Tematizacija genocida i rata '92-'95 u bosanskohercegovačkoj književnosti, ali je predmet iz plana i programa izbačen. Pogledamo li šta sve izučavaju studenti Univerziteta u Tuzli, vidjet ćemo da se studij

⁷ Neophodno je napomenuti da u okviru Univerziteta u Sarajevu institucionalno djeluje Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, institucija koja neosporno daje najveći naučni doprinos izučavanju genocida i drugih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Bosni i Hercegovini, ali se ne bavi profesionalno odgojno-obrazovnim procesom.

⁸ U prilogu na kraju rada je sadržaj nastavnog programa sociologije genocida na FF UNTZ.

genocida nalazi u još nepovoljnijem položaju. Npr. studenti uče i mogu naučiti: Britanske kulturalne studije, Savremene britanske kulturalne studije, Savremenu britansku kulturnu produkciju, Utopiju u viktorskoj književnosti, Američke kulturalne studije, Američku kratku priču 20. vijeka, Šekspirologiju itd., ali o genocidu ne, niti npr. o bosanskohercegovačkoj kulturnoj produkciji.⁹ Pjesnik bi rekao: „Novine pišu i o slatkoj paprati, ali o Bosni ni riječi“.

Primjer četvrti: U okviru manifestacije Dani Filozofskog fakulteta u Tuzli, organizirana je naučna konferencija o temi: „Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija“, koja je održana 7. 4. 2017. godine. Od ukupno prijavljenih 140 radova samo jedan rad se bavio pitanjem genocida. Upravo je to rad o temi „Nauka o genocidu u nastavnim planovima, da li ne?“. Zanimanje za genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini nije na zadovoljavajućem nivou ni u evropskom i svjetskom naučnom diskursu.¹⁰ Opravdano je postaviti pitanje koji su to razlozi tako malog interesa bosanskohercegovačke ali svjetske naučne zajednice za genocid nad Bošnjacima. Ovo pitanje posebno dobija na značaju ako se zna da se o zločinu holokausta piše i govori, ne samo na univerzitetima širom svijeta, već se tema holokausta izučava i u srednjoškolskim udžbenicima. Odsutnost naučnog istraživanja genocida nad Bošnjacima, zaslužuje eksplicitnu i sveobuhvatnu analizu, što nismo u mogućnosti učiniti u ovom radu zbog ograničenosti temom i obimom. Ovom prilikom kao potvrdu našeg stajališta, a s intencijom izazova naučnoj zajednici, njenoj zapitanosti i naučnoj aktualizaciji pitanja izučavanja genocida, posebno genocida nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, navodimo razmišljanje Keihta Doubta, američkog sociologa i autora knjige *Sociologija nakon Bosne*. Doubt s pravom postavlja pitanje: „Otkud toliko odsustvo sociološkog istraživačkog rada kada je riječ o nedavnoj historiji i trenutnoj situaciji u Bosni? Sociolozi, ne samo u Sjedinjenim Američkim Državama, nego i u cijelom svijetu, kao da održavaju taj skeptični pogled svijeta na Bosnu“. (Doubt 2003: 7) U nastavku teksta autor daje eksplicitne odgovore u kom pravcu i na koji način sociologija treba istraživati zločin genocida u Bosni. „Danas, sociolozi su ti koji trebaju istupiti s radovima unutar svoje tradicije i područja rada, kako bi bili nositelji savremene društvene historije Bosne.

⁹ Da se ne bismo pogrešno razumjeli. Nemamo ništa protiv ovih naučnih disciplina, niti smo protiv da se one izučavaju na univerzitetu, ali smo za to da se razmisli o potrebama i prioritetima, posebno kada je u pitanju tržište rada, način finansiranja univerziteta (budžetska sredstva) i nadasve etički principi obrazovanja u cilju preveniranja zločina, a prije svega zločina genocida.

¹⁰ „Na godišnjem sastanku Američke asocijacije sociologa 1998. godine predstavljeno je oko 2.300 radova. Samo su dva rada bila o Bosni. Iste godine na trijenalnom Sociološkom svjetskom kongresu predstavljeno je oko 3.500 studija. Samo jedna, 'Od Armenije do Bosne: genocid i integralni nacionalizam' Alme Begičević, ticala se Bosne.“ (Doubt 2003: 7)

Jedna od nagrada za takvo činjenje sastojala bi se u konstrukciji smislenog, aktivnog vrednovanja događaja u Bosni. Druga bi nagrada bila to što bi ova saznanja uticala na političko razmišljanje i pozitivno društveno djelovanje izvan i u okviru same Bosne. Treća nagrada bila bi buđenje uspavanog interesa sociologa za vlastitu disciplinu. Krajnja nagrada bila bi jasnije prepoznavanje problema, koji se nameće unutar samih zajednica u kojima sociolozi žive. Do danas, svega nekoliko sociologa je prepoznalo ovaj projekat ili mu je doprinijelo. Zašto je to tako? Bosna se suprotstavlja sociologiji. Težina Bosne, dugotrajna patnja i nezamisliv bol koji su doživjeli njeni ljudi, možda su preteški da bi ih konvencionalna sociologija pojmla. Drugim riječima, sociologija više nema privilegiranu poziciju vis-a-vis Bosne. Bosna sociologiju unižava. Ipak, Bosna je postala tema u kojoj sociologija mora i sama riskirati. Ako, kao što je sada slučaj, sociologija nije u stanju objasniti događaje u Bosni, onda horizonti sociološkog saznanja trebaju biti preispitani i prošireni“. (Doubt 2003: 8) Preispitivanje i proširivanje socioloških saznanja neophodno je usmjeriti u pravcu izgradnje zasebne sociološke discipline - sociologije genocida, koja bi nužno bila zasnovana na vlastitom teorijsko-metodološkom stajalištu. Zasnivanje subznanstvene teorije (sociologije) genocida podrazumijeva mnogo dodatnih elemenata u odnosu na klasičnu teoriju genocida, upravo zbog različitosti primjera genocidnih ubistava. (Pogl. Đozić 2005) Na prethodno iznesenim principima konstituirana, kao naučna i akademska disciplina, sociologija genocida neizostavno bi morala imati mjesto u nastavnim planovima univerziteta u Bosni i Hercegovini na svim društveno-humanističkim studijima, s primarnim ciljem „pozitivnog društvenog djelovanja“ u pravcu preveniranja zločina genocida.

II ZABORAVITI ILI PAMTITI/PREĆUTATI ILI UČITI?

Odmah da se izjasnimo. Postavljeni međunaslov, u vidu dileme, za nas je neupitan. Mi smo da se o genocidu uči, da se ne zaboravlja, a nikako da se o genocidu šuti ili da se zaboravlja. Postavili smo problem u vidu pitanja, dileme, da bismo potakli „uspavanu“, ne samo sociološku misao, već ukupnu naučnu javnost da se zamisli nad vrijednostima svetosti života koga uništava zločin genocida. Postavili smo ovo pitanje da bismo razmislili treba li kroz obrazovni sistem razvijati kulturu sjećanja ili pak kulturu zaborava. (Pogl. Đozić, 2014) Suočeni s nepojmljivom šutnjom u akademskoj zajednici o institucionalnom izučavanju genocida u bosanskohercegovačkim obrazovnim sistemima, kao i sa raznovrsnim ideološkim stereotipima o Bosni i

Hercegovini i Bošnjacima, pogledajmo da li se, koliko i kako, zločin holokausta izučava u obrazovnim sistemima demokratskih zapadnoevropskih društava.

O holokaustu i genocidu učenici u državama „zapadne demokratije“ uče sasvim normalno, neopterećeni ideološkim blokadama. Potvrdit ćemo to eksplicitnim primjerima iznoseći zvanične podatke iz obrazovnih programa nekih od država u svijetu kada je u pitanju zastupljenost tema o holokaustu u udžbeničkoj literaturi, koja se koristi za izvođenje nastave i koja je prilagođena nacionalnim nastavnim planovima i programima. U najkraćem, pogledajmo podatke kako se u nastavi pristupa izučavanju holokausta u Njemačkoj, Izraelu, Velikoj Britaniji, Americi i drugim državama.

Primjer prvi: Izraelski školarci, učenici trećeg razreda srednje škole „Wizo-Leo-Beck“ u Izraelu, na predmetu historija po nastavnom planu i programu imaju predviđeno deset sati za bavljenje temom *Hitlerova omladina*, organizacijom formiranom za vrijeme nacističke vladavine u Njemačkoj. Drugi svjetski rat i holokaust izučavaju se tokom cijele školske godine. O tematici holokausta se govori na 200 stranica u udžbeniku historije. Učenici nastoje da što pažljivije prate to gradivo jer je na maturi holokaust glavna tema. (Pogl. Koch, Jung-Grimm, 12. 1. 2010.) Prema istraživanju Anje Koch i Andree Jung-Grimm na pomolu su tendencije koje insistiraju na tome da se izraelski udžbenici historije hitno moraju proširiti za još nekoliko poglavlja o holokaustu i Drugom svjetskom ratu jer, imajući u vidu posvećenost nastavnih planova i programa tematici Drugog svjetskog rata i holokausta, postoji mogućnost da će učenicima ostati nepoznat pozitivan razvoj događaja iz novije historije, kao što je podatak da je Njemačka danas saveznik Izraela.

Primjer drugi: Državni zavod za istraživanje kvaliteta škole i obrazovanja u Münchenu, nastavnim planom i programom za osam godina gimnazije¹¹ u 3. razredu kao obavezni i dodatni predmet, zavisno od smjera, predvidio je da učenici uče osam sati o dvije teme:

¹¹ Gimnazije u Münchenu:

- Städtisches Adolf-Weber-Gymnasium,
- Staatliches Dante-Gymnasium,
- Städtisches Elsa-Brändström-Gymnasium
- Staatliches Gymnasium Fürstenried (West)
- Staatliches Gisela-Gymnasium
- Städtisches Lion-Feuchtwanger-Gymnasium
- Staatliches Michaeli-Gymnasium
- Staatliches Gymnasium München Moosach
- Städtisches Sophie-Scholl-Gymnasium
- Staatliches Werner-von-Siemens-Gymnasium
- Städtisches Willi-Graf-Gymnasium

- a) Hitlerovi saveznici (8 sati);
- b) Nijemci i holokaust (8 sati).

U sklopu ove dvije tematske cjeline nužno je obratiti pažnju na sljedeće segmente:

- Za detaljno proučavanje nacističkog razdoblja, učenici će se usredotočiti na ključno pitanje holokausta i s njim blisko povezanim modelom “nacionalne zajednice”, koja je bila prihvaćena kod mnogih Nijemca zbog pogrešne politike nacističkog režima;
- Položaj židovske populacije u sklopu njemačkog društva još od Prvog svjetskog rata;
- Pregled događanja u vezi sa ukidanjem demokracije i širenjem nacističke diktature;
- Stvarnost u nacističkoj državi – kultne vođe i propaganda, antisemitske slike neprijatelja;
- Nacistički antisemitizam u odnosu na tradicionalne antisemitizme;
- Ponižavanje i oduzimanje, progon i ubojstva židovskog stanovništva;
- Suočavanje s drugim skupinama žrtava;
- Pitanje percepcije progona Židova

Primjer treći: Nacionalni kurikulum u Engleskoj: Historija¹² kao sastavni dio *National curriculum in England history programmes*. Britanski obrazovni sistem, u sklopu nastavne cjeline *Izazovi za Britaniju, Evropu i svijet od 1901. do danas*, na prvom mjestu predviđa proučavanje holokausta, a zatim veoma konstruktivno povezuje ta dešavanja sa svojom nacionalnom historijom ili sa historijom svojih saveznika. Osim proučavanja holokausta, to bi moglo uključivati:

- Pravo glasa za žene;
- Prvi svjetski rat;
- Velika depresija i uspon diktatora;
- Drugi svjetski rat i ratno vođstvo Winstona Churchilla;
- Stvaranje socijalne države;
- Indijska neovisnost i kraj imperije,
- Socijalne, kulturne i tehnološke promjene u poslijeratnom britanskom društvu;
- Položaj Britanije u svijetu od 1945.

¹² National curriculum in england history programmes of study (Nacionalni kurikulum u Engleskoj: Historija)
<https://www.gov.uk/government> (7. 5. 2015.)

Primjer četvrti: U kurikulumu¹³ nastavnog plana i programa za gimnazije u Bavarskoj, koji je izdao Državni zavod za kvalitet škole i pedagoška istraživanja, München 2010., planirano je da se iz nastavnog predmeta historija u 9. razredu obrade sljedeće teme:

- Nacizam i II svjetski rat (uključujući i kult vođstva, egzodus Židova, ratne progone Židova)
- Njemačka podjela i sukob Istok-Zapad;
- Svjetske političke promjene u sjeni hladnog rata (uključujući i evropske integracije, sukob Sjever-Jug).

Prema istom nastavnom planu i programu za gimnazije u Bavarskoj planirano je da se iz nastavnog predmeta historija u 11. razredu obrade sljedeće teme:

- Demokratija i diktatura;
- Problemi njemačke povijesti u 20. stoljeću (holokaust).

Primjer peti: David Linquist¹⁴ u tekstu *The Coverage of the Holocaust in High School History Textbooks* („O zastupljenosti nastavnih sadržaja o holokaustu u udžbenicima za srednju školu“), precizno pokazuje da se u Americi tema holokausta obavezno obrađuje u svim nastavnim udžbenicima, s naglaskom da se neki udžbenici detaljnije bave ovim temama, za razliku od drugih. Autor navodi nekoliko poznatih naslova udžbenika u Americi, kako bi pokazao koji od udžbenika najdjelotvornije i najbolje upotrebljava precizne definicije holokausta, terora, nacizma itd. Neki od naslova koje je autor analizirao su: *The American Vision* (Glencoe), *American Anthem* (Holt), *United States History – Reconstruction on the Present* (Pearson), *World History: The Human Legacy* (Holt), *World History* (Pearson) i *World History* (Glencoe). Njegova analiza je imala karakter analitičke i lingvističke ekspertize. Naime, u svoje istraživanje uključio je sljedeće termine: sistematska ubistva, genocid, Jevreji (Židovi), *nacizam*, *ubistvo više miliona Židova*. Linquist je ustanovio da su pojmovi nacizam i ubistvo više miliona Židova, dva termina koji se u svim navedenim udžbenicima najviše spominju i preko njih se najviše implementira nastavni plan i program nastave iz historije o temi holokausta.

¹³ *Der Lehrplan für das Gymnasium in Bayern im Überblick*, STAAT SINSTITUT FÜR SCHULQUALITÄT UND BILDUNGSFORSCHUNG, MÜNCHEN, 2010. str. 43.

¹⁴ David Linquist je profesor/asistent na Univerzitetu u Indijani, također je kustos Muzeja u Washingtonu odjela za sjećanje na holokaust.

Primjer šesti: Eckhardt Fuchs, zamjenik direktora Instituta „Georg Eckert“ za međunarodna istraživanja udžbenika, objavio je tekst pod nazivom „Ono što države u svijetu uče djecu o holokaustu uveliko je različito/značajno varira“¹⁵. U centru interesovanja su bili nastavni kurikulumi i njihovi sadržaji kada je u pitanju zastupljenost tematike koja se tiče holokausta. Ovaj projekat finansiran je od strane UNESCO-a i Instituta „Georg Eckert“. Rezultati su pokazali velike razlike u nastavnim planovima i programima. U istraživanju su obuhvaćeni važeći nastavni planovi i programi iz 139 zemalja i teritorija, na više od deset različitih jezika i 89 udžbenika objavljenih u 26 zemalja od 2000. godine. (Pogl. Fuchs, 2015)

Nakon ovih primjera izučavanja holokausta u zapadnoevropskim obrazovnim sistemima, logično je postaviti pitanje: zašto se na isti način ne bi izučavao zločin genocida nad Bošnjacima u obrazovnim sistemima u Bosni i Hercegovini. Mi upravo zagovaramo isti pristup izučavanju holokausta nad Jevrejima i genocida nad Bošnjacima jer su po brutalnosti, okrutnosti, namjeri uništenja i svim drugim genocidnim karakteristikama ova dva zločina skoro istovjetni. Da ova naša tvrdnja ne bi ostala na nivou teorijske konstatacije, dokazat ćemo je s nekoliko primjera.

Primjer prvi: Žive lomače. Spaljivanje živih bošnjačkih civila (žena, djece, staraca, ranjenika i zarobljenika) bila je česta praksa izvršilaca zločina genocida - Vojske i policije Republike Srpske, zatim raznih paramilitarnih i parapolicijskih oružanih formacija bosanskih Srba u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine. Tipičan slučaj žive lomače dogodio se u Višegradu 14. juna 1992. godine. Vojna jedinica Milana Lukića je toga dana zarobila u Višegradu više od 60 civila, uglavnom žena i djece iz Višegrada i okolnih sela Koritnik i Sase. Zarobljenici su bili različite životne dobi. Najmlađa žrtva bila je beba, koja nije imala ni ime, stara svega dva dana. Zločinci su ih doveli u kuću Adema Omeragića u Pionirskoj ulici u Višegradu, zatvorili u kuću i žive spalili. U one, koji su pokušali pobjeći kroz prozor, pucali su. Osim njih šestero, koji su uspjeli pobjeći, svi su ostali izgorjeli.¹⁶

Zločini nad porodicom. Poseban oblik genocidnog procesa nad Bošnjacima ogleda se u bezobzirnom pogubljenju cijelih porodica, ne samo na gubilištima, već neposredno „na kućnom pragu“. Među mnogobrojnim primjerima navest ćemo sljedeći: U selu Zaklopača, općina Vlasenica, 16. maja 1992. godine ubijene su cijele

¹⁵ Fuchs, Eckhardt, *What countries teach children about the Holocaust varies hugely, The Conversation, Academic rigour, journalistic flair*, January 26, 2015. (pristup:22.06.2015.)<http://theconversation.com/uk>

¹⁶ Pogledati: Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) „Višegrad“, arhiv ICTZ-a.

porodice Osmana Salihovića te braće Behadila i Fadila Hodžića. Pred svojom kućom u dvorištu ubijena je cijela porodica Fadila Hodžića. Bez ikakve krivnje, nenaoružani civili, ubijeni su Fadil, njegova supruga Velida i sinovi Admir, 9 godina, Asim, 4 godine i kćerka Naida, 5 godina. Toga dana ubijeni su Hamed Hamidović i njegove tri kćeri, zatim Ibro Hodžić sa svojih pet sinova i jednim unukom. Za zločin u Zaklopači, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine osumnjičilo je pripadnike Vojske i policije Republike Srpske: Branka Jolovića, Milomira Miloševića, Nenada Vukotića, Nikolu Lošića, Radomira Pantića i Dejana Milanovića. Zastrašujuće iracionalan zločin nad porodicom dešavao se kada su kćerke, sestre, majke i supruge silovali pred njihovim očevima, braćom, sinovima i muževima.¹⁷ Prema svjedočenju preživjelih svjedoka iz koncentracionog logora Dom kulture u Čelopeku,¹⁸ općina Zvornik, ponižavanje porodice išlo je do te mjere da se zlikovci nisu zadovoljavali odsijecanjem penisa žrtvama¹⁹, već su „na binu izveli gole očeve i sinove i tjerali ih da opće međusobno, a na kraju su ih gađali noževima. Ovom prilikom zaklali su Zaima Pezerovića, ubadajući nožem u bubrege pogubili Sakiba Kapidžića, a Šabana Bikića su dok je još bio nag na bini, gađali nožem s odstojanja tri do četiri metra zabivši mu ga u stomak.“²⁰

Primjer treći: Zločin nad djecom. Djeca su najnevinije i najranjivije žrtve genocidnog ubijanja Bošnjaka 1992–1995. godine. Zločin nad djecom je dio sistematskog zločina genocida nad Bošnjacima. Evo nekoliko primjera. Od ukupno 2.634 ubijene civilne bošnjačke žrtve rata na području općine Vlasenica 1992. godine, 265 je djece. Dakle, od ukupnog broja žrtava nešto više od 10% su djeca. Na šehidskom mezarju Veljaci, općina Bratunac, do sada je ukopano 300 civilnih žrtava Bratunca, svi ubijeni kao civili 1992. godine. Traga se za posmrtnim ostacima još oko 250 ubijenih. Od ukopanih 300 žrtava, 43 je djece, što je skoro 15%. Najmlađa žrtva je beba Emir Suljić, star svega dva dana. (opširnije u: Džananović, 2015)

¹⁷ Opširnije u izjavama svjedoka u: *Vrijeme Bešćašća, genocid nad Bošnjacima krajem dvadesetog stoljeća*, Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Muslimanima, Zenica, 1994. str. 123.

¹⁸ Jedan od sedam logora koje je osnovala SDS-ova vlast u Karakaju kod Zvornika 1992. godine, u koje su zatvarani, mučeni i ubijeni Bošnjaci, ne samo iz Zvornika već i iz drugih općina bosanskog Podrinja. Ukupna površina svih sedam logora u Karakaju iznosila je 5.000 m².

¹⁹ „Efendiću, po nadimku Kevdo, odsjekli su penis“ (*Ratni zločin na tuzlanskom okrugu*, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Tuzla, Tuzla, 1996., str. 163.)

²⁰ *Ratni zločin na tuzlanskom okrugu*, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Tuzla, Tuzla, 1996., str. 163.; Himzo Tulić o „noći krvavog Bajrama“ 1992. godine u Domu kulture Čelopek na osnovu kazivanja svjedoka inicijala H. R. sa Kula Grada piše: „Izabrane žrtve su morali biti srodnici (braća, otac i sinovi) i da je mučenje počinjalo naredbom da se mučenici međusobno tuku, da je pobjednik morao pobijeđenom rezati uši ili polne organe, a ako to nije bilo izvršeno, dželiti su sopstvena naređenja izvršavali sami, kažnjavajući jednako pobjednika i pobijeđenog, tjerajući ih potom da pojedu sve što je odsječeno.“ (Himzo Tulić, *Zvornička sirat ćuprija*, vlastito izdanje, 1997., str. 140.)

Potresno svjedočenje o zločinu nad djecom donosi svjedokinja iz Foče. Ona se 1992. nalazila u bolnici u Foči i prisustvovala nepojmljivo morbidnom zločinu. „Jednom prilikom Zdravko Joković je iznio dijete od sedam mjeseci, svezao mu ruke i noge žicom i bacio ga u Drinu. Zajedno s njim tu su bili, pili i mirno posmatrali šta Zdravko radi: Veljko Vuković, Željko Krunić i Janko Janjić.“²¹ Posebno značajna tema sociologije genocida, ne samo iz pozicije nauke, već prije svega iz pozicije etičnosti kao univerzalne ljudske vrijednosti, jeste „Porodica i dijete u zločinu genocida“.

Primjer četvrti: Okrutnost, bezobzirnost, bezosjećajnost zločinaca - „razljuđenih dvonožaca“. Iako je zločin genocida društvena pojava, djelo je „ljudi“. S pravom pojedini autori zločince najtežih zločina ne ubrajaju u ljude, već ih portretiraju kao „razljuđene dvonošce“. (Žiga, 2007) Sljedeći primjeri nedvosmisleno potvrđuju naprijed iznesene stavove. Prilikom masovnih strijeljanja zarobljenih Bošnjaka iz Zaštićene zone UN Srebrenica, jula mjeseca 1995. godine, na jednoj ledini u naselju Orahovac u općini Zvornik, nakon strijeljanja jedne grupe zarobljenika iz mase leševa ustalo je muško dijete staro 5–6 godina, čije je tijelo bilo prekriveno ostacima dijelova utrobe ubijenih. Krenulo je prema streljačkom stroju. Kada je to vidio komandant strijeljanja, u činu potpukovnika ili pukovnika, izderao se na streljački vod koji je posmatrao kretanje dječaka, rekavši: „Šta čekate, završite“. Iz streljačkog voda rekli su mu: „Imaš pištolj, dovrši ti“. Nakon toga, komandant je naredio vozaču kombija da pokupi dječaka u kombi i dovede na gubilište s drugom turom zarobljenika. Umjesto na gubilište, vozač kombija je dijete, uz glasnu muziku, odveo u Dom zdravlja u Zvornik. Dijete je preživjelo. Sada je čovjek i svjedok.²²

Primjer peti: Silovanje kao oblik genocida. Monstruoznost silovanja i raznovrsnost oblika ponižavanja žrtava ide do ljudskom umu neshvatljivih granica. Jedna činjenica je konstantna, a to je da što je žrtva mirnija i bespomoćnija, to je brutalnost i okrutnost prema njoj izraženija. Često se dešavalo da siluju žene u prisustvu muževa, majke u prisustvu djece, kćerke u prisustvu očeva, sestre u prisustvu braće. Nerijetko su nagonili žrtve da jedna drugu siluju ili vrše druga seksualna nasilja. „Kada smo došli do štale, naredili su da stanemo. Zatim je prišao jedan četnik i odveo moju amidžičnu. Onda se vratio po mene. Sve se dešavalo pred svima... mojim roditeljima, rođacima, komšijama. Moju rodicu dao je svome drugu. Meni su naredili da se skinem. Vikala sam i vrištala, ali mi niko nije mogao pomoći. Tada su me silovali

²¹ Izjava svjedoka broj 1040/93 u: *Vrijeme Bešćašća, genocid nad Bošnjacima krajem dvadesetog stoljeća*, Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Muslimanima, Zenica, 1994. str.123.

²² Opširnije pogledati izjavu zaštićenog svjedoka PW 101 u predmetu Ratko Mladić pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Hagu. Zaštićeni svjedok je bio vozač u pozadinskoj jedinici Vojske Republike Srpske, koji je vojnicima dovozio hranu i vodu.

njih trojica, na goljoj zemlji. Blizu mene to su učinili mojoj rodici. Sve vrijeme su mi prijetili noževima.“²³ „Izvodili bi djevojke i djevojčice i većinu nisu vraćali. Po šestorica bi ulazili unutra u štalu i izdvajali djevojke, da bi ih naočigled svih silovali, a naročito pred starcima koje bi dovodili bliže mjestu silovanja. Jedan R. opirao se kada su njegovu sestru N. povelili da siluju. Izveli su ga i počeli udarati. Izvadili su mu oči, odrezali uši i vrućim nožem rezali mu tijelo.“²⁴

Primjer šesti: Posebno zastrašujući, zaumno monstrozni, luđački oblici genocidnog ubijanja Bošnjaka su: nabijanje na kolac,²⁵ okretanje na ražnju²⁶ i „krik pjesma“.²⁷ Ovi oblici genocidne „tehnologije“ zaslužuju posebnu naučnu elaboraciju. Ovakvih i sličnih primjera, ljudskom umu teško objašnjivih primjera zločina, mogli bismo navoditi na stotine, ali se poslije svakog primjera nameće neizostavno pitanje – šta i kako postupati danas i sutra da se zlo genocida i druga zla više nikada ne ponove? Odgovoru je u već naprijed postavljenom pitanju: „Zaboraviti ili pamtiti/Prećutati ili učiti“?. U literaturi koja se bavi fenomenom zločina, među koje svakako spada i zločin genocida, vladaju dva oprečna teorijska mišljenja kada je u pitanju pamćenje zla. Jedni smatraju da pamćenje zla ne treba ispoljavati, već je „bolje to zadržati za sebe“, dok drugi teoretičari zla smatraju da „*pamćenje zla* je ljudsko i izraziti *ressentiment/pamtiti zlo*, potpuno je i u cijelosti dio te ljudskosti“. (Vetlesen 2017: 245) Ova dva suprotstavljena stava o pamćenju zla, ni u kom slučaju ne znače da su oni potpuno ravnopravni u smislu podjednakog prihvatanja, kako u Bosni i Hercegovini tako i u Evropi. Stepenn prihvatanja pamćenja zla, ne kao

²³ N. N. stara 16 godina, neudata izjava broj 01-0252/93, *Vrijeme beščašća, Genocid nad Bošnjacima krajem dva desetog stoljeća*, Zbornik radova, urednik Safet Halilović, KDM „Preporod“, Zenica, 1994., str. 300.

²⁴ Isto

²⁵ Esad Fazlić iz Radakovca, općina Zvornik, dao je izjavu o nabijanju na kolac Abdulaha Buljubašića - Bubice u logoru Donja ekonomija, općina Zvornik. „Dvojica četnika ga namještaju da zauzme traženi položaj. Onda počinje užas, nešto što ljudski um nije mogao zamisliti. Odnekle su donijeli upotrebljavani drveni ražanj i počeli ga gurati Bubici kroz čmar. Dok je žrtva vriskala, oni su se procikivali i nešto vikali, gurajući ražanj dublje, uvrćući ga da bi lakše prodirao u utrobu. Bubica je još jedno vrijeme vrištao, a onda je pao. Tijelo se još izvjesno vrijeme grčilo i potom potpuno klonulo. Imao sam dojam da je Abdulah umro. Međutim, on je živio tako nabijen još dva dana. Nije više imao snage ni glasa pustiti, samo je sklapao ruke na prsima, moleći nove grupe zlikovaca, koje su dolazile da se naslađuju u umiranju, da ga ubiju, ali to niko nije htio učiniti.“ (Himzo Tulić, *Zvornička sirat čuprija*, vlastito izdanje, 1997., str. 101.)

²⁶ „Dana 28. juna 1992. godine na Vidovdan, na vrata je ušao pomenuti Dušan Repić, obučen u srpsku narodnu nošnju. Pozdravio se s „pomoz-bog“ i upitao: Znete li šta je danas? Vidovdan je, a ja moram jednog podebelog okrenuti na ražnju“ (*Ratni zločin na tuzlanskom okrugu*, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Tuzla, Tuzla, 1996., str. 164.)

²⁷ „Sve je išlo po utvrđenom scenariju. Žrtvi se gura kama u usta i daje se znak za početak pjesme. Dok pjesma teče, kama u ustima ne miruje kako bi u pjesmi bilo što više krika. Pri kraju pjesme, izmučenoj žrtvi, naglim udarcem druge ruke u dršku noža, život se prekraćuje.“ (Himzo Tulić, *Zvornička sirat čuprija*, vlastito izdanje, 1997., str. 140.)

ideologije, već prije svega kao vrijednosti koja će izgrađivati moralni potencijal razvijajući „netoleranciju prema nepravdi, bez obzira ko je zločinac ili žrtva u konkretnom slučaju“ (Vetlesen 2017: 242), određen je, između ostalog, i zastupljenošću sadržaja cjelokupne udžbeničke literature temama o holokaustu, genocidu, etničkom čišćenju i drugim oblicima zločina. Pamćenje zla stvara solidarnost s kojom učestvuje u podcrtavanju zajedničkih obaveza prema svima koji su žrtve ljudske patnje.²⁸ Na pitanje je li ispravno pamtiti zlo, nedvosmisleno eksplicitan odgovor daje Anre Johan Vetlesen, ističući: „Moje je mišljenje: da! Odbijanje ressentimenta/pamćenja zla i kod Nietzschea i Arendtove, baca djecu zajedno s prljavom vodom“. (Vetlesen 2017: 239) Jedno od vrlo značajnih pitanja, ne samo naučnih, a neraskidivo vezano za postaljenu „dilemu“ *Nauka o genocidu – da ili ne*, već i općemoralnih pitanja jeste: je li oprost moralno pogrešan? Na osnovu primjera iracionalnih zločina koje smo naprijed naveli, s pravom, racionalno možemo zaključiti da oprostom ne bismo spriječili buduće počinitelje, već naprotiv, oprostom bismo rizikovali da stimuliramo buduće počinitelje istih ili sličnih zločina. No, i pored naprijed izrečenog stava, pitanje oprosta ne treba isključiti ni kao naučno ni kao praktično pitanje i cilj kome treba težiti. Da bi se do oprosta stiglo, kao do krajnjeg cilja procesa pomirenja i prevencije eventualnih budućih zločina, neophodno je proces početi od prihvatanja, a ne negiranja zločina, u našem, bosanskohercegovačkom slučaju – genocida nad Bošnjacima. Zločinac se „mora“ pokajati da bi žrtva mogla oprostiti.²⁹ Oprost je isključivo, i na individualnom i na kolektivnom nivou, vezan za odnos zločinca i žrtve. „Proces oprosta, po svaku cijenu, mora započeti tako da zločinac vidi sebe kao zločinca kroz – vrlo bolno – samoposmatranje.“ (Vetlesen 2017: 261) Kada raspravljamo o oprostima kao mogućnosti, ne bismo smjeli upasti u zamku moralnog izjednačavanja zločinca i žrtve. Zato, s pravom Anre Johan Vetlesen konstatira: „Oprost i zaborav nisu obaveza žrtve“. (Vetlesen 2017: 261)

²⁸ Opširnije o fenomenu zločina, njegovom pamćenju i ostalim pitanjima vezanim za zločin opširnije pročitati u:
- Rasim Muratović, *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlesena*, Univerzitet u Sarajevu. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2014.
- Anre Johan Vetlesen, *Studije o zlu*, Univerzitet u Sarajevu. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2017.

²⁹ „Pokajanje je uslov da se želja za oprost doživi iskreno. Ovo kajanje izražava se kao izvinjenje, kao želja da se, što je moguće više, učini mnogo bolje od onoga što je nepravедno učinjeno. Tako, na ovaj način, zločinac započinje proces koji mu može donijeti oprost tako što će raščistiti sam sa sobom. On počinje s preispitivanjem svoje uloge, odnosno priznavanjem svoje odgovornosti i svoje krivice, a to su uslovi za kajanje i izvinjenje koje on izražava prema žrtvi. Na osnovu priznanja ‘ja sam radio pogrešno’, slijedi izjava ‘ja neću nikada uraditi nešto slično’.“ (Vetlesen 2017: 268)

ZAKLJUČAK

Nauka o genocidu u nastavnim programima – da! Ovo je naučni stav, koji se neupitno nameće nakon analize navedenih društvenih činjenica interpretiranih u radu. Upravo, na bazi činjenica koje smo analizirali. Utvrdili smo da je zločin genocida neosporna društveno-historijska činjenica, koja je tako upečatljivo obilježila 20. stoljeće da ga u nauci, između ostalog karakteriziraju kao „stoljeće genocida“. Ako je zadatak društvenih i humanističkih nauka, prije svega sociologije i historije, da utvrđuju zakonitosti razvoja svih strukturnih sadržajnosti društva i društvenih činjenica, a jeste, onda one imaju zadatak da se bave i genocidom kao, nažalost, vrlo prisutnom društvenom činjenicom. Ljudski život je neosporno najveća društvena vrijednost. Genocid je društveno zlo, koje je direktno suprotstavljeno svetosti života. Na koji način najefikasnije spoznati ove dokazane naučne istine, ako ne putem odgojno-obrazovnog procesa u školi svih nivoa, institucionalno preko zasebne nauke o genocidu ili pak tematiziranjem zločina genocida, kroz određen broj sati i nastavnih jedinica u okviru općeg kursa sociologije, historije, psihologije, pedagogije i drugih naučnih disciplina. Poznato je, također, da je škola, pored porodice, grupe vršnjaka i medija, jedan od osnovnih društvenih činilaca socijalizacije ličnosti koja, pored ostalog, podrazumijeva usvajanje znanja, vrijednosti i normi ponašanja. Kako postići potpuni obrazovni ishod, a to je, prije svega, svetost ljudskog života, u obrazovnim programima, ako u njima nema nauke o genocidu? Pokazali smo da je tema holokausta zastupljena u nastavnim programima srednjih škola u Njemačkoj, Velikoj Britaniji, Izraelu, SAD i drugim demokratskim državama. Kako vidimo, ne postoji ni jedan naučni, moralni, odgojni, obrazovni, kulturni i civilizacijski razlog da se nauka o genocidu ne nađe i u nastavnim planovima bosanskohercegovačkih obrazovnih sistema. Pomoću nauke o genocidu u nastavnim programima primarno bi se razvijala kod učenika i studenata, kao mladih ljudi željnih života i slobode, „netolerancija prema nepravdi“, nasilju, zločinu bilo koje vrste, a posebno prema genocidu, koji je uperen protiv svetosti života. Da potcrtamo, utvrdili smo da je neophodno u nastavne programe univerziteta i srednjih škola u Bosni i Hercegovini uključiti nauku o genocidu kao obavezan ili pak izborni nastavni predmet, kako bi kroz obrazovni sistem doprinijeli preveniranju genocida, a samim tim podstakli razvoj humanizma, mira i tolerancije, sve u ime ljudskog života, kao najveće pojedinačne i univerzalne vrijednosti.

LITERATURA

1. Biserko, Sonja i drugi (2005), *Srebrenica remembrance for the future*, Heinrich Boll Foundation, Sarajevo
2. *Bosna i Hercegovina na putu ka modernoj državi* (2004), Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo, Sarajevo
3. Charny, Israel. W. (1999), *Encyclopedia of genocide*, volume I, II, Institute on the Holocaust and Genocide, Jerusalem
4. Cvitković, Ivan (2004), *Konfesija u ratu*, Svjetlo riječi, Blicdruk centar, Sarajevo – Zagreb
5. Doubt, Keith (2003), *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo
6. Džananović, Muamer (2015), *Zločin nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992–1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
7. Dozić, Adib (2005), *Elementi za modernu subznanstvenu teoriju (sociologiju) genocida*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, br. 6., Tuzla, str. 273-287.
8. Dozić, Adib (2006), *Državni genocid*, Znakovi vremena, Broj 32, Naučnoistraživački institut Ibn Sina, Sarajevo, 2006., str. 114-131.
9. Dozić, Adib (2014), „Ideologija lijevog mesijanizma i kolektivno društveno-historijsko pamćenje kod Bošnjaka“, u: *Bosna i Hercegovina i bošnjaštvo, historija, stvarnost, perspektive*, Zbornik radova, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, str. 33-60.
10. Dozić, Adib, Abdel Alibegović (2015), „Srpska pravoslavna crkva i genocid nad Bošnjacima“, Zbornik radova simpozija „Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda“, Bošnjačka pismohrana, svezak 14, broj 40–41, Zagreb, str. 173-197.
11. Dozić, Adib (2016), „Genocid kao društveni i znanstveni fenomen“, DHS, časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, Broj 1, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, str. 121-147.
12. Dozić, Adib, Abdel Alibegović (2016), „Obrazovanje i genocid – Ko, kako i zašto kriptozira i „zabranjuje“ institucionalno obrazovanje o genocidu nad Bošnjacima 1992–1995.“, Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije 2015. „Srebrenica 1995–2015: Evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida“, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, str. 247-292.

13. Fuchs, Eckhardt (2015), *What countries teach children about the Holocaust varies hugely, The Conversation, Academic rigour, journalistic flair*, January 26, 2015. (pristup:22. 06. 2015.) <http://theconversation.com/uk>
14. Gurda, Vedad (2013), „Procesuiranje genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima“, *Monumanta Srebrenica*, Knjiga 4. JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla-Srebrenica
15. Keith Doubt (2003), *Sociologija nakon Bosne*, Baybook, Sarajevo
16. Koch, Anja, Andrea Jung-Grimm (2010), *Što izraelski školarci uče o njemačkoj povijesti?* 12. 1. 2010, <http://www.dw.com>, (22. 05. 2015).
17. *Lehrplan für die bayerische Grundschule*, Bayerisches Staatsministerium für Unterricht und Kultus, München, Juli 2000.
18. Linqvist, David (2009), „The Coverage of the Holocaust in High School History Textbooks“, *Social Education*, 73(6), pp 298-304.(National Council for the Social Studies NCSS).
19. Muratović, Rasim (2014), *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlesena*, Univerzitet u Sarajevu. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
20. *Ratni zločin na tuzlanskom okrugu* (1996) Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Tuzla, Tuzla
21. Tulić, Himzo (1997), *Zvornička sirat ćuprija*, vlastito izdanje, Zvornik
22. Vetlesen, Anre Johan (2017), *Studije o zlu*, Univerzitet u Sarajevu. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
23. *Vrijeme beščašća, Genocid nad Bošnjacima krajem dvadesetog stoljeća*, (1994) Zbornik radova, urednik Safet Halilović, KDM „Preporod“, Zenica
24. *Zakon o Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje*, Službeni glasnik BiH br. 88/07
25. *Genocid nad Bošnjacima* (2014), Zbornik radova, urednik Anes Džunuzović, Udruženje „Mladi muslimani“, Sarajevo
26. *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991–1995* (1997), Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
27. Žiga Jusuf (2007), *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca“ – paradigma Bosne koju su izdali*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo

Prilog

PROGRAM NASTAVNOG PREDMETA „SOCIOLOGIJA GENOCIDA“ NA ODSJEKU FILOZOFIJA-SOCIOLOGIJA FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

I GENOCID KAO DRUŠTVENI I ZNANSTVENI FENOMEN

- I 1. Pojam i interpretacija genocida u društvenim znanostima
- I 2. Dosadašnji razvoj znanosti o genocidu
- I 3. Odnos sociologije genocida i drugih društvenih znanosti

II OSNOVNI POJMOVI SOCIOLOGIJE GENOCIDA

- II 1. Zločin
- II 2. Genocid
- II 3. Genocidna namjera
- II 4. Genocidni proces
- II 5. Genocidni plan
- II 6. Faze genocida
- II 7. Poricanje genocida
- II 8. Holokaust
- II 9. Masovno ubistvo
- II 10. Etničko čišćenje

III PREDMET I METODE SOCIOLOGIJE GENOCIDA

- III 1. Predmet sociologije genocida
- III 2. Metode i tehnike sociologije genocida

IV DRUŠTVENA USLOVLJENOST GENOCIDA

- IV 1. Društveni konflikt i genocid
- IV 2. Društvena moć i genocid

- IV 3. Rat i genocid
- IV 4. Ideologija i genocid
- IV 5. Religija i genocid
- IV 6. Rasa i genocid
- IV 7. Nacija i genocid
- IV 8. Politika i genocid
- IV 9. Kultura i genocid
- IV 10. Mediji i genocid

V VRSTE I OBLICI GENOCIDNIH PROCESA

- V 1. Dehumanizacija i destrukcija ljudskog života
– osnova genocidnog procesa
- V 2. Sociocid
- V 3. Kulturocid
- V 4. Urbicid
- V 5. Ekocid
- V 6. Democid
- V 7. Policid
- V 8. Memorcid
- V 9. Lingvicid
- V 10. Prikrivanje (i negiranje) genocida

VI SUBJEKT(I) GENOCIDA

- VI 1. Društvena grupa i pojedinac u genocidnom procesu
- VI 2. Pojedinac kao subjekt genocida
- VI 3. Kolektivni subjekt genocida (država, armija, policija, paramilitarne i parapolicijske grupe, parlamentarne grupe)

**VII MEĐUNARODNA ZAJEDNICA I
GENOCID**

VIII GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI

VIII 1. Društveno-historijski aspekti genocida u
Bosni i Hercegovini

VIII 2. Genocid nad Bošnjacima – suština
genocida u Bosni i Hercegovini

VIII 3. Društveni uzroci genocida nad
Bošnjacima u Bosni i Hercegovini

VIII 3.1. Nacionalno-politički i velikodržavni
programi

VIII 3.2. Nacionalno-kulturni programi

VIII 3.3. Nacionalno-crkveni programi

VIII 4. (Zlo)upotreba znanosti u produciranju
genocida nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini

**IX ELEMENTI ZA NOVU
SUBZNANSTVENU TEORIJU
(SOCIOLOGIJU) GENOCIDA**

THE STUDY OF GENOCIDE IN CURRICULA - YES OR NO?

Summary

The socio-historical substance of the twentieth century marked it by, among other things, as the century of genocide. If the 21st century is a century of knowledge, and it should be, there is a legitimate question: how to prevent growing destructive processes in society with knowledge, including genocide, which indeed, is the most destructive and whose destructiveness is focused directly on the sanctity of human life as the ultimate good and value in general. The research shows that genocide as “the greatest evil” is necessary to explain scientifically through a separate science of genocide. In order for the constituted science of genocide, in addition to scientific explanation of genocide as a destructive social phenomenon, at the same time, to be in a function of social prevention of future genocide, it is necessary to include it in curricula, so that pupils and students become familiar with the laws of development of genocide and its destructive consequences for the survival and progress of society as a social fact “sui generis”.

Keywords: genocide, the study of genocide, curriculum, education.

Adresa autora

Authors' address

Adib Đozić

Filozofski fakultet u Tuzli

adib.djozic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Sead Omerbegović

IMIDŽ POLITIČARA U SVJETLU MEDIJALIZACIJE I

TEATRALIZACIJE POLITIKE / THE IMAGE OF POLITICIANS

IN THE WORLD OF MEDIAIZATION AND

THEATRICALIZATION OF POLITICS 283

UDK 32-051
659.3/.4

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Sead Omerbegović

IMIDŽ POLITIČARA U SVJETLU MEDIJALIZACIJE I TEATRALIZACIJE POLITIKE

Banalizacija politike, nejasni programi i programski ciljevi političkih stranaka, apatičnost i izborna apstinencija birača zahtijevali su nove pristupe političara u utrci za glasovima. Politika se personalizira i na taj način pokušava približiti biračima. Političari postaju zabavljači, scenski nastup i percepcija političara postaje mjerilo kvaliteta za obavljanje određene političke funkcije. Slika postaje važnija od tona, nije važno šta se govori nego kako i ko to govori. Mediji, posebno oni vizualni, dobijaju na značaju jer omogućavaju prezentaciju imidža koji političar želi predstaviti. Istovremeno učestvuju u samoj izgradnji imidža jer postavljaju zahtjeve za prilagođavanje političara odgovarajućem medijskom formatu, shemi. Medijalizacija politike je preduvjet uspjeha na izborima. Brišu se granice između javnoga i privatnoga jer to publiku zabavlja. Spektakl prodaje medijski prostor i političarima omogućava kontinuirano pojavljivanje u masovnim medijima, a ako se ne „vrti“ u masovnim medijima političar nema ni političku budućnost. U radu se pokušava utvrditi uloga imidža političara u političkoj komunikaciji te uloga medija u izgradnji političkog imidža.

Ključne riječi: personalizacija, medijalizacija, spektakl, politika, mediji

UVOD

Svake dvije godine izlazimo na izbore. Gotovo svakodnevno svjedoci smo „tihe“ ili vrlo agresivne izborne kampanje. Izborna kampanja ima za cilj ubijediti birača da se na izborima odluči za određenu stranačku listu ili određenog kandidata. Za koga se

odlučujemo? Koji su nam kriteriji? Ko će o sudbini naše lokalne zajednice, države, pa i nas samih odlučivati u narednom mandatnom periodu? Znamo li unaprijed kriterije koje kandidat treba zadovoljiti? Sve su to pitanja na koja bismo u svakom trenutku trebali znati odgovor. Obično o tome ne razmišljamo dok nas na to ne potaknu *jumbo billboardi* s retuširanim slikama političkih kandidata, njihove međusobne svađe, stranački skupovi, predizborni koncerti, roštiljanja i sl. Odluku donosimo *ad hoc*, onako kako nam se „učini“ da bi bilo ispravno, kako nas uspiju u tom kratkom vremenu izborne kampanje ubijediti, ovisno o tome kako nam se „prodaju“. U današnje vrijeme obilja informacija kojima smo svakodnevno izloženi, egzistencijalnih briga i problema nemamo vremena analizirati programe stranaka. Čak kada bismo to i mogli ne bi nam bilo mnogo jasno, jer i samim članovima stranaka nije. Različite stranačke opcije gotovo po pravilu imaju nominalne programske ciljeve očuvanje demokracije, zaštitu interesa građana, ekonomski prosperitet, očuvanje integriteta i suvereniteta, priključivanje euroatlantskim integracijama i sl. Rijetki izleti u neki ekstrem se brzo korigiraju i dobiju pridjev „centra“ tako da to približavanje „ljevice“ i „desnice“ „centru“¹ od stranaka pravi udruženja elita za raspodjelu vlasti i ništa više. Zbog toga izborna kampanja se usredotočava na određenog kandidata, obično na čelnog čovjeka stranke. Vrlo često to i nije najkvalitetniji član stranke, međutim treba ga takvim predstaviti. U politici je sve dozvoljeno. Ide se u krajnost da se kandidatu daju karakteristike mesije koji će spasiti birače, narod od svih zala koja su ih do tada pogađala i koji će biti bolji od „onih drugih“. U takav koncept treba ubijedi birače. Također, za kvalitetnu izbornu kampanju je značajno učestalo pojavljivanje u medijima i korištenje znanja stručnjaka za određena područja, kao npr. stručnjaka za javni nastup, učitelja retorike, stilista, medijskih analitičara, istraživača javnoga mnijenja, financijskih stručnjaka te savjetnika iz područja javne politike (socijala, zdravstvo, itd.).

Izborna kampanja je neke vrste showa kandidata. Političari postaju zabavljači a izborna kampanja „seoski vašar“. Birači političke kandidate definiraju i biraju na temelju percepcije njihove ličnosti i njihovog predstavljanja u javnosti. Imidž je nešto što posjeduje svaki čovjek, često ga jednače sa stavom, karakterom, stilom ili svime tim odjednom. Ipak, imidž nigdje nema toliko negativne konotacije kao u politici. U politici je povezan sa spektaklom, personalizacijom politike i lažima, hiperrealnošću i simulakrumom.

¹ I danas se koristi podjela stranaka na ljevicu i desnicu, nastala još u Francuskoj građanskoj revoluciji 1789. godine. Međutim, oštre granice, posebno u modernim demokracijama teško da mogu opstati. Zato se govori o strankama „centra“, „lijevoga centra“, „desnoga centra.“ (više u Goati, 2007: 38-45)

U radu ćemo pokušati predstaviti kako se gradi imidž političara, koje su to poželjne osobine političara, „osobine koje prodaju proizvod“, te kako razlikovati stvarni kvalitet od „lijepe ambalaže patvorenog proizvoda“.

1. POLITIČKO UBJEĐIVANJE, MARKETING I OGLAŠAVANJE

Pojmovi *političko ubjeđivanje*, *politička propaganda*, *politički marketing* najčešće se izjednačavaju i koriste onako kako „bolje zvuče“ u konkretnoj situaciji. Gotovo da tu i nema neke greške, ako posmatramo krajnji cilj – borbu za vlast i očuvanje vlasti. Međutim, razlike su vidljive u formi, sadržaju, sredstvima i intenzitetu aktivnosti, te vrlo često i vremenskoj komponenti u odnosu prema izornoj kampanji. U nastavku ćemo konkretnije sagledati dimenzije svakoga od navedenih pojmova.

Jowett i O'Donnelova (1992: 27) *ubjeđivanje* definiraju jednostavno kao komunikacijski proces kojim utječemo na druge. Definicija je dosta široka i, u biti, nije pogrešna, međutim, ukazuje samo na interakciju aktera komunikacije a ne govori ništa o svrsi i sadržaju komunikacije. Cilj ubjeđivanja je promjena stavova onoga koji se ubjeđuje. Posmatramo li politiku u kontekstu „borbe za vlast“, izbornih kampanja i izbornog marketinga, možemo slobodno reći da je ubjeđivanje suštinska odrednica politike.

U izbornom procesu političari moraju promijeniti stavove birača sebi u prilog. Dakle, moraju birače ubijediti da su oni najbolja politička opcija. Da bi to postigli, moraju biti zadovoljena barem dva uvjeta – da je birač do neke mjere neopredijeljen, ili barem da sumnja u svoje opredjeljenje, i da sluša poruku.

Pojam *političkog marketinga* proizlazi iz ekonomskoga marketinga. Osnovni zadatak marketinga je utvrditi koji proizvod se prodaje na tržištu, upoznati potrošače sa novim proizvodom, ubijediti ih da na tržištu nema boljeg proizvoda i sa minimalnim sredstvima ostvariti što veću dobit. Slovenski komunikolog Franc Vreg analizira *politički marketing* kroz šest ključnih elemenata *komercijalnog marketinga*²:

1. *Proizvod* – ideja i program kandidata,
2. *Tržište* – nastupanja kandidata pred javnošću, oblikovanje profila u odnosu na očekivanja javnosti,
3. *Potrošač* – građanin – birač,
4. *Isticanje razlika* – imidž, ličnost kandidata,

² Također i Spahić (1987) principe političkog marketinga uzima iz ekonomskog.

5. *Prodaja* – za razliku od komercijalnog marketinga gdje je prodaja ustupanje nekoga predmeta po ugovorenoj cijeni, politički marketing ima zadatak upoznati javnost sa kandidatom i obezbijediti mu pristalice,
6. *Profit* – izbor kandidata na javnu funkciju ili preuzimanje vlasti od strane stranke (Vreg, 2000: 152-153 i 1992: 834)³.

Slično tome, polazeći od spoznaja o komercijalnom marketingu, francuski teoretičar Bongrand (1986:13-14 u Vreg, 2000:152) daje definiciju političkog marketinga: „Politički marketing je skup tehnika, koje imaju za cilj da povećaju primjerenost nekoga kandidata za određeni izborni potencijal, da ga približe što većem broju birača, da svakome biraču pokažu vidljivu razliku u poređenju sa drugim kandidatom ili protivnikom i da sa minimalnim sredstvima optimiziraju broj glasova, koji su bitni u kampanji.“

Marketing uopće, a time i politički, postao je cijela naučna disciplina koja sublimira znanja ekonomskih, politoloških, socioloških, psiholoških, komunikoloških i dr. nauka. Ide se dotle da marketinški stručnjaci moraju imati čak i znanja iz medicine, tehničkih nauka, ergonomije i dr., da bi mogli utvrditi pravi način i momenat djelovanja na ciljanu publiku (potrošače, birače), kako bi na najoptimalniji način prihvatili proizvod (ono što im se nudi). Isto tako multidisciplinarna znanja, vještine i upornost nužni su i u političkom marketingu. Zbog toga Spahić (2000: 65) politički marketing definira kao „/.../ skup analitičkih, kreativnih i planskih akcija kojima politički subjekt nastoji da osigura što veću podršku sljedbenika i najšire javnosti u što efikasnijoj realizaciji političkih ciljeva, konkretno političkog programa ili pak u osvajanju političke vlasti u parlamentarnim izborima uz istovremeno osiguravanje materijalne baze svoga djelovanja.“

Zbog širine pojma autori znanstvenih radova dijele politički marketing na:

- Marketing prisustva u javnosti (nevezan sa samom izbornom kampanjom);
- Nepolitički izborni marketing (izbori za sindikate i profesionalna udruženja);
- Marketing javnih stvari (pritisak na vlast, lobiranje u korist općeg interesa);
- Marketing imidža vođa;
- Socijalni marketing (postizanje promjene stavova i ponašanje za opće dobro);

³ Kotler (1975 u Kline, 1990: 10) navodi osam sličnosti političkoga marketinga sa ekonomskim i tvrdi da politički subjekt, kao i prodavač proizvoda: „/.../ razviti mora ličnost (imidž robne marke), dobiti dozvolu stranke (imidž preduzeća), proći kandidacijski postupak (test tržišta), izvesti predizbornu kampanju (propaganda i distribucija), biti izabran (tržni dio) i, naravno, biti ponovo izabran (lojalnost)“.

- Neprofitni marketing (način upravljanja organizacija, bolnica, političkih stranaka ...);
- Ekološki marketing („zelene strategije“ protiv zagađivanja okoline) (Vreg 2000: 153).

Slično razmišlja i Spahić (2000: 11) kada govori o izbornom, postizbornom, odnosno međuibornom stranačkom marketingu, državnom, koalicijskom, komercijalnom, stranačkom i međustranačkom marketingu (osiguravanje financijskih sredstava za kampanje, redovne aktivnosti, posebne akcije i dr.), te terenskom stranačkom marketingu (agitacija i dobijanje novih članova).

Politički marketing je, dakle, širok pojam koji obuhvata niz agresivnih načina jednosmjernе komunikacije, sa isključivim ciljem ostvarivanja dobiti – najčešće glasova na izborima. Upravo zbog te agresivnosti u pristupu koristi sve raspoložive kanale pa čak i društvene mreže u vidu različitih oglasa, nagradnih igara i kompjuterskih igrica u kojima su akteri neki od političkih kandidata. Teško da ga možemo smatrati sinonimom političke komunikacije, iako je vrlo često to jedini vid odnosa neke političke opcije sa javnošću, nego samo njenim instrumentom. Za naš rad je zanimljiv *marketing imidža vođa*.

Kao podvrstu političkog marketinga imamo i političko oglašavanje. Najčešće je u vrijeme izbora. McNair (2003: 94) političko oglašavanje definira kao „/.../ zakupljivanje i korištenje oglasnog prostora, plaćenoga po komercijalnim cijenama, kako bi se političke poruke prenijele masovnoj publici.“ Oglašavanje ima dvije funkcije – da informira i da uvjeri. (ibidem: 95) U predizborno vrijeme političke stranke bombardiraju glasače televizijskim i radijskim oglasima. Poštanski sandučići su puni letaka. *Jumbo* plakati su na svakom koraku sa nasmiješanim retuširanim⁴ fotografijama stranačkih kandidata i parolama u kojima pokušavaju sažeti svu životnu mudrost.

Političko oglašavanje je jedini politički sadržaj nad kojim političar ima potpuni nadzor jer je „u režiji“ njegovog tima i javnosti se nudi kao „gotov proizvod“. Mediji su, u tom slučaju, isključivo kanal za prenos poruke bez mogućnosti bilo kakvog dodavanja ili oduzimanja. Čak i vrijeme emitiranja je tačno određeno i na osnovu toga se i „zakupljuje medijski prostor“. Granice i mogućnosti političkog oglašavanja (kao i komercijalnoga) pomjeraju se razvojem informacijskih tehnologija. *Web design* postaje vrlo traženo zanimanje u političkoj areni jer biti cool i in je postao epitet koji,

⁴ I lijepe frizure i izbijeljeni zubi na tim plakatima su u funkciji (političke) komunikacije, ali o tome više u McNair (2003: 100-104).

u nedostatku pravih vrijednosti i kvaliteta, igra veliku ulogu, posebno kod mlađe populacije birača. O imidžu kandidata više u nastavku.

2. DEFINIRANJE POJMA IMIDŽ POLITIČARA

Riječ *imidž* ima latinski korijen *imago* koji znači slika. Milardović (2009) pozivajući se na „Psihologijski rječnik“ Borisa Petza i saradnika *imageu* ili *imidžu* daje značenje „mentalne slike“, „stava“, „predodžbe“, i „predrasude“. Riječ je o slici političkog kandidata, načinu na koji ga percipiramo, odnosno načinu na koji želi da ga se percipira. Percepcija je „u glavama“ ljudi, nešto subjektivno i često i nije, nešto racionalno.

„... imidž nije isključivo produkt logičke obrade činjenica, naročito ne samo činjenica koje produciraju objekti imidža. Imidž nečega ili nekoga publika formira tako što informacijama i porukama kojima su zasuti (namjerno ili nenamjerno) koje su često samo povod za tematizaciju, pojedinci dodaju vlastita iskustva, interpretacije i očekivanja. Po tome imidž je subjektivni doživljaj vlastitog okruženja. Sastoji se iz primljenih (novih) i priključenih (redundantnih) spoznaja“. (Kurtić, 2016: 458).

Političar i njegovi politički savjetnici se dogovore o javnom predstavljanju, što znači da naglašavaju samo određene karakteristike za koje znaju da će biti kod birača ključne za njihovu odluku, ostale pokušavaju prećutati. Politički kandidat „... mora izvesti učinkovit „showing“ – znači mora biti glumac, mora imati sposobnosti koje zahtijeva igra na pozornici (sposobnost stvaranja određenih utisaka kod građana). Političari znači moraju stvarati utiske“ (Šadl, 1993: 97). Milardović (2009) govori o imidžu političara kao o „slici bez tona“. Pozivajući se na istraživanja imidža predsjedničkih kandidata na izborima u Hrvatskoj 2009. godine ističe da većina od osam stotina ispitanika „... pada na sliku kandidata bez tona, a tek ih sedam posto sluša politički sadržaj ili poruke“... iz čega „proizlazi apsurd, bijeda i nemoć politike pred slikom nekog predsjedničkog kandidata, nastalom isključivo simulacijom i medijskom konstrukcijom“. Tvrdi da je imidž političara pseudodogađaj, hiperrealnost⁵, „proizvod manipulirajućih medija“. Kao takav nije nešto što ima veze s razumom nego s afektima i emocijama.

⁵ Baudrillard (2001: XVI) naglašava ulogu medija u produkciji te hiperrealnosti jer „realnost nije više naš neposredni dodir sa svijetom već ono što nam daje televizijski ‘zaslon’. Pojednostavljeno rečeno, *televizija je svijet*. Ili, ponešto kompliciranije, televizija se rastvara u životu, život se rastvara u televiziji. Fikcija je tako ozbiljna i zbiljsko postaje fiktivnim. Simulacija je odmijenila produkciju“. Baudrillardov pojam simulakruma kao svijeta u kojem su mediji od reprezenata stvarnosti postali njeni kreatori i u kojem je „svaka je slika simulakr

Politika se banalizira, medijatizira⁶, postaje nešto „lakše probavljivo“, nešto površniji i bliže građaninu. Dalje, zbog izloženosti mnoštvu informacija, sličnih političkih programa, sofisticiranih tehnika ubjeđivanja⁷ i dr. „imidž pruža orijentacionu sigurnost, u situacijama potpunog neznanja postaje rezervno znanje za socijalnu orijentaciju (Buss i Fink, 2000 u Kurtić, 2016: 468).

.... „*Drugačije kazano, sigurnost pri odlučivanju ne daje više bogatstvo procesiranih aktuelnih činjenica, već povjerenje u kredibilitet komunikatora. Na taj način savremeni čovjek je oslobođen potrebe da se uopće bavi kompleksnošću informativne ponude, odnosno raznolikošću mogućnosti izbora*“. (Kurtić, 2016: 467).

Birač se odlučuje za „provjereni kvalitet“ (tačnije privid kvaliteta), dakle ono što vidi, što poznaje, u šta je ubijeđen, u imidž političara. Stranka i njen program se potisne u drugi plan. (Vreg, 2004: 69) tvrdi da su razloge skretanja pažnje sa stranaka na političare treba tražiti u činjenici da zbog brzih promjena u ekonomiji stranačku politiku je opasno utemeljivati na tačno određenoj politici. Pored toga političke stranke gube prirodne veze u svojoj izbornoj bazi tako da kandidati postaju objekt identifikacije birača na isti način kao što postaju vođe objekt identifikacije članova grupa. S obzirom da stranke trebaju potporu cjelokupnog stanovništva a ne samo određenog segmentu društva, ne oslanjaju se na svoje programske smjernice da bi dobili glasove na izborima (isto), nego se fleksibilno prilagođavaju zahtjevima i potrebama „tržišta“, birača.

odnosno savršena kopija bez originala. Vijesti su slike slika, u konačnici hiperrealnost“. Baudrillard (2001: XVI), ukazuje na produkciju „lažnih“ vrijednosti koje ustvari i nisu lažne, jer gube ekvivalent u onome što bi nazvali „prave“ vrijednosti. Simulakrum je „(...) svijet u kojem se sve oko nas očituje u simulacijama, koje su lišene svoje izvanjske realnosti i kopiranog originala“ (Baudrillard, 2001: XV). Baudrillard pravi razliku između simulacije i simulakruma na sljedeći način: **simulacija** je podražavanje realnosti koja u osnovi ima nekakav stvarni objekt/proces, dok je **simulakrum** simulacija koja je sam objekt/proces, simulacija koja stoji na mjestu stvarnog, ona „apsorbira realnost i ukida svaki kontrast spram realnosti“ (isto).

⁶ Medijatizirana politika, kako je definiraju Mazzoleni i Schulz (1999: 250 u Brečić i dr. 2012: 526), označuje „politiku koja je izgubila svoju autonomiju, koja je postala ovisna o masovnim medijima i oblikuje se u interakciji s masovnim medijima“. Meyer (u Čerkez, 2009: 32) govori o utjecaju medija na politiku, tzv. *kolonizaciji politike* od strane masovnih medija. Riječ je o utjecaju medijskih pravila i njihovoj dominaciji nad pravilima političkog sistema. Potporu toj tvrdnji, pored ostaloga, nalazi u činjenici trenda razvoja PR službi koje su zadužene „za dobar imidž“ onih koje predstavljaju. PR službe najčešće sačinjavaju najbolji komunikološki stručnjaci koji kreiraju ponašanje moćnika i „usmjeravaju“ njihov odnos s javnošću i medijima.

⁶ U nizu rekonstrukcija Vlade USK devalvirane su političke pozicije. U tom kontekstu je i u februaru prošle godine na portalima se mogao vidjeti šaljivi video u kojem se poziva na evakuaciju jer Vlada „lovi“ ministre i savjetuje se građanstvu da ne šetaju ispred zgrade Vlade jer mogu biti uhvaćeni i postavljeni na neko ministarsko mjesto. Video je se može pogledati na linku <https://www.youtube.com/watch?v=tHPTvRIRu8>

Drugi teoretičari su malo umjereniji i imidž razumiju kao zbir odnosno cjelinu utisaka i predstava o određenom političaru (Boorstin, 1992; Vreg, 2004). Vreg (2000: 72) pozivajući se na američka istraživanja ističe da političar, da bi pobijedio na izborima, mora imati ljudsku toplinu, ubjedljive argumente, iskrenost i inteligenciju. "Kandidat mora biti lično ubijeđen u to šta govori, argumentaciju mora graditi na ličnim primjerima, ličnim iskustvima i poznavanju problematike. Iskrenost mora biti produkt spontanijih reakcija kandidata, njegovih kretnji i glasa". Znači, za imidž političara su podjednako važni i vizualni⁸ i verbalni⁹ simboli kojima kandidat pokušava ubijediti birače.

3. ZNAČAJ IMIDŽA POLITIČARA

Zbog čega je imidž političara toliko važan govori Joslyn (1986: 180 u McNair, 2003:100) za koga je „važnost imidža u odglašavanju ‘uznemirujuće otkriće’ koje potvrđuje opće mišljenje da su izborne kampanje u kojima dominira oglašavanje vrlo daleko od normalnog ideala liberalnodemokratskog procesa u kojem građani uče o racionalnom izboru na temelju političkog programa“. Dakle, birači o političarima sve manje sude na temelju ideoloških ubjeđenja i programa stranke a sve više na temelju njegovih ličnih karakteristika njegove pojave. O njegovim osobinama će zaključivati iz njegove vanjšine, veličine, boje kože, njegovog kretanja, stila obačenja te niza drugih neverbalnih poruka. Dodatne karakteristike dolaze do izražaja u govoru, komunikaciji sa slušaocima i pokretima na pozornici (Larson u Vreg, 2004: 77). Vreg nastavlja da se „kod većeg dijela birača, koji samo djelimično prate politiku, može mišljenje o političaru temeljiti samo na utisku o njegovom imidžu i ne na detaljnom proučavanju njegovih stavova“ (Vreg, 2004: 86).

⁸ „Sliku tvore izgled, stas, boja kravate i odijela, okvir za naočale, boja i marka cipela, tjelesna komunikacija, tip parfema i tomu slično“ (Milardović 2009). Odatle i proizlazi uloga i značaj vizualnih medija za stvaranje imidža političara.

⁹ Iz niza definicija jezika prikladna nam se čini ona Ranka Bugarskog (2003: 15) po kojoj je jezik „sistem znakova koji čovjeku o mogućuje razvijen društveni i duševni život, i koji se ostvaruje u opštenju među ljudima“⁹. Za naše istraživanje nije od velike važnosti ali je potrebno istaći da pravimo razliku između jezika i govora po kojoj se „jezik i govor odnose kao nešto apstraktno (jezički sistem) i konkretno (govorna realizacija sistema), kao opšte (jezik je ošte dobro, vlasništvo kolektiva) i pojedinačno (govor je uvijek individualan čin), kao cjelovito (potpun gramatički sistem) i parcijalno (govor je elemenat toga sistema da se izrazi ova ili ona misao), kao mogućnost (koju pruža sistem jezičkih znakova, kôd) i ostvarenje („materijalizacija“ elemenata toga sistema u vidu govora)“ (Šipka, 2006: 72). Riječ je o hijerarhijskom odnosu podređenosti i nadređenosti.

Na temelju do sada rečenoga možemo zaključiti da posebno važnu ulogu u predstavljanju kandidata igra neverbalna komunikacija koja je u jednako mjeri, ako ne čak i i važnija nego sadržaj i poruka verbalne komunikacije. Političar svoju javnu sliku oblikuje i samom svojom pojavom, „čak i kada je političar biračima sasvim nepoznat, doći će do određenih spoznaja samo na temelju toga što vide. O njegovim osobinama će zaključivati iz njegove vanjštine, veličine, boje kože, njegovog kretanja i stila oblačenja te brojnih drugih neverbalnih poruka.“ Vreg (2004:77).

Dalje, samo predstavljanje političkog kandidata više nije dovoljno. Potencijalni birači žele znati što više pojedinosti o njegovom ličnom životu, šta radi u slobodno vrijeme, o njegovoj porodici i rođacima i njihovom utjecaju, te kakve su im navike. Tako političar ne izgrađuje svoj vlastiti imidž samo s kruženjem informacija u javnosti, nego i davanjem informacija o svom intimnom životu (Vreg, 2004:74-76 i Vreg, 2000:169). Na tome ustrajavaju i stručnjaci za politički marketing, ali i sami kandidati. Richard Joslyn (u McNair, 1995:90) je na temelju analize televizijskih oglasa na američkim televizijama između 1960. i 1984. godine utvrdio da je samo 15 procenata oglasa sadržavalo informacije o specifičnim politikama, dok je 57% sadržavalo lične i profesionalne osobine kandidata odnosno njihov imidž.

Vreg dalje upozorava da je kod političkog kandidata važno „da se poboljša njegova retorika i stil političkog komuniciranja, njegov način odnosa sa drugim ljudima i sagovornicima, način obraćanja ljudima u javnosti, njegov način stvaranja kontakata s ljudima na ulici, s običnim građanima, te također način oblačenja i ponašanja na javnim nastupima. U ovo spada i slika njegove porodice, žene i djece“ (Vreg, 2000:156). Tek u drugom planu je „piljenje njegove političke koncepcije“.

Dakle, možemo zaključiti da su fundamentalna svojstva imidža:

- *imidži su relativno stabilne predodžbe.* U početku je nešto nestabilniji, međutim, vremenom kada se jednom stekne teško se može izmijeniti
- *imidži su izrazito subjektivne predodžbe o stvarnosti.* Ljudi vjeruju u neku istinu jer to žele a ne što je ona nešto objektivno pa čak i racionalno.
- *imidž pojednostavljuje (simplificira) stvarnost.* Odvaja tipično od bitnoga iako zbog subjektivnog doživljaja realnosti nema oštre granice.
- *imidž bez pokrića u supstacionalnoj ravni nema dugoročnu perspektivu.* Organizacije (ali i političari) su u stanju stalnog opreza i opasnosti od krize jer nikada ne znaju kada će ih javnost „provaliti“, posebno ne u vrijeme interneta i društvenih mreža (Kurtić, 2016: 460-461)

Teško je promijeniti već prihvaćenu sliku kandidata u javnosti, komuniciranje „novoga“ imidža koji nije skladan s postojećim imao bi za posljedicu pometnju i nepovjerenje birača. Imidž se u glavama ljudi, naime gradi vrlo dugo. Uspješniji su oni kandidati koji stvaraju utisak da su u stvarnosti ono za šta se predstavljaju i koji istinski posjeduju osobine koje projiciraju biračima kao elemente svoje ličnosti. Ako se kandidatova ličnost i imidž previše razlikuju imidž se može srušiti jer ga kandidat nije sposoban kontrolisati.

Znači, imidž političara je cjelokupna slika koju političar želi predstaviti o sebi javnosti, onako kako želi da ga ta javnost percipira kako bi od toga imao što više koristi na izborima, odnosno da javnost ubijedi da će ona imati najviše koristi ako njega izabere.¹⁰ Riječ je o sinergiji verbalnih i neverbalnih poruka kojom se političar „ogoljava“ s ciljem donošenja prave odluke. Do koje mjere će to „ogoljavanje“ ići i kako tu sliku na najbolji mogući način „photoshopirati“ brine tim stručnjaka zaduženih za politički marketing.

4. OSOBINE USPJEŠNIH POLITIČARA ILI KOJE OSOBINE UBIJEDE BIRAČE

Za svakoga kandidata koji želi uspjeti na izborima je važno da ima one osobine koje su bitne za birače. Zajc (u Hafner- Fink i Boh, 2003: 183) tvrdi da su najuspješniji oni kandidati koji predstavljaju nove poglede na zamisli u pogledu rješavanja problema i znaju ubijediti birače u ostvarivost njihovih obećanja. Veće mogućnosti imaju oni koji posjeduju političko iskustvo i mogućnosti integracije građana u jedinstvenu zajednicu te oni koji odgovaraju narodnom karakteru/mentalitetu.

Da bi kandidat uspješno mobilizirao potporu birača i ubijedio ih u svoju primjerenost za funkciju za koju se kandiduje, mora posjedovati i sljedeće karakteristike:

- *vjerodostojnost* – političar mora kod birača stvoriti ubjeđenje o svojoj istinoljubivosti, dobroj obaviještenosti i pouzdanosti izvora informacija. U slučaju da je birač ubijeđen u vjerodostojnost političara spreman je slijediti njegovu

¹¹ Tvorac marketinškog koncepta „jedinstvene prodajne zamisli“ (Unique Selling Proposition, USP) Rosser Reeves ističe da se strategije komercijalnog marketinga često primjenjuju i na političare jer je politika „... hoćeš-nećeš, postala proces u kojem se „potrošačima“ preko masovnih medija nudi niz politika među kojima moraju izabrati jednu“... „Ti se izbori, štoviše, „proizvode“ tako da ne sadržavaju tek „upotrebnju vrijednost“ (politička stranka A učinkovito će upravljati zemljom), nego i razmjensku ili znakovnu vrijednost (politička stranka A znači ovo, za razliku od političke stranke B, koja znači nešto posve drugo) (McNair, 2003: 97).

poruku. Pri tome treba da je vjerodostojnost bitnija ljudima koji su više pasivni i manje upleteni u problematiku dok upletenu javnost više zanima sadržaj i utemeljenost stavova.

- *privlačnost*: političar koji je privlačan ima veću sposobnost ubjeđivanja i privuče više pažnje javnosti. Istovremeno birači također pažljivije prate i prihvataju njegove poruke. Privlačnost političara je povezana prije svega s njegovim poznavanjem s biračima, fizičkom privlačnošću, prijaznošću i sličnosti s primaocima poruke.
- *izražavanje namjera*: političar postiže manje ako konkretno izražava svoje namjere. Međutim, malo postiže i političar koji ne izražava svoje namjere. Najbolje rezultate postižu oni političari koji izražavaju opće namjere kao činjenicu.
- *socijalna moć*: političari sa socijalnom moći imaju veliki utjecaj na birače jer su ljudi spremniji prihvatiti njihove stavove i pratiti njihove savjete (Kline i Ule, 1996).

Kandidati stranke moraju svoje političke programe uskladiti s političkim prilikama. Utvrđivanje tih prilika je u okviru političkog marketinga i analiza marketinškog tržišta na kojem se mora prodati neki političar i njegov politički program (Vreg, 2000: 155). Na temelju analize se potom gradi „ličnost“ kandidata i njegova slika u javnosti. Provjeravaju se njegove pozitivne i negativne te neutralne osobine, njegove moralne karakteristike, moguće devijacije u prošlosti, izborni kredibilitet, sposobnost za nastupe u javnosti, u parlamentu, u vladi, njegova sposobnost za političke akcije, za govorničke nastupe na priredbama, njegove nastupe na radiju i na televiziji, sposobnost njegovog suočavanja sa protivnicima (Vreg, 2000: 156). Na temelju tih analiza se oblikuje nova „fizionomija kandidata“; vanjska slika, lice, pokreti te drugi oblici neverbalnog komuniciranja i druge karakteristike.

Osobine vođe odnosno političara, koje pridonose uspjehu na izborima je potrebno postaviti u odgovarajući kontekst. Nije svejedno, ako vođa djeluje u autokratskom ili demokratskom uređenju. Različite društvene okolnosti (utječu također i historijske i kulturne okolnosti) zahtijevaju različite profile političara (Vreg, 2004: 77). Vregov (2004: 78-83) spisak poželjnih osobina uspješnih političara se odnosi na demokratske političke sisteme:

- *vjerodostojnost političara*; političar mora kod birača pobuditi ubjeđenje o svojoj istinoljubivosti, dobroj obaviještenosti i o provjerenim izvorima informacija.

Vjerodostojni političari imaju prilično veći brz učinak na mišljenje birača te na motivaciju birača za prihvatanje zaključaka.

- *stručnost*; mjeri se na temelju njegovih dosega u prošlosti i posredovanjem znanja o određenoj tematici.
- *pouzdanost*, da se pokaže vrijedan povjerenja.
- *dinamičnost*; povezana sa stilom nastupanja.
- *privlačnost političara*.
- *poznavanje*; međusobna bliskost i poznavanje povećavaju osjećaj sigurnosti. Iz tog razloga političari rado otkrivaju svoj osobni život.
- *fizička privlačnost*; fizički privlačnima prije dopuštamo greške, posebno je važna u vizuelnim medijima.
- *socijalna naknada i nagrade*; glas „dobre osobe“.
- *sličnost s primateljima poruka*, prije svega sličnost u stavovima.
- *namjere političara*,
- *socijalan moć političara*,
- *neverbalna komunikacija*.

Dakle, sve su to elementi koji čine imidž političara i na koje mora paziti, te ih izgrađivati kao dosljedne i vjerodostojne kategorije.

5. MEDIJSKA PERSONALIZACIJA I SPEKTAKULARIZACIJA POLITIKE

Personalizaciju u političkom kontekstu shvatamo uže od personificiranja, ali šire od „identifikacijskoga ključa“ određene osobe. Personalizacija bi doslovno značila davanje nečemu karakteristika svojstvenih određenoj ličnosti ili postavljanje vlasničkog odnosa nad nečim (npr. personalizacija kompjutera znači da samo određena osoba može koristiti kompjuter u dijelu koji je personalizirala). U politici personalizaciju posmatramo s dva aspekta:

- *proces individualizacije* (prezidencijalizacije, zbog uloge premijera u parlamentarnim sistemima), u kojem se politička komunikacija s kolektivnih tijela, stranaka i vlada, pomiče na pojedince političare.
- *proces privatizacije politike ili političara*, u kojem se fokus s političkih persona političara premješta na njihove privatne osobnosti (Šimunjak, 2012: 35-36).

Zbog čega dolazi do personalizacije politike?

1. Po receptu pop-kulutre i svijeta zabave mediji političare počinju mjeriti prema njihovu "zabavljačkom potencijalu" (Holtz-Bach, 2004: 44 u Šimunjak, 2012: 37). U tom kontekstu je i novi pristup političara medijima, „iznošenje detalja iz privatnog života kako bi se stvorio dojam otkrivanja prave osobe iza imidža i stvorila autentična i, normalna, „jedna od nas” javna osoba” (Langer, 2006: 31).

2. Za dosezanje do drugačije publike, mladih ili onih političkih nezainteresiranih ili neobrazovanih „političari moraju funkcionirati s lakoćom u privatnom diskursu kako bi se mogli predstaviti kao simpatične osobe što je nužan dio političke osobnosti (Van Zoonen i Holtz-Bach, 2000: 55 u Šimunjak, 2012: 37).

3. Potreba za diferencijacijom i upečatljivošću (Kuhn, 2004, 2007; Langer, 2011 u Šimunjak, 2012: 37) u ideološki i vrijednosno neopredijeljenim segmentima društva, te slabljenje stranačke identifikacije, primorava političare da u prvi plan ističu svoj personalni identitet.

Pored navedenih, personalizacija je ovisna i od kulture kojoj političari pripadaju. Tako je npr. za britanske političare važno da pokažu svoju inteligenciju i retoričke vještine, američki birači vole empatične kandidate. Holtz-Bach (2004 u Šimunjak 2012: 38 - 39) govore još o:

4. humanizaciji – prikazivanje političara kao običnog građana, jednoga od nas,

5. pojednostavljenju – u slučajevima kada se kompleksni politički problemi nastoje prenijeti biračima pokušava se to simplicifirati personiziranjem političara kao simbola rješenja koje će birači razumjeti,

6. odvlačenju pažnje – ukazivanjem na neku „mrlju” iz života suparnika se skreće pozornost sa sebe,

7. emocionalizaciji – slabljenjem stranačke identifikacije birača politički lideri nastoje emotivnu vezu uspostaviti na personalnom nivou.

8. dosezanju celebrity statusa političara koji se povezuju s pop-kulturom: povezivanje s poznatim sportašima, glazbenicima, filmskim zvijezdama kako bi poboljšali svoj status.

Od političkih događaja mediji stvaraju spektakl i vrše njihovu *holivudizaciju*. Denton i Woodward (u McNair, 2003: 11) ističu da političku komunikaciju ne čini njen izvor nego njen sadržaj i svrha. Međutim, s time se Vreg (2000: 43) ne slaže, tvrdeći da se ne smije odvajati formuliranje i komuniciranje politike te da „/.../ i

planiranje i ostvarivanje političkog komuniciranja je vođenje politike“; a nije rijetko da forma u politici i prevladava nad sadržajem. U prilog tvrdnji govori spomenuta teatralizacija politike i verifikacija političkog spektakla kao vrijednosti, odnosno devalvacija kvaliteta na političkoj sceni. Drugačije rečeno, nije bitno šta govoriš i predstavljaš nego kako to radiš.

Spektakl je proizveden da bi se povećala gledanost¹¹. Više nije važan program neke stranke nego se mediji fokusiraju na imidž političara i pikanterije iz njihovog života. Građani žele znati detalje o političarevom životu u porodičnom okruženju, o njegovoj ženi, djeci, najbližim rođacima. „Lake“ teme su „bliže“ običnom građaninu kojem mediji još uvijek služe za zabavu poslije napornoga dana. Mediji traže skandale s kojima ulaze u ličnu i intimnu sferu političara i drugih javnih ličnosti, a „/.../ sâm je spektakl postao jedno od načela organizacije u ekonomiji, politici, društvu i svakodnevnom životu“ (Hromadžić, 2010: 625). Takvi sadržaji privlače širu publiku, a time se povećava tiraž i cijena oglasnog prostora, odnosno broja oglasa. Oboje zajedno utječe na stvaranje veće dobiti. Mediji su u tome beskrupulozni a takve aktivnosti objašnjavaju činjenicom da su političari javne ličnosti i da je to djelovanje u interesu javnosti. „Estradne zvijezde“ turbo-folk muzike su davno shvatile da je i negativna reklama reklama. Koliko je to prihvatljivo u političkoj komunikaciji upitno je, međutim, na bh. političkoj sceni imamo zorne primjere takvih marketinških strategija (npr., Milorad Dodik). Spektakularizacijom politike pomjeraju se granice dobrog ukusa, političke korektnosti, morala i etike¹². Međutim, političari to podržavaju jer nemaju ništa novo da kažu. Politički lideri imaju svoje biračko tijelo – etnojavnost/etnobirači su konstanta na koju oni mogu uvijek računati (Baraković, 2010). Retorika kojom se služe političke (personificirane) opcije je toliko „otrcana“ da se ponekad dobija utisak da mediji prenose samo sliku, a ton naknadno neko u uredništvu namontira tako da ukomponira desetak riječi – Dayton, genocid, ustavne promjene, referendum, nedjeljiva, deklaracija, paket, sporazum, zauvijek, nikad i sl. Sva ta banaliziranja politike imaju za posljedicu apatičnost i rezigniranost javnosti te smanjenje broja glasača koji izlaze na izbore, jer su svjesni da njihov glas ne mijenja ništa.

¹¹ Analizu spektakla dao je Guy Debord (1999) u svojoj knjizi *Društvo spektakla* u kojoj opisuje medije i potrošačko društvo.

¹² Javlja se i oštre kritike načina na koji mediji prate političke procese. Zagovornici teorije *videomalaise* ističu da su „/.../ ozbiljna politička rasprava, ozbiljni problemi *policyja* te ozbiljno izborna izvješćavanje potpuno marginalizirani u društvu koje se vodi zabavom i koje je usredotočeno na život zvijezda iz svijeta *show businessa*“ (Norris, 2000: 3 u Grbeša, 2005: 52-53).

Spektakularizacija bez personalizacije bi bila nezanimljiva, ali obrnuto je moguće, pa čak i poželjno. Ukoliko se personalizacija odvija u skladu sa etičkim, profesionalnim načelima, spektakularizacija nije potrebna. Međutim, problem je što se, gotovo po pravilu, izlazi iz okvira tih načela. U središte javnog predstavljanja guraju se karakteristike političarove ličnosti koje sa samom politikom nemaju nikakve veze. Mediji pažnju javnosti skreću sa bitnih informacija¹³ i javnost „bombardiraju“ nebitnim. Besmisao je (za vladajuću elitu) itekako smislen. U stručnoj literaturi, u tom kontekstu, nalazimo izraze *infotainment* i *infomercial*, pri čemu *infotainment* predstavlja miješanje ozbiljnih sadržaja sa zabavom i na taj način skretanje pažnje sa bitnih tema. *Infomercial*, sa druge strane, predstavlja spoj informacija i komercijale gdje „.../ medijski sadržaji i društveno relevantne informacije postaju tek rubni okvir za reklamno oglašavanje. To je rezultat sve dominantnijih tendencija u medijima i medijskim politikama prema kojima se sadržaji podređuju formi, a forma tržišno-reklamnim modelima i politikama“ (Hromadžić, 2010: 618).

Jedna od glavnih karakteristika medijskih sadržaja 21. stoljeća je spektakularnost. Debord (1999: 11) tvrdi da je savremeno društvo, uopće, spektakularno¹⁴, te da su „medijske zvijezde spektakularne predstave živih ljudskih bića, projekcija opšte banalnosti u slike mogućih uloga“ (isto: 22). Dodaje da su zvijezde specijalisti za *prividni život*, te da „služe kao objekti poistovećivanja, koji ljudima pružaju nadoknadu za stvarnost fragmentirane produktivne specijalizacije u kojoj zapravo žive. Uloga slavnih ličnosti je da predstavljaju različite životne stilove i različita društveno-politička stanovišta na *potpuno slobodan način*“ (isto).

Društvo spektakla karakteriziraju određene konstitutivne pojave koje se mogu sumirati u četiri kategorije:

1. *Akteri* (poznati ili nepoznati, koji vrlo brzo postaju popularni) – riječ je o tzv. *celebrity ikonama*, među koje se sve češće ubrajaju i TV zvijezde (voditelji novinari, *news prezenteri*) i političari kojima osobni PR štabovi pažljivo grade pozitivan imidž. Riječ je o re/prezentaciji koja postaje važnija od osobe same, tako da ni ona ne može više razlikovati sebe od predstave sebe. Lejla Turčilo (2011: 42) ih naziva „celebritiji

¹³ Cilj ovakvoga komuniciranja je “zbunjivanje stada i pretvaranje biračkog tijela u pasivne promatrače ili statiste demokracije, odnosno pasivne aktere izbornog postupka.” (Miloradović, 2007 u Baraković, 2010)

¹⁴ „Spektakl je impresivni performans ili prikaz, sadržaj postavljen u zabavnu formu; odnosno svaki objekt, fenomen ili događaj koji je viđen kao nešto impresivno, nesvakidašnje, neobično i ponekad uznemirujuće“ (The World Almanac and Book of Facts, 2006: 313 u Turčilo, 2011: 41).

po sebi“. Upravo ova vrsta „zbrkane stvarnosti i imidža“, smatraju psiholozi, je uzrok psihičke nestabilnosti brojnih zvijezda poput Michaela Jacksona ili Britney Spears.

2. *Televizija* kao prenosnik spektakla je svojevrstan parametar onoga što jeste (ili nije) spektakularno i što zaslužuje (ili ne zaslužuje) emitiranje. Spektakl je postajao i ranije, još u doba antičkih olimpijada i rimskih gladijatorskih borbi, međutim, televizija je omogućila ekspanziju spektakla u današnjoj formi.

3. *Događaji*, koji neminovno uključuju elemente sukoba. Upravo zbog stalne potrebe praćenja sukoba celebrity ikona gledatelji odvrćaju pažnju od bitnih (političkih) događanja i društveno se (samo)izoliraju.

4. *Sukob*, sam po sebi, bez kojeg je događaj samo događaj, a ne spektakl. Sukob je uvijek zanimljiv za gledatelje¹⁵ (Turčilo, 2011: 42).

Dakle, spektakl ima svoju genealogiju i mediji su ti koji mu na najlakši način omogućavaju egzistenciju. Mediji postavljaju spektakl kao etičku kategoriju jer „ono što se vidi je dobro, ono što je dobro vidi se“ (Debord, 1999: 11) i pokušavaju koncept uvesti kao vrijednost. Međutim, moramo biti svjesni da je medijski spektakl češće u funkciji zamagljivanja, nego interpretiranja stvarnosti¹⁶, a to je ono što odgovara političarima.

Dobra stvar je što u današnje vrijeme imamo mogućnost izbora medija i medijskih sadržaja kakvu nikada do sada nismo imali. Ekspanzija informacijsko-komunikacijskih tehnologija kojoj smo svjedoci zadnjih desetljeća odrazila se u svim sferama života. Teoretičari već govore o informacijskoj revoluciji i, posljedično, formiranju informacijskog društva s novim sistemom vrijednosti, običaja, navika. Novi mediji¹⁷, prvenstveno internet sa svojim alatima i platformama (Web), te društvenim mrežama (Facebook, Twitter, MySpace, YouTube...), omogućili su stvaranje globalnog komunikacijskog sistema koji egzistira na principu ravnopravne participacije i univerzalne implementacije svih dotadašnjih medijskih oblika – tzv. „tradicionalnih medija“. Pored toga, internet sa svojim mogućnostima (osobinama) multimedijalnosti, hipertekstualnosti, interaktivnosti, arhivskog uređivanja, decentralizirane strukture, posredovanja i omogućavanja lakoga dostupa do nepreglednih količina informacija,

¹⁵ „Spektakl je svuda počinjao u prinudi, krvi i prevari, ali je obećavao bolje dane. Vjerovao je da ga ljudi vole“ (Debord, 1999: 11).

¹⁶ Turčilo (2011: 52) ističe da „... jedan od glavnih izvora moći savremenih medija leži u njihovoj sposobnosti da interpretiraju stvarnost te da interpretacijom utječu na tu stvarnost“.

¹⁷ Nail Kurtić (2011: 87) definira suvremene medije kao „složene globalne interakcijske sustave masovnog komuniciranja“ koje karakteriziraju: digitalna tehnologija, veliki broj komunikatora, veliki broj recipijenata, dvosmjerni kanali komuniciranja u kojima učesnici neprestano mijenjaju uloge komunikatora i recipijenta, velike baze podataka.

orijentiranosti na korisnika, konvergencije... korisnike postavlja u ulogu kreatora sadržaja s moćnim *suportom*, moćnijim od onoga koji su nekada imali „tradicionalni mediji”.

Spektakularizacija i personalizacija su prihvatljivi za sve aktere političke komunikacije. Javnost želi zabavu, mediji zaradu, a političari promociju. Ovo „ogoljavanje“ političara podržavaju i društvene mreže, međutim ono nije „vulgarno“ kao u tradicionalnim medijima. Političari ga mogu kontrolirati i intimizacija ide samo u granicama koje oni odrede, naravno ako znaju šta su primjereni sadržaji političke komunikacije na društvenim mrežama. Za razliku od tradicionalnih medija, tu je riječ o pozitivnoj intimizacija iskorištenoj za politički marketing (više u Nadarević, 2014).

ZAKLJUČAK

Političke kampanje su *show* kojim se nastoji privući birače da glasaju za neku političku opciju, odnosno kandidata neke političke opcije. Politika na našim prostorima je „unosan posao” i „isplati” se pomučiti nekih mjesec dana, koliko traje izborna kampanja, da se naredne četiri godine mandata ne bi ništa radilo, a dobro živjelo. Birači u politikama stranaka, već odavno, ne prepoznaju semantiku pojma po kojoj politika treba da reguliše zajednički život ljudi u skladu sa njihovim potrebama, interesima, predstavama, ciljevima. Dokaz za to je trend izborne apstinencije velikog broja glasača (vidjeti, Milardović 2006: 132-133). Kvalitet se pokušava prepoznati u pojedincima, političarima. Politika se personalizira. Problem personalizacije politike se posmatra s dva aspekta – prvo, poremećenog sistema vrijednosti i drugo, političke ravnodušnosti birača. Oba aspekta su u uzročno-posljedičnoj vezi. Naime, zbog niza razloga među kojima su nepovjerenje građana u izbore i izborne rezultate, razočaranost politikom i političarima, gubitak povjerenja u političke institucije, priroda izbornog sistema, konstelacija snaga i odnosa, mogućnost izbornog inženjeringa, pretjeran broj političkih stranaka, zasićenosti politikom, gubljenje identiteta političkih stranaka i smanjenje programskih razlika, instrumentalizacija ljudi za političke stranke, loš politički marketing, žuti tisak u funkciji širenja skandala, pesimizam itd. (isto) birači banaliziraju politiku, a izborne kampanje shvataju kao „zabavu za narodne mase”. Mediji „osluškuju” potrebe obiju strana i nastoje im udovoljiti. Politički kandidati pozitivnu sliku u javnosti grade pomoću medija. Negativnu također. Da bi bili u njihovoj „milosti” igraju nametnute uloge. Medijalizacija politike od političke scene pravi „Farmu”, „Big Brother”, a od

političara intransigent zvijezde. Spektakl se dobro prodaje, a trgovina je u obostranom interesu i političarima i medijima. Političari pristaju na zadiranje u intimu jer dobijaju medijsku pažnju, a ona je nužna za uspjeh u politici.

Politički kandidati postaju robne marke koje su za uspjeh na izborima spremni pokazati sve svoje osobine od stila oblačenja, načina komunikacije, ličnih i profesionalnih kompetencija, stavova, do intimnih porodičnih stvari. Zadatak birača je da odluči da li bi tu „robnu marku” kupio, izabrao, za mandat na vodećim političkim funkcijama u državi. Pri donošenju odluke značajna su dva momenta, *prvi utisak i odluka u zadnji trenutak*. Prvi utisak se izgrađuje na temelju vizualnih elemenata kao npr. odjeća, izgled, stas, mimika zbog toga nije ni postojan, odnosno brzo se zaboravlja. Imidž, kojeg je dio i ovaj prvi utisak, ima kontinuitet koji mora biti stalno održavan a to najlakše može putem masovnih medija. U slučaju da se taj kontinuitet izgubi odluka se donosi u zadnji čas. Nekada je dobro da je taj „prvi utisak” u „zadnji čas”.

Dakle, u relaciji *političar – mediji - javnost (birači)* gradi se imidž političara. Učešće svih navedenih faktora garantuje stabilnost percepcije političara od strane birača i ostvarenje cilja političara, pobjedu na izborima. Mediji interpretiraju imidž političara na svoj način, međutim međusobna ovisnost se ogleda u potrebi stalnog konfrontiranja ideja, potreba, zahtjeva obje strane i „brige” o scenariju, dramatizaciji, teatralizaciji tih odnosa. Imidž političara se ne smije doživljavati kao njihov marketinški trik, međutim, to zahtijeva političku zrelost sve tri strane političke komunikacije. Mora postati trajna kategorija, mjerilo stvarnih vrijednosti i stabilnosti politike kandidata. U prirodi čovjeka je da treba vođu, bira se onaj najbolji, a ne najzabavniji ili jednaki s nama.

LITERATURA

1. Baraković, V. (2010). Personaliziranje političke scene u BiH i uloga medija. Mediacentar_online. Dostupno na <http://www.media.ba/mcsonline/bs/tekst/personaliziranje-politike-scene-u-bih-i-uloga-medija> [pristupljeno 26.06. 2011.].
2. Baudrillard, J. (2001). *Simulacija i zbilja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
3. Boorstin, D. J. (1992). *The Image: A Guide to Pseudo Events in America*. New York: Vintage Books.
4. Brečić. K., Milanović, L i Šimunjak M. (2012). „Amerikanizacija“ bez trivijalizacije: analiza novinskog izvještavanja o predizbornoj kampanji Vesne Pusić 2009. godine. Društvena istraživanja, 21(2012) br. 2 (116), str. 523-544.

5. Bugarski, R. (2003). Uvod u opštu lingvistiku, sabrana djela, knjiga 6. Beograd: Čigoja, XX vek
6. Čerkez, I. (2009). Osnovna obilježja medijske komunikacije u demokratskoj kulturi. *Socijalna ekologija*, vol. 18, no. 1, str. 28-39. Dostupno na <http://hrcak.srce.hr/file/64291> [pristupljeno 27.01.2012.].
7. Debord, G. (1999). *Društvo spektakla*. Zagreb: Arkzin.
8. Goati, V. (2007). *Političke partije i partijski sistemi*. Podgorica: Centar za monitoring-CEMI.
9. Grbeša, M. (2005). Suvremene izborne kampanje i kako one utječu na demokratski proces. *Politička misao*. Vol. XLII, br. 1, str. 49-59. Dostupno na http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=33174 [pristupljeno 27.01.2012. godine].
10. Hafner-Fink, D. i Boh, T. (2003). *Predsedniške volitve 2002*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
11. Hromadžić, H. (2010). Mediji i spektakularizacija društvenog svijeta. Masmedijska produkcija „kulture slavnih“. *Filozofska istraživanja*. 120 god. 30(2010), sv. 4, str. 617-627.
12. Jowett, G. S. and O'Donnell, V. (1992). *Propaganda and Persuation*. London: Sage Publications.
13. Kline, M. (1990). Politika: marketinška perspektiva. *Media magazin*. mart 1990. X(3), br. 17, str 10. Ljubljana: ČGP Delo.
14. Kline, M. i Ule, M. (1996). Psihologija tržnega komuniciranja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
15. Kurtić, N. (2011). *Komunikološki ogledi*. Tuzla: Bosanska riječ.
16. Kurtić, N. (2016). *Odnosi s javnostima*. Sarajevo: University press-Magistrat znanja.
17. Milardović, A. (2006). Političke stranke u doba tranzicije i globalizacije. Zagreb: Centar za politološka istraživanja.
18. Milardović, A. (2009). Moć imidža i nemoć politike. *Monitor*. Dostupno na <http://www.monitor.hr/clanci/moc-imidza-i-nemoc-politike/25778/> pristupljeno 20.11.2017. godine. McNair, B. (2003). *Uvod u političku komunikaciju*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
19. Nadarević, D. (2014). Internet i društvene mreže u političkoj komunikaciji – kanali diseminiranja informacija ili virtualne agore? U: Kovačević Braco (ur.). *Globalizacija i suverenost - sa osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Banja Luka: Evropski defendologija centar, str. 291-303.

20. Spahić, B. (1987). *Kontroverze propagandnog djelovanja*. Sarajevo: Oslobođenje, Fakultet političkih nauka „Veljko Vlahović“.
21. Spahić, B. (2000). Politični marketing: besedna in slikovna predvolilna vojna. Družbenopolitični, državni in kulturološki vidiki volilnega marketinga v Sloveniji od osamosvojitve do volitev 2000: članki, eseji razprave. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, posebna izdaja, 1*. Ljubljana: Študentska založba.
22. Šadl, Z. (1993). Volitve 92: Politični imidž in vpravljanje z vtisi volivcev. U: *Volitve in politika po slovensko*. Frane Adam (ur). Str. 97-112. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
23. Šimunjak, M. (2012). Privatni život kao dio komunikacijske strategije hrvatskih političara: predsjednički izbori 2009./2010.. *Medijske studije*, 2012, 3(5). Str. 34-50.
24. Šipka, M. (2006). *Kultura govora*. Drugo izdanje. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu.
25. Turčilo, L. (2011). *Zaradi pa vladaj: politika-mediji-biznis u globalnom društvu i u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Vlastita naklada.
26. Vreg, F. (1992). Politično prepričevanje in strategija volilnega marketinga. *Teorija in praksa, družboslovna revija*. 1 (29), št. 9/10, str. 827-839.
27. Vreg, F. (2000). *Politično komuniciranje in prepričevanje: komunikacijska strategija, diskurzi, prepričevalni modeli, propaganda, politični marketing, volilna kampanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
28. Vreg, F. (2004). *Politični marketing in demokracija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

THE IMAGE OF POLITICIANS IN THE WORLD OF MEDIAIZATION AND THEATRICALIZATION OF POLITICS

Summary

Banalization of politics, unclear programs and program goals of political parties, apathy and electoral abstinence of voters demanded new approaches to politicians in the race for voices. Politics is personalized and thus tries to get closer to voters. Politicians become entertainers, stage performances and perceptions of politicians become a benchmark for quality to perform a certain political function. The picture becomes more important than the tune, no matter what is spoken but how and who it is. The media, especially visual ones, are important because they enable the presentation of the image the politician wants to present. At the same time, they participate in the image building itself as they pose demands for adapting politicians to the appropriate media format, schemes. Politicization of the media is a prerequisite for election success. The boundaries between the public and the private are deleted because it delights the audience. The spectacle selling the media space and politicians allows continuous appearances in mass media, and if it does not “spin” in mass media, politicians have no political future. This paper tries to identify the role of politicians in political communication and the role of media in building a political image.

Key words: Personalization, mediaization, spectacle, politics, media

Adresa autora

Authors' address

Sead Omerbegović

Filozofski fakultet u Tuzli

sead.omerbegovic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Muhamed Omerović, Mirsada Zukorlić

OBUČAVANJE BUDUĆIH NASTAVNIKA RADI

PODSTICANJA RAZVOJA SOCIJALNE KOMPETENCIJE

UČENIKA / EDUCATING FUTURE TEACHERS IN ORDER

TO FOSTER THE DEVELOPMENT OF STUDENTS'S

SOCIAL COMPETENCE 307

UDK 378: 371.13

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Muhamed Omerović, Mirsada Zukorlić

OBUČAVANJE BUDUĆIH NASTAVNIKA RADI PODSTICANJA RAZVOJA SOCIJALNE KOMPETENCIJE UČENIKA

Savremeni trend obrazovanja podrazumijeva i nove uloge nastavnika. Jedan od značajnih aspekata obrazovanja budućih nastavnika jeste i njihovo osposobljavanje za podsticanje razvoja socijalne kompetencije učenika. U radu se ovoj problematici pristupa kroz primjenu metode teorijske analize i modelovanja. Najprije se razmatra socijalna kompetencija učenika u kontekstu odgojno-obrazovnog rada. U drugom dijelu ponuđena su i analizirana ključna polja obučavanja budućih nastavnika nastavnika radi podsticanja socijalne kompetencije učenika, koja obuhvataju: procesuiranje pedagoške komunikacije (uključujući sve njene dimenzije); osmišljavanje nastavnog kurikulumu i pripremanja učenika za zajednički život. Takođe, ponuđene su i odgovarajuće strategije podsticanja za koje treba osposobljavati buduće nastavnike a koji bi trebalo da čine integralni dio odgojno-obrazovnog rada sa učenicima školskog uzrasta kao i preporuke za odabir nastavnika i procjenu kvaliteta njihovog rada.

U radu se zaključuje da bi nove uloge budućih nastavnika kao i strategije podsticanja razvoja socijalne kompetencije učenika dobile puni smisao ako bi se realizovali kao sastavni dio odgojno-obrazovnih aktivnosti unutar odjeljenja jer se na taj način izbjegava problem dekontekstualizacije socijalnog ponašanja.

Ključne riječi: obučavanje nastavnika, socijalna kompetencija učenika, nove uloge nastavnika, strategije podsticanja razvoja socijalne kompetencije učenika

UVOD

Nastojanja da se razviju kompetencije potrebne za život u 21. vijeku nameću i potrebu kvalitetnijeg obrazovanja budućih odgajatelja/učitelja i odgajatelja. Predstavljanje kompetencija nastavnika kroz dvije dimenzije – predmetnu i pedagoško-didaktičko-metodičku kompetenciju nije sveobuhvatno. Evropski kompetencijski okvir u svojoj strukturi obuhvata kompetencije nastavnika u znatno širem kontekstu: stručno-predmetni, pedagoški, organizacijski i komunikaciono-reflektivni (Klaassen, 1994). Koncept savremenog učenja podrazumjeva obuku onih koji će odgajati druge u pravcu podsticanja razvoja odgovarajućih humanih resursa, neophodnih za agensnost u društvu i razvijanje višedimenzionalnih kompetencija – „rješavanja problema, sporazumijevanja, kooperacije, agensnosti (djelotvornosti), samoorganizacije, cjelovitosti“ (Knežević-Florić, 2005: 196). Od nastavnika se traži posvećenost, lična odgovornost, emocionalni angažman. Umjesto principa aktivnog profesionalizma sve se više naglašava etički kodeks koji nastavnički poziv stavlja u kontekst društvenih odnosa i procesa (Vlahović, Vujisić-Živković: 2005).

Pripremanje budućih nastavnika podrazumijeva da oni budu osposobljeni za prenošenje znanja i njihovo razumijevanje, a, u sklopu ukupnih aktivnosti, predlaže im se i (često i nalaže) podsticanje razvoja socijalne kompetencije učenika. Zato se s razlogom pitamo da li je i u kojoj mjeri za buduće nastavnike (učitelje) moguća realizacija ovog zadatka? Koji su putevi, načini i oblici podsticanja kroz koje je sve ovo moguće ostvariti u odjeljenju sa trideset i više učenika koji se razlikuju po spoljašnjosti, temperamentu, fizičkom razvoju, inteligenciji, socijabilnosti i socijalnom porijeklu.

SOCIJALNA KOMPETENCIJA UČENIKA U KONTEKSTU ODGOJNO-OBRAZOVNOG RADA

U cilju davanja što potpunijeg odgovora na postavljena pitanja, neophodno je jasno koncipirati značenje i osnovne karakteristike pojmova kompetentnosti i socijalne kompetentnosti. Dakle, kompetentnost podrazumijeva znanja, umijeća i iskustva u vezi sa konkretnim područjem, određenom oblasti, djelatnosti, funkcijom – kvalitete kojima doprinosi obrazovanju. Bitna karakteristika kompetentnosti je **razvojnost**. Na razvoj kompetencija potrebno je uticati ciljno, isplanirano, adekvatnim metodama, sredstvima i sadržajima – što nam ukazuje na još jednu veoma značajnu dimenziju kompetentnosti – **odgojivost** (Zukorlić, 2016:98).

U dolaženju do jednog od mnogih mogućih odgovora, poći ćemo od stava niza autora da je bavljenje efikasnošću interakcija pojedinca sa socijalnim okruženjem, zapravo, suštinska karakteristika koncepta socijalne kompetentnosti (Wine & Smye, 1981, Šimić-Šašić, 2011, Zukorlić, 2017). Riječ je o ostvarenju pojedinca u različitim životnim oblastima u okviru organizovanog društva – od porodice, preko vršnjačkih grupa, škole, lokalnog okruženja, kulturnih i drugih nivoa razvijenih u savremenim zajednicama.

Mnoge socijalne dispozicije (pozitivne i negativne) uče se iz iskustva. One se ne uče poučavanjem, već se uče na osnovu modela važnih osoba iz okruženja. Pored toga, da bi se socijalne dispozicije trajno formirale/ustalile važno je da djeca/učenici budu u prilici da ih ispoljavaju. Prosocijalne dispozicije (saradnja, odgovornost, empatija...) razvijaju se intenzivnije ukoliko se ispoljavaju u stvarnim kontekstima, pa je zato potrebno obezbijediti povoljan i podsticajan milje. Razvijanje socijalne kompetencije je primarni zadatak pedagoškog procesa, pri čemu se uloga škole ne smije zanemariti. Od nje se očekuje da odgovori potrebama učenika (pojedinca) i potrebama društvene sredine. To je jedino moguće ako škola postane zajednica svih – zajednica u kojoj se živi – humana sredina koja pruža svestranu pomoć za „život u svijetu koji je određen naukom i politikom, tradicijom i napretkom, za život koji postoji i izvan i unutar škole“ (Heting, 1997: 186). Za nastavnike to znači ovladavanje strukom, naučnim disciplinama i pedagoškom metodologijom kao neophodnim pretpostavkama kompetentnosti. Ipak, sve to nije dovoljno pa su, pored njih, „neophodni ljudski kvaliteti, znanja, sposobnosti i umijeća vezana za procese i međuljudske odnose u nastavi i uopšte odgajaju. Na osnovu rečenog, potrebno je da se ciljevi obrazovanja (obučavanja) nastavnika iskazuju očekivanim kompetencijama.

NOVE ULOGE NASTAVNKA U CILJU PODSTICANJA SOCIJALNE KOMPETENCIJE UČENIKA

Savremena stremljenja u obrazovanju nastavnika nameću potrebu da oni preuzmu nove uloge, da stiču znanja i usavršavaju vještine koje do sada nisu bile zastupljene u njihovoj obuci:

Osposobljavanje za vođenje efikasne pedagoške komunikacije

Ona se može definisati kao profesionalna komunikacija pedagoga sa djecom (pri čemu se pod pojmom pedagog podrazumijeva odgajatelj u najširem smislu te riječi), usmjerena na rješavanje obrazovnih i odgojnih zadataka. U tom slučaju pedagoška

komunikacija „obuhvata oblasti ličnih mišljenja, sklonosti, interesa, vrijednosti, shvatanja učenika i pedagoga i postaje pedagoški efektna“ (Sergejev, 2004: 67). Važne odlike pedagoške komunikacije su: uslovljenost ciljem odgoja, profesionalno osmišljavanje i programiranje njenog toka i ishoda od strane odgajatelja, visok nivo interakcije i mogućnost obostranih uticaja, otvorenost, interpersonalnost, aktivno slušanje, razumijevanje, postojanje emocija, empatija (Zukorlić, 2012). Ona predstavlja okvir za razvoj komunikacionih kompetencija učenika koje su višedimenzionalne i povezane sa drugim kompetencijama i aspektima njihove ličnosti. Razvoj komunikacionih kompetencija učenika nije jedini i glavni cilj, već njihov razvoj ujedno predstavlja osnovu za razvoj drugih sposobnosti koje su povezane sa komunikacionim kompetencijama i koje se na njih nadovezuju: profesionalne, radne, akcione, socijalne, kreativne, intelektualne. Cjelokupni proces odgoja kojim se želi uticati, između ostalog, i na razvoj socijalne kompetencije učenika, a kroz pedagošku komunikaciju nastavnik – učenik (uključujući sve navedene odlike pedagoške komunikacije), zahtijeva dosljedno uvažavanje sljedećih principa pedagoške komunikacije:

- princip uvažavanja i prihvatanja ličnosti učenika i njegovih osjećanja;
- princip ravnopravne i nenasilne komunikacije između učenika i nastavnika;
- princip svrsishodnosti pedagoške komunikacije;
- princip aktivizacije učenika u pedagoškoj komunikaciji;
- princip altruizma i empatičnosti u pedagoškoj komunikaciji
- princip uvažavanja kulturalne raznolikosti u pedagoškoj komunikaciji (Zukorlić, 2016: 101).

Aдекватna socijalna kompetencija stvara se stilom rukovođenja koji podstiče pojedinca na iznošenje misli otvoreno i iskreno, bez bojazni da će biti ismijan, kritikovan isl. Bitno je i to da se u komunikaciji podstiče vedrina, razumijevanje i međusobno uvažavanje, kao i navika da se aktivno slušaju drugi dok govore (Gojkov, 2006: 47). Nastavnici, kroz rukovođenje kao socijalnu razmjenu mogu aficirati učenike i stvoriti prijatno ili neprijatno stanje. U prvom slučaju učenik osjeća nastavnikovu empatiju, podršku i pozitivnost, a u drugom, učenik se osjeća usamljeno. Socijalno inteligentni nastavnici vješto utiču na raspoloženje učenika i podižu ga na viši nivo. To direktno utiče na jačanje umnih sposobnosti kao što su kreativno mišljenje, kognitivna fleksibilnost i obrada informacija. Takođe, istraživanja Hjuita (Huitt, 2003) pokazuju da je kvalitet interakcije između učenika i nastavnika jedan od najboljih indikatora učeničkog uspeha, odnosno nivoa učeničke

angažovanosti u nastavi i učenju, te da ishodi učenja utiču na karakteristike ličnosti učenika i na njihovu motivaciju.

„Trenuci učenja prožeti silovitom mješavinom duboke pažnje, poletne zainteresovanosti i snažnih pozitivnih emocija su zapravo trenuci u kojima se uživa u učenju“ (Goleman, 2014: 265).

Osposobljavanje budućih nastavnika za izradu nastavnog kurikuluma

Buduće nastavnike treba osposobljavati za izradu nastavnog kurikuluma usmjerenog na interakcijsko-komunikacijske aktivnosti koje uključuju aktivnost nastavnika i učenika s jasno postavljenim ciljevima i zadacima a koji obuhvata pitanja: šta treba da se nauči, koliko, na koji način, koja sredstva koristiti, u kojim momentima te kako izvršiti evaluaciju postignutog i gdje to primijeniti.

Vilotijević navodi: „Jedan od najvažnijih zadataka kurikuluma škole je da predvidi mjere i podsticaje za podizanje kvaliteta nastave“ (Vilotijević, 2009: 97). U skladu s tim, kako bi svrsishodno djelovao, nastavnik izrađuje nastavni kurikulum, koji je s utvrđenim ciljevima i kompetencijskim standardima dio školskog kurikuluma. A sam kvalitet nastavnog procesa uslovljen je stručnošću, didaktičko-metodičkom kulturom, odnosom nastavnika prema učenicima i radnom klimom koju on diktira (ibidem, 98). Potkrepljujući navedeno Brofijevim načelima kvalitetnog poučavanja (ponašanje nastavnika odlučujuće utiče na rezultate učenja, ponašanje nastavnika determiniše odjeljenjsku atmosferu... nema nastavnikovog ponašanja koje bi pozitivno uticalo na rezultate učenja u svim nastavnim situacijama), Vilotijevićeva zaključuje da je „veliki značaj socijalne i radne klime u odjeljenjskom kolektivu“ (ibidem: 99). U tom smislu, sama izrada školskog kurikuluma podrazumjeva didaktičko-metodičku spremnost, kao i odnos nastavnika prema radu koji će stvarati klimu topline, povjerenja, saradnje i obogaćivati interakciju između njega i učenika. To bi konkretno značilo da je nastavnik, prilikom izrade nastavnog kurikuluma, kao integrativnog dijela školskog kurikuluma, u obavezi da „ukloni moguće smetnje razvoju socijalnih kompetencija učenika. Naime, nužno je naglasiti kognitivne ciljeve, ali one koji ne zaklanjaju socijalne ciljeve i socijalno učenje općenito, odnosno nužno je pomicati izrazito kognitivne pristupe prema razvoju socijalnih kompetencija“ (Jurčić, 2010: 205). Pri izradi kurikuluma kod nastavnika, pored stručne, predmetne, didaktičke, organizatorske i evaluatorske uloge, do izražaja dolazi i njegova socijalna kompetencija. Svaki nastavnik bi u okviru sopstvenog progama uže stručnog usavršavanja trebalo da uvrsti i razvoj socijalne kompetencije. Budućim nastavnicima je potrebno, kroz komunikaciju u visokoškolskoj nastavi, omogućiti modele socijalne interakcije i

optimalne nivoe funkcionisanja u grupi. Ukoliko ima razvijenu socijalnu kompetenciju, nastavnik može da:

- prenese učeniku određena socijalna znanja i vještine za preuzimanje aktivne uloge u socijalnom i kulturnom životu,
- podstiče socijalno razumijevanje učenika, i da izgrađuje kod učenika društveno prihvatljive oblike ponašanja,
- uspostavlja i održava zadovoljavajuće odnose s drugim ljudima,
- nauči učenike da lične potrebe zadovoljavaju na društveno prihvatljiv način,
- podstakne učenike na prihvatanje svojih obaveza i odgovornosti,
- razvije kod učenika sposobnost empatijske komunikacije,
- pomogne učeniku da razvije samopouzdanje,
- osposobi učenike da primjereno reaguju na frustraciju, nasilje i stres,
- podstakne kod učenika sposobnost regulisanja emocija,
- razvije kod učenika nov način percipiranja određenih situacija (Đuranović, 2007: 178).

Osposobljavanje budućih nastavnika da pripremaju učenike za zajednički život

Pred budućim nastavnicima postavlja se niz pitanja: Kako „opremiti“ mlade za dostizanje optimuma i individualne i socijalne uspješnosti, kako ih osposobiti da naučeno primjene prema svojim potrebama, da usvoje sistem djelovanja i integrišu nove alternative, da biraju između više alternativa, da novostečeno iskustvo povežu sa prethodnim, da prošire svoj repertoar ponašanja i djelovanja? Ipak, to nije sve. Nema sumnje da poučavanje učenika za zajednički život (naučite da živite sa drugima) predstavlja jednu od najvažnijih uloga savremenog obrazovanja a i nastavnika (Delor, 1996). On je kreator odgojne situacije u kojoj se rješavaju konflikti mirnim putem, istovremeno razvijajući svijest drugih, njihovu duhovnost, kulturu... U tom smislu, obrazovanje budućih nastavnika treba da ima dva komplementarna pristupa. Jedan, upoznati ih sa različitostima među ljudskim rasama kao i međusobnoj sličnosti svih ljudi na ovoj planeti (otkrivanje drugoga). Drugi (težnja ka zajedničkim ciljevima) podrazumijeva da prevazilaze pojedinačne (individualne) prakse i pridaju značaj onome što je zajedničko u odnosu na ono što je strano (Delor, 1996). Jedino nastavnici ovakve orijentacije mogu adekvatno djelovati na razvoj socijalne kompetencije učenika.

Proces obrazovanja trebalo bi da doprinese i posticanju pojedinčeve potrebe za participacijom, kritičkim rasuđivanjem i autonomnim ponašanjem. To je nužno jer u savremenim društvenim okolnostima, u uslovima složenih i stalno novih obaveza i

odgovornosti, nije dovoljno znati samo „kako“ već valja znati i „zašto i kuda“ (Knežević-Florić, 2005: 191).

Izgrađene socijalne kompetencije nastavnika prepoznaju se u radu sa učenicima. One se reflektuju na nivo socijalnih kompetencija učenika koje su im neophodne kako bi izrasli u osobe koje se mogu brinuti sebi i o drugima. Osim toga, nivo socijalne kompetentnosti učenika ogleda se i u tome da li i u kojoj mjeri mogu „slušati i razumjeti druge, surađivati, doći do kompromisa, kontrolirati ljutnju, nenasilno rješavati sukobe, sebe i druge uključiti u zajednički rad, primjenjivati pravdu i odgovornost, poticati druge na odgovorno i pravedno ponašanje i slično“ (Jurčić, 2010: 205). Pored toga što nastavnik sebe smatra socijalno kompetentnim, potrebno je da i od učenika dobije „priznanje“ za svoje postupke. Nekada su to postupci inicirani od strane nastavnika, a nekada podstaknuti inicijativom učenika.

STRATEGIJE PODSTICANJA RAZVOJA SOCIJALNE KOMPETENCIJE UČENIKA

Ključna uloga nastavnika ogleda se u tome da, prvo, ocjeni stanje interpersonalnih odnosa u kolektivu učenika sa kojim se radi i drugo, da u skladu s tim primjeni ili razvije adekvatne odgojne strategije za podršku učenicima, kako bi oni: a) razvili produktivne intergrupne odnose i b) uočili socijalne kompetencije i usvajali ih kao sopstvene modele ponašanja. U tom smislu, oblici podsticanja razvoja socijalne kompetencije učenika uključuju:

Sticanje i proširivanje socijalnih znanja učenika i razumijevanje socijalne stvarosti

Učenici svoju socijalnu uključenost u školskom kolektivu neće moći ostvariti bez posjedovanja adekvatnih predznanja o grupi i grupnoj dinamici, o tehnikama koje će pomoći ovoj uključenosti. Ova **znanja** podrazumijevaju da pojedinac ovlada osnovnim načelima demokratije; grupnog rada; da sazna koji su putevi ostvarivanja njegove socijalne promocije, ekstraverzije; te da nauči šta znači razumijevanje drugih individua i grupa i koja je svrha svega toga, kao i šta je njegov lični interes. U zavisnosti od ukupnog nivoa znanja kod učenika stvara se osnova za formiranje vlastitog viđenja stvarnosti. Drugim riječima, dijete koje ne raspolaže ovim znanjem i razumijevanjem u interakciji teško će moći da ima obzira prema drugim ljudima (Roeders, 2003, navod Knežević-Florić, 2006: 148). Socijalno **razumijevanje** podrazumijeva sposobnost predviđanja tuđih reakcija na uobičajene situacije u sklopu vršnjačkih interakcija kao i tuđih preferencija, te razumijevanje tuđih osjećanja.

Razvijanje sposobnosti za komunikaciju, za učestvovanje u raspravi, pregovaranje, naizmjenično uključivanje u razgovor, saradnju, pokretanje interakcije, za artikulaciju preferencija i razloga tuđih postupaka, prihvatanje kompromisa te saosjećanja sa drugima, temelji se na vrstama razumijevanja koje igraju određenu ulogu u djelotvornoj socijalnoj interakciji. Socijalno kompetentniji učenici usklađuju svoje ponašanje s tuđim tako što nađu „zajednički jezik“, razmjenjuju informacije i ispituju sličnosti i razlike. To im pomaže u razrješavanju sukoba i da uspješnije od svojih vršnjaka saopšte svoje namjere i preferencije, kao i da otvoreno iskažu svoja osjećanja.

Skretanje pažnje učenika na tuđa osjećanja i interese

Nastavnik bi, u primjerenim situacijama trebalo da skreće pažnju učenika na tuđa osjećanja i interese. To će rezultirati boljim razvojem učeničkih dispozicija predviđanja reakcija i osjećanja vršnjaka na razne događaje, a time i produbiti njihovo poznavanje i razumijevanje drugih. Jedan od načina je *postavljanje pitanja učenicima* – npr., u diskusiji o planovima za neku predstojeću aktivnost nastavnik može upitati nekog učenika ili više njih šta misle da bi se nekom određenom učeniku moglo više dopasti ili kako bi to dijete moglo reagovati na dosad osmišljeni plan. Kroz ovu vrstu pitanja, nastavnici poručuju učenicima da je obzirnost prema tuđim mišljenjima, interesima i osjećanjima važna i cijenjena osobina. Drugi način je *lični primjer nastavnika* – gdje on ujedno služi i kao model za predviđanja tuđih osjećanja i interesa. U tom smislu, on može diskutovati sa učenicima o tome šta je to što bi djeca iz drugog razreda voljela znati o tome šta se događa u njihovom odjeljenju.

Podsticanje alternativnih interpretacija tuđeg ponašanja

Određeni negativni oblici ponašanja učenika nekada mogu biti pokretač produbljivanja socijalnih znanja i razumijevanja drugih. Naime, podsticanje alternativnih interpretacija tuđeg ponašanja će biti djelotvorno u situacijama kada su djeca sklona da etiketiraju drugu djecu koja se razlikuju od njih ili im nisu simpatična. Takođe bi trebalo da nastavnik bar riječima, a još je uvjerljivije postupcima, pokaže etiketaru da on poznaje i prihvata dijete koje je etiketirano. Ovdje je važno da nastavnik podstakne učenika (etiketara) da razmisli o alternativnim interpretacijama tuđeg ponašanja. Važno je, takođe, da nastavnik saopšti učenicima da očekuje od njih da razmisle o razlozima razlika između djece, da on te razlike prihvata, te da i od učenika očekuje da private i poštuju razlike. Sličnim postupkom se može agresivnoj djeci pomoći da osmisle alternativna tumačenja namjera koje su u pozadini ponašanja

nekog djeteta. Agresivna djeca često odmah pripišu drugima agresivne namjere. Nastavnik ima ulogu da pomogne učeniku da shvati da nisu sve radnje, npr. ometanja uvijek namjerna i da postoji način da se ostvari dogovor. Iako će u nekim slučajevima biti potrebno dugo vremena da učenik nauči razmišljati o namjerama drugih, to će im dobro poslužiti u budućim socijalnim interakcijama.

Pomoć učenicima u aktivnom učestvovanju u raspravama

Sticanje znanja i razumijevanje socijalnih situacija potrebnih za *aktivno učestvovanje u raspravama* i sličnim socijalnim situacijama podrazumijeva nastavnikovu pomoć. Naravno, potrebno je da nastavnici iskoriste pravi moment kao povod da ukažu učenicima na to da imaju obzira i saslušaju druge kada govore i iskoriste priliku da sopšte šta imaju. Taj momenat može biti situacija u kojoj učenik usljed nedovoljno razvijene sposobnosti da ispravno protumači socijalnu situaciju, daje komentare koji nisu povezani sa temom o kojoj se vodi diskusija. U drugom slučaju, dijete – učenik remeti diskusiju svojim komentarom jer želi nametnuti svoju temu iz razloga što mu aktuelna tema nije poznata. U oba slučaja nastavnik može pomoći učeniku ako razgovara sa njim nasamo i ponudi mu specifične prijedloge u vezi sa temama koje su važne i zanimljive drugoj djeci.

Pomoć učenicima u otkrivanju zajedničkih obilježja

Prijateljstva uglavnom nastaju kada mogući prijatelji otkriju zajedničke interese, iskustva i sklonosti. Nastavnik je taj koji može pojačati interesovanja jednih učenika prema drugim učenicima tako što će ukazati na interese ili iskustva koja su im zajednička. Takvi zajednički interesi mogu predstavljati temelj solidnog prijateljstva. Ta zajednička iskustva i interesovanja mogu biti iz različitih oblasti života učenika i poželjno je da budu pozitivna. Samo je bitno da postanu sredstvo preko kojeg će se izgraditi snažan osećaj zajedništva.

Podsticanje razvoja sposobnosti konstruktivne saradnje (kooperacije) među učenicima

Osnovno obilježje kvalitativne škole jeste da ona, umjesto naglašavanja samostalnog rada učenika, sve više akcenat stavlja na timski rad i saradnju. Kooperativno učenje, timski rad i saradnja idu u red najvažnijih djelatnosti koje će se tražiti u budućnosti i biti presudne za uspeh u 21. vijeku (Greene, 1996). Takvoj školi su potrebni nastavnici koji neprekidno tragaju za strategijama koje povećavaju kvalitet, kojima je moguće unaprijediti interakcijsko-komunikacijsko polje i odojno-obrazovni proces.

Pokazatelji kvaliteta, grupisani oko međuljudskih odnosa, najviše se vezuju za kooperativno učenje u nastavi koje podstiče afirmaciju, komunikaciju i kooperaciju ili uzajamnu spremnost pomaganja. Kooperativno ili saradničko učenje javlja se kad učenici rade zajedno, u parovima ili malim grupama na nekom zajedničkom problemu, istražuju zajedničku temu ili se nadograđuju na uzajamne spoznaje kako bi stvorili nove ideje, nove ili jedinstvene kombinacije (Steele, Meredith i Temple, 1998).

Pedagozi (Zukorlić, 2012; Vilotijević i Mandić, 2016; Omerović 2016) ukazuju na važnost interakcije, komunikacije i saradnje u odgojno-obrazovnom procesu. Zato i tzv. interaktivna nastava (učenik stiče znanja u stalnoj saradnji sa vršnjacima i nastavnikom) dobija sve više na značaju. Njene glavne odrednice su: razmjena iskustava, znanja i stavova među učenicima i između učenika i nastavnika, povezivanje nastavnog gradiva sa iskustvom učenika i njegovim stilom učenja, saradnja i partnerstvo, odnos zasnovan na ravnopravnosti, poštovanju i demokratskim načelima učenja (Omerović, 2016). Pored navedenih odrednica interaktivne nastave važno je ukazati i na to je za bolju saradnju među učenicima povoljnija mala grupa. Samim tim potiskuje se takmičarski karakter i rivalstvo, a umjesto toga, u prvi plan dolazi grupni rad koji se zasniva na saradnji i interakciji što pojačava izgleda u realizaciji ciljeva (Vilotijević & Vilotijević, 2008).

U kooperaciji, putem osmišljenih društvenih zadataka, stvara se šansa da se doživi savezništvo, solidarnost i zajedništvo (Florić, 2005: 200). To, zapravo, znači da učenici stiču kompetencije koje kasnije mogu uspješno primjenjivati na poslu, u porodici i drugim situacijama – a to, drugačije rečeno, predstavlja cilj savremenog odgojno-obrazovnog rada i nastave.

Postoje određeni uslovi koji se moraju ispuniti kako bi se ostvarila saradnja: prvi preduslov saradnje jeste pristanak svakog pojedinca na saradnju; drugi je preduslov kvalitetna komunikacija i sposobnost usklađivanja s drugima. Najviši nivo saradnje se postiže ako među članovima skupine postoji pozitivna međuzavisnost.

Razvijanje sposobnosti empatije – sposobnosti shvatanja i razumijevanja drugoga

Rad na jačanju empatije u sebi zahtijeva visok stepen pažnje i ozbiljnog rada duše i uma i najvažnije, u ovom slučaju, je naučiti slušati i čuti učenika. Ako hoćemo da budemo objektivni moramo reći da visokoempatičan nastavnik zaista *pati* znatno više nego niskoempatičan, no upravo u tome se sastoji fundamentalna osobenost nastavničke profesije, njena sreća i nesreća. Biti u stanju empatije znači prihvatati unutrašnji svijet drugog precizno, ali bez osjećanja „kao da“. Sve to vodi ka postizanju

sklada u odnosima unutar jednog odjeljenja kao skupine. Ta sposobnost postizanja sklada omogućuje jednoj grupi da, uz jednake ostale kvalitete, bude posebno uspješna i produktivna, dok će neka druga grupa, čiji se članovi po nadarenosti i vještinama nimalo ne razlikuju od članova prve – postizati lošije rezultate (Goleman, 1998). Djeca su sklona identifikaciji više nego odrasli, zato se na času oni često „inficiraju“ emocijama nastavnika, posebno učenici nižih razreda (Sergejev, 2004).

Jačanje altruizma

U razvijanju altruizma kod učenika nije moguće sačiniti tačan recept, ali je važno poznavati načela, čak i ako znamo da će ih se roditelji, satratelji, odgajatelji, nastavnici pridržavati svako na svoj način. Znanja o takvim načelima i razvoj vještina da se ona koriste u praksi su veoma važna, ali nisu dovoljna. Zadovoljenje ovih potreba jeste preduslov za razvoj brige o drugima i pružanje pomoći, dok njihovo nezadovoljenje potencijalno vodi neprijateljstvu i agresiji. A radi se o potrebi za sigurnošću, potrebi za pozitivnom slikom o sebi ili identitetom, potrebi za osjećanjem uspješnosti i posjedovanjem izvjesne razumne kontrole nad sopstvenim životom, potrebu za pozitivnim vezama sa drugim ljudima (pojedincima ili zajednicama), potrebi za pogledom na svijet koji omogućava razumijevanje svijeta i sopstvenog mjesta u njemu.

Njegovanje solidarnosti

Neophodno je nastavu češće organizovati tako da učenici rade u parovima ili malim grupama. Međutim, to podrazumijeva da su, s jedne strane, nastavnici obučeni za kooperativne oblike rada, a s druge strane, da su učenici obučeni socijalnim vještinama potrebnim za uspješnu saradnju.

Za nove uloge učitelja, kao i oblike rada kojima je moguće uticati na razvoj socijalne kompetencije učenika važi da se, uz adekvatnu obuku budućih nastavnika, mogu primjenjivati u toku svakodnevnih odgojnih aktivnosti u školi. Tome ide u prilog i činjenica da ukoliko se programi unapređivanja socijalnih vještina odvijaju sa svim učenicima kao sastavni dio školskih aktivnosti, izbjegava se problem dekontekstualizacije socijalnog ponašanja (Gresham, 1986).

ZAKLJUČNA RAZMATARANJA

Naša razmatranja nisu ulazila u analizu ostalih vidova rada koji izlaze iz okvira redovnih odgojnih aktivnosti u školi (neki su dio interaktivne pedagogije) a koji imaju pozitivnih strana, npr. radioničarski (još uvijek nisu zaživjeli u našoj praksi). Međutim, obuka budućih nastavnika za rad u prosvjeti do sada nije podrazumijevala ovaj vid rada sa učenicima i nerijetko je kritikovan jer nije praćen teorijskim dokazima ili knjigama već samo praktičnim recepturama (Trnavac, 2003).

Preporuke za kreatore politike i osobe koje se bave planiranjem u oblasti obrazovanja polaze od aksioma da je jasna i kvalitetna komunikacija u osnovi efikasnosti nastavnika (Anderson, 2004). Prilikom planiranja obrazovanja budućih nastavnika za polazne osnove treba uzeti nove pedagoške pristupe konstruktivističke metateorije i razvojnohumanističke orijentacije koje počivaju na uzajamnom, interaktivnom odnosu pojedinac–zajednica. Socijalni aspekt procesa poučavanja, pedagoška komunikacija, savremeni mediji i samostalno konstruisanje znanja su značajne sfere obrazovanja budućih nastavnika na koje ukazuje konstruktivistička didaktika. Budućim nastavnicima je potrebno, kroz komunikaciju u visokoškolskoj nastavi, omogućiti modele socijalne interakcije i optimalne nivoe funkcionisanja u grupi. Zato se razmatranje ove problematike bazira na primjeni novih uloga nastavnika i startegija u okviru redovnih odgojno-obrazovnih aktivnosti u školi. Dakle, sa svim učenicima jednog odjeljenja kao skupine. U tom smislu, pitanje obučavanja budućih nastavnika radi podsticanja socijalne kompetencije učenika razmatrano je iz ugla primjene novih uloga i startegija u okviru svakodnevnog odgojnog rada u školi. Nastojanja su nam bila da damo što potpuniju sliku uloge nastavnika u tom procesu, jer je ona, u postojećim okolnostima, ključna.

LITERATURA

1. Anderson, W. L. (2004). *Increasing teacher effectiveness*: UNESCO, Paris: International Institute for Educational Planning.
2. Brdar, I. (1993). „Što je socijalna kompetencija?“ *Godišnjak Zavoda za psihologiju*, 13–22, Rijeka: Sveučilište u Rijeci.
3. Delor, Ž. (1996). *Obrazovanje skrivena riznica*, Unesco: Izveštaj Međunarodne komisije o obrazovanju za XXI vek, Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.

4. Đuranović, M. (2007). „Socijalna kompetencija učitelja u suvremenoj osnovnoj školi“. *Pedagogija*, 174-180, Prvi Kongres pedagoga Hrvatske, Hrvatsko pedagoško društvo: Zagreb.
5. Gojkov, G. (2006). „Ciljevi vaspitanja – kompetencije učitelja i vaspitača. *Razvijanje komunikacionih kompetencija nastavnika i učenika*. Jagodina – Kragujevac: Pedagoški fakultet, Filološko-umetnički fakultet.
6. Gojkov, G., Stojanović, A. (2015), *Didaktičke kompetencije i evropski kvalifikacioni okvir*, Beograd: Srpska akademija obrazovanja.
7. Goleman, D. (1998). *Working with emotional intelligence*. New York: Bantam Books.
8. Goleman, D. (2014). *Socijalna inteligencija*, Beograd: Geopoetika.
9. Gresham, F. M. (1986). *Conceptual issues in the assessment of social competence in children*; in P. S. Strain, M. J. Guralnick & H. M. Walker: *Children's social behavior: development, assessment and modification*, 215-284. Orlando: Academic press.
10. Hentig, H. (1997). *Humana škola, škola mišljenja na nov način*, Zagreb: Educa
11. Huit, W. (2003). A transactional model of the teaching/learning process. Valdosta, GA: Valdosta State
12. University. Retrieved April 25, 2017. from: <http://www.edpsycinteractive.org/materials/tchlrnmd.html>.
13. Jasper, J., Hele, J. (2014). *Kompetencija u pedagoškim odnosima - od poslušnosti do odgovornosti*. Beograd: Eduka
14. Jurčić, M. (2010). „Nastavni kurikulum kao poticaj razvoju socijalnih kompetencija učenika“. *Pedagoška istraživanja*, 7 (2), 205 – 217, Zagreb: Filozofski fakultet.
15. Klaassen, C. A. (1994). „Herwaardering van de professionaliteit de pedagogische opdracht. (Revaluation of professionalism and the pedagogical task)“. *Pedagogisch Tijdschrift, Pedagogical Journal* 19. 439-456.
16. Knežević-Florić, O. (2005). *Pedagogija razvoja*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
17. Knežević-Florić, O. (2006). „Pretpostavke teorije komunikativne akcije kao moguća osnova pedagoške komunikacije“. *Razvijanje komunikacionih kompetencija nastavnika i učenika*, 88-95, Jagodina – Kragujevac: Pedagoški fakultet, Filološko-umetnički fakultet.
18. Omerović, M. (2016). *Metodika nastavnog rada - pedagoška moć odlučivanja*, OFF-SET, Tuzla.

19. Sergejev, I. S. (2004). *Osnovy pedagogičeskoj dejatel'nostiy*. Minsk.
20. Suzić, N. (2005). *Pedagogija za 21. vijek*, Banja Luka: TT-centar.
21. Šimić-Šašić, S. (2011). „Interakcija nastavnik – učenik: Teorije i mjerenje“. *Psihologijske teme*. 20 (2), 233–260.
22. Trnavac, N. (2003). „Tri epohe i tri teorijske koncepcije o komunikaciji u školskoj nastavi“, *Komunikacija i mediji*. 51-61. Jagodina – Beograd: Pedagoški fakultet, Institut za pedagoška istraživanja.
23. Vilotijević, N. (2009). *Teorijske osnove školskog kurikuluma*, Školska knjiga, Beograd
24. Vilotijević, M., Vilotijević, N.(2008). *Inovacije nastavi*, Učiteljski fakultet Vranje.
25. Vilotijević, M., Mandić, D. (2016). „Upravljanje razvojnim promenama u vaspitno-obrazovnim ustanovama“, Učiteljski fakultet Beograd. Vlahović, B., Vujusić-Živković N.(2005). *Nastavnik-izazovi profesionalizacije*. Beograd: Eduka
26. Wine, J. D. & Smye, M. D. (1981). *Social Competence*. London: The Guilford Press.
27. Zukorlić, M. (2012). *Unapređivanje komunikacije u školi*. Beograd: Učiteljski fakultet.
28. Zukorlić, M. (2016). „Pedagoška komunikacija u funkciji razvoja socijalne kompetencije učenika“, *Inovacije u nastavi*, 29(1), 92-104.
29. Zukorlić, M. (2017). *Razvijanje socijalne kompetencije učenika u školi*. Beograd: Učiteljski fakultet.

EDUCATING FUTURE TEACHERS IN ORDER TO FOSTER THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' SOCIAL COMPETENCE

Summary:

The modern trend of education also implies new teacher roles. One of the very important aspects of educating future teachers is their training in encouraging the development of students' social competence. The paper deals with this problem through the application of the method of theoretical analysis and modeling. Firstly, the social competence of students in the context of educational work is considered. The second part offers and analyzes key fields of training of future teachers of teachers in order to encourage students' social competence, which include: processing pedagogical communication (including all its dimensions); designing the teaching curriculum and preparing students for cohabitation. Also, appropriate incentive strategies for which future teachers need to be established should be offered, which should form an integral part of educational work with pupils of school age, as well as recommendations for the selection of teachers and assessment of the quality of their work. The paper concludes that the new roles of future teachers as well as the strategies for encouraging the development of social competence of pupils will be given full meaning if they are realized as an integral part of the educational activities within the department, because in this way the problem of decontextualization of social behavior is avoided.

Keywords: teacher training, social competence of pupils, new role of teachers, strategies for recalling the development of social competence of students

Adresa autora

Authors' address

Muhamed Omerović, Mirsada Zukorlić

Filozofski fakultet u Tuzli,

Univerzitet u Beogradu, Učiteljski fakultet

muhamed.omerovic@untz.ba

mirsadazukorlic@hotmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Melisa Husarić, Ljubica Tomić Selimović, Erna Emić
ULOGA PORODIČNIH FAKTORA U RAZVOJU PATOLOGIJE
HRANJENJA / THE ROLE OF FAMILY FACTORS IN THE
DEVELOPMENT OF EATING PATHOLOGY 325

Dženan Skelić
POVEZANOST NEKIH ASPEKATA ODGOJNOG STILA SA
PONAŠANJEM DJECE U PREDŠKOLSKOJ DOBI /
THE RELATIONSHIP OF SOME ASPECTS OF UPBRINGING
STYLE WITH PRESCHOOL CHILDREN'S BEHAVIOUR 341

UDK 159.97-053.6

616.89-008.441.42-053.6

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Melisa Husarić, Ljubica Tomić Selimović, Erna Emić

ULOGA PORODIČNIH FAKTORA U RAZVOJU PATOLOGIJE HRANJENJA

Porodica je najčešće razmatrani etiološki faktor od strane istraživača usmjerenih na polje razumijevanja geneze patologije hranjenja mladih. Rezultati niza teorijskih i empirijskih istraživanja svjedoče o povezanosti između različitih porodičnih varijabli i razvoja patologije hranjenja adolescenata.

Stoga je cilj ovoga rada analizirati rezultate dosadašnjih teorijskih i empirijskih istraživanja, kao i iskustva iz kliničke prakse o povezanosti između različitih porodičnih varijabli i razvoja subkliničkih i kliničkih formi patologije hranjenja adolescenata, te izvesti zaključke i smjernice za dalja istraživanja.

Provedena analiza je pokazala da se radovi usmjereni na istraživanje doprinosa porodičnih faktora u razvoju patologije hranjenja mogu grupisati u nekoliko osnovnih pravaca: radovi usmjereni na analizu genetičkih faktora, zatim porodičnih navika hranjenja i zabrinutosti tijekom (transgeneracijskog prijenosa odstupajućih navika hranjenja), potom radovi koji se bave psihološkom analizom porodičnih interakcija tj. ulogom percipiranih dimenzija roditeljskog ponašanja i porodične funkcionalnosti u objašnjenju razvoja subkliničkih i kliničkih formi patologije hranjenja adolescenata, te radovi koji se bave analizom doprinosa same porodične strukture.

Generalni zaključak je da iako postoji značajan broj istraživanja usmjerenih na analizu pojedinačnih doprinosa navedenih varijabli razvoju pojedinačnih tipova kliničkih ili subkliničkih poremećaja hranjenja, do sada ne postoje jednoznačni podaci koji su to oblici roditeljskog

ponašanja i porodične funkcionalnosti povezani sa specifičnim tipovima poremećaja hranjenja. Rezultati su još više neusaglašeni kada su u pitanju analize doprinosa porodičnih varijabli i subkliničkih oblika hranjenja, a generalno gledano ovakvih istraživanja je i manje sprovedeno. Budućim istraživanjima ostaje zadatak da rasvijetle navedene odnose.

Ključne riječi: genetički uzroci, transgeneracijski prijenos patologije hranjenja, percepcija roditeljskog ponašanja, porodična funkcionalnost, porodična struktura, patologija hranjenja.

UVOD

U razmatranju etioloških faktora, većina istraživača se slaže da poremećaji hranjenja, kao izuzetno složen fenomen, nastaju integracijom različitih bioloških, psiholoških i socijalnih faktora. U zavisnosti kojoj teorijskoj orijentaciji pripadaju, autori različito ističu važnost jedne grupe od navedenih faktora. Ipak, razmatranje doprinosa porodičnih faktora, nezaobilazan je dio u pokušaju ozbiljnijeg integriranog objašnjenja nastanka patologije hranjenja, budući da je objašnjenje doprinosa psiholoških rizičnih faktora neodvojivo od porodičnog konteksta kao najjačeg i najtrajnijeg socijalnog utjecaja.

Cilj ovoga rada bio je analizirati rezultate dosadašnjih dostupnih teorijskih i empirijskih istraživanja, kao i izvještaje iz kliničke prakse *o povezanosti između različitih porodičnih varijabli i razvoja subkliničkih i kliničkih formi patologije hranjenja adolescenata*, te izvesti zaključke i smjernice za dalja istraživanja.

Iako se u literaturi često termini „problem hranjenja“ i „poremećaj hranjenja“ poistovjećuju, za razliku od problema hranjenja, poremećaj je obilježen teškim smetnjama u prehranbenim navikama. *Poremećaji hranjenja se definišu kao poremećaji ponašanja u hranjenju, koji se ispoljavaju u promjeni unosa hrane, važno utječući na fizičko zdravlje i psihosocijalno ponašanje pojedinca* (Fairburn i Walsh, prema Logar, 2000; a prema Tomori, Štrus, Potočnik, 2008). Oni uključuju ozbiljne poremećaje ponašanja u hranjenju, kao što su ekstremni i nezdravi smanjen unos hrane ili prekomjerno prejedanje, kao i osjećaj nelagode i ekstremne zabrinutosti oblikom i težinom tijela (Spearing, 2001). Prema DSM-IV (1996) razlikujemo tri podtipa poremećaja: *anoreksiju nervozu, bulimiju nervozu i poremećaj hranjenja, neodređen*. Novija klasifikacija mentalnih poremećaja DSM-V (2013), unosi niz izmjena u klasifikaciji ovih poremećaja, u cilju prevazilaženja uočenih nedostataka predhodne klasifikacije. Unutar nje su i dalje zadržane kategorije anoreksije nervoze

i bulimije nervoze, poremećaj prejedanja je izdvojen kao zasebni poremećaj iz kategorije poremećaja hranjenja neodređenog, te su uvrštene tri nove klasifikacione kategorije, ranije klasificirane pod poremećajima u djetinjstvu i adolescenciji; pika, poremećaj ruminacije i poremećaj nepoželjnog/restriktivnog unosa hrane.

Da bi se postavila dijagnoza bilo kojeg od ovih podtipova poremećaja hranjenja, potrebno je da budu zadovoljeni dijagnostički kriteriji postavljeni važećim dijagnostičko-klasifikacijskim sistemima, odnosno da pacijent razvije potpunu kliničku sliku. Međutim, upotreba striktnih kriterija prilikom postavljanja dijagnoze može onemogućiti prepoznavanje poremećaja u ranoj fazi i njegovim subkliničkim oblicima, čime su mogućnosti preventivnog djelovanja izuzetno umanjene. Stoga sve više istraživača iz oblasti patologije hranjenja u novije vrijeme usmjerava pažnju na otkrivanje problema poremećaja hranjenja, subkliničkih oblika, ranih simptoma poremećaja hranjenja.

Odstupajuće navike hranjenja se nalaze u sredini kontinuuma obrazaca hranjenja; između normalnih obrazaca hranjenja i klinički razvijenih poremećaja hranjenja (Polivy, Herman, 1987; prema Matthews, 2009). *To su rani simptomi, subklinički oblici poremećaja hranjenja, koji imaju značajan utjecaj na zdravlje pojedinca, čak i u odsustvu potpunih formalnih kriterija za poremećaje hranjenja* (Knez, Pokrajac-Bulian i Peršić, 2008). Stoga što poremećene navike hranjenja obuhvataju mnoštvo različitih obrazaca hranjenja, do danas ne postoji konzistentna definicija odstupajućih navika hranjenja (Breen, Desilva, Espelage, 2005; prema Matthews, 2009). Baš kao što postoji mnogo načina normalnog hranjenja, postoji i beskonačan niz odstupajućih navika (dijetalni režim, selektivno jedenje, prekomjerno hranjenje, hranjenje lutajući...) (Collins, 2010). Zato ih je teško identifikovati i opisati (Hetherington, 1993; prema Kavazidou i sur., 2012). Ipak, sintetizirajući rezultate istraživanja koja su se bavila ovim problemom, mogli bismo izvesti zaključak *da su odstupajuće navike hranjenja abnormalna ponašanja hranjenja usmjerena u cilju kontrole tjelesne težine, uključujući: prejedanje, provođenje dijeta, korištenje laksativa, vježbanja ili samoizazvanog povraćanja u cilju kontrole težine, preokupiranost tjelesnim oblikom ili tjelesnom težinom* (Matthews, 2009).

Općenito analizirajući istraživanja koja su se bavila aspektima odnosa između porodičnih faktora i poremećenih navika hranjenja, mogu se primijetiti sljedeći pravci analize:

- radovi usmjereni na analizu genetičkih faktora;
- radovi usmjereni na analizu porodičnih navika hranjenja i zabrinutosti tijelom (transgeneracijskog prijenosa odstupajućih navika hranjenja)

- radovi koji se bave psihološkom analizom porodičnih interakcija tj. ulogom percipiranih dimenzija roditeljskog ponašanja i porodične funkcionalnosti u objašnjenju razvoja subkliničkih i kliničkih formi patologije hranjenja adolescenata
- radovi koji se bave analizom doprinosa same porodične strukture.

Genetički faktori patologije hranjenja

Studije usmjerene na analizu genetičkih faktora patologije hranjenja prvenstveno mogu se grupisati na:

- Studije u kojima je primjenjivana ***metoda utvrđivanja učestalosti oboljenja među krvnim srodnicima*** u cilju utvrđivanja genetičke osnove poremećaja
- Studije usmjerene na traganje za ***organskim promjenama*** kao posljedicama poremećaja hranjenja.

Iako su kompletne studije u kojima je primjenjivana metoda utvrđivanja stupnja učestalosti oboljenja članova porodice samo preliminarne, one sugerišu da je rodbina pacijenata sa poremećajem hranjenja četiri do pet puta sklonija razvoju istih poremećaja, nego ona bez poremećaja, sa većim faktorom rizika za ženske rođake pacijenata sa anoreksijom (Barlow, Durand, 2009). Ta učestalost posebno je proučavana među blizankinjama, pa je zaključeno da je u dvojajčanih 5%, a u jednojajčanih blizankinja 56% (Holland, 1988; prema Vidović, 1998). Anoreksija je osam puta češća među ženskim rođakama u prvom koljenu, nego u općoj populaciji (Strober, 1980; prema Vidović, 1998). Kendler i suradnici (1991; prema Barlow, Durand, 2009) su u studiji blizanaca, istraživali genetičku osnovu bulimije nervoze i došli su do podatka da su u 23% monozigotnih blizanaca oba blizanca imala bulimiju, a svega u 9% slučajeva dizigotnih blizanaca.

Iako izgleda da su genetski faktori važni, naučnici su još daleko od spoznaje šta se to zapravo genetski prenosi. Hsu (1990; prema Barlow, Durand, 2009) je spe-kulisao da su nespecifične crte osobnosti, kao što su emocionalna nestabilnost ili slaba kontrola impulsivnost, zapravo nešto što se nasljeđuje. Osoba, dakle nasljeđuje predispoziciju emocionalne osjetljivosti na stresne događaje, a kao posljedicu toga može zadobiti poremećaje hranjenja, usljed pokušaja oslobađanja od stresa i anksioznosti.

U traganju za biološkim osnovama poremećaja hranjenja naučnici su se interesirali i za ***organske promjene***, koje se dešavaju kod osoba koje imaju razvijene ove vrste poremećaja. U fokusu interesovanja posebno mjesto je zauzeo hipotalamus i njegovi

neurotransmiterski sistemi: norepinefrin, dopamin, a naročito serotonin, s obzirom na funkciju koju obavljaju u kontroli hranjenja pojedinca. Ustanovljeno je da generalno nizak nivo serotoninske aktivnosti je povezan sa impulsivnošću i specifično sa poremećajem nekontrolisanog jedenja (Barlow, Durand, 2009). Nizak nivo serotonina povezuje se kao rizični faktor u razvoju bulimije nervoze (Rome i sur., 2003). U prilog tome govori i istraživanje Rama i suradnika (2012) koje ukazuje da se u hipotalamusu kod osoba koje pate od bulimije ne može izazvati osjećaj sitosti. Poremećena funkcija ventromedijalnog i lateralnog jedra u hipotalamusu i veliki unos hrane predstavljaju odgovor organizma na nedostatak osećaja sitosti. Kod tih se osoba najčešće radi o prekomjernom konzumiranju ugljikohidrata koji u sebi sadrže triptofan, tvar koja se u tijelu pretvara u serotonin-hormon koji donosi osjećaj spokoja i zadovoljstva. Pretpostavlja se da niske razine serotonina rezultiraju prekomjernim konzumiranjem hrane, te da mogu dovesti i održavati stanja depresije i anksioznosti, koja su prisutna kod oboljelih.

Kaye (1997; prema Holmes i sur., 2000) i Hugo (1998; prema Holmes i sur., 2000) su u svojim radovima istakli da poremećaj u metabolizmu serotonina predstavlja jedan od ključnih patofizioloških uzroka u nastajanju anoreksije nervoze. Ako se osećaj zadovoljstva i sitosti vezuje se za serotonin, onda bi jedan od pokušaja objašnjenja ponašanja restriktivnog tipa anoreksije u odnosu na hranu bio da te osobe imaju višak serotoninske aktivnosti i potrebu da se nivo serotonina u mozgu smanji, a to pokušavaju upravo restrikcijom hrane (eliminacija aminokiseline triptofana, iz koje nastaje serotonin) i serotoninskim antagonistima (ciproheptadin). Isto tako, povećan nivo serotonina doprinosi da se osobe osećaju napeto i anksiozno, tako da bi se u slučaju anoreksije izgladnjivanje moglo objasniti kao pokušaj organizma da se oslobodi viška serotonina, a time i loših osećanja. Takođe, ustanovljeno je da smanjen nivo epinefrina u jedru hipotalamusa daje osnovu za ponašanje anoreksije, a kao posljedica se javlja povećana fizička aktivnost, razdražljivost i smanjen unos hrane.

Ovdje ostaje nerazjašnjen odnos uzroka i posljedica, tj. da li su neurobiološke abnormalnosti kod ljudi sa poremećajima hranjenja uzrok ili posljedica izgladnjivanja ili prejedajućeg – purgativnog ciklusa.

Povezanost porodičnih navika hranjenja i zabrinutosti tijelom sa razvojem patologije hranjenja; transgeneracijski prijenos odstupajućih navika hranjenja

Druga linija istraživanja porodičnih uticaja odnosi se na istraživanje transgeneracijskog prijenosa patologije hranjenja. Brojne su studije potvrdile pozitivne

korelacije između roditeljskih (obično majčinih) odstupajućih navika hranjenja, nezadovoljstva tjelesnom slikom i identičnog kćerkinog ponašanja, podržavajući hipoteze o modeliranju roditeljskog ponašanja. Nizom istraživanja (Strong, Huan, 1998; Wertheim, Martin, Prior, Sanson, Smart, u štampi; prema Gaskill, Sanders, 2000; Ogden i Stewart, 2000; prema Franko, Thompson, Banserman, Affenito, Strigel-Moore, 2008) primijećeno je da su stavovi kćerki o držanju djeteta bili povezani sa majčinim ohrabriranjem gubljenja tjelesne težine bez obzira na indeks tjelesne mase.

Steinberg i Phares (2001; prema Barlow, Durand, 2009) su utvrdili da se generalno majke djevojaka sa poremećajima hranjenja ponašaju kao „glasnici društva“ u želji da njihove kćeri budu mršave. One same su imale sklonosti da drže dijete, bile su sklonije perfekcionizmu, manje zadovoljne svojom porodičnom kohezijom, u poređenju su kontrolnom grupom. Ipak, longitudinalnim studijama provedenim od strane istraživača (Attie i Brooks-Gunn, 1989; Gardner, Friedman i Jackson, 1998; Stice, 1998; prema Gaskill, Sanders, 2000) roditeljska zabrinutost tjelesnom težinom nije potvrđena kao prospektivni faktor rizika u razvoju poremećaja hranjenja kod djece.

Neki autori su istraživali ulogu navika hranjenja i indeksa tjelesne mase majke za vrijeme trudnoće kao rizičnog faktora u razvoju patologije hranjenja njihove djece. Utvrdili su da majčino inhibitorno ponašanje, izgladnjivanje, nezadovoljstvo tjelesnim izgledom, bulimični simptomi i indeks tjelesne mase, isto kao i roditeljska historija preko-mjerne gojaznosti predviđa razvoj skrivenog, tajnog hranjenja (Gaskill, Sanders, 2000).

Povezanost percepcije roditeljskog ponašanja (emocionalnosti i kontrole) i patologije hranjenja

Mnogo više pažnje u interpretaciji razvoja patologije hranjenja posvećeno je psihološkoj interpretaciji *odnosa roditelj - dijete*, naročito majka – dijete, koja se u mnogome razlikuje od same analize majčinih navika hranjenja. Opis dominantnih, prekomjerno zaštitničkih roditelja (naročito majki), koji ometaju razvoj individuacije, konzistentno se proteže u studijama koje se bave obrascima porodičnih interakcija osoba sa poremećajima hranjenja. Hilde Bruch (1973; prema Vidović, Majić, Begovac, 2008) je anoreksiju nervozu objasnila kao izraz teškoća u ranom odnosu majka - dijete, kada dijete doživljava majku kao nametljivu i kontrolirajuću. Takva majka nije u stanju da prepozna djetetove potrebe, već mu nameće sopstvene, neodgovarajuće percepcije tih potreba, izazivajući u njemu konfuziju u pogledu

unutrašnjih iskustava, gubitak kontrole i trajnu ovisnost o drugima (Bruch, 1973; prema Vidić i Jovanović, 1997). Posebno su kćerke u povećanom riziku, jer se one doživljavaju kao vlastiti produžetak, zanemarujući još više njihove autentične potrebe. Dijete (najčešće kćerka) tako počinje da doživljava sebe kao produženu ruku svoje majke, bez mogućnosti razvoja autentičnog selfa sa vlastitim potrebama i vrijednostima (Ćeranić, 2005). Poremećaji hranjenja se ovdje tumače kao izraz borbe za ispoljavanjem individualnosti koja im je od početka života uskraćivana.

Većina anoreksičnih djevojaka i njihovih majki ispoljava nesigurnu privrženost, sklonost idealizaciji, teškoće u proradi emocija, a mnoge majke su patile od nepreboljenog žalovanja (Ward i sur., 2001; prema Vidović, Majić, Begovac 2008). Majčina anksioznost ne omogućava ispravno prepoznavanje potreba djeteta u ranom dječijem razdoblju i vodi ka prenošenju vlastitih potreba na dijete (posebno kćerke). Posljedice su toga i često nametljivo hranjenje djeteta, vođeno majčinom anksioznošću i strahom da nešto ne pogriješi (Tadić, 2000) te nesigurni obrazac privrženosti kod djeteta.

Psihodinamske interpretacije problema prejedanja i bulimije, takođe se zasnivaju na ranim iskustvima dijadnog odnosa majka - dijete (Micali, 2005). Rani odnos takvih adolescenata bio je karakteriziran nedostatkom majčine emocionalne topline tokom hranjenja, tako da je hrana sama na konkretnoj razini ostala jedina poveznica između njih (Vidović, Majić i Begovac, 2008). Kao da su i one same imale unutrašnje probleme sa regulacijom afekata pa nisu bile u stanju da se dovoljno emocionalno angažiraju i prepoznaju potrebe drugih. Taj osjećaj nedovoljne brige za dijete i krivicu koju bi osjećale zbog toga, nadomještale bi hranjenjem djeteta (Tadić, 2000). Hrana postaje zamjena za majčinu ljubav, a nemogućnost razlikovanja najdubljih unutarnjih potreba i osjećaja i vječita emocionalna praznina je posljedica ovakvog odnosa. Ovisnost o drugima prepoznat je problem među osobama sa patologijom hranjenja, bilo da se radi o problemima separacije-individuacije kod anoreksije ili izrazitog straha od napuštenosti i manjka autonomije u odnosima kod bulimičnih obrazaca (Smith, 2006).

Istraživanja usmjerena na ispitivanje razlika u percepciji roditeljskog ponašanja između ispitanika sa odstupajućim navikama hranjenja i osoba sa klinički razvijenim poremećajima hranjenja, pokazuju da je majčino odbijanje, odnosno nedostatak majčine emocionalne topline važan prediktor patologije hranjenja uopće, te da ne postoje razlike u doprinosu majčine emocionalne topline parcijalnim i subkliničkim formama poremećaja hranjenja (odstupajućih navika hranjenja) u odnosu na pune sindrome (Rojo-Moreno, Livianos-Aldana, Conesa-Burquet i Cava, 2006). Dvije

recentne studije potvrđuju ulogu roditeljskog odbijanja u razvoju odstupajućih navika hranjenja. Meesters, Muris, Hoefnagels and van Gemert (2007; prema Gerlsma, Nynke, Groenewold, Harwing, Lagerwey i Van Belkum, 2011) su našli da je majčino (ali ne i očevo odbijanje) povezano sa preokupiranošću hranom i djetom među adolescentima oba spola. Suprotno njihovom nalazu, Jones i sur., (2006; prema Gerlsma, Nynke, Groenewold, Harwing, Lagerwey i Van Belkum, 2011) su našli povezanost između očevog (ali ne i majčinog) odbijanja i odstupajućih navika hranjenja, posredovano temeljnim uvjerenjem napuštenosti, manje vrijednosti i srama.

Što se tiče *povezanosti percepcije roditeljske kontrole i patologije hranjenja*, podaci iz kliničke prakse, rezultati istraživanja o povezanosti percepcije roditeljskog ponašanja, porodične funkcionalnosti i patologije hranjenja, ukazuju na jedno - čvršća roditeljska kontrola dječijeg ponašanja, koja ne dopušta razvoj djetetove autonomije je vezi sa dječijom patologijom hranjenja. Brojna su istraživanja u kojima se navodi da osobe oboljele od anoreksije restriktivnog tipa ograničavaju unos hrane da bi dobili osjećaj osobne kontrole (King, 1989; Williams, Chamove i Millar, 1990; Roth i Armstrong, 1990; Režek i Leary, 1991; Waller i Hodgson, 1996; prema Young, 2000). Opći zaključak tih istraživanja je da se percepcija roditeljske kontrole smanjuje povećanjem kontrole unosa hrane kod djevojaka koje su već imale visoke restriktivne stavove (Waller i Hodgson, 1996; Režek i Leary, 1992; prema Young, 2000). Rohner, Chaille i Rohner (1980; prema Smith, 2006) su ispitujući lokus kontrole kod osoba sa poremećajima hranjenja ustanovili tendenciju ka eksternaliziranom lokusu kontrole, što odražava njihovo uvjerenje o gubitku kontrole nad događajima u njihovom životu. Istraživanja porodične interakcije osoba sa patologijom hranjenja potvrđuju da u velikom broju potječu iz restriktivnih okruženja, izmiješanih (isprepletanijih), nametljivijih i kontrolirajućih porodica (Hardin i Lachemeyer, 1986; Garner i Garfinkel, 1995; Waller i Hodgson, 1996; prema Young, 2000). Kao posljedica takvih krutih odnosa koji ne ostavljaju prostor za razvoj dječije autonomije razvija se snažna ovisnost o drugima i nisko samopoštovanje. Ovisnost kao problem prepoznat je među mnogim osobama sa patologijom hranjenja (Rogers i Petrie, 2001; Smolak i Levine, 1993; prema Smith, 2006).

O povezanosti pretjerane roditeljske kontrole, konkretno onog aspekta ponašanja preko kojeg se i manifestira poremećaj, same ishrane djeteta i *odstupajućih navika hranjenja djece* svjedoči nekoliko istraživanja. Izražena roditeljska kontrola djetetove ishrane može utjecati na dječiju samoregulaciju unosa hrane (Breza, Fisher i Davison, 2003, Fisher i Birch, 1999; Johnson i Breza, 1994; a prema Francis, Birch, 2005) i restrikciju ishrane ili dijetalno ponašanje (Carper, Fisher, Birch, 2000; Edmunds i

Hill, 1999; a prema Francis, Birch, 2005). Općenito, praksa roditeljske kontrole hranjenja, posebno praksa restriktivnog hranjenja ima tendenciju povezanosti sa prejedanjem i lošijom samoregulacijom energetskeg unosa kod djece predškolske dobi (Savage, Fisher, Birch, 2007). Iako neka istraživanja ukazuju na to da roditeljsko kontroliranje dječije ishrane može biti povezano sa zdravijim prehrambenim navikama kod djece (Gubbels i sur., 2009; prema Scheinfeld, 2012), većina se slaže sa tim da je pretjerana kontrola neželjena i ima negativne posljedice (Breza, Savage, Ventura, 2007; prema Scheinfeld, 2013), a smjer učinka će ovisiti o tome da li djeca doživljavaju kontrolu svojih roditelja nad hranom kao oduzimanje osobne kontrole ili ne.

Povezanost porodične funkcionalnosti i patologije hranjenja

Što se tiče *porodičnog funkcionisanja* osoba sa patologijom hranjenja, uočena je veza između prevelike kohezivnosti; „izmiješanosti“ članova porodice, nepostojanja jasnih granica između njih, prevelikog pritiska i rigidnosti u pitanjima porodičnih pravila i anoreksije (Garfinkel, Garner i Rose, 1983; prema Vidović, Jureša, Begovac, Mahnik, Gorana, 2005), dok se kod bulimičnih osoba češće susreće slabija porodična kohezivnosti, veća haotičnost i konfliktnost (Johenson & Flach, 1985; prema Vidović, Jureša, Begovac, Mahnik, Gorana, 2005).

Brojni istraživači su pronašli da je „tipična“ porodica osobe oboljele od anoreksije nervoze uspješna, teška za upravljanje, zabrinuta u vezi sa pojavljivanjem u javnosti i sa jakom željom da se održi harmonija. Da se postignu ovi ciljevi, članovi porodice često negiraju ili ignorišu konflikte ili negativna osjećanja i skloni su tome da svoje probleme dodijele drugim ljudima na račun otvorene komunikacije između njih (Fairburn, Shafran, i suradnici 1999; Hsu, 1990; prema Barlow, Durand, 2009; Levy, Hadley, 1998; prema Smith, 2006). Još je Plazoli (1874; prema Husain, Cantwel, 1991) opisao roditelje anoreksičara kao nekorektne saveznike sa neusklađenim odgojnim težnjama i neuspješnim rješavanjem problema. Minuchin (1975; prema Davison, Neale, 2002) objašnjava da bolesni članovi porodice, posebno djeca, zapravo bolešću odvlače pažnju od prikrivenih sukoba u porodičnim odnosima. Bolest služi za smanjenje napetosti među članovima, preusmjeravajući pažnju sa izvornoga problema. On smatra da se ostali članovi porodice čak ponašaju tako da održavaju anoreksičara u ulozi bolesnika.

Dakle, brojne porodične varijable povezuju se sa patologijom hranjenja: dominantnost majke, postojanje roditeljskih neuroza, skrivenih obiteljskih saveza, roditeljsku briga za postignućem (Harding & Lachenmeyer, 1986, Garner &

Garfinkel, 1985; prema Young, 2000), prekomjernu zaštitu roditelja, nametljivo roditeljstvo, „izmiješanost“ članova porodice, krutost, nedostatak rješavanja sukoba (Hood, Moore & Garner, 1982, Režek & Leary, 1991; prema Young, 2000). Ipak, rezultati empirijskih istraživanja su nekonzistentni i samo djelimično potvrđuju nalaze kliničke prakse, posebno ako se u analizu odnosa ovih varijabli uključe i parcijalni sindromi poremećaja hranjenja. Uopće, malo je takvih istraživanja i sprovedeno.

Prva studija usmjerena na istraživanje odnosa porodične kohezije, adaptabilnosti i odstupajućih navika hranjenja na nekliničkom uzorku bila je studija Kagana i Squiresa (1985). U skladu sa spoznajama da su izmiješane i rigidne porodice rizičan faktor u razvoju poremećaja hranjenja, pretpostavili su da će se pokazati i rizičnim faktorom za razvoj odstupajućih navika hranjenja (ekstremne dijete i kompulzivna prejedanja), kao početnim oblicima patologije hranjenja. No, rezultati su potvrđeni samo u slučaju kompulzivnog hranjenja (i to u smjeru snižene kohezivnosti), ne i dijetetskog ponašanja. U istraživanju koje su sproveli Vidović, Jureša, Begovac, Mahnik, Tocilj (2005) ispitujući razlike u porodičnoj funkcionalnosti između pacijentica sa poremećajima hranjenja i zdravih studentica, našli su da su adolescentkinje sa poremećajima hranjenja imale niže vrijednosti na obje dimenzije, kako na kohezivnosti, tako i na fleksibilnosti, kao i lošu komunikaciju sa roditeljima.

Swarr i Richards (1996; prema Gaskill i Sanders, 2000) su u longitudinalnoj dvogodišnjoj studiji adolescentkinja istraživali ulogu porodične nefunkcionalnosti kao rizičnog faktora, koji prethodi razvoju poremećaja hranjenja. Našli su da pozitivniji odnosi sa oba roditelja prospektivno predviđaju zdravije navike hranjenja. Felker, Kenneth, Stivers, Cathie (1994) su ustanovili da su niska porodična kohezija, izražajnost i organizacija, česti konflikti i kontrola visoko povezani sa rizikom razvoja poremećaja hranjenja, manja neovisnost, također, ali u manjoj mjeri u poređenju sa ostalim mjerama porodičnog okruženja. Brooking i Wilson (1994) su našli visoku povezanost između loše porodične funkcionalnosti (niska kohezija, izražajnost, konfliktnost, slaba intelektualno-kulturna orijentacija i rekreaciona orijentacija porodice) i samoozvještavajuće neefikasnosti, perfekcionizma i nedostatka svijesti za interoceptivne podražaje. Pojačana komunikacija između roditelja i kćerki pokazala se značajnom u smanjenju tjelesnog nezadovoljstva kćerki, a uspješnija komunikacija na relaciji otac - sin za smanjenje tjelesnog nezadovoljstva mladića (Al Sabbah, Vereecken, Elgar, Nansel, Aasvee, Abdeen, Ojala, Ahluwalia, Maes, 2009). Načelno, porodično loše funkcioniranje je imalo direktne učinke na negativnu samoprocjenu i indirektno kroz negativnu samoprocjenu na poremećene navike hranjenja (Gaskill i Sanders, 2000).

Povezanost porodične strukture i patologije hranjenja

Što se tiče istraživanja odnosa porodične strukture (potpunost porodice, red rođenja djece, socioekonomski status porodice) i patologije hranjenja, rezultati su dosta nekonzistentni. Općenito, manje je istraživanja usmjerenih na proučavanje doprinosa ovih porodičnih varijabli razvoju poremećenih navika hranjenja, u poređenju sa porodičnom funkcionalnošću. Gotovo svaki položaj/red rođenja djeteta, bilo da je riječ o najmlađem ili samo mlađem ili starijem od samo jednog brata ili sestre), utvrđen je kao potencijalno rizičan za razvoj poremećaja hranjenja (Bruch, 1973; Marshall and Fitch, 2006; prema Kluck, Clopton, Snider Kent, 2011). Istraživači su također pokušali utvrditi da li redoslijed rođenja može razlikovati vrstu poremećaja hranjenja ili njihove podtipove, ali to nije rezultiralo većim uspjehom (Britto i sur., 1997; Post, Crowther, 1987; prema Kluck, Clopton, Snider Kent, 2011).

Tsiantas i King (2001; prema Kluck, Clopton, Snider Kent, 2011) su utvrdili da nezadovoljstvo tjelesnom slikom mlađe sestre i ispoljena težnja ka mršavošću korelira sa nezadovoljstvom tjelesnom slikom i težnjom za mršavošću starije sestre, ali ne i sa drugim ženskim srođnicima. Istraživanja usmjerena na istraživanje povezanosti veličine porodice (Dolan i sur., 1989; prema Kluck, Clopton, Snider Kent, 2011) i polubraće (Britto i sur., 1997; Growers i sur., 1985; Lacey i sur., 1991; prema Kluck, Clopton, Snider Kent, 2011) sa odstupajućim navikama hranjenja članova porodice, nisu povrdila ovu pretpostavljenu vezu.

Još je manje istraživanja usmjerenih na ispitivanje povezanosti nepotpunosti porodice (razvoda ili ponovnih brakova) sa poremećenim navikama hranjenja djece. Rezultati ranijih studija (Bruch, 1971; Halmi, 1974; prema Kluck, Clopton, Snider Kent, 2011) ukazivali su na to da je stopa razvoda bila niža među roditeljima osoba s poremećajima hranjenja, nego u općoj populaciji, ali u novijim istraživanjima osobe sa poremećajima hranjenja se ne razlikuju od normalne populacije s obzirom na učestalost roditeljskog razvoda (Dolan i sur., 1990; Kent i Clopton, 1992; Kluck, Clopton, Snider Kent, 2011).

Što se tiče istraživanja nivoa socioekonomskog statusa porodica povezanih sa patologijom hranjenja, istraživanja do 1970- tih su bila usaglašena oko spoznaje da su poremećaji hranjenja karakteristični za više socioekonomske slojeve. Međutim, novije studije sve više izvještavaju o zastupljenosti patologije hranjenja među svim socioekonomskim slojevima, ističući metodološke nedostatke ranijih studija (Yager, 1996; prema Suswam, 2010). U istraživanju Rogers (1997; prema Suswam, 2010) utvrđena je pozitivna korelacija između socioekonomskog statusa i provođenja

restriktivnih dijeta, ali ne i povezanost između samoizvještavajućih, klinički značajnih odstupajućih navika hranjenja. U istraživanju Reagan (2005; prema Suswam, 2010) utvrđena je negativna povezanost između učestalosti prejedanja žena sa dobi i porodičnim dohotkom, dok nije utvrđena veza između učestalosti prejedanja i obrazovanja. Za razliku od ovih studija, u istraživanju DeLeel, Hughes, Miller (2009) nije utvrđena prediktorska uloga socioekonomskog statusa u predviđanju nezadovoljstva tijelom i odstupajućih navika hranjenja adolescentica.

ZAKLJUČAK

Generalni zaključak je da iako postoji značajan broj istraživanja usmjerenih na analizu pojedinačnih doprinosa navedenih varijabli razvoju pojedinačnih tipova kliničkih ili subkliničkih poremećaja hranjenja, do sada ne postoje jednoznačni podaci koji su to oblici roditeljskog ponašanja, porodične funkcionalnosti i strukture povezani sa specifičnim tipovima poremećaja hranjenja. Rezultati su još više neusaglašeni kada su u pitanju analize doprinosa porodičnih varijabli i subkliničkih oblika hranjenja, a generalno gledano ovakvih istraživanja je i manje sprovedeno. Budućim istraživanjima ostaje zadatak da rasvijetle navedene odnose, kao i da se razmotre drugi potencijalni faktori koji bi mogli doprinijeti uspješnijem razumijevanju ovog problema.

LITERATURA

1. Američka psihijatrijska udruga (1996). *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje (DSM-IV)*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
2. American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.
3. Al Sabbah, H., Vereecken, C. A., Elgar, F. J., Nansel, T., Aasvee, K., Abdeen, Z., Ojala, K., Ahluwalia, N., i Maes, L. (2009). Body weight dissatisfaction and communication with parents among adolescent in 24 countries: international cross-sectional survey. *BMC Public Health*, 9:52. Na sajtu: <http://www.biomedcentral.com/1471-2458/9/52>.
4. Barlow, D. H., i Durand, V. M. (2009). *Abnormal Psychology: An Integrative Approach* (5th ed.). Canada: Wadsworth.

5. Brookings, J. B. & Wilson, J. F. (1994). Personality and Family-Environment Predictors of Self-Reported Eating Attitudes and Behaviors. *Journal of personality assessment*, 63 (2), 313-326.
6. Collins, L. (2010). Disordered-eating and eating disorder: What the difference. Na sajtu: www.healthplace.com/blogs/eatingdisorderrecovery/2010/04/disordered-eating-and-eating-disorders. Pristupljeno: 13.12. 2013. godine.
7. Čeranić, S. (2005). *Normalni razvoj ličnosti i patološka uplitanja*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
8. Davison, G. C., Neale, J. M. (2002). *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
9. DeLeel, M. L., Hughes, T. L., Miller, J. A. (2009). Prevalence of eating disturbance and body image dissatisfaction in young girls: An examination of the variance across racial and socioeconomic groups, *Psychology in the Schools*, Vol. 46 (8), 767-774.
10. Felker, Kenneth R., & Stivers, Cathie (1994). The relationship of gender and family environment to eating disorder risk in adolescents. *Adolescence*, 29, 821-830.
11. Francis, L. A., Birch, L. L. (2005). Maternal Influences on Daughters' Restrained Behavior. *Health Psychology*, 24(6), 548-554.
12. Franko, D. L., Thompson, D., Bauserman, R., Affenito, S. G., & Striegel-Moore, R. H. (2008). What 's Love Got to Do with It? Family Cohesion and Healthy Eating Behaviors in Adolescent Girls. *International Journal of Eating disorders*, 41:4, 360-367.
13. Gaskill, D. & Sanders, F. (2000). *The encultured body: Policy Implications for Healty Body Image and Disordered Eating Behaviours*, Queensland Univerity of Technology, Brisbane: Scool of Nursing.
14. Gerlsma, C., Nynke, A., Groenewold, Harwing, L. J., Lagerwey, N., i van Belkum, A. (2011). Parental Rearing Styles Maladaptive Core Beliefs and Disordered Eating: The role of Parental Rejection, In: Kourkoutas, E., Erkman, F. (Ed.), *Interpersonal Acceptance and Rejection: Social, Emotional and Educational Contexts*, Boca raton, Florida: Brown Walker Press, 39-51.
15. Holmes, P., Crawley, J. (2000.). Coexting Neurottransmitters in Central Noradrenergic Neurons. *Neuropsychopharmacology*, 23(2), 130-133.
16. Husain, S. A., i Cantwell, D. P. (1991). *Fundamentals of child and adolescent psychopatology*. Washington: American Psychiatric Press.

17. Kagan, D. M. i Squires, R. L. (1985). Family Cohesion, Family Adaptability and Eating Behaviors among College Students. *International Journal of Eating disorders*, Vol. 4, No. 1, 269-279.
18. Kavazidou, E., Proios, M., Liolios, I., Nimatoudis, I., Tsatsoulis, A., Fachtidou-Tsiligioglou, A., Doganis, G. (2012). Relationship between eating and social behaviours in a normal population. *Graduate Journal of Sport, Exercise and Physical Education Research*, 1, 31-46.
19. Kluck, A. S., Clopton, J. R., Snider Kent, J. (2011). Family Dynamics, U: Goodheart, K., Clopton, J. R., Robert-McComb, J. J. (Ed.), *Eating Disorder in Woman and Children: Prevention, Stress Management and Treatment*, Second Edition, Boca Raton: CRC Pres, 145-158.
20. Knez, R., Pokrajac-Bulian, A. i Peršić, M. (2008). Epidemiologija poremećaja hranjenja kod djece i adolescenata. *Pediatr. Croat*, 52 (Supl 1), 111-115.
21. Matthews, M. R. (2009). An analysis of specific life satisfaction domains and disordered eating among college students. *Master of Science thesis*, Miami University, Oxford, Ohio.
22. Micali N. (2005). Childhood risk factors: Longitudinal continuities and eating disorders. *Journal of Mental Health*, 14 (6), 567-574.
23. Rojo-Moreno, L., Livianos-Aldana, L., Conesa-Burquet, L., i Cava, G. (2006). Disfunctional Rearing in Community and Clinic Based Populations with Eating Problems: Prevalence and Mediating Role of Psychiatric Morbidity. *European Eating Disorders Review*, 14, 32-42.
24. Ram, P. i sur. (2012). Serotonin transporter binding after recovery from bulimia nervosa. *International Journal of Eating Disorders*, 45(3), 345-352.
25. Rome, E. S., Ammerman, S., Rosen, D. S., Keller, R. J., Lock, J., Mammel, K. A., O 'Toole, J., Rees, J. M., Sanders, M. J., Sawyer, S. M., Schneider, M., Sigel, E., Silber, T. J. (2003). Children and Adolescents With Eating Disorders: The State of the Art. *Pediatrics Vol. 111 No.1, e98-e108*. Na sajtu: <http://www.pediatrics.org/cgi/content/full/111/1/e98>. Očitano: 19. 01. 2013. godine.
26. Savage, J. S., Fisher, J. O., Birch, L. L. (2007). Parental Influence on Eating Behavior: Conception to Adolescence. *J Law Ethics*, 35(1), 22-34.
27. Scheinfeld, E. N. (2012). Healthy Eating Behaviors of College Students in Early Adulthood: Understanding through Perceived Childhood Parental Influences and the Integrative Model of Behavior. A Thesis Submitted to the Graduate Faculty of The University of Georgia in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Arts, Athens, Georgia.

28. Smith, M. H. (2006). Perceptions of Parents, Self, and God as predictive of symptom severity among women beginning inpatient treatment for eating disorders. *A dissertation submitted to the faculty of Brigham Young University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Department of Counseling Psychology and Special Education Brigham Young University.*
29. Spearing, M. (2001). *Eating Disorders: Facts about Eating Disorders and Search for Solutions*. National Institute of Mental Health, Information Resources and Inquiries Branch, Bethesda, MD. Na sajtu: <http://www.nimh.nih.gov/publicat/eatingdisorder.cfm>. Očitano: 10. 05. 2012. godine
30. Suswam, S. S. (2010). Socioeconomic Status and Prevalence of Eating Disorders. Na sajtu: www.healthpsych.psy.vanderbilt.edu/2010/SocioeconomicStatus.htm.
31. Tadić, N. (2000). *Psihijatrija djetinjstva i mladosti*. Beograd: Naučna.
32. Tomori, M., Potočnik, D., Štrus, P. (2008). Činioci rizika poremećaja ishrane kod slovenačkih adolescenata. Na sajtu: www.steteskop.info/Prezderavanje-psihosomatski-poremecaj-533-c15-content.htm. Preuzeto: 25.6. 2009.
33. Vidić, D., i Jovanović, I. (1997). Poremećaji ishrane u adolescenciji. U: Erić, Lj. i Ćurčić, V. (ur.) *Adolescencija. Identitet-Psihopatologija-Psihoterapija*, str. 67-77, Beograd: KBC „Dr Dragiša Mišović“ Dedinje.
34. Vidović, V. (1998). *Anoreksija i bulimija. Psihodinamski pogled na uzroke i posljedice bitke tijela u adolescentica*. Zagreb: 4P.
35. Vidović, V., Jureša, V., Begovac, I., Mahnik, M., i Tocilj, G. (2005). Perceived family cohesion, adaptability and communication in eating disorders. *European Eating Disorders Review*, 13,1, 19-28.
36. Vidović, V., Majić, G. i Begovac, I. (2008). Psihodinamski čimbenici u nastanku anoreksije nervoze i bulimije nervoze. *Pediatr. Croat*, 52 (Supl 1), 106-110.
37. Young, S. M. (2000). The relationship Between Locus of Control and Dietary Patterns Consistent with Eating Disorders in Female Adolescents. *Master thesis, Mount Saint Vincent University: Masters of Arts in School Psychology*

THE ROLE OF FAMILY FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF EATING PATHOLOGY

Summary

Family is the most considered ethiological factor discussed by the researchers who focus on the understanding of the genesis of the eating pathology found among young people. Results of the theoretical and empirical research show the link between different family variables and development of the above mentioned pathology. The main goal of this assignment is to analyze the results of the previous theoretical and empirical research, as well as the clinical practice experience about the connection between different family variables and development of subclinical and clinical features of the eating pathology. The conducted analysis showed that the research focused on contribution of family factors on the development of eating pathology can be classified in several basic directions: the research focused on the analysis of the genetical factors, family eating habits (transmission of the evasive eating habits through generations, the research focused on psychological analysis of family interaction; the role of perceived dimensions of parental behaviour and parental functionality and finally the research focused on the analysis of the contribution of the family structure itself. It can be concluded that even though there is a significant number of research focused on the analyses of the individual contribution of already mentioned variables on the development of individual types of clinical and subclinical eating disorders, unambiguous data about forms of parental behaviour and functionality have not been found yet. The analysis of the contribution of family variables and subclinical forms of eating disorders makes these results even more complicated. Generally speaking, there should be more of them in the future.

Key words: genetic causes, transgenerational transmission of eating pathology, perception of parental behavior, family function, family structure, eating pathology

Adresa autora

Authors' address

Melisa Husarić, Ljubica Tomić Selimović, Erna Emić

Filozofski fakultet u Tuzli

melisa.husaric@untz.ba

ljubica.tomic@untz.ba

erna.emic@untz.ba

UDK 37.018.1-053.4

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Dženan Skelić

POVEZANOST NEKIH ASPEKATA ODGOJNOG STILA SA PONAŠANJEM DJECE U PREDŠKOLSKOJ DOBI

Istraživanje ispituje odnos odgojnog stila koji preferiraju roditelji sa nekim elementima ponašanja njihove djece u predškolskoj odgojno-obrazovnoj ustanovi. Od metoda korišten je deskriptivno-analitički survey metod, od tehnika anketiranje i testiranja. Od instrumenata korišteni su Skala odgojnih stilova, Test fleksibilnosti i Opservacijska lista sa ponuđenim odgovorima. Uzorak čini 44 djece predškolske dobi, jednak broj njihovih roditelja i 5 odgajatelja u predškolskim ustanovama. Istraživački rezultati pokazali su da odgojni stil koji preferira obitelj ne predstavlja značajan prediktor ponašanja djece u predškolskim odgojno-obrazovnim ustanovama, niti prisustva, odnosno odsustva fleksibilnosti kod djece predškolske dobi. Kao varijable koje su najznačajnije prisutne u funkciji predikcije ponašanja i uspjeha djece u predškolskoj dobi pokazale su se stručna sprema majke i ekonomski status obitelji.

Ključne riječi: ponašanje, roditeljski odgojni stil, fleksibilnost

UVOD

Odgojni stil koji preferiraju roditelji predstavlja značajan prediktor u predviđanju određenih aspekata ponašanja djece, posebno kada je u pitanju odnos djece spram vršnjaka, svakodnevnih, ali i školskih obaveza. Odgojni stil kojem su djeca izložena značajno je povezan i sa sklonosti ka perfekcionizmu, značajno određuje neke elemente u procesu socijalizacije i slično. Iako je činjenica o postojanju „osjetljivih faza“ u razvoju već odavno jasno izvedena kao opći postulat psihologije učenja,

posebno kada je u pitanju mogućnost nastajanja „kumulativnog deficita“ (Krapp, 2006), u svakodnevnoj praksi se ne pridaje dovoljno pažnje tome koji relevantni faktori okruženja doprinose bržem i adekvatnijem razvoju dječijih sposobnosti i znanja. Pa i ako uzmemo u obzir specifične razvojne zadaće koje nameće svaka pojedinačna obitelj i njen kulturni milje, ipak u konačnici moramo prihvatiti postojanje univerzalnih parametara procesa zrenja jedinke, odnosno, kako ih Oerter (1995) naziva, univerzalnih antropologijskih konstanti razvoja. Stoga je za očekivati da obitelji, bez obzira na koji odgojni stil se dominantno oslanjaju, ipak u konačnici imaju iste ili maksimalno slične krajnje ciljeve ka kojima su razvojni zadaci usmjereni, te da sam odgojni stil kojem su djeca izložena ne bi trebao biti značajnim prediktorom njihovog psiho-socijalnog zrenja, a posebno ne kognitivne komponente razvoja, odnosno stepena napretka u sticanju znanja i vještina. Za odgojni stil je očekivati da na planu kognitivnog funkcionisanja pokaže povezanost sa tendencijom djece ka kognitivnoj fleksibilnosti, uz prisustvo specifične razlike u odnosu na dimenzije autoritativnost - demokratija, kojima su izloženi. Sa druge strane psiho-socijalni razvoj djece u značajnoj mjeri ovisi o porodičnom miljeu iz kojeg djeca dolaze, a posebno o stepenu obrazovanja roditelja (Skelić, 2009; Skelić, 2005a; Skelić, 2005b). Porodični milje značajno određuje stepen i profil socijalizacije djeteta u skladu sa općeprihvaćenim modelom koji naglašava da socijalizacija nastaje kao produkt raskola između „unutarnjeg“ i „vanjskog“ realiteta (Hurrelmann & Ulich, 2002) pri čemu značajnu ulogu igra subjektivna obrada, a ista je u značajnoj mjeri pod uplivom roditeljskog ponašanja i odnošenja u skladu sa socijalno-kognitivnom teorijom (Bandura, 1977).

PROBLEM ISTRAŽIVANJA

Istraživanje polazi od nekoliko pretpostavki: 1. da postoji značajna povezanost između odgojnog stila kojem su djeca izložena i stepena prisustva rigidnosti odnosno fleksibilnosti kod djece; 2. da postoji povezanost između socio-ekonomskog backgrounda obitelji i uspješnosti djece u odgojno obrazovnim aktivnostima koje se odvijaju u predškolskim ustanovama; 3. da postoji povezanost između socijalnog ponašanja djece i načina na koji komuniciraju sa vršnjacima i socijalnog ponašanja njihovih roditelja u kontekstu odnosa roditelja spram vaspitača i institucija predškolskog odgoja; 4. da postoji povezanost između obrazovnog stepena roditelja i uspješnosti njihove djece u području odgojno obrazovnog procesa predviđenog predškolskim programom.

VARIJABLE UKLJUČENE U ISTRAŽIVANJE

U istraživanje su uključene varijable koje se tiču različitih elemenata ponašanja djece predškolske dobi kako u odnosu na vršnjake tako i u odnosu na odgojno obrazovne sadržaje, te načina ponašanja i komunikacije njihovih roditelja u odnosu spram vaspitača, kao i socioekonomski i obrazovni background obitelji iz koje djeca potiču, te roditeljski stil (kojem su djeca u svojim obiteljima izloženi). Ponašanje djece i njihovih roditelja je evidentirano kroz ček liste koje su na osnovu opservacije, za svako pojedinačno dijete i njihovog roditelja, ispunjavali vaspitači.

Socioekonomski status obitelji i obrazovni status roditelja priskrbljen je na osnovu uvida u lične kartone djece koje vodi uprava predškolske ustanove, a koji se evidentiraju na osnovu iskaza roditelja, te primjerene ankete sa pitanjima-odgovorima zatvorenog tipa koje su popunjavali roditelji za potrebe istraživanja. Odgojni stil je dobijen na osnovu iskaza roditelja na PCRE skali.

Pored ovih općih ponašajnih, socioekonomskih i odgojnih aspekata istraživanjem je obuhvaćen i stepen prisustva rigidnosti za koji je korištena skala fleksibilnosti (Breskin, 1968).

UZORAK

Uzorak čine djeca predškolskog uzrasta koja borave u predškolskim ustanovama u Zenici i njihovi roditelji, te vaspitači predškolskih ustanova u kojima djeca borave. Uzorak čini ukupno 44 djece od čega je 24 muška (54,5%) i 20 ženskih (45,5%). Starosna dob ispitanika se kreće između 37 i 74 mjeseca sa prosječnom dobi od $M=56,77$ mjeseci ($sd=11,25$). Najveći broj ispitanika je u dobi od 52 mjeseca (9,1%) i 71 mjesec (9,1%).

Ispitanici potiču iz obitelji u kojima su jedino dijete (40,9%) ili imaju jednoga brata odnosno sestru (54,5%) ili više braće odnosno sestara (4,5%). Najveći broj djece potiče iz obitelji u kojima majka ima završenu srednju stručnu spremu (43,2%), te visoku stručnu spremu (38,6%), odnosno iz obitelji u kojima otac ima završenu srednju stručnu spremu (65,9%), pri čemu majke imaju u prosjeku značajno viši obrazovni stepen nego očevi ($Z=-2,336$; $p=,019$).

Procijenjeni ekonomski status obitelji u najvećoj mjeri je kategorisan kao dobrostojeći (65,9%) pri čemu se procjenjuje da su to obitelji u kojima su zaposlena oba roditelja.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA SA DISKUSIJOM:

Opservirano ponašanje djece, aktivnost, komunikacija i spremnost na suradnju

Najveći procenat djece je od strane vaspitača procijenjen kao miran (47,7%) odnosno promjenjivo miran odnosno nemiran (43,2%), dok je kao nemirno procijenjeno (7,1%) djece. Muški ispitanici su procijenjeni nešto nemirnijima te ih je 50% procijenjeno da su promjenjivo mirni odnosno nemirni, dok u ovoj skupini nalazimo 35% djevojčica, međutim ne nalazimo da je ova razlika statistički značajna ($Z=-1,544$; $p=.123$), odnosno spol se nije pokazao kao značajan prediktor emocionalne i ponašajne stabilnosti djece.

Djeca koja dolaze iz obitelji u kojima su jedinci procijenjena su nešto nemirnijom (11,1%), nego djeca koja dolaze iz obitelji u kojima imaju brata ili sestru (4,2%), ali ne nalazimo da je ova razlika statistički značajna ($Z=-,897$; $p=.370$) odnosno možemo zaključiti kako niti status u obitelji u odnosu na broj djece nije značajan prediktor emocionalne i ponašajne stabilnosti.

Vaspitači procjenjuju kako 59,1% djece prati i surađuje u toku odgojno-obrazovnih aktivnosti, 38,6% je promjenjivo po pitanju saradnje i aktivnosti, dok za samo jedno dijete procjenjuju kako teško prati aktivnosti i da je često odsutno. Kada je u pitanju spolna razlika na ovoj stavci nalazimo kako su djevojčice u puno većoj mjeri procijenjene kao spremne za saradnju i angažman na planu obrazovnih aktivnosti (70%), nego dječaci (50%), međutim, niti ovdje ne nalazimo statistički značajnu razliku u odnosu na spol ($Z=-1,401$; $p=.161$) odnosno spol se nije pokazao kao dobar prediktor uzimanja aktivnog učešća u odgojno obrazovnim aktivnostima.

Djeca koja dolaze iz obitelji u kojima su jedinci procijenjena su manje aktivnom u odgojno obrazovnom procesu (38,9%), nego djeca koja dolaze iz obitelji u kojima imaju brata ili sestru (75,0%), te nalazimo da postoji statistički značajna razlika na ovoj stavci u odnosu na status jedinca u obitelji ($Z=-2,403$; $p=.016$), pri čemu su, dakle, jedinci statistički značajno manje aktivni, što može biti posljedica nedostatka potrebe za nametanjem, te samim time se ispoljava i nedostatak usmjerenosti na takmičenje i nadmetanje zbog nepostojanja konkurencije u matičnoj obitelji.

Za 47,7% djece vaspitači smatraju kako brzo napreduju i sa lakoćom usvajaju sadržaje, dok 50% djece napreduje uz neznatne poteškoće, te se ponovno za jedno dijete vaspitači izjašnjavaju kako teško prati sadržaje i sporo ih usvaja. Na ovoj stavci također nalazimo da su djevojčice procijenjene kako brže napreduju na planu odgojno-obrazovnih aktivnosti (65,0%), nego dječaci (65,0%), ali ne nalazimo

statistički značajnu razliku u odnosu na spol ($Z=-1,830$; $p=,067$). Za djecu koja dolaze iz obitelji u kojima su jedinci procjenjuje se kako nešto slabije napreduju (44,4%), nego djeca koja dolaze iz obitelji u kojima imaju brata ili sestru (54,2%), ali ne nalazimo da je ova razlika statistički značajna ($Z=-,769$; $p=,442$).

Za 81,8% djece vaspitači procjenjuju kako su blaga u komunikaciji sa vršnjacima i suradnički nastrojena, dok za 4,5% djece smatraju kako nisu komunikativna ali da ne pokazuju znakove agresije, dok za čak 13,6% djece ističu kako su komunikativna ali sklona agresiji.

Ovako visok postotak djece sklone agresiji zabrinjavajući je i u skladu je sa porastom stresa uočenim generalno u obiteljima u BiH a što se reflektira i na pojavu visokog stepena agresije kod djece (Skelić, 2013), a što korespondira sa dobijenim rezultatima studija o povezanosti obiteljskog stresa sa ponašanjem i samovrednovanjem djece (Conger i dr., 2000).

Nalazimo kako su djevojčice procijenjene kao blaže i u većoj mjeri saradnički nastrojene u interakciji sa vršnjacima (95,0%), nego dječaci (70,8%), a na ovoj stavci nalazimo i statistički značajnu razliku u odnosu na spol ($Z=-2,003$; $p=,045$), što je u skladu sa uobičajeno nešto većom sklonosti djevojčica ka suradnji i interpersonalnim relacijama prema ESI modelu. Djeca koja dolaze iz obitelji u kojima su jedinci procijenjena su kao jednako komunikativna sa drugom djecom (83,3%), tj. djecom koja dolaze iz obitelji u kojima imaju brata ili sestru (83,3%), te ne nalazimo statističku značajnost ($Z=-,020$; $p=,984$).

Opservirano ponašanje roditelja, komunikacija i spremnost na suradnju

Vaspitači procjenjuju kako je 86,4% roditelja komunikativno, zainteresirano i objektivno po pitanju djeteta; 4,5% roditelja nije komunikativno ali ne iskazuje ispade u komunikaciji, dok su roditelji jednog djeteta procijenjeni kao nekomunikativni i skloni ispadima u komunikaciji, te čak 6,8% roditelja spada u kategoriju koja je zainteresirana ali sklona ispadima i subjektivna po pitanju svoga djeteta. Vaspitači procjenjuju kako su roditelji ženske djece skloniji komunikaciji te objektivniji kada su u pitanju njihova djeca (95%) nego roditelji muške djece (79,2%), ali ne nalazimo statistički značajnu razliku ($Z=-1,443$; $p=,149$). Roditelji koji imaju samo jedno dijete u nešto većoj mjeri su nezainteresirani za komunikaciju sa odgajateljima (11,1%) nego roditelji sa dvoje djece (4,2%), ali ne nalazimo da je ta razlika statistički značajna ($Z=-,200$; $p=,842$).

Povezanost pojedinih aspekata porodičnog miljea i dječijeg ponašanja

Istraživanje pokazuje kako stručna sprema majke predstavlja značajan kriterij u odnosu na ponašanje djeteta, stepen dječije uključenosti i saradnje u odgojno obrazovnim aktivnostima, te komunikaciju sa vršnjacima (**F=6,345; p=,003**), gdje nalazimo kako pozitivni aspekti dječijeg ponašanja rastu sa stručnom spremom majki što je u skladu sa drugim istraživanjima (Zloković, 1989; Skelić, 2009, 2005a, 2005b). Ovo nije slučaj sa stručnom spremom oca kod koje ne nalazimo ovakav trend. Značajnija uloga majke očekivana je u društvu koje karakteriše dominantno patrijarhalna podjela uloga kakvo još uvijek imamo u BiH.

Također nalazimo kako i ekonomski status obitelji predstavlja značajan kriterij u određenju dječijeg ponašanja, stepena dječije uključenosti i saradnje u odgojno-obrazovnim aktivnostima, te komunikacije sa vršnjacima (**F=3,23; p=,019**) gdje nalazimo kako pozitivne ponašajne karakteristike opadaju sa opadanjem socioekonomskog statusa i to uporedo na planu ponašanja i na planu aktivnosti i saradnje ali i napredovanja kroz odgojno-obrazovni proces, što je u skladu sa ranijim nalazima (Skelić 2010a, 2010b, 2009, 2005b). Nismo dobili značajnu povezanost između odgojnog stila kojem su djeca izložena i procjene od strane vaspitača o stepenu poslušnosti djece, stepenu njihove saradnje u toku odgojno obrazovnih aktivnosti, niti stepena napredovanja.

Razlike u odgojnim preferencijama roditelja

Kada je u pitanju odgojni stil koji preferiraju roditelji u odnosu na mušku ili žensku djecu nismo našli statistički značajnu razliku. Razlika se ne javlja niti u odnosu na preferirani odgojni stil niti na pojedinačne aspekte odnošenja spram djece s obzirom na njihov spol. Kada je u pitanju stručna sprema majke rezultati istraživanja ne pokazuju statistički značajnu razliku u odnosu na odgojni stil koji se preferira u obitelji. Izuzetak čini stavka *Smatram da su djeca dužna poštovati moja pravila sve dok žive pod mojim (našim) krovom*“ (**F=7,645; p=,000**), pri čemu najviši stepen slaganja sa ovom tvrdnjom nalazimo kod majki koje imaju srednju stručnu spremu (**M=3,52; sd=,512**); ova razlika prema post hoc analizi otpada primarno na tu kategoriju ispitanika, spram kategorije majki koje imaju osnovnu školu (**M=2,00; sd=1,41**) a koje iskazuju najniži stepen slaganja. Ovakav rezultat bi se dao razumijevati u kontekstu manje dominantnih uloga majki u obiteljima sa nižim

stepenom obrazovanja koje su najčešće patrijarhalnije orijentacije i preferiraju submisivniju ulogu žene.

Niti stručna sprema oca ne igra značajnu ulogu na planu preferencije odgojnog stila osim u slučajevima sljedećih itema: stavka - *Vjerujem da se vrijednosti trebaju prenijeti na djecu, a ako se sa tim vrijednostima ne slažu, mogu odabrati druge tek kada budu dovoljno odrasli i samostalni* ($F=4,827$; $p=,006$); stavka - *Smatram da su djeca dužna poštovati moja pravila sve dok žive pod mojim (našim) krovom* ($F=5,608$; $p=,003$); stavka - *Dječije ponašanje uvijek treba imati posljedice, bilo da su dobre ili loše* ($F=7,756$; $p=,000$); te stavka - *Djeca ne bi trebala zaboraviti koliko se žrtvujemo za njih* ($F=2,870$; $p=,049$). U svim slučajevima (navedenim itemima) stepen slaganja sa stavkom opada sa rastom stepena stručne spreme, odnosno stepen iskazane roditeljske rigidnosti u odgojnim svjetonazorima opada sa porastom stručne spreme.

Kada je u pitanju povezanost socio-ekonomskog statusa sa odgojnim stilom, nalazimo kako se statistički značajna razlika javlja isključivo kada je u pitanju zastupljenost permissivnog odgojnog stila ($F=3,636$; $p=,021$), pri čemu obitelji lošeg socio-ekonomskog statusa u najvećoj mjeri preferiraju permissivni stil odgoja ($M=33,0$) dok ga obitelji koje su procijenjene kao dobrostojeće primjenjuju u najmanjoj mjeri ($M=26,13$), te se prema post hoc analizi razlika javlja upravo na odnosu između ove dvije kategorije.

ODNOS ODGOJNOG STILA SA PRISUSTVOM FLEKSIBILNOSTI U MIŠLJENJU KOD DJECE

Sukladno rezultatima većine istraživanja koja su pokazala da roditeljski odgojni stil značajno određuje funkcionisanje djece, njihovo psihičko zdravlje, autopercepciju, samodoživljavanje i generalno zadovoljstvo životom (Galambos, N. L.; Barker, E. T., Almedia, D. M., 2003) očekivali smo da će se javiti statistički značajna razlika i kada je u pitanju odnos odgojnog stila kojem su djeca izložena i njihova sklonost ka fleksibilnosti u mišljenju. Ovakvu razliku pak nismo pronašli, tako da rezultati ANOVA-e iznose: za autoritarni stil i fleksibilnost u mišljenju $F=,524$ ($p=,899$); za egalitarni stil i fleksibilnost u mišljenju $F=,884$ ($p=,571$); te za permissivni stil i fleksibilnost u mišljenju $F=,877$ ($p=,578$).

Statistički značajnu razliku na stepenu izražene fleksibilnosti u mišljenju nalazimo isključivo u odnosu na dvije stavke vezane za odgojni stil, a to su: *Mislim da se djeca moraju stalno kontrolirati dok ne budu dovoljno odrasla da odlučuju u svoje ime*

($F=4,477$; $p=,001$), te *Smatram da je najvažnije zajedničko rješavanje porodičnih problema*“ ($F=2,887$; $p=,012$). Ukoliko detaljnije razmotrimo ove dvije stavke vidljivo je kako one najdirektnije odražavaju spremnost na slobodu ponašanja i mišljenja te je sukladno koncepciji fleksibilnosti u mišljenju da se takav odgojni odnos direktno odražava na stepen fleksibilnosti kod odgajnika. Upravo ovako formulisane odgojne suprotnosti imaju značajan upliv na formiranje načina kako percepcije okruženja tako i njegovog procesuiranja i razumijevanja (Ben-Zur, 2003).

ZAKLJUČAK

Istraživanje pokazuje kako su stručna sprema majke i socio-ekonomski status obitelji značajni prediktori ponašanja djece predškolske dobi, posebno sa aspekta njihove efikasnosti u praćenju i usvajanju sadržaja odgojno-obrazovnih aktivnosti. U istraživanju nismo dobili očekivanu vezu između prisustva fleksibilnosti u mišljenju i odgojnog stila kojem su djeca izložena u matičnim obiteljima.

LITERATURA

1. Bandura, A. (1997). Social learning theory. Prentice Hall. New York.
2. Breskin, S. (1968). Measurment of rigidity, a non-verbal test. Perceptual and motor skills, 27: 1203-1206.
3. Conger, K. J., Rueter, M. A. & Conger, R. D. (2000). The role of economic pressure in the lives of parents and their adolescents: The family stress model. In: Crockett L. J. & Silbereisen R. K. (Eds.), Negotiating adolescence in times of social change (201-223). Cambridge University Press. Cambridge.
4. Hurrelmann, K. & Ulich, D. (2002). Handbuch der Sotialisationsforschung. Beltz. Weinheim.
5. Ben-Zur, H. (2003). Happy Adolescents: The Link Between Subjective Well-Being, Internal Resources, and Parental Factors. Journal of Youth and Adolescence, br. 2, 67 — 79.
6. Galambos, N. L.; Barker, E. T., Almedia, D. M. (2003). Parents Do Matter: Trajectories of Change in Externalizing and Internalizing Problems in Early Adolescence, Child Development, br. 2, □578 — 594.
7. Krapp, A. (2006). Paedagogische Psychologie. Beltz PVU. Weinheim.

8. Oerter, R. (1995). Kultur, Oekologie und Entwicklung. In R. Oerter & L. Montada (hrsg.), *Enzwicklungspsychologie*. Beltz PVU. Weinheim.
9. Proroković, A. (2002). Breskinova skala rigidnosti: Procjena nekih metrijskih osobina. *Radovi-razdio filozofije, psihologije, sociologije i pedagogije*, 41(18): 31-34
10. Skelić, Dž. (2013). Posljedice konzumacije animiranog nasilja *Časopis Mualim*. (56), 34-38.
11. Skelić, Dž., Beganović, A. (2010a). Povezanost obiteljske atmosfere sa prosocijalnim tendencijama mladih. *Book of abstracts. III međunarodni naučno-stručni skup „Edukacija nastavnika za budućnost“*, Pedagoški fakultet u Zenici; Zenica.
12. Skelić, Dž., Alić A. (2010b). Influence of the Inner Family Variables on the Estimation Life Quality, XIV World Congress of Comparative Education Societies, Bordering, Re-Bordering and New Possibilities in Education and Society - The Book of abstracts, Bogazici University, Turkey.
13. Skelić, Dž., Alić, A. (2009). Postignuća učenika u kontekstu porodičnih prilika. U *Sekundarna analiza TIMSS 2007*. Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje. Sarajevo.
14. Skelić, Dž., Skelić, B. (2005a). Roditeljski angažman u slobodnom vremenu i školski uspjeh njihove djece. *Didaktički putokazi*. Br. 34. p:32-38.
15. Skelić, Dž., Hozić, I.. (2005b). Povezanost pohađanja predškolskih ustanova i spremnosti za polazak u školu. *Didaktički putokazi*. Br. 36. p:31-39.
16. Zloković, J. (1998). *Školski neuspjeh-problem učenika, roditelja i učitelja*. Filozofski fakultet Rijeka. Rijeka.

THE RELATIONSHIP BETWEEN AN EDUCATIONAL STYLE WHICH PARENTS PREFER AND SOME ELEMENTS OF THEIR CHILDREN'S BEHAVIOR IN A PRESCHOOL EDUCATIONAL FACILITY

Summary

The research deals with the relationship between an educational style which parents prefer and some elements of their children's behavior in a preschool educational facility. Some of the methods used were a descriptive-analytic survey method and some of the techniques: surveys and tests. Among some of the instruments there were: an educational style scale, a flexibility test and an observational list with multiple-choice answers. The sample involved with 44 preschool children, their parents and 5 teachers in preschools. The research showed that educational styles preferred by the preschool children's families is not a significant factor in determining the behavioral patterns of the children, neither is an absence of their flexibility. Factors which did matter was the educational background of their mothers and the financial status of their families.

Keywords: Behavior, their parents educational style, flexibility

Adresa autora

Authors' address

Skelić Dženan

Filozofski fakultet u Zenici

dzenan.skelic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Tatjana Vulić

MEDIJSKA PISMENOST U VREMENU DIGITALNIH PLATFORMI:

STAVOVI SREDNJOŠKOLACA / MEDIA LITERACY IN THE AGE

OF DIGITAL PLATFORMS: THE SECONDARY SCHOOL

STUDENTS' ATTITUDE 353

UDK 316.774:373.5(497.1)

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Tatjana Vulić

MEDIJSKA PISMENOST U VREMENU DIGITALNIH PLATFORMI: STAVOVI SREDNJOŠKOLACA

Vreme digitalnih platformi koje je na svojevrsan način obeležilo početak trećeg milenijuma karakteriše sve jači uticaj kako tradicionalnih tako i novih medija. Posmatrano iz ugla uticanja medija na kreiranje ličnih stavova, ali i javnog mnjenja jednog društva, ne možemo prenebrežnuti sve veću potrebu za medijskom pismenošću građana. Poslednjih godina medijska pismenost je važan deo medijske politike i medijske regulacije Evropske unije. U određivanju pojma medijske pismenosti potrebno je ukazati na razliku između digitalne pismenosti kao veštine korišćenja programa i kompjutera i medijske pismenosti kao kritičkog stava prema manipulaciji i propagandi. Kroz oba određenja medijske pismenosti prožima se zahtev za kontinuiranim unapređenjem u okviru školskog, ali i drugih podsistema društva.

Da li u Srbiji postoji privid medijske pismenosti? Problem istraživanja rada sagledava se kroz pitanje: Kako srednjoškolci procenjuju svoju medijska pismenost? Uzorak istraživanja čini 200 učenika "Prve kragujevačke gimnazije" u Kragujevcu. Za prikupljanje i obradu podataka korišćena je Skala medijske pismenosti – SMP – NS (Mihić i Kodžopeljić 2011). Rezultati istraživanja ukazuju da medijska pismenost među srednjoškolcima nije na zadovoljavajućem nivou.

Ključne reči: medijska pismenost / mediji / srednjoškolci / novi mediji / obrazovanje

1. UVOD

Digitalna revolucija obeležila je početak trećeg milenijuma i iznedrila promene u svim podsistemima društva, a posebno u domenu jačanja uloge i uticaja mas medija. Novi mediji postali su sve prisutniji u današnjem medijatizovanom društvu, dok tradicionalni kako bi opstali traže put preoblikovanja ka digitalnim platformama. Polazeći od činjenice da mediji aktivno učestvuju u sistemima i podsistemima društva, intenzivno utiču na kreiranje ličnih stavova i javnog mnjenja pojedinaca i grupa, jednostavno nemoguće prenebregnuti sve veću potrebu za medijskim opismenjavanjem građana. Dieter Baacke, smatra da digitalni svet sve više zamenjuje realni, potkrepljujući tvrdnju stavom da se komunikacija među ljudima odvija preko kanala, odnosno medija i pri tom sami mediji nisu više tu da održavaju, odnosno dupliraju realnost, već je oni konstruišu s obzirom na to jer utiču na odluku o tome šta će biti u našem opazajnom horizontu i u kom obliku (Bake, 2013). Za Smalla i Vorgana mediji su direktni produkti tehnike koji se razvijaju uporedo sa njom, tako da ovi autori uočavaju da se tehnika u XXI veku razvija brže nego ikada u istoriji što utiče i na same građane. Small i Vorgan stanovništvo današnjice dele na “digitalne domoroce” i “digitalne imigrante” pri čemu rasprostranjenost tehnike stvara čvrstu osnovu samim korisnicima da aktivno učestvuju u kreiranju medijskih sadržaja (Smol, Vorgan, 2011). Da li čovek digitalnog doba robuje medijima, a da nisu ni svesni ili je zahvaljujući sve moćnijoj tehnologiji koja je razvila Intenet i kompjuter do nekada nesagledivih mogućnosti da mu je dostupno svetsko znanje i iskustva sada i odmah i time raspolaže nesagledivim mogućnostima kreativnosti i slobode mišljenja? Koju ulogu i u kojoj meri će zauzeti mediji u našim životima i naše dece čini se da zavisi od toga da li na pravi način znamo da tumačimo medijske sadržaje, da se služimo novim svaki dan sve savršenijim tehnologijama? Duboka ukorenjenost u potrošački mentalitet koji kreiraju i održavaju sami mediji doprinosi da čovek današnjice podjednako teško kao i “digitalni imigrant” donosi odluku o izboru puta. Ono što je izvesno da predstoji kao zadatak jeste razvoj i širenje medijske pismenosti kako bi naučili da razumemo medijske sadržaje i smanjili uticaje manipulativnih sadržaja medija neretko kreiranih od nevidljivih centara moći. U određenju medijske pismenosti potrebno je napraviti razliku između digitalne pismenosti kao veštine korišćenja programa i kompjutera i medijske pismenosti kao razvijanja odbrane od manipulacije i propagande u medijima. Kroz oba značenja prožima se potreba za kontinuiranim unapređenjem medijske pismenosti, kako u okviru školskog sistema kroz nastavne i vannastavne sadržaje, tako i u u okviru drugih podsistema društva.

Poslednjih godina medijska pismenost je važan deo medijske politike i medijske regulacije Evropske unije. U literaturi kao sinonim za medijsku pismenost nalazimo: medijsko vaspitanje, multimedijaska pismenost, digitalno opismenjavanje (Zgrabljić-Rotar 2005). Na konferenciji o medijskoj pismenosti 1992. godine u Aspenu određena je polazna definicija medijske pismenosti: "Sposobnost pristupa, analize, vrednovanja i odašiljanja poruka posredstvom medija". Prema Kovačević, medijska pismenost podrazumeva sposobnost konzumiranja i kritičkog razmišljanja o informacijama dobijenim putem mas medija kao i stečena teorijska znanja o medijima i masovnim komunikacijama i osposobljenost za razumevanje i analizu medijskih poruka, njihove istorijske, političke, sociološke i kulturne implikacije, kao i spoznaju o mogućnostima upotrebe i zloupotrebe medija (Kovačević 2006: 525-534). James Potter u delu "Medijska pismenost" ovaj pojam definiše kao "skup gledišta koja u korišćenju medija aktivno primenjujemo da bismo protumačili značenje poruka koje primamo". Potter naglašava da je to višestruki pojam sa brojnim aspektima i nije kategorija, već stalni proces. Takođe, daje i pregled različitih aspekata medija i pri tom se pretežno bavi njihovim uticajem i našim mogućnostima da se zaštitimo. Prema navodima ovog autora uporišta medijske pismenosti prepoznaju se u: ličnom položaju (ciljevi i želje), raspoloživom znanju (informacijske nauke) i u veštinama (analiza, evaluacija, grupisanje, indukcija, dedukcija, sinteza, apstrakcija) (Poter 2011: 47). Lea Tajić naglašava: "Medijska pismenost smatra se i značajnim sredstvom za zaštitu medijskih konzumenata" (...) "Nužan preduvjet za svaki demokratski proces su dobro informirani građani", pri čemu kao najznačajniji faktor jasno prepoznaje medijsku pismenost (Tajić, 2013).

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Srbije iz 2013. godine: u Srbiji internet koristi 56% domaćinstava, dok je u 2011. godini koristilo 41%; Fejsbuk profil internet populacija u Srbiji ima 93%, a 87% stanovništva koristi bar jedan mobilni telefon. Ovi podaci jasno ukazuju na visoke procenat zastupljenosti digitalnih platformi i njihovog korišćenja među građanima Srbije i mogućnosti za praćenje novih medija. Istovremeno navode na moguć zaključak o prisutnosti digitalne pismenosti, ali i o mogućnosti upotrebe interneta na svim obrazovnim nivoima. Međutim, ove podatke ne možemo posmatrati jednostrano i olako donositi zaključak o prisustvu medijske pismenosti.

Veza između medijske pismenosti i obrazovanja mora se posmatrati dvosmerno. Sa jedne strane tiče se korišćenja medija u obrazovne svrhe: uvođenje medija u nastavu, prezentacija sadržaja školskog programa putem medija, korišćenje medija u slobodno vreme u svrhu obrazovanja, medijsko opismenjavanje nastavnika i drugo.

Sa druge strane tiče se obrazovanja o medijima, odnosno kako koristiti pojedine programe, kako se zaštititi od negativnog uticaja medija, formiranja kritičke distance prema sadržajima iz medija, jačanja uporišta medijske pismenosti itd.

Pregled stanja u ovoj oblasti ukazuje na nedostatak istraživanja i samih odgovarajućih mernih instrumenata za merenje pismenosti i kompetencija za nove medije. Na ovo je ukazalo više teoretičara i istraživača poput Bakingema (Buchingham 2005), Šerera (Sharrer 2003) i Potera (Potter 2004). Oni su i upozorili da je neophodno početi od definisanja standarda koji se odnose na nove medije kako bi se postavila precizna i jasno opredeljena osnova za validnu evaluaciju i povezivanje digitalne participacije i medijske pismenosti. Za razliku od novih medija istraživanja odnosa medijske pismenosti i tradicionalnih medija ne manjka. Najviše istraživanja u ovoj oblasti usmereno je na praktičnu procenu medijske pismenosti i za predmet istraživanja imaju merenje sposobnosti razumevanja medijskih poruka (Hobbs, Frost 2003; Rosenbaum 2007) ili procenjivanje efektivnosti različitih programa medijske pismenosti i to pre svega u obrazovanju (Gonzales, Glik, Davoud 2004). Istraživanja medijske pismenosti, i uopšte odnosa medija i mladih, predmet su interesovanja i autora sa naših prostora. Rezultati istraživanja ukazuju da se pitanjima medijske pismenosti malo pažnje poklanja u školama, mada postoji interesovanje učenika za ovu problematiku. U radovima se ukazuje na značaj razvoja medijske pismenosti još od ranog školskog uzrasta, odnosno u periodu kada su učenici još u osnovnim školama (Stanisavljević Petrović, Radović, Ivanović 2012). Sa polaskom u srednju školu uticaji medija postaju još značajniji, te je neophodno raditi na razvoju kritičkog mišljenja, posebno prema sadržajima koji dolaze iz medija. U tom kontekstu, na uzrastu adolescenata potencira se pitanje razvoja medijske pismenosti, posebno u delu formiranja kritičkih stavova prema medijskim sadržajima (Maksimović, Stanisavljević, Petrović 2014).

2. ISTRAŽIVANJE

Da li u Srbiji postoji privid medijske pismenosti? Problem našeg istraživanja sadržan je u pitanju: Kako srednjoškolci procenjuju svoju medijska pismenost? Dakle, predmet istraživanja je medijska pismenost srednjoškolaca. Cilj istraživanja je utvrđivanje samoprocene srednjoškolaca o stavovima koji se odnose na medijsku pismenost. U istraživanju je primenjena deskriptivno-naučno-istraživačka metoda. Zadaci istraživanja proizilaze kako iz problema i predmeta tako i iz samog opisa koji

su postavili kreatori skale o tri faktora medijske pismenosti na koje se odnose stavke iz instrumenta koji analiziramo: funkcionalna kompetencija medijske pismenosti, kritički pristup medijskim sadržajima kao i digitalna pismenost.

Opšta hipoteza istraživanja je da medijska pismenost među srednjoškolcima nije na zadovoljavajućem nivou. Specifične hipoteze su:

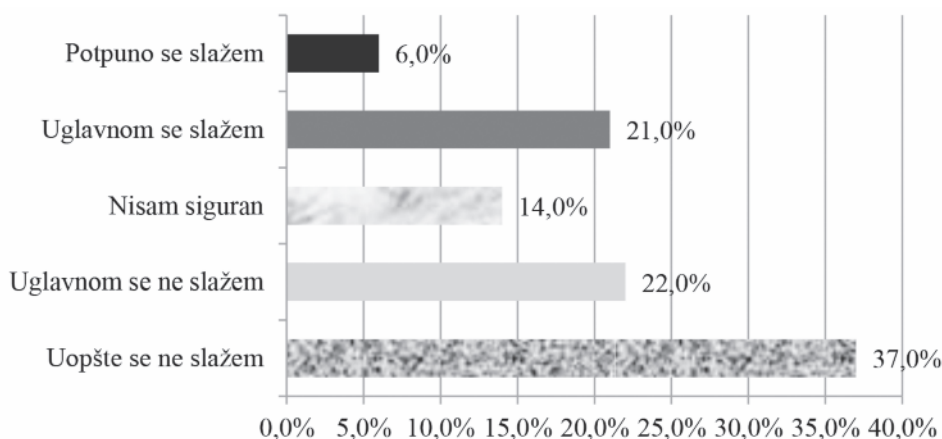
1. Pretpostavlja se da učenici imaju niske skorove za stavove koji se odnose na procenu sposobnosti da u radu i obrazovanju koriste različite vidove medijskih sadržaja i internet za edukaciju;
2. Pretpostavlja se da učenici imaju niske skorove na stavovima koji se odnose na procenu sposobnosti preispitivanja i analize sadržaja koje prikupljaju i do kojih dolaze konzumiranjem medijskih sadržaja;
3. Pretpostavlja se da učenici imaju visoke skorove na stavkama koje imaju za cilj da se utvrdi procena sposobnosti korišćenja kompjuterskih programa i uopšteno kompjuterskih sadržaja posmatrano u odnosu na ostale stavke iz instrumenta;
4. Pretpostavlja se da ne postoji povezanost između pola učenika i njihovih procena. Nezavisna varijabla je pol, dok je zavisna varijabla procene učenika o medijskoj pismenosti.

Uzorak istraživanja je nameran i čini ga 200 učenika “Prve kragujevačke gimnazije” u Kragujevcu. Instrument istraživanja je Skala medijske pismenosti – SMP – NS” (Mihić, Kodžopeljić 2011). Prilikom izrade ove skale poštovan je pristup u merenju medijske pismenosti koji se oslanja na tehniku samoprocene, a u kojoj se od ispitanika traži da procenjuju koliko su kod njih samih razvijene neke od veština medijske pismenosti. Instrument istraživanja je skala Likertovog tipa od pet stupnjeva. Faktorskom analizom ustanovljeno je prisustvo tri faktora. Sadržaj stavki koje imaju značajno zasićenje sa prvim faktorom ukazuje na tendenciju i sposobnosti srednjoškolaca da iz različitih medija usvajaju informacije koje im mogu koristiti u usvajanju gradiva iz različitih predmeta. Učenici pokazuju sposobnost da medije koriste u edukativne svrhe, a ovaj faktor prepoznat je kao “Praktična kompetencija medijske pismenosti”. Stavke drugog faktora svojim sadržajem ukazuju da se radi o komponenti medijske pismenosti koja se odnosi na kritičko sagledavanje i vrednovanje različitih informacija i sadržaja kojima su konzumenti medija izloženi. Na osnovu ovih ajtema drugi faktor označili smo kao “Kritički pristup medijskim sadržajima”. Sadržaj stavki trećeg faktora navodi na zaključak da se radi o produktivnom aspektu medijske pismenosti koji se uočava u posedovanju tehničkih

kompetencija koje omogućavaju pristup raznovrsnim sadržajima medija, a ovaj faktor autori skale odredili su kao “Digitalna pismenost”. Za obradu podataka korišćen je SPSS program i standardni statistički postupci.

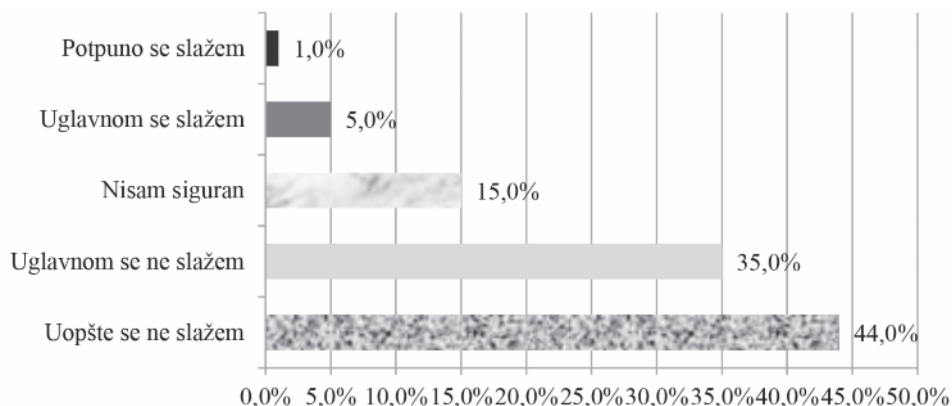
3. REZULTATI I DISKUSIJA

Rezultati istraživanja za tvrdnju “Jedina svrha televizijskih programa trebalo bi da bude zabavljanje naroda” su očekivani i prikazani su na Dijagramu 1.

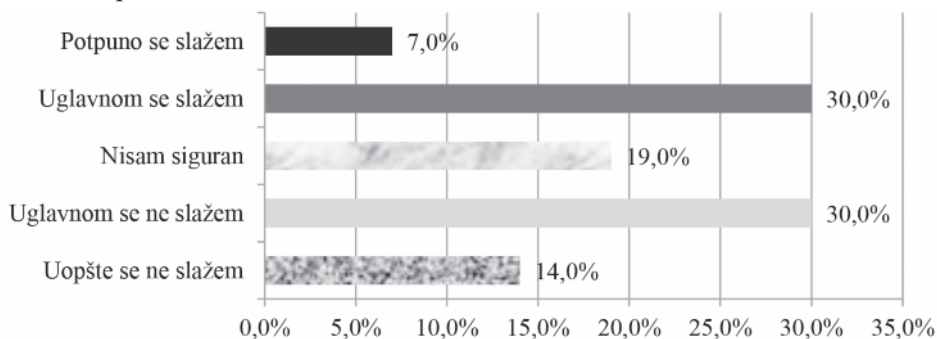
Dijagram 1. Jedina svrha televizijskog programa trebalo bi da bude zabavljanje naroda

Naime, najveći broj ispitanika 37% smatra da se uopšte ne slaže sa iskazom, dok je 22% ispitanih učenika izjavilo da se uglavnom ne slaže sa tvrdnjom. Ovo možemo prihvatiti kao pozitivan rezultat s obzirom na to da na osnovu ovih rezultata proizlazi zaključak da srednjoškolci smatraju da televizija treba da ima i druge funkcije pored zabavne, kao što su informativna, edukativna. Za ovu tvrdnju ne postoji statistička značajnost u stavovima ispitanika u odnosu na pol. Inače, moramo da primetimo da su autori skale Mihić i Kodžopeljić ostali prilično nedefinisani po pitanju ove stavke u Skali. Nigde se jasno ne navodi da li je ova stavka kontrolna ili da je treba, na primer, bodovati suprotno od standarda. Naime, u celom testu slaganje sa ovom stavkom ukazuje na manjak medijske pismenosti i njena specifičnost je upravo u tome. Ukoliko neko ima stav da televizija služi jedino za zabavu publike, onda se na taj način ovom mediju negira njegova informativna i edukativna svrha, što je u suštini osnovna karakteristika faktora kome ova stavka pripada.

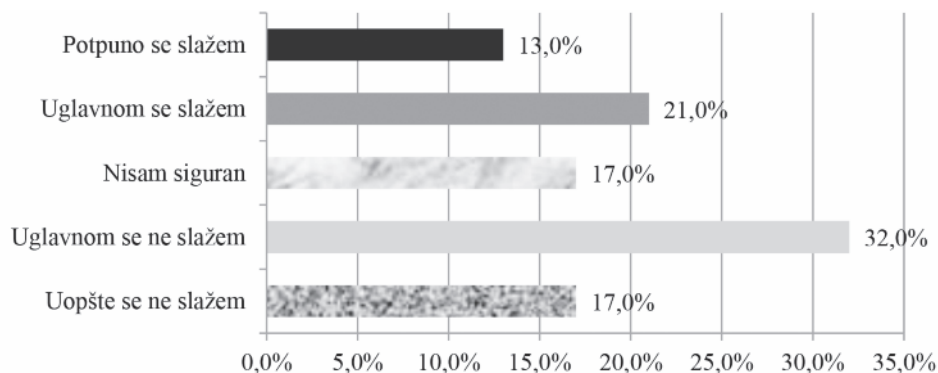
Dijagram 2. Tokom nastave u školi imamo dosta prilike da koristimo računar

Na dijagramu 2, za ajtem “Tokom nastave u školi imamo dosta prilike da koristimo računar” prikazano je da je 44% ispitanika odgovorilo da se ne slaže sa ovom tvrdnjom, dok je 22% odgovorilo da se uglavnom ne slaže. Razloge možemo naći u činjenici da se u nastavnoj praksi računari u najvećem broju slučajeva koriste samo u nastavi informatike i računarstva. Ne postoji statistička značajnost u odgovorima u odnosu na pol.

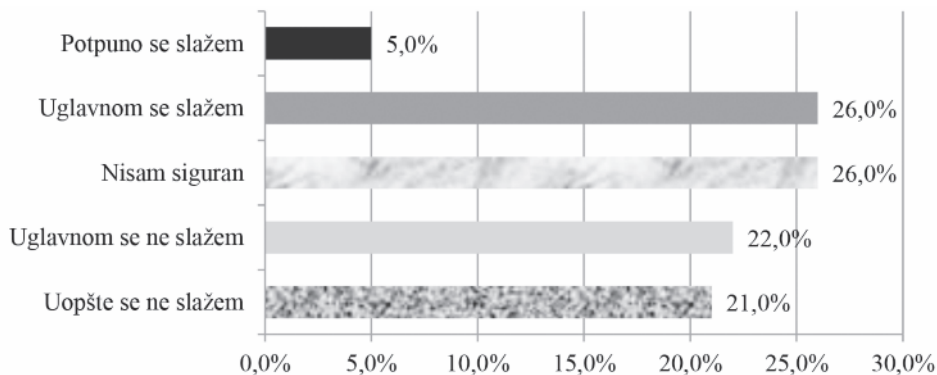
Dijagram 3. Mnogi profesori nas podstiču da u učenju koristimo i sadržaje koje možemo pronaći na internetu

Sličan odnos odgovora je i na stav u Skali “Mnogi profesori nas podstiču da u učenju koristimo i sadržaje koje možemo pronaći na Internetu”, što je prikazano na dijagramu 3. Ovde postoji statistička značajnost u stavovima ispitanika u odnosu na pol u korist ženskih ispitanica ($\chi^2=12,969$ sa nivom značajnosti $p \leq 0,05$ uz stepen slobode $df=4$).

Dijagram 4. Neki profesori nas podstiču da u učenju njihovog predmeta tragamo za informacijama koje se mogu naći u različitim medijima (Internet, televizija, dnevne novine)

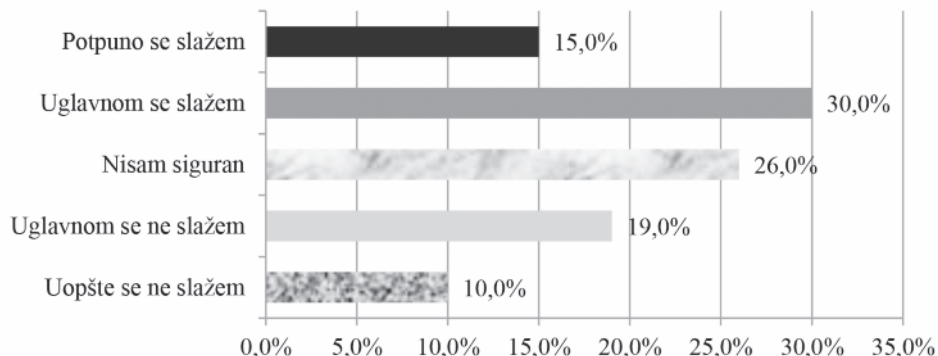
Sa tvrdnjom “Neki profesori nas podstiču da u učenju njihovog predmeta tragamo za informacijama koje se mogu naći u različitim medijima (Internet, televizija, dnevne novine i slično)” uglavnom se ne slaže 32% ispitanika, što je prikazano na dijagramu 4. Na osnovu ovoga možemo zaključiti da je u izvođenju nastave još uvek dominantan tradicionalan pristup, a u isto vreme da je potrebna promena u tom pristupu i veća zastupljenost medija u nastavi. U odgovorima ispitanika ne postoji statistički značajna razlika u odnosu na nezavisnu varijablu pol.

Dijagram 5. Da bih uspešno savladao ono što se u školi traži dosta se oslanjam i na informacije iz različitih medija

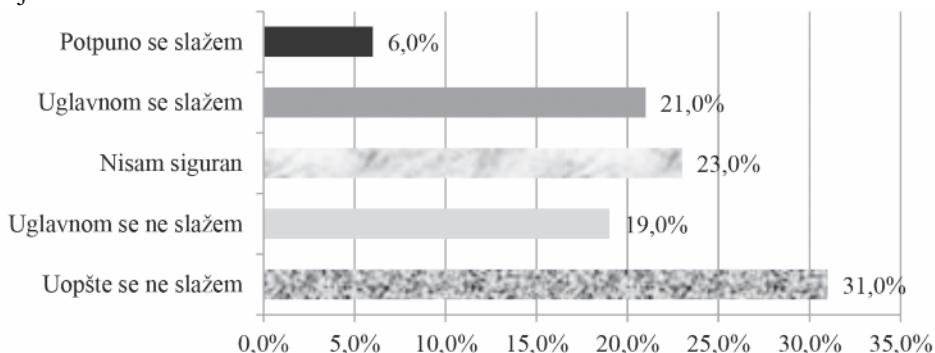
Na tvrdnju “Da bih uspešno savladao ono što se u školi traži dosta se oslanjam i na informacije iz različitih medija”, najveći broj ispitanika je odgovorio da se ne slažu ili da se uglavnom ne slažu sa ovom tvrdnjom (43%), što je prikazano na dijagramu

5. Kako je veliki procenat (21%) onih koji se uopšte ne slažu sa ovom tvrdnjom, možemo rezultat ispitivanja ovog ajtema posmatrati sa negativnom procenom. Nema statističke značajnosti ove tvrdnje u odnosu na pol.

Dijagram 6. Često na Internetu tražim sadržaje koji bi mi mogli biti od koristi na različitim školskim predmetima

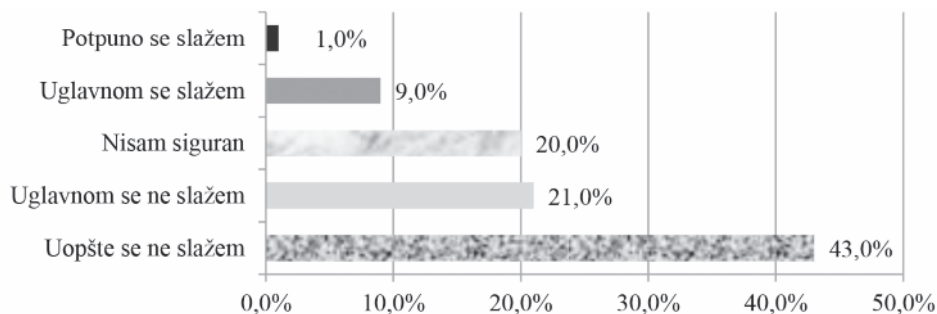
Dijagram 6 prikazuje rezultat ispitivanja tvrdnje “Često na Internetu tražim sadržaje koji bi mi mogli biti od koristi na različitim školskim predmetima”. Većina učenika se slaže da često na Internetu traži sadržaje koji bi im mogli biti od koristi. Ovaj rezultat evidentirano ima naznaka pozitivnog stava koji je u skladu sa faktorom koji razmatramo.

Dijagram 7. Ponekad u školi razgovaramo o tome koji su televizijski sadržaji dobri a koji nisu

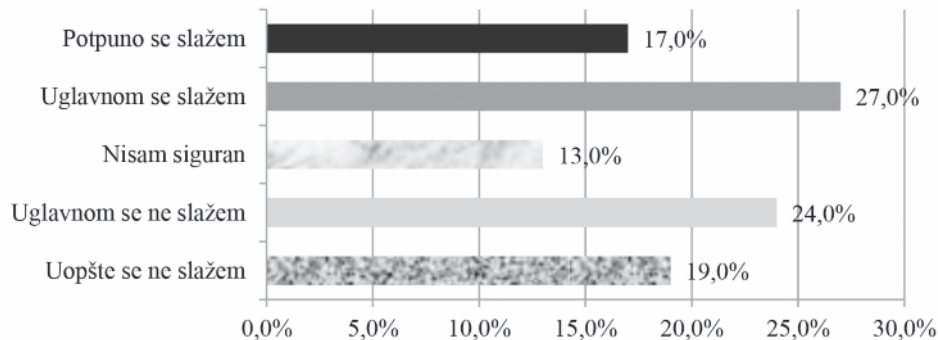
Rezultat za stav “Ponekad u školi razgovaramo o tome koji su televizijski sadržaj dobri, a koji nisu” je prikazan na dijagramu 7. Od ukupnog broja ispitanika, njih 31% se uopšte ne slaže sa ovom tvrdnjom, a zajedno sa odgovorom “uglavnom se ne

slažem” čini tačno polovinu ispitanika. Visok procenat je i učenika koji nisu sigurni kako da odgovore na ovu tvrdnju (23%). Rezultat je očekivan kako ne postoji predmet u okviru nastavnih ili vannastavnih aktivnosti koji bi imao u sadržajima kurikuluma ovakve teme.

Dijagram 8. Na školskim časovima razgovaramo o različitim zloupotrebama koje se mogu desiti na internetu

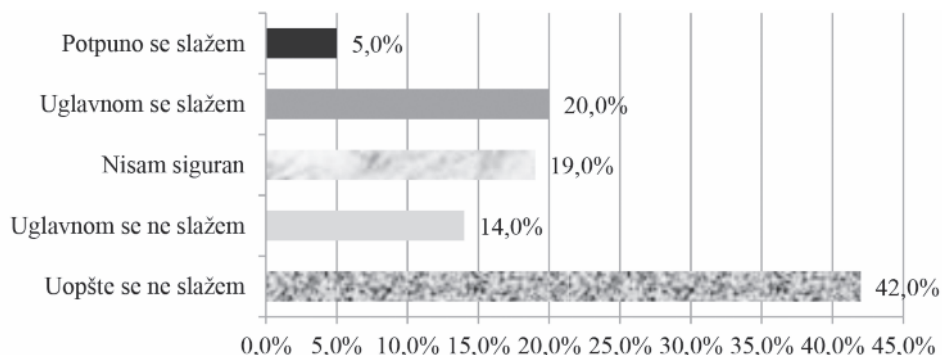
Dijagram 8 prikazuje zabrinjavajuće stanje - za tvrdnju “Na školskim časovima razgovaramo o različitim zloupotrebama koje se mogu desiti na internetu” čak 43% ispitanih je izjavilo da se uopšte ne slaže. Znači da u školi učenici ne dobijaju adekvatne informacije i savet kako da se zaštite od zloupotreba koje su na internetu itekako prisutne. Naročito su ugroženi maloletnici, koji nisu svesni svih opasnosti i neophodno je sistemski raditi na njihovoj zaštiti, umesto da se ta obaveza prepušta porodici.

Dijagram 9. Kada za neki školski rad pronađem informacije na Internetu obično se potrudim da njihovu tačnost proverim iz više izvora

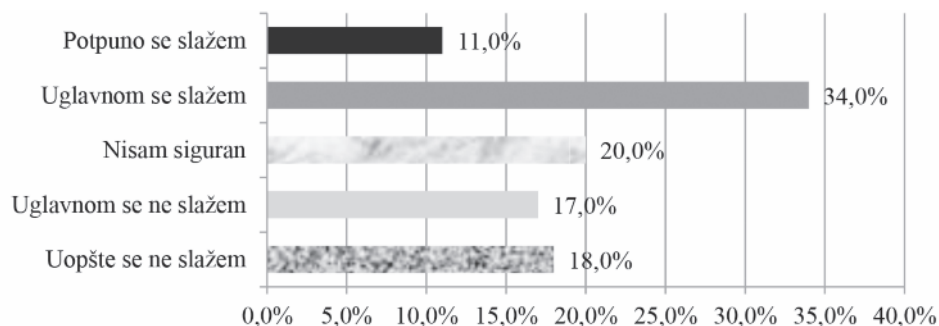
Dijagram 9 prikazuje da se najveći broj ispitanika (27%) uglavnom slaže, a 17% potpuno slaže (ukupno 44%) sa tvrdnjom “Kada za neki školski rad pronađem

informacije na Internetu obično se potrudim da njihovu tačnost proverim iz više izvora”. Ovaj rezultat možemo posmatrati kao najpozitivniji od tvrdnji koje objašnjavaju “kritički pristup medijskim sadržajima”. Međutim, iz aritmetičke sredine uočava se jasno da je iako pozitivan, ovo i dalje nezadovoljavajući rezultat. Razlozi su u nedovoljnom korišćenju interneta za potrebe nastave.

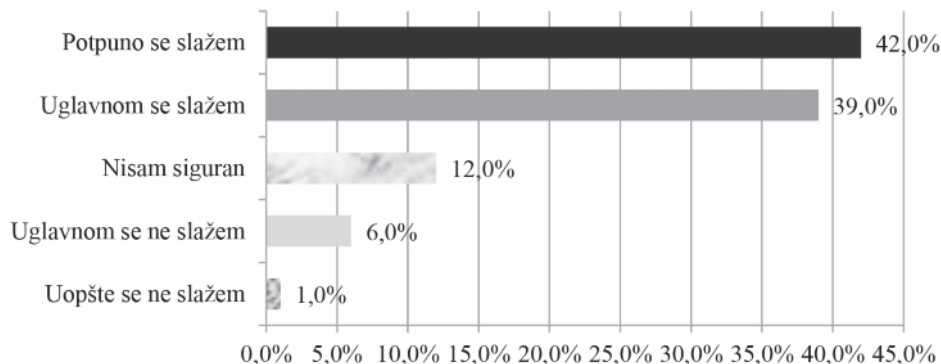
Dijagram 10. Sa roditeljima razgovaram kakav uticaj na gledaoce mogu imati različiti sadržaji u medijima

Dijagram 10 prikazuje rezultat istraživanja koje se odnosi na stav “Sa roditeljima razgovaram kakav uticaj na gledaoce mogu imati različiti sadržaji u medijima”. S obzirom da je 42% ispitanika odgovorilo da uopšte ne razgovara sa roditeljima o uticaju medija na gledaoce, možemo zaključiti da je stanje zabrinjavajuće. Ovo ukazuje jasno na potrebu medijskog opismenjavanja svih konzumenata medija (i dece i roditelja).

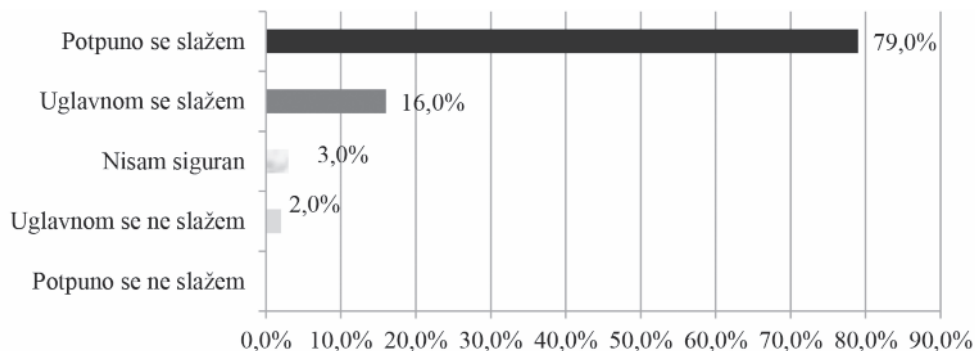
Dijagram 11. Među prijateljima važim za osobu koja se uspešno snalazi u upotrebi različitih računarskih programa

Na tvrdnju “Među prijateljima važim za osobu koju se uspešno snalazi u upotrebi različitih računarskih programa” 34% ispitanika se uglavnom slaže, što je u skladu sa očekivanjima. Rezultati su prikazani na dijagramu 11. Ovde treba imati na umu da je prikazan samo subjektivni stav, koji može i da odstupa od realne situacije. Da bi se to procenilo, potpuno drugačija, nezavisna vrsta testiranja znanja o upotrebi informatičkih alata bi trebalo da bude sprovedena među učenicima.

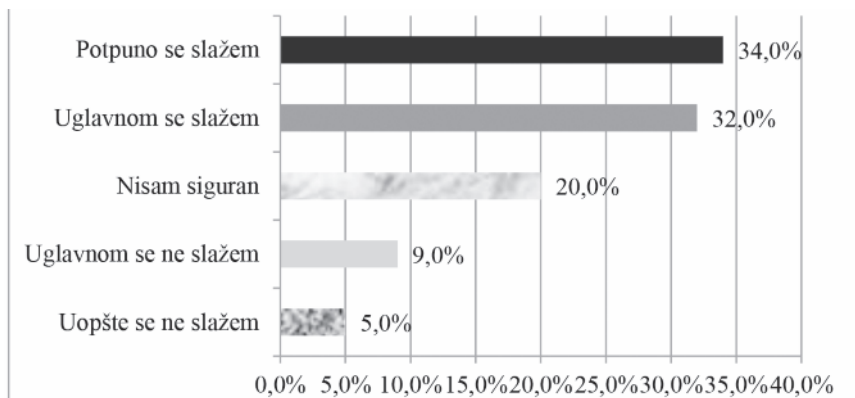
Dijagram 12. Mnogi sadržaji na koje nailazim na Internetu mogu biti korisni za moje obrazovanje

Dijagram 12 prikazuje kako učenici doživljavaju internet sadržaje. U ogromnom procentu (potpuno se slaže 42% i uglavnom se slaže 39%) ispitanici su saglasni sa tvrdnjom “Mnogi sadržaji na koje nailazim na internetu mogu biti korisni za moje obrazovanje”. Ovo je pozitivan rezultat i pokazuje da su učenici u većem procentu svesni potencijala koje internet poseduje, kada je reč o obrazovanju.

Dijagram 13. Nemam problema u snalaženju pri korišćenju interneta

Rezultati vezani za tvrdnju “Nemam problema u snalaženju pri korišćenju interneta” prikazani su na dijagramu 13 i takođe su očekivani. Naime, čak 79% se potpuno slaže da nema problema pri korišćenju interneta, što je i očekivano, jer mlade generacije su veoma naklonjene korišćenju savremenih medija.

Dijagram 14. Dovoljno dobro poznajem programe za pisanje tako da ih bez problema mogu koristiti i za školski rad

Sa dijagrama 14 se jasno uočava da najveći broj ispitanika (34%) se potpuno ili uglavnom (32%) slaže se sa tvrdnjom “Dovoljno dobro poznajem programe za pisanje tako da ih bez problema mogu koristiti i za školski rad”. Statistička značajnost u mišljenju ispitanika u odnosu na pol ne postoji.

Na osnovu ove analize prikupljenih i obrađenih podataka možemo posmatrati rezultate u odnosu na postavljene posebne hipoteze. Prva postavljena specifična hipoteza glasi: “Pretpostavlja se da učenici imaju niske skorove za stavove koji se odnose na procenu sposobnosti da u radu i obrazovanju koriste različite vidove medijskih sadržaja i internet za edukaciju”. odnosno da će imati niske skorove na faktoru praktične kompetencije medijske pismenosti. Već smo konstatovali da postoji dilema sa stavkom u kojoj se izražava stepen slaganja sa tvrdnjom da je jedina svrha televizijskih programa zabavljanje naroda. Činjenica je da se sa ovom stavkom najveći broj ispitanika ne slaže tako da možemo da zaključimo da rezultat ide u prilog ovom faktoru ukoliko medijsku pismenost posmatramo celovito. Stavka: “Često na Interentu tražim sadržaje koji bi mi mogli biti od koristi na različitim školskim predmetima” jeste ona stavka za koju je najveći broj ispitanika izrazio pozitivan stav (uglavnom 30% i potpuno se slažem 15%) i to su stavke koje podržavaju ovaj faktor. Međutim, moramo konstatovati da su, posmatrano u celosti, skorovi niski tako da

možemo zaključiti da je naša prva posebna hipoteza potvrđena. Druga specifična hipoteza: “Pretpostavlja se da učenici imaju niske skorove u stavovima koji se odnose na procenu sposobnosti preispitivanja i analize sadržaja koje prikupljaju i do kojih dolaze konzumiranjem medijskih sadržaja”, odnosno da imaju niske skorove na kritičkom pristupu medijskim sadržajima. Rezultati posmatrani celovito pokazuju niske skorove posmatrano u odnosu na kritički pristup medijskim sadržajima, tako da možemo da zaključimo da je i druga posebna hipoteza potvrđena. Treća specifična hipoteza koju smo postavili je takođe istraživanjem potvrđena. Ona je glasila: “Pretpostavlja se da učenici imaju visoke skorove na stavkama koje imaju za cilj da se utvrdi procena sposobnosti korišćenja kompjuterskih programa i uopšteno kompjuterskih sadržaja posmatrano u odnosu na ostale stavke iz instrumenta”. Ono što se jasno uočava prilikom sagledavanja rezultata jeste da je digitalna pismenost učenika na znatno višem nivou u odnosu na druga dva aspekta koja podrazumeva medijska pismenost. Statistička značajnost je uočena samo kod tvrdnje: “Mnogi profesori nas podstiču da u učenju koristimo i sadržaje koje možemo pronaći na Internetu”. Kod ove tvrdnje rezultat je pokazao da se učenice u manjoj meri slažu sa ovom tvrdnjom od učenika. Međutim, rezultate ne možemo posmatrati izolovano u odnosu na pojedine tvrdnje već celovito. Prilikom sagledavanja rezultata u celosti jasno se uočava podudarnost između polova u ispitivanju stavova o medijskoj pismenosti tako da rezultat ove tvrdnje možemo tumačiti kao izuzetak. Na osnovu toga možemo zaključiti da je i četvrta specifična hipoteza: “Pretpostavlja se da ne postoji povezanost između pola učenika i njihovih procena”, u ovom istraživanju potvrđena.

Sagledavajući rezultate istraživanja možemo da konstatujemo da su ispitanici digitalno pismeni, ali da medijska pismenost među učenicima srednjih škola evidentno nije zadovoljavajuća. Time je i naša opšta hipoteza “da medijska pismenost među srednjoškolcima nije na zadovoljavajućem nivou” potvrđena.

ZAKLJUČAK

U vremenu u kome konzumenta zagušuje huk informacija i raznovrsnih sadržaja koji dolaze sa sve brojnijih i moćnijih medija pitanje stanja medijske pismenosti jednog društva postavlja se kao neophodnost. Dok sa jedne strane danas imamo digitalno pismene generacije, sa druge strane uočava se nedostatak medijske pismenosti i kritičke svesti o sadržajima koji se konzumentima serviraju kao brza hrana

posredstvom tradicionalnih i novih medija. Trend tabloidizacije, senzacionalizma i poplava najraznovrsnijih rijaliti formata koji sa sobom nose opasnost urušavanja kulturnog miljea, preoblikovanja vrednosti i odsustva kritičke svesti kod mladih kao najosetljivije populacije svakog društva nameće potrebu planske inicijative društva u pravcu razvoja medijske pismenosti. Rezultati sprovedenog istraživanja na mikro uzorku među srednjoškolcima, potvrdili su da problem postoji. Postojanje privida medijske pismenosti u vidu digitalne pismenosti prati nizak nivo dva faktora - sposobnost srednjoškolaca da iz različitih medija usvajaju informacije koje bi koristili u ovladavanju znanjima koja se usvajaju u okviru srednjoškolskog obrazovanja, i sposobnost da kritički sagledavaju odnosno vrednuju različite informacije i sadržaje kojima su izloženi.

Iako je još 2011. godine Vlada Srbije usvojila Akcioni plan medijske strategije (Strategija razvoja sistema javnog informisanja u Republici Srbiji do 2016. godine) u kome je definisan i rok od deset meseci za preispitivanje uvođenja medijske pismenosti u proces obrazovanja, a Ministarstvo kulture, informisanja i informacionog društva uputilo inicijativu Ministarstvu prosvete i nauke da preispita zakonsku mogućnost uvođenja medijske pismenosti u proces obrazovanja, sve je i dalje na nivou inicijative i sporadičnih projekata koji se bave ispitivanjem nivoa medijske pismenosti kod određenih ciljnih grupa. Inicijalna reformska ideja uvođenja samog predmeta u škole pomene se tek sporadično, iako sve upućuje na to da je našem društvu neophodna edukacija ne samo srednjoškolaca već svih grupa konzumenata.

Ubrzani razvoj tehnologija, medija i savremenih kanala komunikacije sa sobom donose potrebu daleko bržih promena i razumevanja pismenosti u XXI veku. Eksplozivna brzina promena tehnologija nameće i eksplozivnu brzinu našeg digitalnog opismenjavanja i uopšteno medijskog opismenjavanja. Zato je i neophodna sve jasnija svest konzumenata o moći medija i njihovoj potrebi da što jasnije pročitaju, razumeju i usvoje ili ne poruke koje im se upućuju posredstvom medija. U suprotnom, u digitalnom dobu ostaće zarobljeni u pećini u kojoj se na dnevnoj bazi odlažu zastarele tehnologije, a sa novih digitalnih platformi suočiće se sa nerazumevanjem čitanja medijskih poruka. Na putu medijskog opismenjavanja građana digitalne planete ne možemo da zaboravimo potrebu aktivne uloge medija radi bržeg i boljeg medijskog opismenjavanja svih grupa i generacija konzumenata.

LITERATURA

1. Bake, Diter (2013). *Medijska pedagogija*. Centar za medijske komunikacije, Beograd
2. Buckingham, David (2005). *The media literacy of children and young people: A review of the research literature*. OFCOM, London
3. Gonzales, Rachel, Glik Deborah, Davoudi Mehrnaz. (2004). „Media Literacy and Public Health: Integrating Theory, Research and Practice for Tobacco Control“. *American Behavioral Scientist*, 48(2), 189-200. Sage Publications, Thousand Oaks, CA, USA
4. Hobbs, Renee, Frost Richard. (2003). „Measuring the acquisition of media-literacy skills“. *Reading Research Quarterly*, 38 (3), 330-355. Wiley.
5. Kovačević, Mirijana. (2006). „Mediji i obrazovanje – izazovi savremenog doba“. *Kultura polisa*. 4-5 (III), 525-534. *Kultura-Polis*, Institut za evropske studije, Novi Sad, Beograd.
6. Maksimović, Jelena, Stanisavljević Petrović, Zorica (2014). „Teorijsko metodološka zasnovanost istraživanja uticaja medija na adolescente“. *In medias res*. 3(4), 484-498. Centar za filozofiju medija i mediološka istraživanja, Zagreb
7. Mihić, Vladimir, Kodžopeljić, Jasmina. (2011). *Skala medijske pismenosti – SMP-NS: faktorska struktura i metrijske karakteristike*. Filozofski fakultet, Novi Sad
8. Poter, Džejms. (2011). *Medijska pismenost*. Clio, Beograd.
9. Potter, James W., (2004): *Theory of media literacy: A cognitive approach*: Sage Publications, Thousand Oaks, CA, USA
10. Potter, W. James. (2004). „Argument for the need for a cognitive theory of media literacy“. *American Behavioral Scientist*, 48(2), 266-272. Sage Publications, Thousand Oaks, CA, USA
11. Republički zavod za statistiku (2013). *Saopštenje za javnost: Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji 2013. godine*. Republički zavod za statistiku, Beograd
12. Rosenbaum, E. James. (2007). *Measuring media literacy: Youngsters, television and democracy*. Doctoral Dissertation, RU Radboud Universiteit Nijmegen, Nijmegen, Netherlands
13. Scharrer, Erica., Paredes, M., Cooks, L. (2003). „Media literacy as a community service learning project“. *Communication Teacher*, 17 (4), 6-8.
14. Smol, Geri, Vorgan, Gigi (2011). *Internet mozak, Kako digitalna civilizacija oblikuje mozak naše dece*. Psihopolis Insitut, Novi Sad

15. Stanisavljević Petrović, Zorica., Radović, Vladeta., Ivanović, Aleksandra. (2012). „Medijska pismenost i kultura učenika osnovnih škola u Nišu“. 137, 210-234. *Kultura*, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.
16. Tajić, Lea. (2013). *Medijska pismenost u Bosni i Hercegovini*. Internews, Sarajevo
17. Zgrabljii-Rotar, Nada. (2005). *Medijska pismenost i civilno društvo*. Media Centar, Sarajevo

MEDIA LITERACY IN THE AGE OF DIGITAL PLATFORMS: THE STUDENTS' ATTITUDE

Summary

Time of digital platforms, that in a certain way marked the beginning of the third millennium, is characterized by growing influence both traditional and new media. From the standpoint of the media influence on creation of personal attitudes, but also of public opinion, we can not ignore the increasing need for media literacy of citizens. In recent years, media literacy is an important part of media policy and media regulation of the European Union. In determining the concept of media literacy, it is necessary to point out the difference between digital literacy as skill of using software and computers, and media literacy as a critical attitude towards manipulation and propaganda. Through both definitions of media literacy, the requirement for continuous improvement within the school, but also within other subsystems of society permeates. Is there an illusion of media literacy in Serbia? Problem of the research is reflected in the question: How high school students evaluate their media literacy? The study sample consisted of 200 "First Kragujevac High School" students in Kragujevac. For the collection and processing of data "Media literacy scale - SMP - NS" (Mihic and Kodzopeljic, 2011) was used. The research results indicate that media literacy among high school students is not satisfactory.

Key words: media literacy / media / high school / new media / education

Adresa autora

Authors' address

Tatjana Vulić

Filozofski fakultet u Nišu

tatjana.vulic@filfak.ni.ac.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Dževad Jahić

TEMELJITA PRETHODNICA VELIKIH SINTEZA (Indira Šabić:

Antroponimija i toponimija bosanskoga srednjovjekovlja,

Dobra knjiga, Sarajevo, 2017.): 373

Adnan Velagić

AKRIBIČAN HISTORIOGRAFSKI PRISTUP KORIJENIMA

VELIKONACIONALNIH IDEOLOŠKIH KONCEPATA

(Senaid Hadžić: Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)

nacionalnih ideja, JU Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla i Društva

arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla 2016) 377

UDK 81'373.21/.23 ŠABIĆ I.

Stručni rad
Professional paper

Dževad Jahić

**TEMELJITA PRETHODNICA VELIKIH SINTEZA
(Indira Šabić: *Antroponimija i toponimija bosanskoga srednjovjekovlja*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2017.)**

Pitanje antroponimije i toponimije i njene građe u srednjovjekovnim bosanskim pisanim izvorima samo po sebi je značajno naučno pitanje, ne samo u smislu teorijskom i praktičnoistraživačkom filološkom i lingvističkom, nego je veoma važno i u pogledu značaja i karaktera bosanskih pisanih spomenika iz srednjeg vijeka i prisustva te građe u njima. Upravo takva građa po prvi put se kod nas u bosnisti na cjelovitiji način prezentira i analizira, što je također samo po sebi značajno i za bosnistiku važno, pogotovo za njenu dijahronijsku istraživačku liniju. Pred nama je rukopis koji nudi preciznu i vrlo ozbiljnu analizu te građe, rukopis koji čak metodološki nema pouzdanijih uzora ni u samoj serbokroatistici, pa stoga autorici "u startu" čestitamo na temi i na ozbiljnosti i spremnosti odnosno sposobnosti da se sa tom složenom temom uhvati u koštac.

Pregledno je data analiza antroponimijske i toponimijske građe ekscerpirane u dva osnovna žanra bosanske srednjovjekovne pismenosti, pismenosti stećaka i administrativno-pravnih tekstova, čemu je pridodata i građa iz Dubrovačkog arhiva. Nakon teorijski obrazloženoga razvoja antroponimijske formule, po poglavljima se pristupa analizi imena "stranoga porijekla", i slavensko-starobosanskoga porijekla, zatim ženske antroponimije, potom antroponimije osmanlijskoga perioda i posebno analizi srednjovjekovnih bosanskih prezimena. Zatim se prelazi na detaljnija razmatranja srednjovjekovne bosanske toponimije. Lingvistička dijahronijska i uporedna analiza bogate građe srednjovjekovnih bosanskih spomenika autoricu

nedvojbeno vodi ka zaključivanjima karaktera autentičnih bosanskih interferencija i slojevitosti međukulturnih utjecaja na prostoru Bosne. Ta građa prezentirana je metodološki vrlo korektno i protumačena lingvistički dosta zrelo i obuhvatno, tako da možemo zaključiti da se ovdje radi o ozbiljnoj naučnoj radnji koju pozdravljamo i radujemo se njenoj pojavi. Prije svega zato što je ovdje iz pera mladog istraživača izišla jedna vrlo ozbiljna naučna analiza građe veoma važne za objašnjavanje razvojnih tokova odnosno historije i samoga bosanskoga pisanog, pa i govornog jezika. Autorica o mnogim međuodnosima i lingvističkim značenjima unutar građe, na osnovu konsultirane literature, uspijeva donositi pouzdanije zaključke, čime pokazuje da se ovdje bez sumnje radi o, u nauci tek stasalom, mladom, ali vrlo ozbiljnom istraživaču. Istina je da se taj mladi i ozbiljni naučni istraživač katkad i zaplete u svojim tumačenjima, kao npr. u govoru o dijalekatskom supstratu istočne Bosne u vezi sa refleksom jata. Naime, fakt da se na stećcima "ne nalazi više čakavskih osobina" upravo potvrđuje fakt njihove bosanske autentičnosti, također i autentičnosti njenih kovača i dijaka, što opet ni u kojem slučaju ne znači da su ijekavizme u istočnu Bosnu donosili hercegovački klesari. Oni su ih mogli "donositi", ali su se ti ijekavizmi zapravo uklapali, u praktički jednoobrazne, istočnobosanske ijekavizme. U spomenicima sa tog prostora svoju naročitu ulogu igrao je upravo ikavski pisani manir, koji je zbilja bio širi bosanski, jer je jezgro bosanske države nastajalo u gornjem toku rijeke Bosne, šireći se više prema zapadu nego prema istoku. Ovu primjedbku navodimo samo radi ilustracije da su u nauci sporna pitanja neizbježna, a da ovaj rukopis neka od tih pitanja postavlja i otvara, što je najsigurniji znak da se radi o naučnoj analizi i naučnome djelu.

U zaključku o rukopisu ćemo reći da je on dao vrlo interesantnu analizu bogate antroponimijske i toponimijske građe bosanskog srednjovjekovlja, građe koja i ovaj put strogo naučnom analizom i metodologijom potvrđuje i objašnjava jezičku autentičnost bosanskoga prostora i naravno ukazuje i na puteve budućih istraživanja historijske građe toga jezika. Ovaj rukopis nas zapravo vrlo ubjedljivo uvjerava u to da su u bosnistici, sa čisto naučnog aspekta, najurgentnija i najvažnija, naučno najpotrebnija i najpouzdanija, baš ovakva dijahronijska istraživanja građe bosanskog jezika, građe koja se vremenski, pa i višežanrovski, proteže od srednjovjekovlja do XX stoljeća. Ta građa analizirana npr. na način kako to čini autorica Šabić, bit će najpouzdaniji temelj za izrade budućih velikih sinteza i projekata u bosanskom jeziku. To su projekti: HISTORIJSKI RJEČNIK BOSANSKOG JEZIKA, ETIMOLOŠKI RJEČNIK BOSANSKOG JEZIKA, ONOMASTIČKI RJEČNIK BOSANSKOG JEZIKA, RJEČNIK BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA. Ova četiri dugoročna

projekta, koja bi se mogla izvoditi u saradnji Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti i Instituta za jezik, pri čemu bi tipovi analize dijahronijske građe kakav je npr. ponuđen ovim rukopisom bili temeljna literatura za šire i cjelovitije zahvate u genezu i historiju samoga bosanskog jezika.

U rukopisu je dosljedno zastupljena naučna metodologija, široko je i duboko konsultirana postojeća slavistička literatura, a naročitu njegovu vrijednost ima ovdje prezentirana nova i dosad nepoznata antroponimijska i toponimijska građa iz bosanskog jezičkog srednjovjekovlja. Jedina metodološka primjedba odnosila bi se na to da autorica nije odoljela jednom sve prisutnijem maniru u "modernoj" lingvističkoj nauci i šire, a to je, po meni nepotreban i nauci neprimjeren manir, da se umjesto zaključnih razmatranja u okviru naučnoga djela daje rezime. Ta pojava neodoljivo podsjeća na izvjesno "brkanje lončića", pri čemu se sa manira kraćih naučnih radova i studija prenosi i na monografije, što je neprimjereno i što na svoj način umanjuje i samu cjelovitost naučnoga monografskog zahvata, kakav je slučaj s ovim rukopisom. Za nauku je puno bolje i važnije da se nakon ovakvih ozbiljnih naučnih analiza dotad nepoznate građe da jedan "klasični" zaključak koji proizilazi iz tih istraživanja, koji bi sadržavao kratke i jasne informacije o tome zašto je i kako istraživač pristupio konkretnoj građi i do kakvih naučnih rezultata ga je analiza te građe dovela. Onako kako se to radi u formama rezimea, sve ovo ipak ostaje nedorečeno, pa čitav rukopis, zbog te pojedinosti nedostatka jasnih zaključaka, u mnogim aspektima njegovoga značaja i vrijednosti osnaje donekle nezaokružen i nedorečen, da ne kažemo nedovoljno naučno osmišljen. Rezime inače "pričava" ono što je, po mišljenju autora, najvažnije, a ne zaključuje ono što je po naučnim spoznajama građe najznačajnije.

Ipak, čestitamo mladoj naučnici Indiri Šabić da je uspjela uraditi jedan vrlo ozbiljan naučni tekst, i njoj lično preporučujemo da svoja naučna interesovanja usmjeri u ovakvim i njima sličnim pravcima, jer za takav vid analize ima izrazitoga smisla i sposobnosti.

UDK 94(497.6) HADŽIĆ S.

Stručni rad

Professional paper

Adnan Velagić

**AKRIBIČAN HISTORIOGRAFSKI PRISTUP KORIJENIMA
VELIKONACIONALNIH IDEOLOŠKIH KONCEPATA
(Senaid Hadžić *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave
(veliko)nacionalnih ideja*, JU Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla i
Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla 2016.)**

Knjiga *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja* predstavlja vrijedno djelo profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli Senaida Hadžića, u kojem su pomnim analitičkim pristupom sagledani široki aspekti nacionalnog uzrastanja i hegemonijalnog ponašanja onih ideoloških koncepata koji su u toku 19. stoljeća imali za cilj preoblikovanje stvarnog bosanskohercegovačkog etnogenog miljea. Oslobođen bilo kakve pristrasnosti, koju je ponekad teško izbjeći obrađujući slične historijske teme, prof. Hadžić je na naučnim osnovama razmatrao pojave i determinisao njihove uzroke, sklapajući tako mozaičnu konstrukciju u kojoj se vrlo jasno vidi šta je to primjesa, a šta nepatvorena struktura.

Kroz sedam poglavlja¹ autor obrađuje različite teme, koje se samo laiku mogu učiniti nepovezane. Uviđajući da je budućnost Bosne i Hercegovine duboko utkana u impresiju nacionalnih ideja Hadžić nakon obrade određene problematike daje vrlo opširan i utemeljen zaključak kojim nastoji potkrijepiti svoju naučnu vodilju da su

¹ Predgovor; Uvod; I. Bosanski namjesnik Ali-paša Derendelija i Prvi srpski ustanak – početak protjerivanja "Turaka" iz Srbije; II. Prosvjetitelji Kneževine Srbije i njihova uloga u progonu muslimanskog stanovništva od početka XIX stoljeća do konferencije u Kanlidži 1862. godine; III. Bosna i Bošnjaci u ideologiji Ilirizma. Od ilirske prema velikonacionalnoj ideji; IV. Objava Ustavnog zakona vilajeta Bosanskog i njegove provedbe; V. Promjene u konfesionalnoj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine u XIX stoljeću; VI. Nakibulešrafi u Bosni i Hercegovini; VII. Konfesionalno školstvo u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću; Izvori i literatura; Registar ličnih imena; Bilješke o autoru; Izvod iz recenzija.

sve velikonacionalne ideologije, bilo da su dolazile „sa one strane Drine“ ili „preko Velebita, Une i Save“ predstavljale agresivni akt u čijim su postavkama utemeljena dva vrlo važna koraka:

1. nacionalizirati stanovništvo Bosne i Hercegovine „zadahom vlastite nacije“ i
2. priključiti Bosnu i Hercegovinu svojoj matici.

Ono što bih posebno naglasio, kao nesumnjivu vrijednost autorovih spoznaja i razumijevanja, odnosi se na njegovo jasno i nedvojbeno razlikovanje ideje od ideologije, te nacionalizacije od etnokonfesionalne aspiracije. U razmatranju navedenog autor je, na osnovu historijskih izvora prvoga reda, onovremene štampe, široke i relevantne literature i vlastitih opservacija, zauzimao vrlo promišljene stavove i naučne zaključke, što je dodatno obogatilo ovo djelo. Kao školovani historičar Senaid Hadžić je na kraju rukopisa, u zaključnim razmatranjima, dao razložnu sintezu koja na cjelovit način sagledava vrlo složenu problematiku nacionalnih ideja i velikonacionalnih ideoloških koncepata kao i pokušaja njihove primjene na etnogenetsku strukturu i državnohistorijsku konjunkturu Bosne i Hercegovine.

S tim u vezi može se reći da je knjiga Senaida Hadžića *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja* vrijedno naučno djelo, nasušno potrebno u ovom vremenu kada su javni diskurs i medijski prostor uveliko prepušteni dnevnopolitičkoj blasfemiji. Nadam se da će, kao takvo, ovo djelo dati određeni doprinos u prevazilaženju različitih neutemeljenih sporova, iza koji se danas počesto stoji namjera „ispiranja mozgova“ i stvaranja iščašene slike o Bosni i Hercegovini kao prostoru historijski podložnom dihotomiji i nesamostalnosti.

Autor je školovani historičar i do sada je objavio više historijskih studija, knjiga, monografija, univerzitetskih udžbenika.² Prilikom rada na ovoj knjizi, služio se historijskim metodama pri sakupljanju, selekciji i kritičkoj provjeri podataka. Knjiga je napisana tečnim stilom pa je tako prilagođena čitaocima svih stepena obrazovanja. Zbog svega naprijed navedenog a smatrajući da će ova knjiga poslužiti ne samo svojoj temeljnoj namjeni - utvrđivanju historijske istine, nego da će koristiti i širem auditorijumu, toplo je preporučujem za čitanje.

² *Metodika nastave historije*, Izdavač: OFF-SET Tuzla, (univerzitetski udžbenik), Tuzla 2006 (koautor: Azem Kožar); *Tuzlanski kraj 1851. – 1991. Demografske i socijalne promjene*, Izdavač: OFF-SET Tuzla, Tuzla 2007 (koautor: Sead Selimović); *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Tuzla 2009 (koautor: Sead Selimović); *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini. Višemilenijski kontinuitet*, Izdavači: Arhiv Tuzlanskog kantona i Društvo arhivskih zaposlenika TK, Tuzla 2012 (koautor: Sead Selimović); *Primjeri suživljenja. Bilješke o Tuzlanskom kraju u 19. stoljeću*, Izdavači: Arhiv Tuzlanskog kantona, Društvo arhivskih zaposlenika TK, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2017.

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćénica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

društvene i humanističke studije

ISSN 2490-3604

